

2002

ha-Sefarim ha-mudpasim shel shenot ha-"shin" ke- makor le-heker haye ha-ruah shel ha-hevrah ha- Yehudit/ me-et 'Anat Gu'etah

Anat Gueta

Follow this and additional works at: http://repository.upenn.edu/miscellaneous_papers

Gueta, Anat, "ha-Sefarim ha-mudpasim shel shenot ha-"shin" ke-makor le-heker haye ha-ruah shel ha-hevrah ha-Yehudit/ me-et 'Anat Gu'etah" (2002). *Miscellaneous Papers*. 6.

http://repository.upenn.edu/miscellaneous_papers/6

This paper is posted at Scholarly Commons. http://repository.upenn.edu/miscellaneous_papers/6

For more information, please contact libraryrepository@pobox.upenn.edu.

ha-Sefarim ha-mudpasim shel shenot ha-"shin" ke-makor le-heker haye ha-
ruah shel ha-hevrah ha-Yehudit/ me-et 'Anat Gu'etah

הספרים המודפסים של שנות ה"שיך"
כמקור לחקר חיי הרוח של החברה היהודית

חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"

מאת

ענת גואטה

המחלקה לתולדות עם ישראל

הוגש לסנט של אוניברסיטת בר אילן

חשון התשס"ג

רמת גן

עבודה זו נעשתה בהדרכתם של פרופ' משה רוסמן
מן המחלקה לתולדות עם ישראל, ופרופ' שפרה
ברוכסון-ארביב מן המחלקה לספרנות ומידענות
באוניברסיטת בר-אילן.

לעתים נדירות זוכה אדם לפגוש בחייו מורה אמיתי. ואילו אני זכיתי לשניים, לפרופ' משה רוסמן ולפרופ' שפרה ברוכסון-ארביב. מעל דפי עבודה זו אני רוצה להודות לשניהם יחד ולכל אחד מהם לחוד על פתיחותם, סבלנותם, ידענותם, והיכולת שלהם להנחות, לנפות, לברור, למיין ולסדר. בזכותם הפכה כתיבת עבודה סזיפית זו להרפתקה אינטלקטואלית.

ענת גואטה
חשוון התשס"ג

תוכן עניינים

א.....	תקציר	א
1.....	מבוא	1
6.....	פרק ראשון: המתודולוגיה של חקר הספר	6
6.....	א. "ספר וחברה"	6
11.....	ב. חקר הזיקה בין ספר לחברה במחקר היהודי	11
14.....	ג. המתודולוגיה של המחקר	14
14.....	1. איתור היצירות	14
28.....	2. הקריטריונים ליצירת המאגר	28
33.....	3. ריכוז ועיבוד הנתונים	33
34.....	4. היקף המאגר	34
46.....	פרק שני: המרכזים העבריים הבולטים בשנות ה"שין"	46
47.....	א. האימפריה העות'מאנית	47
50.....	ב. איטליה	50
51.....	1.1. ונציה	51
52.....	ג. גרמניה(אשכנז)	52
52.....	ד. פולין - ליטא	52
53.....	ה. פראג	53
54.....	ו. אמסטרדם	54
	פרק שלישי - הספר העברי המודפס כ"מוצר צריכה" מבוקש בשנות ה"שין", ידיעות ביבליוגרפיות	
62.....	וגיתוח המאגר	62
65.....	א. מקורות האשראי והמימון	65
66.....	ב. כדאיות	66
73.....	ג. תעסוקה	73
75.....	ד. תחרות בין המדפיסים	75
81.....	ה. תעלולי פרסום ומכירה	81

81.....	ו. תכנון ובקרה.....
84.....	ז. שיטות הפצה.....
84.....	1. חנויות, ירידים, סוכנים נוסעים.....
85.....	2. תיאום בין צרכי הלימודים לתוצרת הדפוס.....
85.....	ח. לקוחות בתי הדפוס.....
85.....	1. קונים.....
86.....	2. תלמידים ומורים.....
88.....	3. בתי עקד ספרים.....
90.....	4. ביבליופילים, צידי אוצרות ובעלי תאווה.....
92.....	5. מדפיסים מטעם עצמם.....
95.....	6. ההבראיסטים.....

פרק רביעי: ניתוח המאגר בשיטת "ספר וחברה" - נדבך נוסף למחקר הענף אודות חיי החברה

114.....	והתרבות של היהודים בשנות ה"שין".....
119.....	א. מקומה של ההלכה בחיי העם היהודי.....
123.....	ב. מקומה של הפילוסופיה כשיטה תיאולוגית בעולם היהודי בשנות ה"שין".....
127.....	ג. חשיבותן ומעמדן של הדרשות בחיי התרבות והחברה של היהודים בשנות ה"שין".....
130.....	ד. חשיבותו של המרכז הרוחני בצפת בחיי היהודים במאה ה-16.....
	ה. מקומה של הקבלה בחיי החברה והתרבות היהודים בשנות ה"שין" או כפי שמתארים זאת
132.....	המחקרים השונים: יציאתה של הקבלה ממסתוריה והפיכתה לנחלת הכלל.....
168.....	פרק חמישי: תוצרת הדפוס כמקור "עצמאי" להבנת תהליכים ותמורות תרבותיים וחברתיים.....
168.....	א. הפופולריות של היצירות כדרך לאיתור תחומי עניין.....
168.....	1. תכני היצירות.....
184.....	2. היוצרים.....
198.....	3. מאות פופולריות.....
203.....	4. יצירות פופולריות.....
204.....	ב. המגמות המתאפיינות כתוצאה מניתוח המאגר.....
204.....	1. מודרניות.....

204.....	2. הרחבת דיאטת הקריאה.....
	ג. חלוקת מאגר הספרים של שנות ה"שין" בצורה אלטרנטיבית ומקבילה לצורה המקובלת, כדרך
208.....	להבנת תהליכים תרבותיים.....
208.....	1. ספרי שימוש והדרכה.....
211.....	2. תקשורת המונים.....
213.....	3. קריאה לשם הנאה.....
215.....	4. המעורבות הנוצרית בדפוס העברי של שנות ה"שין".....
237.....	סיכום.....
247.....	נספח מספר 1 רשימת מחברי היצירות לפי מספר יצירותיהם הנדפסות בסדר יורד.....
260.....	נספח מס' 2 – קטלוג הספרים.....
353.....	רשימה ביבליוגרפית.....
i.....	Abstract.....

רשימת טבלאות

פרק 3

- טבלה 1: ערי הדפוס באיטליה בשנות ה"שין", לפי כמות תוצרת הדפוס 63
- טבלה 2: תוצרת ערי הדפוס באימפריה העות'מאנית בשנות ה"שין" 63
- טבלה 3: תוצרת ערי הדפוס העברי במרכז אירופה בשנות ה"שין" 64
- טבלה 4: תוצרת ערי הדפוס העברי בשוויץ, גרמניה, צרפת וארצות השפלה 64
- טבלה 5: התפלגות הדפסת מסכתות התלמוד בבלי בשנות ה"שין" גיאוגרפית וכתב-יד 66
- טבלה 6: התפלגות דפוסי העברית בבית הדפוס של משפ' פרוסטיץ בקרקוב לאורך העשורים 68
- טבלה 7: רשימת חלקית של המתפרנסים ממקצועות הדפוס השונים בבית הדפוס של פרוסטיץ בקרקוב 68
- טבלה 8: רשימת מחברים בני הזמן שפרסמו יצירותיהם בבית הדפוס של פרוסטיץ' 70
- טבלה 9: נושאי היצירות שהדפיס מנשה בן ישראל בשנות ה"שין" 72
- טבלה 10: רשימת המגיהים בשנות ה"שין" (מ-10 ספרים ומעלה) 74
- טבלה 11: רשימת המדפיסים בשנות ה"שין" שהדפיסו מ-10 ספרים ומעלה 74
- טבלה 12: רשימת המלב"דים בשנות ה"שין" (מ-5 ספרים ומעלה) 74
- טבלה 13 א': התפלגות תוצרת הדפוס העברי בונציה לפי בתי דפוס בעשור הראשון של שנות ה"שין" 76
- טבלה 13 ב': התפלגות תוצרת הדפוס העברי בונציה לפי בתי דפוס בעשור השני של שנות ה"שין" 77
- טבלה 13 ג': התפלגות תוצרת הדפוס העברי בונציה לפי בתי דפוס בעשור השלישי של שנות ה"שין" 77
- טבלה 13 ד': התפלגות תוצרת הדפוס העברי בונציה לפי בתי דפוס בעשור הרביעי של שנות ה"שין" 78
- טבלה 13 ה': התפלגות תוצרת הדפוס העברי בונציה לפי בתי דפוס בעשור החמישי של שנות ה"שין" 78
- טבלה 13 ו': התפלגות תוצרת הדפוס העברי בונציה לפי בתי דפוס בעשור השישי של שנות ה"שין" 78
- טבלה 13 ז': התפלגות תוצרת הדפוס העברי בונציה לפי בתי דפוס בעשור השביעי של שנות ה"שין" 78
- טבלה 13 ח': התפלגות תוצרת הדפוס העברי בונציה לפי בתי דפוס בעשור השמיני של שנות ה"שין" 79
- טבלה 13 ט': התפלגות תוצרת הדפוס העברי בונציה לפי בתי דפוס בעשור התשיעי של שנות ה"שין" 79
- טבלה 13 י': התפלגות תוצרת הדפוס העברי בונציה לפי בתי דפוס בעשור העשירי של שנות ה"שין" 79
- טבלה 14: הדפסות ה"בית יוסף" בעשור שלאחר חידוש הדפוס בונציה 80
- טבלה 15: הדפסות "שולחן ערוך" בונציה בשנות ה"שין" 80
- טבלה 16: החלוקה הכוללת לנושאים של תוצרת הדפוס בשנות ה"שין": 82
- טבלה 17: התפלגות דפוסי הקיצורים בשנות ה"שין" גיאוגרפית וכתב-יד 82
- טבלה 18: התפלגות הנושאים של דפוסי הקיצורים 83
- טבלה 19: חלוקת דפוסי הקיצורים בין בתי הדפוס השונים 83
- טבלה 20: הדפסת ספרי הליטורגיה בבתי הדפוס הגדולים בשנות ה"שין" 86

87	טבלה 21: הוצאות משנה תורה לרמב"ם בשנות ה"שיין".....
88	טבלה 22: התפלגות הנושאים בפררה וחלקם היחסי מתוצרת הדפוס בה לעומת התפלגות הנושאים באיטליה בכלל.....
91	טבלה 23: רשימת היצירות שגאל יצחק עקריש, הביא לדפוס ונדפסו בשנות ה"שיין".....
91	טבלה 24: רשימת היצירות שגאל אברהם עקרא, הביא לבית הדפוס ונדפסו בשנות ה"שיין".....
92	טבלה 25: רשימת היצירות שגאל מנחם עזריה די לונזאנו, הביא לבית הדפוס ונדפסו בשנות ה"שיין".....
98	טבלה 26: התפלגות תוצרת הדפוס לצרכים נוצריים לפי ארץ הדפוס.....
98	טבלה 27: התפלגות הדפוסים לצרכים נוצריים לאורך המאה.....

פרק 4

114	טבלה 1: בתי דפוס שהדפיסו ספרים עבריים בשנות ה"שיין" לפי תפוקת הספרים.....
117	טבלה 2: חלוקת תוצרת הדפוס העברי של שנות ה"שיין" לעשורים.....
118	טבלה 3: החלוקה הכוללת לנושאים של תוצרת הדפוס בשנות ה"שיין".....
120	טבלה 4: מספר דפוסי היצירות העוסקות בהלכה בשנות ה"שיין".....
121	טבלה 5: דפוסי כרכי קבצי הלכות בשנות ה"שיין" שחוברו לפני ה"שולחן ערוך".....
122	טבלה 6: כרכי ה"שולחן ערוך" שהודפסו בשנות ה"שיין".....
122	טבלה 7: הגהות הרמ"א על ה"שולחן ערוך" שהודפסו בשנות ה"שיין".....
123	טבלה 8: חיבורים על ה"שולחן ערוך" (כולל הגהות הרמ"א) שהודפסו בשנות ה"שיין".....
124	טבלה 9: התפלגות הדפסת ספרי פילוסופיה בחלוקה גיאוגרפית וכוונולוגית.....
125	טבלה 10: ניתוח סטטיסטי המאמת מגמת הירידה בהדפסת יצירות פילוסופיות.....
125	טבלה 11: יצירות בפילוסופיה שנכתבו והודפסו בשנות ה"שיין".....
126	טבלה 12: התפלגות החיבורים אנטי-פילוסופיים שנכתבו והודפסו בשנות ה"שיין" כוונולוגית וגיאוגרפית.....
127	טבלה 13: הדפסת יצירות העוסקות בעיקרי האמונה בשנות ה"שיין".....
129	טבלה 14: השוואה בין הדפסת ספרי דרשות וספרי שר"ת שנכתבו והודפסו בשנות ה"שיין".....
129	טבלה 15: הדפסת יצירות העוסקות בעיקרי האמונה בשנות ה"שיין".....
130	טבלה 16: סך דפוסי ספרי הדרשות וספרי העזר לדרשנים שהודפסו בשנות ה"שיין".....
131	טבלה 17: יצירות של חכמי צפת שהודפסו במרכזי הדפוס העברי בשנות ה"שיין", בחלוקה לעשורים.....
131	טבלה 18: התפלגות דפוסי היצירות של חכמי צפת, בשנות ה"שיין", לפי המאות בהן נכתבו.....
132	טבלה 19: תוצרת הדפוס של חכמי המאה ה-16 לפי מקום כתיבת היצירה (מעל 50 יצירות).....
	טבלה 20: התפלגות יצירות חכמי צפת בני המאה ה-16 שהובאו לדפוס לפי נושאייהן, יחסית ליצירות האחרות באותו נושא שנכתבו בתקופה.....
132	טבלה 21: התפלגות הדפסת ספרי הקבלה גיאוגרפית וכוונולוגית בשנות ה"שיין".....
134	טבלה 22: התפלגות היצירות העוסקות במשיח שהודפסו בשנות ה"שיין" כוונולוגית וגיאוגרפית.....
135	טבלה 23: התפלגות היצירות העוסקות בגאולה, גיאוגרפית וכוונולוגית.....

טבלה 24:	התפלגות היצירות העוסקות בתחיית המתים שהודפסו בשנות ה"שין", גיאוגרפית וכתבולוגית.	136
טבלה 25:	התפלגות ספרי התפילה ל"שומרים לבוקר" שהודפסו בשנות ה"שין", גיאוגרפית וכתבולוגית.	137
טבלה 26:	התפלגות הדפסת אסתר ומפרשיה בשנות ה"שין", גיאוגרפית וכתבולוגית.	137
טבלה 27:	התפלגות הדפסת דניאל ופירושו בשנות ה"שין", גיאוגרפית וכתבולוגית.	138
טבלה 28:	חלקם של פירושים בני הזמן לדניאל ואסתר מכלל הפירושים לספרי המקרא שנכתבו ונדפסו בשנות ה"שין".	138
טבלה 29:	התפלגות הדפסת ספרי שיריו של ישראל נג'ארה בשנות ה"שין" גיאוגרפית וכתבולוגית.	138
טבלה 30:	התפלגות הדפסת יצירות משה בן נחמן (הרמב"ן) בשנות ה"שין", גיאוגרפית וכתבולוגית.	139
טבלה 31:	חלקה של הקבלה ויצירות הקשורות בה בתוצרת הדפוס העברי של שנות ה"שין".	139
טבלה 32:	התפלגות דפוסי ספרי הקבלה לאורך המאה.	140
טבלה 33:	התפלגות חיבור ספרי הקבלה שהודפסו בשנות ה"שין" לפי מאת כתיבתם.	140
טבלה 34:	התפלגות הכמותית של היצירות שנכתבו והודפסו בשנות ה"שין" על פי נושאייהן.	140
טבלה 35:	התפלגות דפוסי הפירושים למקרא בעלי תוכן קבלי שחוברו והודפסו בשנות ה"שין".	141
טבלה 36:	השוואה בין דפוסי "חובות הלבבות" ל"ראשית חכמה" וקיצוריו בשנות ה"שין".	142
טבלה 37:	הנהגות קבליות - התפלגות לפי מקום חיבור הספר לאורך העשורים של שנות ה"שין".	142
טבלה 38:	התפלגות מקום חיבורן של יצירות קבליות בנות הזמן שהודפסו בשנות ה"שין".	143
טבלה 39:	התפלגות דפוסי יצירות האר"י וקורדוברו לאורך העשורים של שנות ה"שין".	144
טבלה 40:	התפלגות דפוסי יצירות העוסקות בקבלת האר"י וקורדוברו לאורך העשורים של שנות ה"שין".	144
טבלה 41:	ניתוח סטטיסטי לאימות ההבחנה על החלק היחסי של דפוסי הקבלה בארצות השונות.	145
טבלה 42:	התפלגות הדפוסים העוסקים בקבלת האר"י ובקבלת משה קורדוברו באיטליה לאורך העשורים בשנות ה"שין".	147
טבלה 43:	השוואת התפלגות הדפוסים של הקבלה ושל מדרש ואגדה באימפריה העות'מאנית לאורך העשורים בשנות ה"שין".	147
טבלה 44:	התפלגות הדפסת ספרי הקבלה בפולין לאורך העשורים בשנות ה"שין".	149
טבלה 45:	התפלגות גיאוגרפית של דפוסי קבלת פולין בשנות ה"שין".	149
טבלה 46:	דפוסי ספרי הקבלה בחלוקה לבתי הדפוס.	149
טבלה 47:	התפלגות ערי הדפוס בהן הודפסו ספרי הקבלה בשנות ה"שין".	150
פרק 5		
טבלה 1:	התפלגות הדפסת ספרי הליטורגיה בחלוקה גיאוגרפית וכתבולוגית.	169
טבלה 2:	התפלגות דפוסי תנ"ך ומפרשיו בחלוקה גיאוגרפית וכתבולוגית.	169
טבלה 3:	התפלגות דפוסי הלכה ופוסקים בחלוקה גיאוגרפית וכתבולוגית.	170
טבלה 4:	התפלגות משנה, תלמוד ומפרשים בחלוקה גיאוגרפית וכתבולוגית.	173
טבלה 5:	התפלגות משנה, תלמוד ומפרשים בחלוקה גיאוגרפית וכתבולוגית.	174

טבלה 6:	התפלגות הדפסת ספרי המוסר בחלוקה גיאוגרפית וכתבולוגית.	175
טבלה 7:	התפלגות הדפסת ספרי הדקדוק בחלוקה גיאוגרפית וכתבולוגית.	175
טבלה 8:	התפלגות הדפסת ספרי הדקדוק לצרכים נוצריים בחלוקה כתבולוגית.	176
טבלה 9:	התפלגות הדפסת ספרי הפילוסופיה בחלוקה גיאוגרפית וכתבולוגית.	177
טבלה 10:	התפלגות הדפסת ספרי מדרש ואגדה בחלוקה גיאוגרפית וכתבולוגית.	177
טבלה 11:	התפלגות הדפסת ספרי דרשות בחלוקה גיאוגרפית וכתבולוגית.	178
טבלה 12:	התפלגות הדפסת ספרי ספרות יפה בחלוקה גיאוגרפית וכתבולוגית.	178
טבלה 13:	התפלגות הדפסת ספרי שו"ת בחלוקה גיאוגרפית וכתבולוגית.	179
טבלה 14:	התפלגות הדפסת ספרי היסטוריה בחלוקה גיאוגרפית וכתבולוגית.	180
טבלה 15:	התפלגות הדפסת ספרי מדע בחלוקה גיאוגרפית וכתבולוגית.	180
טבלה 16:	התפלגות הדפסת ספרי אמונות עממיות ומאגיה בחלוקה גיאוגרפית וכתבולוגית.	181
טבלה 17:	התפלגות הדפסת ספרי שונות בחלוקה גיאוגרפית וכתבולוגית.	181
טבלה 18:	התפלגות תוצרת הדפוס לפי נושאים בארצות הדפוס השונות.	183
טבלה 19:	התפלגות דפוסי יצירותיו של שלמה בן יצחק (רש"י), בשנות ה"שיך", כתבולוגית וגיאוגרפית.	184
טבלה 20:	התפלגות דפוסי יצירות שנכתבו על אלה של שלמה בן יצחק (רש"י), בשנות ה"שיך", כתבולוגית וגיאוגרפית.	185
טבלה 21:	התפלגות דפוסי יצירות בנות הזמן שנכתבו על אלה של שלמה בן יצחק (רש"י), בשנות ה"שיך", כתבולוגית וגיאוגרפית.	185
טבלה 22:	התפלגות דפוסי יצירותיו של יוסף בן אפרים קארו בשנות ה"שיך", כתבולוגית וגיאוגרפית.	186
טבלה 23:	התפלגות דפוסי יצירות שנכתבו על אלו של יוסף בן אפרים קארו בשנות ה"שיך", כתבולוגית וגיאוגרפית.	186
טבלה 24:	התפלגות דפוסי יצירותיו של משה בן מימון (הרמב"ם) בשנות ה"שיך", כתבולוגית וגיאוגרפית.	187
טבלה 25:	התפלגות דפוסי שנכתבו על אלה של משה בן מימון (הרמב"ם) בשנות ה"שיך", כתבולוגית וגיאוגרפית.	187
טבלה 26:	התפלגות יצירות בנות הזמן שנכתבו על אלה של משה בן מימון (הרמב"ם) בשנות ה"שיך", כתבולוגית וגיאוגרפית.	187
טבלה 27:	התפלגות דפוסי יצירותיו של דוד בן יוסף קמחי(הרד"ק), בשנות ה"שיך", כתבולוגית וגיאוגרפית.	188
טבלה 28:	התפלגות דפוסי יצירותיו של דוד בן יוסף הרד"ק בשנות ה"שיך", כתבולוגית וגיאוגרפית, שהודפסו לצרכים נוצריים.	188
טבלה 29:	התפלגות דפוסי יצירותיו של יעקב בן יהודה וויל (מהר"ו), בשנות ה"שיך", כתבולוגית וגיאוגרפית.	189
טבלה 30:	רשימת מחברי שו"תים בשנות ה"שיך" בסדר הפופולריות שלהם.	189
טבלה 31:	התפלגות דפוסי יצירות שנכתבו על אלו של יעקב בן יהודה וויל (מהר"ו), בשנות ה"שיך", כתבולוגית וגיאוגרפית.	190
טבלה 32:	התפלגות דפוסי יצירותיו של אליהו בן אשר הלוי אשכנזי (בחור) בשנות ה"שיך", כתבולוגית וגיאוגרפית.	191
טבלה 33:	התפלגות דפוסי יצירותיו של אברהם בן מאיר אבן עזרא בשנות ה"שיך", כתבולוגית וגיאוגרפית.	191

טבלה 34:	התפלגות דפוסי אברהם בן מאיר אבן עזרא (ראב"ע) בשנות ה"שין" לפי נושאים	191
טבלה 35:	התפלגות דפוסי יצירותיו של משה בן ישראל איסרליש (הרמ"א) בשנות ה"שין", כרונולוגית וגיאוגרפית.	192
טבלה 36:	יצירותיו הנדפסות של הרמ"א בשנות ה"שין"	192
טבלה 37:	התפלגות דפוסי יצירות שנכתבו על אלו של משה איסרליש ונדפסו בשנות ה"שין", כרונולוגית וגיאוגרפית.	192
טבלה 38:	התפלגות דפוסי יצירותיו של רבנו יעקב בן אשר בשנות ה"שין", כרונולוגית וגיאוגרפית.	193
טבלה 39:	הדפסות ה"טורים" מול הדפסות "שולחן ערוך" לאורך העשורים בשנות ה"שין"	193
טבלה 40:	התפלגות דפוסי יצירות, מלבד "שולחן ערוך" שנכתבו על אלה של יעקב בן אשר ונדפסו בשנות ה"שין", כרונולוגית וגיאוגרפית.	194
טבלה 41:	התפלגות דפוסי יצירותיו של משה בן חיים אלשיך בשנות ה"שין", כרונולוגית וגיאוגרפית.	194
טבלה 42:	תרומתו של יצחק בן מרדכי טריווס להדפסת תוצרת צפת בונציה כפי שמשקפת במאגר.	194
טבלה 43:	עשרת המחברים המודפסים ביותר וההתקבלות שלהם.	195
טבלה 44:	התפלגות תכני היצירות של עשרת הכותבים בעלי מספר הדפוסים הגדול ביותר.	195
טבלה 45:	התפלגות תכני היצירות של העשירייה השנייה של הכותבים בעלי מספר הדפוסים הגדול ביותר.	196
טבלה 46:	התפלגות תכני היצירות של השמינייה השלישית של הכותבים בעלי מספר הדפוסים הגדול ביותר.	196
טבלה 47:	סקירת המחברים מרבי הדפוס בחלוקה לעשורים.	197
טבלה 48:	ניתוח סטטיסטי של פופולריות לפי עשורים.	198
טבלה 49:	התפלגות היצירות המודפסות של שנות ה"שין" לפי המאות בהן נכתבו.	199
טבלה 50:	התפלגות היצירות בנות המאה ה-13 שהודפסו בשנות ה"שין" לפי נושאייהן.	199
טבלה 51:	ספירת רשומות עם פירוט לפי מקום חיבור היצירה במאה ה-15.	200
טבלה 52:	ספירת רשומות עם פירוט לפי שמות המחברים בני המאה ה-12.	200
טבלה 53:	ספירת רשומות עם פירוט שמות המחברים בני המאה ה-11.	201
טבלה 54:	טבלת היצירות הפופולריות בסדר יורד.	203
טבלה 55:	חלקן של היצירות שנכתבו והודפסו בשנות ה"שין" בכלל תוצרת הדפוס של שנים אלו.	204
טבלה 56:	התפלגות הדפסת ספרי המפתחות גיאוגרפית וכרונולוגית בשנות ה"שין"	205
טבלה 57:	התפלגות דפוסי הלקטים גיאוגרפית וכרונולוגית בשנות ה"שין"	205
טבלה 58:	התפלגות דפוסי הקיצורים גיאוגרפית וכרונולוגית בשנות ה"שין"	206
טבלה 59:	התפלגות דפוסי הגדה של פסח בשנות ה"שין" לפי ארץ דפוס.	207
טבלה 60:	התפלגות דפוסי ההגדה הרב לשונית בשנות ה"שין" לאורך העשורים.	208
טבלה 61:	התפלגות דפוסי מדריכי השחיטות השונים בשנות ה"שין" כרונולוגית וגיאוגרפית.	209
טבלה 62:	התפלגות דפוסי כללי הגמרא בשנות ה"שין" כרונולוגית וגיאוגרפית.	209
טבלה 63:	ספרי ההדרכה השונים שיצאו לאור בשנות ה"שין" בחלוקה לנושאים.	210

טבלה 64: התפלגות דפוסי יצירות זו לשוניות (עברי-אידי, עברי-לדינו, עברי-איטלקי) בשנות ה"שיך", כרונולוגית	
וגיאוגרפית.....	210
טבלה 65: ספרי השימוש שהודפסו בשנות ה"שיך".....	211
טבלה 66: התפלגות כמותית של דפוסי הפולמוסים.....	211
טבלה 67: התפלגות דפוסי פסקים עדכניים כרונולוגית וגיאוגרפית.....	212
טבלה 68: התפלגות דפוסי תקלות קהילתיות שונות שהוציאו קבוצות רבנים וועדים, כרונולוגית וגיאוגרפית.....	212
טבלה 69: התפלגות דפוסי שו"ת בני הזמן כרונולוגית וגיאוגרפית.....	212
טבלה 70: ריכוז יצירות תחת הכותרת "תקשורת המונים".....	213
טבלה 71: הז'אנרים המרכזיים בספרות יפה בשנות ה"שיך".....	214
טבלה 72: התפלגות דפוסי לקטי אגדות כרונולוגית וגיאוגרפית.....	214
טבלה 73: סה"כ ספרים שניתן לרכזם תחת הכותרת "קריאה להנאה".....	215
טבלה 74: התפלגות הדפוס בבתי דפוס נוצריים לפי ארצות.....	215
טבלה 75: חלקה של ונציה בתוצרת הדפוס העברי בשנות ה"שיך".....	216
טבלה 76: התפלגות דפוסי עבריים לצרכים תיאולוגיים נוצרים לפי מקומות דפוס.....	216
טבלה 77: השוואה כמותית של הנושאים השונים בספרים שהודפסו למטרות תיאולוגיות נוצריות לכלל הנושאים שהודפסו בשנות ה"שיך".....	217
טבלה 78: פירוט תרומתו של הדפוס לצרכים נוצריים למגוון דפוסי התנ"ך, המפרשים, הספרים החיצוניים ולספרי הדקדוק.	
.....	218

רשימת גרפים

פרק 4

גרף 1: התפלגות תוצרת הדפוס גיאוגרפית וכרונולוגית	117
--	-----

פרק 5

גרף 1: מגמות בהתפלגות חמשת הנושאים המרכזיים לאורך המאה.....	168
גרף 2: התפלגות היצירות שידוע מקום חיבורן, לפי מקום חיבורן והמאה בה חוברו.....	202

תקציר

מחקר זה מתאר את חיי התרבות והחברה של היהודים בשנות "השי"ן" (1540-1640) מנקודת המבט של ההיסטוריה של הספר.

בשנים אלו הספר הפך למוצר פופולרי, עממי ונגיש ונעשה לאמצעי חשוב ומרכזי לקניית חכמה וידע. אנשים לא מעטים משכבות חברתיות מגוונות נעשו לבעליהם של אוספי ספרים קטנים וגדולים, תוצרי דפוס עבריים היו קיימים כבר בשליש השלישי של המאה ה-15, פרי תוצרתם של בתי דפוס באיטליה, ספרד ופורטוגל. עד אמצע המאה ה-16 הפכו תוצרי הדפוס לחלק אינטגרלי מחיי התרבות של היהודים באירופה, בה הלכה ושגשגה תעשיית הדפוס ובאימפריה העות'מנית אליה ייבאו את תרבות הדפוס מחצי האי האיברי.

לצורך המחקר, אותרו היצירות העבריות שהודפסו בשנות ה"שי"ן. הן נאספו מקטלוגים של ספריות בארץ וברחבי העולם, מדיווחים במחקרים שונים ומרשימות ביבליוגרפיות. הנתונים שנאספו רוכזו על מחולל היישומים "מיכה +8". תוכנה זו מתאימה במיוחד למטרות המחקר בשל הקלות היחסית שהיא מציעה בבנייה של מאגרים המתפתחים תוך כדי הזנתם, ובשל האוריינטציה העברית שלה. בגרסתו האחרונה ביותר מכיל המאגר 5630 רשומות של יצירות נפרדות. ההיקף העצום של המאגר מקטין טעויות דגימה ובכך יוצר בסיס מוצק למסקנות.

בכתיבת מחקר ביבליומטרי זה אני צועדת בעקבותיהם של מחקרים רבים, שהניחו כי המדפיסים הדפיסו על פי רוב ספרים שהציבור רצה לרכוש ושהספר העברי של שנות ה"שי"ן, כמוצר צריכה בעל ביקוש רחב ומגוון שקף את רצונותיהם וצורכיהם של לקוחות בתי הדפוס.

לשם ייצורו של הספר העברי המודפס פעלה מערכת כלכלית מורכבת שהושקעו בה כספים רבים ושהעסיקה מאות רבות של עובדים במגוון רחב של מקצועות. בצדה של מערכת זו התפתחה מערכת שווק יעילה.

הצרכנים של בתי הדפוס היו שונים ומגוונים: צרכנים פרטיים, מערכות החינוך היהודי, אנשי מקצוע, אוהבי ספרים, אספנים ומגוון רב של אנשים, שהשקיעו כספם וממנו הוצאה לאור של ספר זה או אחר מקשת רחבה של מניעים.

המאגר מאפשר לתאר באופן מפורט ביותר את תוצרת הדפוס העברית של שנות "השי"ן ולענות על שאלות רבות באמצעות חיתוכים רבים ומגוונים.

קבוצת השאלות הראשונה בוחנת את היכולת של מחקר בשיטת "ספר וחברה" להוסיף נדבך נוסף למחקר הענף אודות חיי החברה והתרבות של היהודים בשנות ה"שין".

המחקר תומך במחקרים קיימים רבים, המצביעים הן על מרכזיותה של ההלכה בחיי היהודים בשנות ה"שין" והן על התהליך של התגברות מגמות הקודיפיקציה שלה.

השאלה השנייה עוסקת במקומה של הפילוסופיה כשיטה תיאולוגית בעולם היהודי בשנות ה"שין". המחקר מצביע על כך שהפילוסופיה לא היוותה עיסוק מרכזי ועסקה בה קבוצה של אינטלקטואלים. המסקנות הנובעות מניתוח הנתונים במאגר מאשרות את מסקנות ההיסטוריונים המצביעים על מגמת הדעיכה בעניין בה בקרב החוגים שעסקו בה.

רבות נכתב על העדנה שהיתה לדרשות ולנשיאתן במאות ה-16 וה-17. המחקר מצביע על מגמה הולכת וגוברת של הדפסת ספרי הדרשות וספרי עזר לדרשנים.

לשאלת מעמדה של צפת בשנות ה"שין" נדרש המחקר בעקבות תיאורים רבים של צפת, בין השנים 1520-1580, כמקום ריכוז לבכירי הרבנים והיוצרים של העם היהודי בתקופה. כוחם הרב של חכמי צפת אכן מתבטא בתוצרת הדפוס של מחצית השנייה של המאה ה-16 והעשור הראשון של המאה ה-17.

שאלה נוספת עוסקת במקומה של הקבלה בחיי היהודים בשנות ה"שין". האבחנה של חוקרים רבים בדבר התגברות העניין בקבלה, ככל שמתקדמים בעשורים של שנות ה"שין" מקבלת חיזוק במחקר. המחקר גם תומך באבחנות על חלקם הגדול של חכמי צפת בפופולריזציה של הקבלה ובחדירתה לכל שכבות העם. בעיקר בולט חלקם של משה קורדוברו והאר"י הקדוש. המחקר אינו מזהה את מה שטוענים חוקרים רבים אודות דחיקת רגליה של קבלת קורדוברו בידי קבלת האר"י בעשורים האחרונים של שנות ה"שין", אלא מוכיח את קיומן של שתי האסכולות הקבליות זו בצד זו.

המחקר מחזק את ממצאי המחקרים הגורסים שבשנות ה"שין" הפכה הקבלה לחלק בלתי נפרד מחיי כל שכבות העם בכל תפוצותיו.

הסדרה השנייה של השאלות מתבססת על ההנחה שניתן להשתמש בניתוח תוצרת הדפוס כמקור עצמאי להבנת תהליכים ותמורות תרבותיים וחברתיים.

ניתוח המאגר מצביע על התעשרות מלאי הטקסטים העבריים הנגיש "לרכישה, קריאה, לימוד ושימוש. הדפוס העברי של שנות ה"שין" נתן ביטוי למגוון רחב של קולות בני הזמן בצד גאולת טקסטים ישנים וחיפוש אחרי כתבי יד עתיקים, על מנת להביאם לדפוס ולפרסמם. התוצאה היא דמוקרטיזציה הן של נגישות למקורות הידע והן של היצירה.

תופעה שנייה שהמאגר מצביע עליה היא השתנות הרגלי הקריאה. בעוד בעבר היתה נהוגה קריאה יסודית וחוזרת של מספר קטן של טקסטים מסוימים וקבועים, מסתמן בשנות ה"שין" מעבר לקריאה רחבה של טקסטים רבים ומגוונים. כתוצאה מכך התפתחו הרגלי קריאה חדשים: קריאה ייעוצית, קריאה בוררת וקריאה שטחית שמצאו ביטויים בתוצרי הדפוס: מפתחות, לקטים וספרי קיצורים. הגוון והדמוקרטיזציה הביאו לגידול והרחבה של מעגל צרכני תוצרת הדפוס, רבים הפכו לבעליהם של ספרים והספר קיבל עליו תפקיד של מדריך ומורה. במתכונתו זו הוא לווה את הפרט במוסדות הלימוד, בבית הכנסת ובמילוי פונקציות יומיומיות, מניהול החיים לפי הלוח התלוי על הקיר ועד כתיבת שטרות ושחיטה.

ניתוח המאגר מצביע על כך שתוצרת בתי הדפוס העבריים בשנות ה"שין" שרתה גם על תקן של כלי של תקשורת המונים, בנותנה ביטוי מיידי לפולמוסים, פסקים עדכניים, תקנות של קהילות, ש"ת אקטואליים ויצירות מגוונות בנות התקופה.

ניתוח המאגר מצביע על כמות לא מבוטלת של ספרים שהודפסו לשם הנאה מהקריאה, תופעה המבשרת את ראשית התפתחות של מה שהיינו מכנים היום "תרבות פנאי".

נושא נפרד, "הזועק מן המאגר" הוא המעורבות הנוצרית בדפוס העברי של שנות ה"שין". העניין הנוצרי בתוצרי דפוס בשפה העברית, שנבע הן ממניעים כלכליים והן ממניעים תיאולוגיים, העניק תרומה משמעותית לפריחתו של הדפוס העברי.

ניתוח תוצרת הדפוס העברי של שנות ה"שין", מתגלה כמקור רב ערך להבנת תהליכים תרבותיים וחברתיים. במחקר זה, העוסק בשנות ה"שין", נחשף עושר היצירה הספרותית העברית, מתייצבות לעינינו הדמויות המרכזיות בחיי העם, מתבלטים המרכזים החשובים, מתגלים תחומי העניין והדעת ומשתקפים חיי היומיום והפרקטיקה הדתית.

מבוא

מטרתו של מחקר זה לתאר את חיי התרבות והחברה של היהודים דרך ניתוח תוצרי הדפוס בשנות ה"שין" (1540-1640). נקודת המבט של מחקר זה היא מן הזווית של "ההיסטוריה של הספר". לצורך מחקר זה נבנה מאגר המכיל 5630 רשומות¹ שהועלו על מחולל היישומים מיכה+8². יחודו של מאגר זה הוא ריכוזם של נתונים מרוב המאגרים והרשימות הביבליוגרפיות הידועות והעלאתם על מחולל יישומים, המאפשר חיתוכים והשוואות רבים.

בחרתי בשנות ה"שין", משום שהיו אלו השנים בהן השלים הדפוס את התהליך³ שהחל עם שכפולם של הספרים הראשונים במאינץ, בבית הדפוס של גוטנברג, בשנות הארבעים של המאה ה-15⁴. בין השנים 1445-1500 נדפסו כ-40,000 תוצרי בית דפוס בכ-50 מיליון טפסים⁵, שדמו בכל לכתבי היד שמהם הודפסו. ככל שהלכה והשתכללה טכנולוגיית הדפוס והשתרשה תרבות השימוש במוצרי נוצרה הבנה שזה מדיום חדש לחלוטין: הספר עבר שינוי צורני⁶ והפך למוצר פופולרי, עממי ונגיש⁷. הספר נעשה לאמצעי חשוב, באמצעותו ניתן היה לקנות חכמה וידע וספריות פסקו להיות דבר העומד ברשות הכנסייה בלבד. אנשים לא מעטים משכבות חברתיות מגוונות נעשו לבעליהם של אוספי ספרים קטנים וגדולים⁸.

הספר העברי המודפס היה חלק בלתי נפרד מן התהליך. תוצרי דפוס עבריים יצאו באמצע המאה ה-16 מתקופת הינקות ומחלות הילדות שאפיינו את התוצרים המעטים שהונפקו כבר בשליש השלישי של המאה ה-15 בבתי דפוס באיטליה, ספרד ופורטוגל⁹. במאה ה-16 הפכו פרקטיקות הדפוס לחלק אינטגרלי מחיי התרבות ברבות מארצות אירופה וגם נחלתם של היהודים החיים בהן. כשיצאו היהודים מחצי האי האיברי הם הביאו עימם מיומנויות, ידע וציוד טיפוגרפי הקשורים לתעשיית הדפוס למקומות יישוביהם החדשים¹⁰. במחוזות האימפריה העות'מאנית. אוסף של 260 ספרים שנתפס באמריקה בשנת 1638 כאוסף "ענק",¹¹ היה באותה תקופה נחלתם של חובבי ספר יהודים לא מעטים בתפוצות השונות.¹² עדויות רבות מצביעות על המצאות ספרים בבתייהם ובמוסדותיהם של היהודים בכל המרכזים הגדולים והקטנים בהם חיו בשנים אלו.¹³

התוצרת הטיפוגרפית העברית הפכה בשנות ה"שין" לענף חשוב ומיוחד במערכת הכלכלית הנוצרית והיהודית. בתי דפוס בעשרות ערים באיטליה, באימפריה העות'מאנית, בפולין, בבוהמיה, בשווייץ,

בגרמניה, בצרפת ובארצות השפלה הפיקו מצרך מבוקש שלקוחותיו מגוונים. הספר העברי המודפס חדר לכל שכבות החברה היהודית.

בכתיבת מחקר מהסוג הביבליומטרי אני צועדת בעקבותיהם של שורה ארוכה של חוקרים, שחלק מעבודותיהם אסקור להלן. מחקרים אלו נכתבו על בסיס ההנחה שהמדפיסים הדפיסו על פי רוב ספרים שהציבור רצה לרכוש. 5630 ספרים שיצאו לאור בעברית, בשנות ה"שין", בעשרות מקומות דפוס ובכמאה וחמישים בתי דפוס שונים מהווים בסיס נתונים ראוי לצורך הצגת שאלות מהסוג ששואלים חוקרי "תרבות וספר".

על בסיס ההנחה, אותה אבסס במחקרי, שהספר העברי של שנות ה"שין" היה מוצר צריכה בעל ביקוש רחב ומגוון ולכן שקף את רצונותיהם וצורכיהם של לקוחות בתי הדפוס, ניתן לנסח סדרה של שאלות-הנחות לגבי חיי התרבות והחברה של היהודים בתקופה.

סדרה ראשונה של שאלות קשורה להנחה, שמחקרים ביבליומטריים מוסיפים נדבך למחקרים קיימים בתחום חיי התרבות והחברה, מגוונים ומעשירים אותם ולעתים מחייבים לשוב ולדון בשאלות שלכאורה נפתרו כבר.

על בסיס הנחה זו אברר האם אוסף הספרים יכול להעיד על מעמדה של ההלכה בחיי היהודים והאם הואצו בשנים אלו מגמות הקודיפיקציה שלה. אדון בשאלת מקומה של הפילוסופיה כשיטה תיאולוגית בעולם היהודי בשנות ה"שין" והאם נכונות מסקנות החוקרים שהעניין בה דעך והלך. אבדוק את חשיבותן ומעמדן של הדרשות בחיי התרבות והחברה של היהודים בשנות ה"שין", והאם המאגר יכול להצביע על מגמות פופולריות של התחום שהוא בבסיסו אוראלי. אנסה להוכיח שבכוחו של המאגר להעיד על עוצמתו וחשיבותו של המרכז היהודי שהתגבש בצפת החל משנות העשרים של המאה ה-16 ואשאל מה היה מקומה של הקבלה בחיי היהודים בשנות ה"שין".

סדרה נוספת של שאלות מתבססת על ההנחה שתוצרת הדפוס יכולה להעיד, כמקור עצמאי על תהליכים תמורות ושינויים תרבותיים וחברתיים. על סמך נתוני המאגר אבדוק את העניין הנוצרי בדפוסים העבריים ואשאל אם תרמו הנוצרים המתעניינים בעברית לפיתוח והעשרת תוצרי הדפוס בשנות ה"שין". אקיים דיון נרחב במושג פופולריות, והאם יש קשר בין פופולריות של מוצרי הדפוס לתחומי העניין של הקהל הפוטנציאלי. אציג את הדפוס העברי כאמצעי "תקשורת ההמונים" של המאה-16 בחברה היהודית המפוזרת.

אצביע על תהליכים תרבותיים המסתמנים מניתוח מאגר זה:

1. מגמות של הרחבת "דיאטת" הקריאה, ושל גידול מעגלי הקוראים ורוכשי הספרים.
2. מגמות של שדרוג מעמדו של הטקסט הכתוב: הטקסט הפך למורה ומדריך שהקטין את ההזדקקות למתווך אנושי והגביר את העצמאות של היהודים, הן בפרקטיקות של חיי היומיום היהודיים והן ביכולת ללימוד עצמי.
3. הפיכתו ההדרגתית של הספר המודפס גם לאמצעי לבידור והנאה.

¹ ראה קטלוג הספרים, נספח מס' 2 לעבודה זו.

² ראה להלן, פרק המתודולוגיה עמ' 33-35 בעבודה זו.

³ נוויל ברודי, גרפיקאי, מעצב של מגזינים וכריכות דיסקים, תאר בהרצאה שנשא בסוף פברואר אלפיים, את המעבר מגרפיקה ידנית לגרפיקה ממוחשבת: "השימוש במחשב אינו שינוי בצורת העבודה אלא בצורת החשיבה. כתוצאה מכניסת ה"פי סי" לכל בית התחללה דמוקרטיזציה של העיצוב והטיפוגרפיה. כרגע רוב האנשים עדיין מתייחסים לאינטרנט כאל מגזין, כיוון שנוטים לתפוס מדיום חדש בצורות שרגילים אליהם. לוקח זמן לפתח צורות מחשבה והרגלים שהעולם הדיגיטלי דורש. עיצוב דיגיטלי הוא משהו דינמי כמו ציור שצבע שלו לעולם אינו מתייבש והאספקט החשוב ביותר שלו הוא האינטראקטיביות המתמדת המאפשרת יצירת דיאלוג ושינויים תוך כדי תהליך היצירה וגם לאחר שהסתיימה". ראה: דנה קסלר, "און דה פייס", תרבות מעריב, יום ו', כ"ו באדר, תש"ס, 3.3.2000, עמ' 12, 13, 20. אבחנה זו של ברודי מקלה להבין את העובדה שב-100 השנים הראשונות לכניסת הדפוס לחיי התרבות היחס לספר המודפס עבר תהליך מהפכני: מהתייחסות אליו כאל "כתב יד" לא אמין ונוטה להנצחת שגיאות ועד להבנה שהתרבות האנושית נכנסת לתקופת תקשורת ההמונים. ראה

Elizabeth L. Eisenstein, "From Scriptoria to Printing Shops: Evolution and Revolution in the Early Printed Book Trade", Books and Society in History, R.R. Bowker Company, N.Y. and London, 1983.

⁴ בשנת 1444, לאחר ניסויים רבים בהפעלת מכבש דפוס ואותיות מיטלטלות, החל יוהאן גוטנברג להדפיס במאינץ, עיר הולדתו, חיבורים דקדוקיים קטנים ולוחות שנה. 10 שנים לאחר מכן, בין השנים 1454-1455, העז והדפיס את הוולגאטה, הספר הגדול הראשון שיצא ממכבשי הדפוס. הודפסו 35 טפסים על קלף ו-165 על נייר. לגבי תחילת הדפוס העברי, קיימות ידיעות על הכנת אותיות דפוס עבריות באוויניון כבר בשנת 1444, אך הספר העברי הראשון שראה אור ורשומים עליו תאריך הדפסה, שם הדפוס, מקום דפוס ושם הספר היה פירוש רש"י לתורה, שנדפס ברגיו דה קלבריה בשנת 1475. אברהם מאיר הברמן, הספר העברי בהתפתחותו, מסימנים לאותיות ממגילה לספר, ראובן מס, ירושלים, תשכ"ח, עמ' 76-73.

Rashi's Commentary to the Pentateuch, First Edition, Makor Publishing House, Jerusalem, 1979. pp. 3-13, Printing, Hebrew, Encyclopedia Judaica, Macmillan Company, Jerusalem, V. 13, pp. 1096.

5

Rudolph Hirsch, Printing, Selling and Reading 1450-1550, Otto Harrasowitz, Weisbaden, 1974 pp. 105

⁶ הונהגו שערי ספרים (הראשון בפריס 1481), החלו למספר את הדפים (פאגינציה ראשונה 1470), פתחו שיטות להדפסת תמונות קישוטים וציורים (הראשונה 1467). ראה: אנציקלופדיה עברית, ע"ע דפוס, כרך "ב, עמ' 950, אנציקלופדיה יודאיקה שם, עמודים 1099-1100.

⁷ דפוסי האינקונבולה היפים והיקרים יחסית שהיו נחלת העשירים החלו מפנים מקומם לדפוסי המאה ה-16 שהפיקו מהדורות זולות אותן רבים יכלו לרכוש. נוסדו מאות בתי דפוס, שייצרו מסות של ספרים וכדי לשרוד פתחו שיטות להקטנת העלויות. כחלק מהתחרות ביניהם הם הציעו תוספות לספרים כמפתחות, חלוקה לפרקים ומבואות. וכך, מאה שנה אחרי כניסת הספר המודפס, התבססו והשתרשו גם יכולות הארגון, ההאחדה והדפוס.

Elizabeth L. Eisenstein, *The Printing Revolution in Early Modern Europe*, Cambridge University Press, Cambridge, 1983, pp. 119-121.

⁸ משה אביגדור שולוואס, "ספרים וספריות אצל יהודים בתקופת הרנסנס", תלפיות, ד', חוב' ג-ד, תש"י, עמ' 591-605, ראה עמ' 88-90, פרק שלישי, להלן בעבודה זו.

⁹ יצחק יוסף כהן, "ראשית הדפוס העברי וראשוני המדפיסים",

Rashi's Commentary, *ibid*, pp. 3-13,

חיים דב פרידברג, תולדות הדפוס העברי באיטליה, אספמיה פורטוגליה ותורגמא שמלפנים, בר-יודא, ת"א, תשט"ז, יהדות פורטוגל בראי הספרות והספר, תערוכה, האוניברסיטה העברית. ירושלים, תשנ"ז.

¹⁰ אברהם יערי, הדפוס העברי בקושטא, מאגנס והאוניברסיטה העברית, ירושלים, תשכ"ז, עמ' 11-12.

¹¹ בידיעה צדדית שהופיעה בעיתון "ידיעות אחרונות" נאמר שבשנת 1638 מת הכומר ג'ון הרווארד והוריש לקולג' שבו למד 260 ספרים ו-2000 דולר. האוניברסיטה שנקראה עד אז קיימברידג' התלהבה, לקחה את הספרים ואת הכסף ושנתה את שמה להרווארד. ניצן פררו, "העולם המופלא", מסלול, ידיעות אחרונות, יום ה', כ"ז באדר תשס"א, 22.3.2001, עמ' 10.

Harvard University, *Encyclopedia Britannica*, William Benton, Chicago, London, Toronto, Geneva, Sydney, Tokyo, Manila, V. 11, pp. 138.

¹² שפרה ברוכסון מצביעה על ספרייה ממוצעת של יהודי ממנטובה, איטליה, כעל ספריה בעלת 50 כרכים. ספריות של חובבי ספר בעלי מקצוע כללו מאות ספרים. שפרה ברוכסון, ספרים וקוראים תרבות הקריאה של יהודי איטליה בשלהי הרנסנס, בר אילן, רמת גן, תשנ"ג, עמ' 106.

¹³ ראה עמ' 88-90, פרק שלישי, להלן בעבודה זו.

פרק ראשון: המתודולוגיה של חקר הספר

א. "ספר וחברה"

"הספר המודפס" מהווה נושא למחקרים רבים ושונים. את הדפוס ניתן לתאר כשימוש בטכנולוגיה מתקדמת לצורך שיכפול אין סופי של רעיון. מנקודת מוצא זו ברור שפני החברה האנושית השתנו כאשר הפכה הטכנולוגיה הזו לנגישה ופופולרית, ונוצר מעגל קסמים של תלות בלתי פוסקת בין היצרנים לצרכנים של החומר המודפס.

חוקרי ההיסטוריה התרבותית והחברתית של התקשורת, באמצעות תוצר בית הדפוס, שמו להם למטרה להבין כיצד הועברו הרעיונות באמצעות הדפוס וכיצד השפיע הדפוס על התפתחות והתנהגות המין האנושי. ב-60 השנים האחרונות, לצד הביבליוגרפיה המסורתית, הפך תחום זה לענף מחקר מוכר וידוע, המקיף אסכולה שלמה של חוקרים. הספר נחקר לא רק כנושא בפני עצמו אלא כמקור חשוב להבנת תהליכים ושינויים חברתיים ותרבותיים.¹ , ענף זה, המכונה "ההיסטוריה של הספר" Histoire du Livre, או לחילופין "ספר וחברה" Livre et Societe, התחלק לשיטה מיקרו-היסטורית, המאפשרת מענה על השאלות איך קוראים ולמה קוראים, ושיטה מקרו-היסטורית, שבודקת יחידות חברתיות רחבות ועונה על השאלות מי קורא מה, היכן ומתי.² ענף מחקר זה מסתמך בעיקר על רשימות ספרים ומקומות דפוס.³

ציון דרך מחקרי בהתפתחות התחום הוא ספרם של Henry Jean ו Lucien Febvre "L'apparition du Livre" Martin.⁴ חוקרים אלו והצועדים בעקבותיהם העלו עשרות שאלות, הקשורות למכלול הגדול של ייצור הספר ולשרשרת האנשים השותפים ביצירתו: מהמחבר ועד העורך, המגיה, המדפיס, המו"ל המפיץ והמוכר. הם מתייחסים לקליינטים של "תוצר בית הדפוס", ובודקים את הספר מפרספקטיבה רחבה ובקונטקסט שבו הוא מוצב. החוקרים הללו בוחנים את הגורמים הכלכליים, החברתיים, הדתיים, והפוליטיים המשפיעים על ייצור הספרים. חוקרי "ספר וחברה" רוצים לדעת מה השפעת הספרים ותוכנם על החברה, האם שימרו מסורות או הביאו רוחות שינוי, מה היו השפעות הספר המודפס על מהפכות, תנועות חברתיות, התפתחות המדע ומגוון רב של נושאים אחרים.⁵

Carlo Cipolla רואה את התפתחות הדפוס כחלק מהתפתחות גדולה יותר של תעשיות טכנולוגיות שונות, שהעסיקו אנשים שיודעים לקרוא. התפתחות הדפוס הגדילה את הנגישות לתוצריהם, ושתי התופעות הללו עודדו רכישת מיומנות הקריאה ככלי הנחוץ בחיי היום יום.⁶ ככל שהתפתחה וגדלה תעשיית הדפוס, מוצריה וצרכניה הפכו לעממיים יותר ויותר.⁷ שתי מגמות אלו, יצור המוני של חומר מודפס וקבוצה הולכת וגדלה של אנשים קוראים, התפתחו במקביל ויצרו ביניהן שורה ארוכה של אינטראקציות.⁸

Robert Darnton בחן את תהליך היצור של הספר המודפס, ואת מערכת היחסים והקשרים בין האנשים הקשורים אליו.⁹ לעומתו Thomas R. Adams & Nicolas Barker עוסקים במוצר עצמו: החומר המודפס. לדעתם החידוש הוא הדפוס, השכפול האינסופי, והוא המעניין את החוקר. הם מציעים מודל שבדק את תהליך קבלת ההחלטה לשכפל טקסט או תמונה מסוימים.¹⁰ שתי הגישות רואות בספר המודפס יצירה חדשה ולא רק כתב יד שהועתק לדפוס.

מחקרים רבים מתייחסים לשלל האספקטים הקשורים לקריאה: אחוז הקוראים, סגנון הקריאה - משותפת או אישית - ומה מפיקים הקוראים מן הקריאה.¹¹ נבדקו הרגלי הקריאה: בעוד בתקופת כתבי היד קריאה היתה הכרת טקסט באופן יסודי ע"י חזרה עליו אין סוף פעמים, בא הדפוס והעמיד לרשות הקוראים מבחר הולך וגדל של טקסטים והרחיב את "דיאטת" הקריאה. חוקרים אלו מצביעים על היווצרות של הרגלים חדשים: חיפוש מתמיד אחרי חומר קריאה חדש, עיון "מדעי", כלומר חיפוש בתוך הטקסט אחרי מה שנוחץ בלבד ו"חילול" המלה כלומר מותר להעלות על הדפוס נושאים רבים ומגוונים, ולא רק דברים קדושים או חשובים. החלו להתייחס לטקסטים כמו לסחורות שאפשר להשתמש ולזרוק, כמו למשל את העיתון של אתמול.¹²

Roger Chartier מטפל בתחום שאפשר לכנותו "זרזי המעבר" לחברה קוראת: הוא מצביע על רכישת מיומנות הקריאה כחלק מביטויי הקשר בין הדפוס לרפורמציה.¹³ זרזים אפקטיביים לא פחות היו תוצרי הדפוס שמטרתם היתה פרסום ותעמולה.¹⁴ גם הספרים הקצרים של ה"ספריה הכחולה" (La Bibliotheque Bleue) נכנסים לקטגוריה זו.¹⁵

הניסיון לאתר את הקוראים היה ונשאר מסובך. המיפוי המדויק ביותר לא יצליח לגלות אם הספר שנרכש אכן נקרא.¹⁶

החוקרים משתמשים ברשימות ספרים ומקומות דפוס, אגרות, מבואות והקדמות לספרים, קובצי חוקים של גילדות מדפיסים, רשימות אינוונטר, קטלוגים, ספרי חשבונות של מוכרי הספרים, המדפיסים והמוציאים לאור, צוואות ורשימות מלאי של רכוש, קטלוגים של אוספים פרטיים וציבוריים, רשימות מנויים של סדרות, רשימות של קוראים בספריות השאלה ומה הם קראו, והשוואות של מספר הספריות שנמצאו בבתייהם של בני המעמדות השונים.¹⁷ להתייחסות רצינית זוכות תעודות רשמיות של השלטונות האזרחיים והדתיים¹⁸ ורשימות של חפצי נוסעים.¹⁹ שימוש ברשימות של ספריות פרטיות וציבוריות כבסיס נתונים נעשה על ידי Jocelyn Nigel Hillgart במחקרו: Readers and Books in Majorca 1229-1550. השאלה היא מה היה השינויים בתכני הקריאה שהביא עימו הספר המודפס, האם יש ביטוי באוספי הספרים לתפקידה של מיורקה כמגשרת ומתווכת בין תרבות האיסלם והנצרות והאם הורדת המחיר של הספר והפיכתו למצרך פופולרי גורם לשנוי בהרגלי הקריאה של האנשים.²⁰ Iain Fenlon בדק אוספים של ספרי מוסיקה באיטליה, בספריות פרטיות. הוא מצביע על תהליך מהיר של שינוי בהרגלי צריכת ספרי המוזיקה.²¹ Miriam Chrisman Usher, בספרה "Lay Culture Learned Culture", מנתחת אוספי ספרים, צוואות ורשימות ספרים שהודפסו בשטרסבורג בשנים 1480-1599. ניתוח הרשימות חושף בפנינו את פניה של החברה בשטרסבורג במאות ה-15 וה-16. בעיר חיו, זו בצד זו, שתי קבוצות גדולות של צרכני ספרים שונות לחלוטין, בעלות תרבויות קריאה שונות: תרבות מלומדים ותרבות ההמונים, ותעשיית הדפוס התאימה את עצמה לפלחי השוק השונים.²² כל החוקרים הנשענים על הרשימות השונות במחקריהם מודעים לבעייתיות של המסקנות. בניסוחו של דרנטון זה נשמע כך: "קטלוג של ספריה פרטית מעניק פרופיל של בעליה, אפילו שידוע שאיננו קוראים את כל הספרים שיש לנו ומצד שני אנחנו גם קוראים ספרים שלא רכשנו".²³ בדעה דומה אווזו Jean-Francois Gilmont, שאומר כי רשימות של ספריות נותנות תמונה על הספרים שנמצאו בהן אבל קשה להאמין שהבעלים קראו את כל מה שהיה ברשותם.²⁴ המודעות לחולשתן של רשימות הספרים בספריות כעומדות בפני עצמן הנחתה את שרטייר שהצליב במחקרו נתונים מרשימות מסוגים שונים כדי לגלות מה קראו אנשים בתקופה אותה חקר.²⁵ כמוהו, הצליב הנרי ז'ן מרטין במחקרו "What Parisians Read in the 16th Century" נתונים מרשימות

מסוגים שונים כדי להאיר "שטחים מתים" הנעלמים מעיניו של החוקר המתמקד רק בסוג מסוים של רשימות.²⁶

גם מחקרים המשלבים ניתוח טקסטואלי "מה אמרו על בתקופה" עם ניתוח רשימות ביבליוגרפיות על מנת להבין את ההיסטוריה החברתית של שכבה נחקרת בתקופה מוגדרת, מנסים לתת תשובה לבעייתיות של הרשימות.²⁷

ניתוחים סטטיסטיים של הרשימות השונות מסייעים לחוקרים רבים להגיע למסקנות של מגמות ונטיות. לאספקט זה של מחקרי "ספר וחברה" יש דמיון רב לשיטת המחקר הביבליומטרי במדע המידע. הביבליומטריה היא יישום של שיטות מחקר מתמטיות וסטטיסטיות לספרים ולאמצעי תקשורת אחרים.²⁸ שיטת מחקר זו מאפשרת, ע"י הכנסת סדר באוכלוסיית פרסומים, יצירת כללים והסקת מסקנות.²⁹

השוואת נתונים וחיתוכים סטטיסטיים מספקים עזרה במיפוי זרמים תרבותיים.³⁰ השימוש בנתונים הכמותיים והעיבודים הסטטיסטיים נובע מתוך ההנחה, שככל שירבו הנתונים כך התמונה שתתקבל תהיה מדויקת יותר.³¹ חוקרים לא מעטים מתחום "ההיסטוריה של הספר" נעזרים בכלים אלו.³² לעתים קרובות נבדקת פופולריות של ספרים מסוימים, סופרים או ז'אנר ספרותי זה או אחר. נהוג להניח שכיוון שספרים או דברי דפוס מיוצרים למטרת רווח, הרי שהם מלמדים על טעם הקוראים.³³ (בהקשר זה נראה לי שראוי להיזהר ולומר, כי ספרים מלמדים על מה שהמוציאים לאור, המדפיסים והמפיצים של הספרים רואים כטעם הקוראים). חוקרים לא מעטים של "היסטוריה וספר" מנסים לקשר בין פופולריות לבין תופעות חברתיות. בדיון על הפופולריות השאלה הבסיסית העומדת לדיון היא האינטרס הספרותי של החברה. השאלה מנוסחת בצורות שונות: כמה פעמים הודפס ספר מסוים בתקופה ואזור מוגדרים, מי המחבר האהוד, איזה ז'אנר של ספרים אהוד מבוקש, נמכר. ברקך ואדמס תארו את המסלול שעובר ספר היוצא במהדורות רבות ומגוונות לאורך זמן: הוא עושה את דרכו מפופולרי, לאהוב ועד ל"קלאסי" כשלשכפול האינסופי תפקיד חשוב בתהליך. חוקרים אלו מציעים למדוד פרמטרים נוספים בדרך לקביעת פופולריות: לדעתם העובדה שהודפסו הרבה עותקים אינה בהכרח מצביעה על פופולריות. נתון נוסף שיש לתת עליו את הדעת הוא שפופולריות רבה של ספרים גורמת להיעלמותם ובאורח פרדוכסלי איננו יודעים עליהם כלל. לדוגמא: ספרי בית ספר, מדריכים שונים (manuals) ויתכן שגם מחזות ורומנים אשר פעם נחשבו חסרי ערך ולכן הודפסו בצורה זולה, בלו מרוב שימוש ונעלמו. במקום פופולריות הם מציעים תיאור של "התקבלות". ולמרות הקושי לנחש

מה בראשו של "המקבל" נהפכה הבנת "המקבל" לתחום חשוב בחקר ה"היסטוריה של הספר". את הנתונים אפשר לקבל מחיפוש אחרי תיעוד של הדים ותגובות ליצירה וממדידה במספר אמות: מספר הפעמים שהודפס הספר ומספר העותקים בכל הדפסה, שימוש בקטעים מהספר ביצירות אחרות והאם תורגם לשפות נוספות.³⁴

כאמור התפתחות הדפוס היתה חלק מההתפתחות הטכנולוגית של המאות ה-15 וה-16. הפיכת הדפוס לטכנולוגיה נגישה, המייצרת סחורה מבוקשת ע"י שכבות נרחבות, ארעה במקביל לשלוש המהפכות האינטלקטואליות והחברתיות שהתחוללו בין השנים 1400-1700: הרנסנס, הרפורמציה הפרוטסטנטית והמהפכה המדעית. בין החוקרים של "ספר וחברה" נוצרה הסכמה שהיתה הבנה, הן של מנהיגי הרפורמות והן של מובילי המגמות השמרניות, לגבי כוחו של הדפוס כאמצעי לתקשורת מהירה ורבת הקף הניתנת להכוונה מבוקרת.³⁵

חוקרים רבים בקשו לאתר את הקשרים של הדפוס עם תהליכים של שינוי חברתי רדיקלי או מהפכה. דרנטון בודק אספקטים מוגדרים בתוך הקונטקסט הרחב הקרוי מהפכה: למשל, הקשר בין הפצת האנציקלופדיה להתפתחות הקפיטליזם. הוא רואה את הספר המודפס כמוצר ואת תהליך הפצת ומכירת האנציקלופדיה כמבשר הקפיטליזם המודרני. לדעתו שווק האנציקלופדיה היה שונה מכל מה שידעו קודם לכן על הפצת ומכירת ספרים והיא היתה למעשה ה"נחשון" של השיווק המודרני. במחקרו על האנציקלופדיה סולל דרנטון את הדרך לחוקרי "הספר וחברה" לשלב במחקריהם גם נושאים כמו כלכלה ושווק וגם מצביע על דרך לשלב את "ההיסטוריה של הספר" בקונטקסט רחב יותר של ההיסטוריה הכללית.³⁶

שאלה נוספת המעסיקה חוקרים מאסכולת "ספר וחברה" היא האם הופעתו של תוצר בית הדפוס יצרה שינוי באמצעי התקשורת. שרטייר טוען, שהשימוש הנרחב בטכניקה החדשה להדפסה מרובה של טקסטים בכל שטחי החיים, קיום תהליך יצור זול, קיצור זמן התפוקה והפיכתם של הספרים למצרך מיטלטל, יצרו הספרים המודפסים שינויים בקיום המצוות, העברת אינפורמציה, רכישת ידע ובילוי זמן, בעיקר בערים.³⁷ תומס וברקר מצביעים על שלושה תוצרי דפוס פופולריים במאה וחמישים השנה הראשונות אחרי גוטנברג, האחראים לדעתם להתפתחות "תקשורת ההמונים": פלקטים שונים ששימשו לתעמולה, ספרי הגיוגרפיה וספרים שיצאו כתגובה מידית לאירוע מקומי חריג או למאורע בעל משמעות לאומית.³⁸

אליזבט ל. איזנשטיין מונה את מרכיבי המהפכה המאפיינים את המעבר מכתבי יד לדפוס: 1. העידוד שהעניקה התפתחות הדפוס לרכישת מיומנות הקריאה. 2. שינוי הדרך בה השתמשו האליטות הקוראות כבר בטקסטים, כשהפכו למודפסים. 3. שינוי בשיטות העברת האינפורמציה, שהפכה מוורבלית לכתובה. 4. התפתחות התרגומים והכתיבה בשפת הדיבור המקומית, המקבלת ע"י זה מעמד חדש וגבוה יותר. במחקרה היא בודקת האם הדפוס שינה שיטות של איסוף נתונים, אחסון ואת אופי רשתות הקומוניקציה שהשתמשו בהם קהילות המלומדים בכל אירופה.³⁹

ב. חקר הזיקה בין ספר לחברה במחקר היהודי

כאן המקום להתעכב על הרשימות הביבליוגרפיות, שהן הבסיס לכל מחקר העוסק ב"ספר וחברה". אם מתעקשים אפשר כבר בתלמוד למצוא מעין רשימות ביבליוגרפיות.⁴⁰ הגניזה הקהירית מעניקה מידע עשיר על ספריות עבריות במזרח גם באמצעות מידע ביבליוגרפי: נמצאו בה 120 רשימות ספרים של ספריות פרטיות ורשימות מלאי של סוחרי ספרים.⁴¹ במאה ה-16 מזהה חיים ירושלמי פריחה מחודשת בהיסטוריוגרפיה היהודית.⁴² חלק מן הכותבים של התקופה זורקים אור על יוצרים ועל יצירותיהם: עושה זאת אברהם זכות ב"ספר היוחסין",⁴³ גדליה אבן יחיה ב"שלשלת הקבלה"⁴⁴ ודוד גאנז ב"צמח דוד".⁴⁵

ניסיון לכתובת ביבליוגרפיה כוללת של היצירה העברית נעשה ע"י Johann Buxtorf בתחילת המאה ה-17, ב-Bibliotheca Rabbinica שלו, ואחריו ערך Giulio Bartolucci את ה-Bibliotheca Magna Rabbinica. שתי רשימות ביבליוגרפיות אלו חשובות ביותר, שכן הכילו ספרים שלא הופיעו בביבליוגרפיות מאוחרות יותר.⁴⁶ שבתאי משורר בס ערך את "שפתי ישנים", רשימה בת 2200 ספרים, שגם רבים מהם לא נמצאים כיום בידינו.⁴⁷ אחריה נוצרו רשימות נוספות; הבולטת, "שם הגדולים" היא יצירתו של חיים יוסף אזולאי, שהוסיף לה רשימה של היוצרים וקורות חייהם ואפילו הערכות על תרומתם.⁴⁸

במאה ה-19 החלו להופיע עבודות מונומנטליות בתחום הביבליוגרפיה, שהבולטות בהן הן אלו של פירסט,⁴⁹ יצחק בן יעקב⁵⁰ והחיבורים השונים של שטיינשניידר.⁵¹ מהביבליוגרפיות המודרניות ראוי לציין את בית עקד ספרים של פרידברג,⁵² התקליטור של הספר העברי של בית הספרים הלאומי,⁵³ והמפעל הביבליוגרפי של וינגראד.⁵⁴ שני האחרונים הצעידו את הביבליוגרפיה העברית לעידן

המחשב. הרשימות הביבליוגרפיות הללו רבות עוצמה, מקיפות ומהוות בסיס איתן לכל מחקר העוסק בפענוח קודים תרבותיים באמצעות רשימות ספרים.⁵⁵

למרות הפיריון הביבליוגרפי הרב והעיסוק הרב בסקירת כתבי היד והדפוסים, חקר הזיקה בין הספר והחברה, שכה בולט במחקר הכללי, כמעט שנעדר מן המחקר היהודי. ניצנים לשאלות מחקריות שניתן לאחדן תחת הכותרת "ספר וחברה" אפשר לראות כבר בסוף המאה ה-19 ותחילת העשרים. בארון, בהצביעו על תרומתו של שטיינניידר, רואה בו מקשר בין הספר להיסטוריה היהודית.⁵⁶

מנחם מנדל זלאטקין מייין שמות של ספרים עבריים לפי סוגיהם השונים, תכונתם ותעודתם.⁵⁷ ברלינר נתן דעתו על השפעת ספרי הדפוס על תרבות היהודים ועל העיצוב מחדש של חייהם הדתיים.⁵⁸

בולטת ההתייחסות לקשר בין ספר וחברה במחקרו של ישעיה זנה.⁵⁹ שמחה אסף משלב ניתוח טקסטואלי עם הצגת ספרים פופולריים בתקופות השונות על מנת לתת תמונה מקיפה ומרתקת של פני החינוך היהודי במשך אלף השנים האחרונות במחקר הגדול שלו "ספר החינוך".⁶⁰

דוגמא מרתקת מהווה הפרק על גירוש ספרד בספרו של חיים יוסף ירושלמי, "זכור". ירושלמי בוחן את התופעה של כתיבת ספרי היסטוריה והדפסתם במאה שנה שלאחר הגירוש, ז'אנר ספרותי שלא היה קיים כלל בתרבות היהודית בגולה ומגיע למסקנה, שתופעה זו נובעת מתחושת השבר הגדול שיצר הגירוש.⁶¹ חיים הלל בן ששון מחפש באמצעות היצירה והספר המודפס את התשובות לשאלות מהיכן שאבו חכמי פולין את הסמכות להנהגתם ואת תורת המוסר שלהם. הוא מוצא את עקבותיה של "חסידות אשכנז" הקדומה, עוקב אחר משפחות חכמי פולין לדורותיהם הנפוצות בכל מקום תורה ומצביע על קשרים עם גרמניה, בוהמיה, מורביה ואיטליה ועל עקבות הקשרים עם המזרח.⁶²

תמונה רחבה, ממצה ומרתקת נותן מחקרו של יעקב אלבוים אודות היצירה של יהדות אשכנז ועולם המחשבה של יהדות זו. היצירה מתבטאת בפריחה של הספר המודפס שם, בעיקר בפראג ובקרקוב אך גם במקומות נוספים. המעקב אחרי הספרים שהודפסו מאפשר לאלבוים להצביע על הקשר שבין קהילות ישראל השונות וגם על חדירת השפעה מזרחית לאשכנז.⁶³

מרדכי פכטר בודק את התפקיד שמילאו חכמי צפת בעולם היהודי של שנות ה"שין", חידושיהם ומיקומם כצומת דרכים אינטלקטואלית בין מזרח ומערב באמצעות מחקר ביבליומטרי על יצירותיהם המודפסות.⁶⁴ דפוס איטליה זכו למחקר רב ומגוון. ראובן בונפיל מציע דיון כללי בכמה מהמאפיינים בהתפתחות תרבותם של יהודי איטליה בין אמצע המאה ה-16 ואמצע המאה ה-17, כשהממצא הביבליוגרפי ברקע.⁶⁵ נקודת ציון בולטת של המחקר העברי בתחום ההיסטוריה של הספר הוא ספרה,

זוכה פרס שז"ר, של צפורה(שפרה) ברוכסון-ארביב "ספרים וקוראים". ספר זה המייצג את אסכולת "ספר וחברה" הוא המחקר הראשון הבוחן את תכולת ספריות היהודים על בסיס סטטיסטי ואת מידת תפוצת הספרים בקרב היהודים. המחקר מתבסס על מאגר של רשימות ספרים (ספריות יהודים במנטובה בשלהי המאה ה-16).⁶⁶ רשימות מנטובה הן הבסיס הביבליוגרפי למסקנות אליהן הגיעה אגנס רומר סגל במחקרה על תרבות הקריאה האידיית ועל המגמות הייחודיות בתחומים הספרותיים-אסתטיים, שספרות זו שאפה אליהן והיו חשובות לקוראיה.⁶⁷

Menachem Schmelzer בודק במחקרו, העוסק בתרבות הקריאה של נשים יהודיות בגרמניה בשנות ה"ת" (1640-1740), את ההנחה הרווחת שנשים יהודיות קראו רק סוג מסוים של ספרות ("צאנה וראינה"). בהתבססו על נתונים מרשימות ביבליוגרפיות הוא סותר הנחה זו ומוכיח שהיו קוראות נלהבות, בעלות השכלה ופטרוניות נלהבות של ספרות ודפוס.⁶⁸

זאב גריס בודק באמצעות ניתוח כמותי של מהדורות מודפסות של ספרים מז'אנר מסוים, שינויים תרבותיים משמעותיים בחברה היהודית באירופה במאות ה-18 וה-19. הוא מצביע על מעין ניאוקלסיזם יהודי במאה ה-18, חזרה לפרשנות הטקסט התלמודי. הוא מסיק זאת משפע ההדפסות של פירושים לתלמוד במאה זו ומניח שעצם ריבוי ההדפסות מעיד על מגמה של לימוד וכתוצאה מכך ביקוש. הוא מצביע על מגמות הלימוד שהשתנו: ירידת העניין במדרש והתפתחות האופנה של לימוד משניות כלימוד בפני עצמו ולא בדרך לגמרא. בשלהי המאה ה-19 מזהה גריס את חדירת מגמות ההשכלה בהתפתחותה של מגמה המשלבת השכלה ומסורת. גישה זו מוצאת ביטוי בהדפסה של 14 מהדורות, של האנציקלופדיה העברית הראשונה, פרי עטו של פנחס הורוביץ, במחצית השנייה של המאה ה-19.⁶⁹

במאמר "העתקת והדפסת ספרי קבלה כמקור ללימודה", מציע גריס להשתמש בשיטות של "ספר והיסטוריה" כדי לאשש מסקנותיו ולהוכיח שהשפעתה הרחבה של הקבלה היא נחלת המאה ה-18 ולא כפי שטוען גרשם שלום, שרואים התפתחות השפעתה המסיבית כתוצאה של גירוש ספרד. גריס מצביע על כך שבחקר התרבות של עם ישראל קשה לעתים להשתמש במדדים הבינלאומיים שהתקבלו: מספר מהדורות, מספר עותקים בכל מהדורה, מקום ההדפסה, קהל היעד. זאת מכיוון שהעוסקים בהדפסה לא הקפידו על שמירת הנתונים הכמותיים. הוא מציע לאמץ לחילופין קריטריונים בלעדיים לעם ישראל, שיאפשרו אימות המסקנות: הפיכתו של פריט זה או אחר לספר לימוד מקבע זיכרון לאומי (לומדים אותו בכל המוסדות בכל המקומות) או כבסיס לטכסים

ריטואליים.⁷⁰ בספרו "ספרות ההנהגות, תולדותיה ומקומה בחיי חסידי ר' ישראל בעל שם טוב", הוא מתאר, באמצעות ספרות ההנהגות, קווים להתפתחות התנועה החסידית ודמותם של מנהיגים מרכזיים בה.⁷¹

ג. המתודולוגיה של המחקר

מחקר זה מתבסס על ניתוח 5630 יצירות ספרותיות שהודפסו בשפה העברית בשנות ה"שין" באירופה ובאסיה, כפי שהועלו על מאגר נתונים של מחולל היישומים מיכה +8.

1. איתור היצירות

לצורך המחקר, אותרו היצירות העבריות שהודפסו בשנות ה"שין" מן הספריות הבאות: הספרייה המרכזית של אוניברסיטת "בר אילן", בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי על אוספיו השונים, מכון בן צבי, אוסף מהלמן (החלק הנמצא באוניברסיטת ת"א), בית המדרש לרבנים ניו-יורק, הספרייה הלאומית צרפת, הספרייה הבריטית לונדון, היברו יוניון קולג' סינסינטי, ספריית הבודליאנה באוקספורד, ספריית הרמב"ם תל אביב, ספריית הארכיון היהודי בפראג וספריית סנט ז'נבייב בפאריז. לכך נוספו דיווחים ממחקרים שונים, ומרשימות ביבליוגרפיות:

1. חיים יוסף דוד אזולאי, מערכת גדולים, מערכת ספרים, בעריכת יצחק אייזיק בן יעקב, וינה, 1864.
2. יעקב אלבוים, פתיחות והסתגרות, היצירה הרוחנית-ספרותית בפולין ובארצות אשכנז בשלהי המאה השש-עשרה, מאגנס, תש"ן.
3. שמחה אסף, ספר החינוך, דביר, ת"א, 1942.
4. שמחה אסף, מקורות לתולדות החינוך בישראל, ביאליק, ירושלים, תרצ"ו-תש"ח.
5. שמחה אסף, "לתולדות הדפוס העברי בקושטא", מקורות ומחקרים בתולדות ישראל, ירושלים, תש"ו, עמ' 256, 255.
6. ארבע מאות שנים לדפוס בא"י, של"ז-תשל"ז, תערוכה, בית הספרים הלאומי, ירושלים, אב-אלול תשל"ז, עמ' 5-12.
7. יהושוע בלוק, "הדפוס העברי בריווא די טרינטו", עלים לביבליוגרפיה וקורות ישראל, ב', חוב' א', עמ' 3-15.

8. במברג את וואהרמן, *Hebraica*, ספרים עבריים עתיקים, רשימה מס' 1, ירושלים, תרצ"ד.
9. יצחק איזיק בן יעקב, אוצר הספרים נדפסים וכתבי יד עד שנת התרכ"ג, ווילנא, תרל"ז-תר"ם.
10. מאיר בניהו, ספרים שנתחברו בבבל וספרים שנעתקו בה, יד הרב נסים, ירושלים, תשנ"ג.
11. מאיר בניהו, "ידיעות על הדפסת ספרים והפצתם באיטליה", סיני, ל"ד, תשרי-אדר תשי"ד, עמ' קנ"ז-ר"ב.
12. מאיר בניהו, "דפוס תורכיה שאינם אלא דפוס איטליה", סיני, ע"ב, תשל"ג, עמ' קס"ג-קפ"ד.
13. מאיר בניהו, הדפוס העברי בקרימונה, מכון בן-צבי ומוסד הרב קוק, ירושלים, תשל"א.
14. מאיר בניהו, הסכמה ורשות בדפוס ונציה, מכון בן צבי ומוסד הרב קוק, ירושלים, תשל"א.
15. מאיר בניהו, "העתקת מרכז הדפוס העברי מוויניציה לאמסטרדם", מחקרים על יהדות הולנד, א', תשל"ה, עמ' 41-43.
16. מאיר בניהו, "הספרים שנדפסו בונציה בבית דפוסו של זאניטי" אסופות, שנים עשר, תש"ס, עמ' ט-קס"ג.
17. צפורה (שפרה) ברוכסון, הספריות הפרטיות של יהודי צפון איטליה בשלהי הרנסנס, חבור לשם קבלת ד"ר לפילוסופיה, המחלקה לתולדות ישראל, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן, תשמ"ה.
18. צפורה (שפרה) ברוכסון, ספרים וקוראים, תרבות הקריאה של יהודי איטליה בשלהי הרנסנס, בר אילן, רמת גן, תשנ"ג.
19. צפורה (שפרה) ברוכסון, "בעקבות הספרים האבודים של המאות הט"ו-ט"ז", עלי ספר, ט"ז, תש"ן, עמ' 37-58.
20. אברהם ברלינר, כתבים נבחרים, מוסד הרב קוק, ירושלים, תש"ה-תש"ט.
21. מרדכי שמואל גירונדי, תולדות גדולי ישראל וגאוני איטליה, טרייסט, דפוס מרנייה, 1853.
22. שמעון יעקב הלוי גליקסברג, הדרשה בישראל, ת"א, ת"ש.
23. אברהם דוד, "הדפוס העברי בקושטא, לאברהם יערי ז"ל", תגים, ה-ו, תשל"ה, עמ' 95-99.
24. ישראל דוידסון, אוצר השירה והפיוט, מזמן חתימת כתבי הקודש ועד ראשית תקופת ההשכלה, ניו יורק, 1970.

25. אפריים דיינארד, אור מאיר, קטלוג של ספריית מאיר זולצברענער פילדלפיה, ניו יורק, 1896.
26. ישראל יעקב דינסטאג, עין המצוות, לכסיקון ביו-ביבליוגראפי. לחוקרי ספר המצוות להרמב"ם, תלפיות, ניו יורק, 1968.
27. ישראל יעקב דינסטאג, "משנה תורה להרמב"ם, ביבליוגרפיה של הוצאות", Studies in Jewish bibliography in honor of Edward Kiev, N.Y., Ktav, 1971.
28. יוסף דן, ישעיה תשבי, ספרות המוסר ותולדותיה, מבוא למחשבת ישראל, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשמ"ה, עמ' 36-85.
29. יעקב (רוברט) דן, "ראשית הדפוס העברי בהונגריה", קרית ספר, מ"ב, עמ' 497-500.
30. אברהם מאיר הברמן, קיבוצי יחד, מאמרים ורשימות לחקר ספרות ישראל ותרבותו, ראובן מס, ירושלים, תש"מ.
31. אברהם מאיר הברמן, "ההגדה המצוירת בדפוס העברי", הד הדפוס, י"א, עמ' 38-41.
32. אברהם מאיר הברמן, "טעויות בכתבי יד וטעויות דפוס בשוגג ובמזיד", הד הדפוס, י"א, עמ' 59.
33. אברהם מאיר הברמן, "מסכת פורים מהדורותיה ודפוסייה", ארשת, 33, ה', ירושלים, תשל"ב, עמ' 136-141.
34. אברהם מאיר הברמן, שערי ספרים עבריים, המוזיאון לאומנות הדפוס, צפת, 1969.
35. אברהם מאיר הברמן, "המדפיס פאולוש באגיוס וספרי בית דפוסו", עלי ספר, ב', תשל"ו, עמ' 97-105.
36. אברהם מאיר הברמן, המדפיס דניאל בומבירגי ורשימת ספרי בית דפוסו, הוצאת המוזיאון לאומנות הדפוס, צפת, תשל"ח.
37. אברהם מאיר הברמן, המדפיס קורניליוו אדיל קינד ובנו דניאל ורשימת הספרים שנדפסו על ידיהם, ראובן מס, ירושלים, תש"מ, עמ' 9-17.
38. אברהם מאיר הברמן, "המדפיס חיים שחור, בנו יצחק וחתנו יוסף בן יקר, פראג, אילזא, אויגשפורג, הידרנום, לובלין" קרית ספר, ל"א, תשט"ז, עמ' 483-503.

39. אברהם מאיר הברמן, המדפיס זואן די גארה ורשימת ספרי בית דפוסו, מכון הברמן למחקרי ספרות, תשמ"ב, עמ' ט-ט"ז.
40. אברהם מאיר הברמן, "המדפיסים בני חיים העליץ", קרית ספר, ל"ג, תשי"ח, עמ' 509-520.
41. אברהם מאיר הברמן, פרקים בתולדות המדפיסים העברים וענייני ספרים, ראובן מס, ירושלים, תשל"ח.
42. פנחס יעקב הכהן, אוצר הביאורים והפירושים, לונדון, תשי"ב.
43. רפאל הלפרין, אטלס עץ החיים השלם, ת"א, תשל"ח-תשמ"ד.
44. שושנה הלוי, ספרי ירושלים הראשונים, מכון בן צבי, ירושלים, תשל"ו, עמ' ט"ו.
45. יוסף הקר, "דפוס קושטא במאה ה-16", ארשת, ה', תשל"ב, עמ' 457-493.
46. אליה שמואל הרטום, הספרים החיצוניים, יבנה, ת"א, תשכ"ג 46.
47. אברהם אליהו הרכבי, "חדשים וגם ישנים", דברי ימי ישראל, מקור, תשל"ב, עמ' 4-41.
48. דובער וואכשטיין, מנחת שלמה, רשימת הספרים שקנה שלמה בן מנחם ברוך הכהן מעיזבון הרב נחום דובער פרידמען ז"ל מסאדיגארא, לבית אוצר הספרים של קהל וינא, וינא, תרע"ב.
49. שמואל ווינער, קהילת משה, רשימת ספריית פרידלאנד, שנמצאים באוצר המוזעאום האזיאטי של האקאדעמיה הרוסית למדעים, חלק א', א-ל, פטרגרד, 1893-1918.
50. ישעיהו וינוגראד, אוצר הספר העברי, המכון לביבליוגרפיה ממוחשבת, ירושלים, תשנ"ה.
51. מנחם מענדל זלאטקין, אוצר הספרים, חלק שני, הערות תיקונים ותוספות ל"אוצר הספרים" של בן יעקב, סיוון, ירושלים, תשכ"ה.
52. מנחם מענדל זלאטקין, שמות ספרים עבריים לפי סוגיהם השונים, תכונתם תעודתם, הוצאת המחבר, שוויץ, תשי"י.
53. מנחם מענדל זלאטקין, ראשית בכורי הביבליוגרפיה בספרות העברית הספר שפתי ישנים מרבי שבתאי משורר בס, ת"א, תשי"ח.
54. ישעיה זנה, "דברים אחדים על הדפוס עברי בסביוניטה", קרית ספר, ד', תרפ"ח, עמ' 269-273.

55. ישעיה זנה, "דפוסים אחדים בלתי ידועים נזכרים ברשימת ספרים בכתב יד מתחילת המאה הי"ח", קרית ספר, ט"ו, תרצ"ח, תרצ"ט, עמ' 369, 368.
56. ישעיה זנה, "טיולים במקום שהמציאות והספר - היסטוריה וביבליוגרפיה נושקים זה את זה", ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס למלאת לו שבעים שנה, ניו יורק, תש"י, עמ' ר"ט-רל"ה.
57. ישעיה זנה, "לגורלו של א"ב מקושט", קרית ספר, ו, תרפ"ט-תר"ץ, עמ' 250-258.
58. ישעיה זנה, "טיולים ביבליוגרפיים", קרית ספר, ט"ז, תרצ"ט-ת"ש, עמ' 382-386.
59. הרברט זפרן, "מהדורות המקרא, חקר המקרא וראשית הדפוס העברי", ארץ ישראל, 16, עמ' 240-251.
60. י.ח. טביוב, אוצר השירה והמליצה, דביר, ת"א, תרפ"ט.
61. אריה טויבר, "דפוס פולניה ורוסיה, א. דפוס קארעץ", קרית ספר, ח', תרצ"א, תרצ"ב, עמ' 223.
62. יצחק יודלוב, "הגדות של פסח: ויניציה שס"א, שס"ג-שס"ד", עלי ספר, ט"ז, תש"ן, עמ' 144-39.
63. יצחק יודלוב, "הערות ביבליוגרפיות לפרשת הגט תמרי-וינטורוצו", עלי ספר, ג, תשל"ו, עמ' 105-120.
64. יצחק יודלוב, "לתולדות הדפוס העברי במנטובה במאה ה-16", קרית ספר, מ"ט, תשל"ד, עמ' 236-241.
65. יצחק יודלוב, "מהדורות שער בספרים עבריים ישנים", עלי ספר, י"א, תשמ"ד, עמ' 135-148.
66. יצחק יודלוב, "פתרון חלומות לרב האי גאון", עלי ספר, ו'ז, תשל"ט, עמ' 107-120.
67. יצחק יודלוב, "אוצר ההגדות" ביבליוגרפיה של הגדות פסח מראשית הדפוס העברי ועד שנת תש"ך, מאגנס, ירושלים, תשנ"ז.
68. יצחק יודלוב, גנזי ישראל, מאוסף ישראל מהלמן בבית הספרים הלאומי, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים, תשמ"ה.
69. אהרון יעלינעק, מפתחות לספרות ישראל, קדם, ירושלים, תרל"ב.
70. אברהם יערי, "ספרי דפוס על קלף בגנזי ששון", קרית ספר, י"ד, תרצ"ו-תרצ"ח, עמ' 200-208.
71. אברהם יערי, "הגדה של פסח בכל הדורות", מחניים, כ"ה, עמ' 53-56.

72. אברהם יערי, ביבליוגרפיה של הגדות של פסח מראשית הדפוס ועד היום, במברגר את ואהרמן, ירושלים תשכ"א.
73. אברהם יערי, "האריה בדגלי המדפיסים העבריים", קרית ספר, י"ט, תש"ב-תש"ג, עמ' 200-208.
74. אברהם יערי, "דקדוקי ספרים", קרית ספר, ט"ו, תרצ"ח-תרצ"ט, עמ' 503.
75. אברהם יערי, המחזה העברי המקורי והמתורגם מראשיתו ועד היום, המחלקה לענייני הנוער והחלוץ של ההסתדרות הציונית, ירושלים, תשט"ז.
76. אברהם יערי, "דפוסים קדומים", קרית ספר, כ"ב, תש"ה-תש"ו, עמ' 237-239.
77. אברהם יערי, הדפוס העברי בארצות המזרח, החברה להוצאת ספרים ליד האוניברסיטה העברית, ירושלים, תרצ"ז, עמ' 9-53.
78. אברהם יערי, הדפוס העברי בקושטא, מאגנס והאוניברסיטה העברית, ירושלים, תשכ"ז, עמ' 96-147, 21-34.
79. אברהם יערי, "המדפיסים בני פואה", מחקרי ספר פרקים בתולדות הספר העברי, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשל"ח עמ' 323-420.
80. אברהם יערי, "טופס מיוחד של הגדה של פסח, ונציה שס"ט על קלף", קרית ספר, ל', תשט"ו, עמ' 113-117.
81. אברהם יערי, "ליקוטין ביבליוגרפיים", קרית ספר, חמש עשרה, תרצ"ח-תרצ"ט, עמ' 377-381, 500-514.
82. אברהם יערי, "ליקוטין ביבליוגרפיים" קרית ספר, ט"ז, תרצ"ט - ת"ש, עמ' 259-269.
83. אברהם יערי, "מצאצאי שונצין", קרית ספר, י"ג, תרצ"ו - תרצ"ז, עמ' 121-125.
84. אברהם יערי, "ציורי ירושלים ומקום המקדש כקישוט בספרים עבריים", קרית ספר, י"ג, עמ' 257 - 524, ט"ו, תרצ"ח-תרצ"ט, עמ' 377-381.
85. אברהם יערי, "קטלוג מקורי מבית דפוסו של מנשה בן ישראל באמסטרדם" קרית ספר, כ"א, תש"ד תש"ה, עמ' 192-203.
86. בעז כהן, קונטרס התשובות, הצופה לחכמת ישראל, בודאפעשט, תר"ץ.
87. יצחק יוסף כהן, "ביבליוגרפיה של מחזורים וסידורי תפילה איטאליאני", מבוא למחזור בני רומא, דביר, ת"א, תשכ"ו.

88. יצחק יוסף כהן, "מסכת אבות פירושיה ותרגומיה באספקלרית הדורות", קרית ספר, מ', תשכ"ה, עמ' 104-117.
89. יצחק יוסף כהן, "ספריהם של חכמי הונגריה הראשונים", מורות קורות, ראובן מס, ירושלים, תשמ"ב, עמ' 215-237.
90. יצחק יוסף כהן, "מגילת אסתר באספקלריה של חכמי צפת במאה ה'ט"ז", מורות קורות, ראובן מס, ירושלים, תשמ"ב, עמ' 142-174.
91. אברהם כהנא, ספרות ההיסטוריה הישראלית, כרכים א', ב', וורשא, תרפ"ג.
92. אברהם כהנא, הספרים החיצוניים, מקורות, ת"א, תרצ"ז.
93. כשר יצחק פרץ ומנדלבוים יעקב דוב, שרי האלף, תורה שלמה, ירושלים תשל"ט.
94. אליעזר ליזר בן מאיר לאנדסהוטה, עמודי עבודה, ברלין, תר"ז.
95. ישראל מהלמן, "בית הדפוס באדריאנופול במאה ה'ט"ז", עלי ספר, י"ח, תשל"ט, עמ' 102-106. ישראל מהלמן, "הדפוס העברי בקושטא מאת אברהם יערי (הערות ותוספות)", קרית ספר, מ"ג, עמ' 577-581.
96. ישראל מהלמן, "ח"י ספרים עבריים ודפים בודדים", עלי ספר, א', תשל"ה.
97. ישראל מהלמן, "פרקים בתולדות הדפוס בשאלוניקי", ספונות, יוון, כרך ג', ספר 13, עמ' ר"ז-רכ"ז.
98. יצחק מייזליש, "נוספות לתולדות הדפוס העברי בקושטא ובריווא די טרינטו", עלי ספר, א', תשל"ה, עמ' 95-101.
99. מיכל חיים בן יוסף, אור החיים, חכמי ישראל וספריהם, מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"ה.
100. אהרון מירסקי, ילקוט הפיוטים, ניומן, ירושלים-ת"א. תשי"ח.
101. משה זאב סולה, מדריך ביבליוגרפי לכתבי הקודש, כתר, ירושלים, תשמ"ח.
102. אנג'לו מרדכי פיאטלי "כתובי יד, דפוסי ערש ודפוסי המאה השש-עשרה בספריות איטליה: חידושים ותגליות", דברי הקונגרס העולמי האחד עשר למדעי היהדות, האגוד העולמי למדעי היהדות, חטיבה ג, כרך ראשון, תשנ"ד.
103. אנג'לו מרדכי פיאטלי, "נוספות לעניין המדפיס זואן די גארה", קרית ספר, ס"ג חוברת ב', תש"ן-תשנ"א, עמ' 675-676.

104. פרויקט השו"ת, (סי.די.רום), אוניברסיטת בר אילן, רמת גן, 2001.
105. נתן פריד, "הערות לביבליוגרפיה של מחזורים וסידורי תפילה לפי מנהג בני רומא, מאת י' יוסף כהן", ארשת, ה, עמ' 499-494.
106. חיים דב פרידברג, תולדות הדפוס העברי בפולניה מראשית הייסודו בשנת רצ"ד והתפתחותו עד זמננו, ת"א, תש"י.
107. חיים דב פרידברג, תולדות הדפוס העברי באיטליה, אספמיה, פורטוגליה ותורגמא שמלפנים, בר-יודא, ת"א, תשט"ז.
108. חיים דב פרידברג, תולדות הדפוס העברי בערים אלו שבאירופה: אויגניון, איזנא, אמסטרדם, אנטוורפן, באזיליאה, ברונא, דיהרנפורט, דעסויא, האלי, ווינא, טהינגן, יעסניץ, לונדון לייזן, מיץ, צוריק, קארלסרואה, קושטנץ, קיטן, קליווא, ושראסבורג, אנטוורפן, תרצ"ז.
109. חיים דב פרידברג, תולדות הדפוס העברי בערים אלו שבאירופה התיכונה: אויגשבורג, אופיבאך, איכנהויזן, אלטונא, ברלין, הומבורג פ.ד.הא, הידרנום, המבורג, הענא, וועזנבק ווילהרמשדארף, זולצבך וגו', אנטוופן, תרצ"ה.
110. חיים דוב פרידברג, בית עקד ספרים, בר יודא, תל אביב, תשי"א-תשט"ז.
111. דוד פרענקיל, "דקדוקי ספרים", עלים לביבליוגרפיה וקורות ישראל, א', חוב' ד', עמ' 116-114.
112. יום טוב ליפמן צונץ, הדרשות בישראל והשתלשלותן ההיסטורית, מוסד ביאליק, ירושלים, 1974.
113. ישראל צינברג, תולדות ספרות ישראל, ספרית פועלים, תשט"ז, כ' א-ג.
114. דוד קונפורטי, קורא הדורות, מהדורת קאססעל, ירושלים, תשכ"ט.
115. אסתר קנדלשטיין, דפוסים עבריים במדעי הטבע הפיזיים מהמאה הט"ו עד ה-ח: היבטים תרבותיים וחברתיים, עבודה. לקבלת תואר מסטר, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן, תשנ"ח.
116. שמואל קרויס, "שתי רשימות של ספרים", עלים, א, 1934-1935, עמ' 70, 71.
117. רפאל נתן נטע רבינוביץ, מאמר על הדפסת התלמוד, תולדות הדפסת התלמוד, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשי"ב.
118. רפאל נתן נטע רבינוביץ, אהל אברהם, מינכן, תרמ"ח.

119. יהודה רובינשטיין יהודה, "רשימה של מפרשי פרקי אבות", דורש לפרקים, ניו יורק, תשל"ב, עמ' ד'-ט"ז.
120. שלמה אברהם רוזנס, דברי ימי ישראל בתורגמא, כרכים א', ב', ג', סופיה, תר"ץ.
121. משה רוזנפלד, עתיקים ונדירים, מדריך וקטלוג לספרים עבריים עתיקים ונדירים, אלון שבות, 1987.
122. משה רוזנפלד, הדפוס העברי מראשיתו ועד תש"ח, ירושלים, תשנ"ב.
123. בצלאל רות, "ההגדה המצוירת שבדפוס", ארשת, ג', תשכ"א, עמ' 7-25.
124. בצלאל רות, "רשימת ספרים מבית מסחרו של רבי מנשה בן ישראל", ארשת, ב', תש"ך, עמ' 413-414.
125. יצחק ריבקינד, "דקדוקי ספרים (לחקר התפתחות הספר העברי)", קרית ספר, ב', תרפ"ה, תרפ"ו, עמ' 54-63.
126. יצחק ריבקינד, "דקדוקי ספרים (לחקר התפתחות הספר העברי)", קרית ספר, ד', תרפ"ז, תרפ"ח, עמ' 273-280.
127. יצחק ריבקינד, "דקדוקי ספרים", ספר היובל לאלכסאנדר מארכס, חלק עברי, ניו-יורק, תש"י, עמ' ת"א-תל"א.
128. יצחק ריבקינד, "ספרי סלוניקו", קרית ספר, ח', תרצ"א, תרצ"ב, עמ' 294, 295.
129. יצחק ריבקינד, "ספרי סלוניקו", קרית ספר, ו', תרפ"ט, עמ' 384.
130. יצחק ריבקינד, "ספרות ההגדה לפסח", קרית ספר, י"ב, תרצ"ה, תרצ"ו, עמ' 230.
131. יצחק ריבקינד, "עוד תוצאות מ'בחינת עולם", קרית ספר, י"ג, תרצ"ו תרצ"ז, עמ' 238-241.
132. יצחק ריבקינד, "על דפוס קארעץ, הערות ל'דפוס פולניה ורוסיה", קרית ספר, ד', תרפ"ז, תרפ"ח, עמ' 58-59.
133. דוב רפל, "ביבליוגרפיה של ספרי לימוד יהודיים, רמ"ח-תרע"ח", קבצים לחקר ולתיעוד תולדות החינוך היהודי בתפוצות, ח', אוניברסיטת ת"א, תשנ"ה, עמ' ט'-קכ"ז.
134. דוב רפל, "ביבליוגרפיה של אגרות יהודיים", סיני, קי"ג, תשנ"ד, עמ' קל"ד-קס"ב.
135. יהודה רצהבי, ילקוט המקאמה העברית, דורות, ביאליק, ירושלים, תשל"ד.

136. נחום רקובר, זכות היוצרים במקורות היהודים, ספרית המשפט העברי, ירושלים, תשנ"א.
137. "רשימת ספרים עתיקים העומדים למכירה", עלים לביבליוגרפיה וקורות ישראל, א', חוב' ג', עמ' 82-95.
138. "רשימת ספרים עתיקים העומדים למכירה", עלים לביבליוגרפיה וקורות ישראל, א', חוב' ד', עמ' 117-127.
139. שמעון שטובר, ספר דברי יוסף לרבי יוסף בן יצחק סמברי, מכון בן צבי, ירושלים, תשנ"ד.
140. משה שטיינשניידער, ספרות ישראל, אחיאסף, ווארשה, תרנ"ז.
141. ברוך שטרויס, אהל ברוך, רשימת ספרי ברוך שטרויס, לונדון, תשי"ט.
142. חיים שירמן, "הדרמה העברית במאה ה-17", מאזנים, ד', 124-135.
143. חיים שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובאנס, מוסד ביאליק, ירושלים, תשל"ט-תש"ם.
144. גרשם שלום, פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה, מוסד ביאליק, ירושלים, 1980.
145. שמעון שלם, "לחקר חיבוריו של רבי משה אלשיך". ספונות, ספר שביעי, תשכ"ג, עמ' קפ"א-קצ"ז.
146. חנא שמרוק, "ספרות יידיש בפולין", מחקרים ועיונים היסטוריים, מאגנס, ירושלים, תשמ"א, עמ' 13-94.
147. זלמן שניאור, (חכם בארץ רוסייה), "חקירות ספרים ישנים", מאסף ציון, ב', 1842, (פרנקפורט), עמ' 78, 79.
148. יעקב ש. שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי, אוניברסיטת בר אילן, ר"ג, 1996.
149. דוד תמר, "בכורי הדפוס העברי בא"י", מחקרים בתולדות היהודים בארץ ישראל ובארצות המזרח, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשמ"א.
150. A Catalogue of the Pre-1850 Books in the Cecil Roth Collection, The Brothertorn Library, Leeds, 1994.
151. David Werner Amram, The Makers of the Hebrew Books in Italy, Julius H. Greenstone, Philadelphia, 1909.

152. Iulio Bartoloccio, Bibliotheca magna rabbinica de scriptoribus et scriptis hebraicis, Roma, 1675-1693.
153. Joshua Bloch, Venetian Printers of Hebrew Books, The New York Public Library, N.Y. 1932.
154. Joshua Bloch, Hebrew Printing in Riva di Trento, The New York Public Library, N.Y. 1933.
155. Shimeon Brisman, A History and Guide to Judaic Bibliography, Hebrew Union College Press, Cincinnati, 1977.
156. Giulio Busi, Edizioni ebraiche del XVI secolo, istituto per i beni artistici culturali naturali della regione Emilia Romagna, bologna, 1987.
157. Giulio Busi, Libri ebraici a Mantova, le edizioni del XVI secolo nella biblioteca della comunità ebraica, edizioni cadmo, firenze, V primo, 1996.
158. Giulio Busi, Libri ebraici a Mantova, le edizioni del XVI secolo nella biblioteca della comunità ebraica, edizioni cadmo, firenze, V secondo, 1997.
159. Johannis Buxtorfii, "Bibliotheca rabbinica", De abbreviaturis hebraicis liber novus et copiosus, Basileae, Waldkirchi, 1613.
160. Catalogue of the Hebrew Books in the Library of the British Museum, London, 1867.
161. Catalogue de la Bibliotheque Hebraique de feu Monseigneur Chananuel Neppo, Rabbin, Frankfurt, 1915.
162. Christian Hebraica: The Discovery of Hebrew Literature and Jewish Culture 1500-1700, An Exhibition in the department of rare Books and Special Collections, Memorial Library, University of Wisconsin-Madison, 1988.

163. Arthur Ernest Cowley, A Concise Catalogue of the Hebrew Printed books in the Bodlian Library, Oxford, 1972.
164. Israel Davidson, Parody in Jewish Literature, AMS Press, N.Y. 1966.
165. Giovanni Bernardo De Rossi, De typographia hebraeo - Ferrarienci commentarijs historicvs quo Ferrarienses Iudaeorum editiones Hebraicae Hispanicae Lusitanae recensentur et illustrantur, Sumtibus I.I.Palm, Erlangen, 1781
166. Giovanni Bernardo De Rossi, Bibliotheca Judaica Antichristiana qua editi et inediti Iudaeorum adversus Christianam religionem libri recensentur, Regio Typographeo, Parma 1800.
167. Giovanni Bernardo De Rossi, , Annali Ebreo-Tipografici di Cremona, Stamperia Imperiale, Parma, 1808.
168. Dictionary Catalog of the Klau Library, Hebrew Union College -Jewish Institute of Religion, Cincinnati.
169. Aron Freimann, A Gazeteer of Hebrew Printing, The NewYork Public Library, 1946.
170. Lejb Fuks, and R.G. Fuks-Mansfeld, Hebrew Typography in the Northern Netherlands 1585-1815, E.J.Brill, Leiden, 1984.
171. Lajb and R. Fuks, "The Financiers of Menasseh Ben Israel's Printing House in Amsterdam, 1627-1655", קובץ ליד להימן, מחקרים לזכר א"מ הברמן, מכון הברמן, Amsterdam, 1627-1655", למחקרי ספרות, תשמ"ד, עמ' 317-313.
172. Julius Furst, Bibliotheca Judaica, handbuch der Gesametten Judischen Lietratur, mit Einschluss der Schriften uber Juden und Judenthum und einer Geschichte der Judischen Bibliographie, W. Engelmann, Leipzig, 1849-1863.
173. Goldshmidt L., The Earliest Illustrated Haggada, London, 1940.

174. Harvard University Library, Catalogue of the Hebrew Books, Harvard University Press, Cambridge, 1968.
175. "Hebrew Printing in Prague", Encyclopedia Judaica, Macmillan Company, Jerusalem, V. 13, pp. 976,977.
176. Incunabula, Hebraica & Judaica, Catalogue of an Exhibition, National Library of Canada, Ottawa, 1981.
177. Talianer Bruno , "Which is the Oldest Woodcut Haggadah" Journal of Jewish Thought in the Sixteenth Century, Cambridge 1983.
178. Judaica Collection at Yale: 16th Century Imprints (on line catalogue):
www.library.yale.edu/judaica/16imprints.html
179. Le Livre Hebraique, Exposition Organisee avec le concours de la Bibliotheque Nationale, Paris, 1962.
180. Levy Barry, Planets, Potions and Parchments, McGill Queen's University Press. London and Buffalo.
181. Nehemia Samuel Libowits, Rabbi Jehuda Ariele Modena, N.Y., 1901.
182. Alexander Marx , Bibliographical Studies and Notes on Rare Books and Manuscripts in the Library of the Jewish Theological Seminary of America, The Jewish Theological Seminary of America and Ktav Publishing House, 1977.
183. Alexander Marx, Studies in Jewish History and Booklore, N.Y., 1944.
184. Oxford University, Bodleian Library, A Concise Catalogue of the Hebrew Printed books in the Bodleian Library, Oxford, 1929.

185. Angelo Piattelli, "Edizioni ebraiche del XVI secolo nella Biblioteca Angelica di Roma", Accademie e biblioteche d'Italia, anno LIX (1), Gennaio-Marzo, 1991, pp. 24-49.
186. Leesser Rosenthal, Catalog der hebraica und Judaica aus der L. Rosenthal'chen Biobliothek, Amsterdam, 1875.
187. Cecil Roth, Magna Bibliotheca Anglo-Judaica, University College, London, 1937.
188. Leon Vita Saraval, , Catalogue de la bibliotheque de litterature hebraique etorientale et d'auteurs hebreux de feu, Autrich, Trieste, 1853.
189. Gershom Scholem, Bibliographia Kabbalistica, Berlin, 1933.
190. Alexander Herman Schutz, Vernacular Books in Parisian Libraries of the Sixteenth Century, Chapel Hill, North Carolina and Geneva, 1955.
191. Gold Leonard, Singer ed., A Sign and a Witness, 2000Years of Hebrew Books and Illuminated Manuscripts, The New York Public Library and Oxford University Press, New York and Oxford 1987.
192. Moritz Steinschneider, Bibliographisches Handbuch uber die Theoretische und Praktische Literatur fur Hebraische Sprachkunde, Jerusalem, Bamberger & Wahrmann, 1937.
193. Moritz Steinschneider, Catalogus Librorum Hebraeorum, Berlin 1852-1860.
194. Giuliano Tamani, "La tipografia di Jacob Marcaria (1557-1563)", La comunita ebraica di Riva del Granda (sec. XV-XVIII), Biblioteca Civica, Comune di Riva del Garda, 1991.

195. The Bibliography of the Hebrew Book 1473-1960 (Compact Disk), EPI & The Institute for Hebrew Bibliography, Jerusalem, 1994.
196. Valuable Hebrew Printed Books Including Judaica, The Property of the Valmadonna Trust, Auction 5.12.1984, Sotheby's. N.Y. 1984.
197. Eric Werner, The Birenbaum Collection of Jewish Music, HUCA, 1946.
198. S. Weiner, Bibliography der Oster-Haggadah 1500-1900, St. Petersburg, 1902.
199. Johann Cristoph Wolf, Bibliotheca Hebraea, Christian Liebezeit, Hamburgi, 1715-1733.
200. Herbert C. Zafren, "Bible Editions, Bible Study and the Early History of Hebrew Printing", אָרץ ישראל, 16, pp. 243-251.

2. הקריטריונים ליצירת המאגר

תקופה

התקופה בה עוסק מחקר זה היא מאה השנים המכוננות שנות ה"שין" ונכללו בו כל היצירות שנדפסו בין השנים ש-שצ"ט, כלומר משנת 1540 ועד 1639. 6 רשומות יוצאות מכלל זה, והן נכללו במאגר מאחר והדפסתן החלה בשנות ה"שין" והסתיימה אחריהן.⁷²

שפה

במחקר נכללו יצירות בדפוס עברי בלבד. לא נכללו יצירות באות עברית אך לא בשפה העברית (כגון יצירות ביידיש או לדינו). כן נכללו יצירות דו לשוניות או רב לשוניות, כגון מילונים.

הגדרת יצירה

יצירה מוגדרת במחקר זה ככל רשימה עברית אשר הובאה לדפוס בשנות ה"שין", ואפילו היצירה בת עמוד או גיליון אחד.

פעמים רבות בשל יוקר הדפוס ויוקר הכריכה,⁷³ נעשה שימוש בחיבורים פופולריים על מנת לקדם חיבורים אחרים ובשל הרצון של הלקוחות לרכוש מספר יצירות אהובות בכרך אחד, נכרכו מספר יצירות יחד. כל יצירה בתוך כרך שכזה זכתה לרשומה נפרדת. על מנת שיהיה בידינו כלי לספירת

לקטים אלו, הוסף לאחת מהרשומות של כל לקט הציון כי מדובר בלקט - אחת ולא כולן בכדי שהלקט, ככזה, ייספר פעם אחת בשלב עיבוד הנתונים.

גם במקרה ההפוך, כאשר יצירות פוצלו לכרכים, נחשב כל כרך לרשומה נפרדת וזאת כיוון שלעתים רבות יצא רק כרך אחד מהסדרה משיקולי חוסר מימון או זמן. השולחן הערוך השלם, לדוגמא, מהווה למעשה ארבעה ספרים, וכל אחד מהם נרשם בנפרד. הוא הדין בהדפסת ספר אחד מספרי התנ"ך, מסכתות בודדות של התלמוד וכו'.

מהדורות שונות של אותו ספר זכו גם הן כל אחת לרשומה נפרדת, מאחר ובמחקר זה יש חשיבות למספר הפעמים אשר בה הודפסה כל יצירה במהלך המאה.

שדות המאגר

כל רשומה במאגר מורכבת משדות, פרמטרים המשתנים מיצירה ליצירה. חלקם של השדות הם פרטים ביבליוגרפיים סטנדרטיים, ובחלקם מוגדרים פרמטרים ייחודיים לשם מחקר זה. הרישום הביבליוגרפי האחד היה פעולה ראשונית חשובה ביותר, שיש להקפיד עליה עבור העיבודים הסטטיסטיים בהמשך. מלבד בעיית הרישום השונה במקורות הביבליוגרפיים השונים, קיימת בעיה של הבדלים בפרטים הביבליוגרפיים בגוף החיבור המקורי בין המהדורות השונות, בעיקר בכותרים, בשם המחבר ומקום ההוצאה.

המחבר יצחק אלפאסי לדוגמה, נרשם בשם יצחק אלפאסי, יצחק אלפאסי בן יעקב הכהן, יצחק בן יעקב הכהן אלפאסי ועוד. שמות הערים זכו גם הן לוורסיות מרתקות ולכן נאלצתי להכריע ולקבוע נוסח אחד לטובת הניתוחים הסטטיסטיים.

יצוין, שלא נעשה שימוש בכל האינפורמציה שבמאגר לשם המחקר. המאגר עומד בזכות עצמו כתוצר של המחקר, כקטלוג ביבליוגרפי היכול לשמש כבסיס להרחבת המחקר הקיים ולמחקרים נוספים.

פירוט השדות

מספר סידורי - מזהה חד ערכית את הרשומה, ומאפשר להגיע אליה ישירות ובמהירות.

שם היצירה - השתדלתי לקרוא ליצירה בשם שניתן לה ע"י המחבר, המדפיס, המביא לבית הדפוס או העורך. לצורך אחידות הרישום, כאשר הופיעה יצירה תחת מספר שמות, בחרתי באחד מהם באופן שרירותי ושמות אחרים הוספתי בשדה "שם נוסף".

שם נוסף - במידה וליצירה יש שמות נוספים הם צוינו כאן.

מחבר - המחבר הוא האיש הרשום במקור כמחבר, גם אם הוא אינו בן התקופה, יצירתו הובאה לדפוס בידי אדם אחר, הוגהה בידי אחר, או תורגמה לעברית. נוסח הרישום הוא: שם פרטי, שם האב, לעתים שם הסב או תוספת מזהה נוספת וכינוי, מצוין בסוגריים, בסדר זה. רישום זה אפשר לשמר את כל האינפורמציות המגוונות הידועות על שם מחבר זה או אחר ועדיין לשמור על אחידות לצורך עיבוד הנתונים. הרמב"ם ירשם איפה כ: משה בן מימון(הרמב"ם), הרלב"ח ירשם כ: לוי בן יעקב אבן חביב (הרלב"ח), עזריה מפאנו יהיה: מנחם עזריה עימנואל בן יצחק ברכיה מפאנו. הרמ"א: משה בן ישראל איסרליש (הרמ"א).

מחבר יהודי - שדה הנותן ברירת כן/לא לציון יהדות המחבר
מקום חיבור - העיר והארץ בה חוברת היצירה.

שנת חיבור - השנה העברית בה הסתיימה כתיבתה של היצירה

מאת חיבור והשליש באותה מאה בה חוברת היצירה - לעתים קרובות לא ידועה שנת חיבור היצירה המדויקת, אך ידועה התקופה בה חוברת בקירוב זה או אחר. שדות אלו שימשו לציון המאה בה נכתב הספר והשליש של המאה בה נכתב, אם ידוע. שדות אלו מולאו גם כאשר היתה ידועה שנת הכתיבה המדויקת, לצורך ניתוח אחיד של תקופות כתיבת היצירות.

שם הדפוס - שם בית הדפוס, שאיננו זהה תמיד לשם המדפיס או לשם המייסד.

דפוס יהודי - מציין האם בית הדפוס הנ"ל נמצא בבעלות יהודית.

מקום דפוס - שם העיר בה הודפס הספר

ארץ דפוס - שם הארץ בה הודפס הספר. שדה זה חושב באמצעות שדה מקום דפוס כנ"ל, וחשיבותו היא לשם עיבוד התפלגות גיאוגרפית של הרשומות.

שנת סוף דפוס - השנה העברית בה יצא הספר מן הדפוס. מחולל היישומים מסוגל להתמודד בנקל עם חישוב השנה הלועזית מתוך ערך זה, ולכן לא נרשמה בנפרד.

שנת תחילת דפוס - השנה בה הוחל להדפיס את הספר, אם ידועה.

שם המדפיס - שמו של מדפיס הספר.

שם המביא לדפוס - שם האדם אשר הביא את הספר לדפוס ומימן את הוצאתו. קרבה למחבר וסוג הקרבה צוינה בתוך סוגריים בשדה זה.

שם העורך, שם המגיה, שם המתרגם - שמות בעלי המקצוע הרלוונטיים.

- שדות נושאים - אחד עשר שדות טקסט לשם חלוקה נושאת של הספרים. שיטת המיון המרכזית שבה השתמשתי היא על יסוד שיטתו של גרשם שלום במדעי היהדות ובהסתמך על מחקרה של צפורה (שפרה) ברוכסון "ספרים וקוראים". שיטה זו מחלקת את היצירות העבריות לשש עשרה קטגוריות.
- א. ליטורגיה
 חומש, וחמש מגילות, סידורים מחזוריים, סליחות קינות, הגדות של פסח, פירושים לתפילות וקובצי תפילות מיוחדים.
- ב. תנ"ך ומפרשיו
 תנכ"ים, קבצי פירושים, פירושים יחידים, ספרים בודדים מן התנ"ך.
- ג. הלכה, פוסקים
 ספרי הלכה ופסיקה, שחיטות ובדיקות, נוסחי שטרות, מנייני וטעמי מצוות וספרי הוראה לנשים.
- ד. מוסר
 אבות ופירושה, צוואות, ספרות דידקטית מוסרית וקובצי פתגמים, משלים וכד'.
- ה. דקדוק
 ספרי דקדוק, מילונים, קונקורדנציות, אגרונים.
- ו. משנה, תלמוד ומפרשים
 משניות, תלמוד, פירושים וחיזושים לתלמוד, ספרי מבואות, כללי הגמרא, מילונים לתלמוד.
- ז. מדרש ואגדה
 מדרשי הלכה ואגדה, קבצי אגדות.
- ח. פילוסופיה
 יסודות המחשבה היהודית, תרגומים עבריים של כתבי הפילוסופים היוונים והערבים, חיבורי פולמוס אנטי-פילוסופיים, פירושים לתנ"ך ודרשות בעלי יסוד פילוסופי שולט.
- ט. ספרות יפה
 ספורים, משלים, מליצות, חידות, שירים, ספרי מסעות, פרוזה מקראית, מחזות, פרודיות, תרגומי ספרים.
- י. קבלה ומיסטיקה
 ספרות המיסטיקה הקדומה, הזוהר ופירושו, ספרי הקבלה, מוסר קבלי, פירושים קבליים מובהקים לתפילות ולתנ"ך.
- יא. מדעים
 רפואה, תכונה, יסוד העיבור, מתמטיקה, אופטיקה וגיאוגרפיה.

ספרי הדרשות על התורה, דרשות כלליות ודרשות הזדמנות.	י"ג. דרשות
כרוניקות ומחקר היסטורי.	י"ד. היסטוריה.
פתרון חלומות, סגולות, גורלות, חכמת הפרצוף, אמצעים ריטואליים למניעת מחלות, אסונות ומגיפות.	ט"ו. אמונות עממיות ומגיה
איורים ודפים בודדים, לוחות שנה, ליקוטים מנושאים שונים, מוסיקה, מכתבי קהילה, כתבי פולמוס.	ט"ז. שונות

יש לציין שקיימות חפיפות בין תחומי הנושאים, ובכל יצירה צוינו כל הנושאים בהם היא עוסקת. בנוסף לשיטת המיון המרכזית שימשו שדות הנושאים לציון מאפיינים אחרים של היצירה. מאפיין אחד כזה הוא יצירות שהודפסו למטרות תיאולוגיות נוצריות והבראיסטיות. כמו כן צוינו בשדות אלו יצירות דו לשוניות או רב לשוניות, בצירוף השפות הרלבנטיות, לדוגמא דו לשוני: עברי לטיני. בנוסף מכילים שדות הנושאים תיאורים מפורטים יותר של נושא הספר.

דוגמא לרישום שדות נושאים:

"מראות הצובאות", פירושו לנביאים של משה אלשיך:

נושא 1: תנ"ך ומפרשיו

נושא 2: פירוש לנביאים

נושא 3: קבלה

מספר עמודים - מספר העמודים של היצירה. אורך היצירה. המינימלי הוא עמוד אחד.

גודל - גודל הדף האפשרי הוא 2, 4, 8, 12, 16 או 32.

שער - האם יש לספר שער, לא היה לו מעולם שער, נעלם השער, צורף לו שער.

נייר - שדה שלא נעשה בו שימוש.

אות - מרובע, רש"י.

מצב הספר - כאשר בקטלוג או כשראיתי ספר אשר מצבו היה גרוע, צוין.

גימטריא - שנת הדפוס של הספר צוינה פעמים רבות באמצעות רמזים גימטריים, הם הועתקו למאגר

בעיקר בגלל יופיים ויצירתיותם אך לא נעשה בהם שימוש.

שירים - פעמים רבות הודפסו בראש הספר או בסופו שירים שחוברו למטרות פרסומת. מפואר - שדה המציין האם הספר מפואר. (כריכה מעור, נייר משובח וכד') מקושט - שדה המציין האם יש ציורים או קישוטים. סמל מדפיס - שדה המציין האם הוטבע סמל המדפיס על הספר. שדות מקורות ביבליוגרפיים - מציינים את המקורות בהם נמצא הספר ואשר בהם נאספו פרטיו. מהם 13 הם שדות כן/לא לציון המצאות הספר באחת מהספריות אותן הקיף המחקר: בר אילן, בית הספרים הלאומי י-ם, ספרית בן צבי, מהל מן תל אביב, בית המדרש לרבנים בניו יורק, הספרייה הלאומית בצרפת, המוזיאון הבריטי בלונדון, HUC סינסנטי, פראג, הבודליינה באוקספורד, הרמב"ם תל אביב, סנט ג'נבייב בפריז והספרייה העירונית בניו יורק. כמו כן הוקצו 8 שדות טקסטואלים לציון קטלוגים מרכזיים המכילים ספרים אלו. הערות - חמש שדות לרישום הערות פנימיות תוך כדי עבודה על המאגר. הזכרות - תיאור של מאמרים, מחקרים ומקורות שונים אחרים בהם מצאתי פרטים שונים אודות היצירה. שדות עזר - מספר שדות אשר שימשו בחישובים פנימיים של המאגר, ואין להם משמעות או ערך בפני עצמם.

אימות הנתונים והשלמת מידע חסר

אימות הנתונים נעשה על ידי השוואת הרישומים בין הרישומות הביבליוגרפיות השונות ומאמרים שנכתבו על היצירה. כאשר היה עימות בין החוקרים הכרעתי ע"י בחירת אחד מהם תוך הפעלת שיקולי סבירות. לדוגמא, ילקוט שמעוני הנחשב כספר מוקדם, נחשב ע"י שלמה אברהם רוזנט⁷⁴ למאוחר. כיוון שהספר מתאים באופיו למאה ה-15 ולא נודע עליו קודם, הכרעתי כדעתו. כאשר לא נמצא מידע מסוים על יצירה מסוימת באף מקור הושאר השדה הרלוונטי ריק.

3. ריכוז ועיבוד הנתונים

מחקר זה נערך באמצעות ריכוז הנתונים על מחולל היישומים "מיכה +8". תוכנה זו התאימה במיוחד למטרות המחקר בשל הקלות היחסית שהיא מציעה בבנייה של מאגרים המתפתחים תוך כדי הזנתם, ובשל האוריינטציה העברית שלה. שימושיו של מחולל היישומים הם מגוונים, אולם היישום הבסיסי

ביותר שלו הוא בניית מעין "כרטסת ממוחשבת" של רשומות, ובמקרה שלנו של יצירות דפוס בשנות ה"שין".

מנגנון ה"דוחות" של התוכנה מאפשר עיבוד נתונים מהיר וספירת רשומות על פי חתכים ומיונים מגוונים, הניתנים לביצוע על כל אחד מהשדות שתוארו לעיל. באמצעות חתך ניתן להתייחס רק לרשומות העונות על תנאי מסוים, כגון כל הרשומות המכילות את נושא תנ"ך ומפרשיו. באמצעות מיון ניתן לייצר התפלגות של רשומות על פי קריטריון קבוע, כגון מיון כרונולוגי על פי זמן הדפוס. התוכנה אף מאפשרת יצירת מיונים מוצלבים דו ממדיים המשמשים למציאת התפלגות לפי שני פרמטרים שונים בו זמנית. מיון כזה אשר נעשה בו שימוש רב במחקר הוא ההתפלגות הגיאוגרפית-כרונולוגית, טבלה המראה מיון רשומות בחתך מסוים כפי שהודפסו לאורך המאה ברחבי העולם.

4. היקף המאגר

בגרסתו האחרונה ביותר מכיל המאגר 5630 רשומות של יצירות נפרדות. היקף שכזה הוא מעבר למדגם, והוא ניסיון ממשי להקיף את סך היצירות העבריות אשר נכתבו בתקופה. ההיקף העצום של המאגר מקטין טעויות דגימה עד מאד, ומהווה בסיס מוצק למסקנות המחקר, אולם כאן המקום לציין מספר בעיות הפוגעות בשלמותו.

א. מקורות מוגבלים: המחקר עוסק רק בספרים הנמצאים היום בספריות, וגם כאן לא באורח מושלם כי לא חקרתי את הנמצא בספריות ובארכיונים של ברה"מ לשעבר, איטליה וגרמניה, מתוך הערכה שהמאמץ המחקרי יניב מעט מאד יצירות לא ידועות לנו, ומתוך תקווה לעסוק בכך לאחר סיום הדוקטוראט.⁷⁵

ב. היעלמות ספרים. היעלמות של ספרים היא בנאלית יותר מהישרדותם, ומחקר ביבליומטרי חייב לקחת היעלמותם של ספרים כחלק מהנתונים של המחקר. עדויות על יצירות פופולריות שאבדו קיימות כבר בתנ"ך⁷⁶ וצריך להביא בחשבון שתנאים הישרדות פעלו לטובת ספרי הדת ועבודות מחקר, שנשמרו בספריות מסודרות ממסדיות כמו מנזרים ואוניברסיטאות.⁷⁷ ספרות ההמונים, לעומת זאת, נטתה להתכלות בגלל הדפסה זולה, אי שמירה נאותה, ושימוש יומיומי. ספרי תפילות, לדוגמה, אשר השימוש בהם היה כזה בלו. אבדו ככל הנראה ספרי רפואה עממית, אגרונים, לוחות שנה, וסיפורים עממיים, שנחשבו לקלות ראש ולכן לא נשמרו. נעלמו ספרים שהודפסו בבתי דפוס קטנים, אשר דאגו לצרכים מקומיים והוציאו מהדורות קטנות כגון אלו של ביליודר וקרווישמי, צפת, או בית

הדפוס בקיירי שבאיטליה, שהיה מעין מפעל משפחתי שהוציא לאור חוברות קטנות ובעיקר את ספרי המדפיס יוסף קונציו.⁷⁸

ככל שספר דק וקטן יותר סיכויי הישרדותו קטנים. חכמים רבים הוציאו לאור תשובה בודדת או פסקים בודדים משום שהנושא היה אקטואלי והנוגעים בדבר היו מעוניינים בפרסום מהיר ורחב של פסק הדין.⁷⁹ חלק מהם נעלמו הן בגלל הסיבות שצוינו לעיל אבל גם ידוע שבדברי ריבות ומחלוקת שהועלו עלי דפוס בחוברות דקות וכרוזים נרכשו והושמדו ע"י צד שכנגד.⁸⁰ נפוצים היו דפים בודדים, לרוב מצוירים: דף להדלקת נר חנוכה, הדלקת נרות שבת, עם דיני נשים, מזרח לסוכה ומזרחים אחרים, שמירה ליולדת שירים לחתונה, רק מעטים שרדו. כמו כן ידוע על לוחות מסוגים שונים, פמפלטים וכרוזים שהוצאו לאירועים שונים⁸¹

ספרי הדפוס העבריים של שנות ה"שין" סבלו גם מסכנות תאונות והרס שאפיינו רק אותם: החרמות ושריפות ספרים באיטליה, ספרים שנעלמו בעקבות טלטולי דרך: גירושים מאיטליה, נדודי יוצאי ספרד בחיפושם הארוך והמייגע אחרי מקום להשתקע בו, תלאות ורדיפות באשכנז. נזקים עצומים נגרמו לספריות עקב אסונות מיד שמים ומידי אדם.⁸²

אוספי ספרים נהרסו בתקופות מאוחרות: חורבן קהילות רבות בפולין בגזירות ת"ח ות"ט, שריפות מאוחרות ששרפו אוספים של ספרים עתיקים, אוספים גדולים שנהרסו כתוצאה ממוראות מלחמת העולם השנייה והשתלטות הקומוניזם על מזרח ומרכז אירופה.⁸³ ספרים נעלמו גם מסיבות אידיאולוגיות: כאלה שנכתבו או הוצאו לאור ע"י מומרים הועלמו מן העין או הוחרמו ונקברו במחסנים באין רוכש.⁸⁴

על כל אלה מחפה גודלו של המאגר.

המחקר המוצע בזה, המתבסס על מאגר הספרים כפי שנבנה והועלה על מחולל היישומים מיכה +8 יחד עם המחקר הענף העוסק בספרים המודפסים של שנות ה"שין" יהיה הבסיס לשאלת סדרת שאלות הקשורות להשפעת הדפוס על התרבות היהודית במאות ה-16 וה-17.

- ¹ משה רוטמן, "התרבות שבספר", ציון, נ"ו, (ג'), עמ' 321-334
- ² עוזי אלידע, "אסכולת ה'אנל' ותרבות הספר", ספרות והיסטוריה, מרכז זלמן שז"ר לתולדות ישראל, ירושלים, תשנ"ט, עמ' 299-323.
- ³ ישעיהו וינוגרד, "הדפוס העברי בשנות ה'שי"ן' (1540-1640) עלי ספר, ט"ו (תשמ"ט), עמ' 129-132.
- ⁴
- Lucien Febvre, Henry Jean Martin, L'Apparition du Livre, Albin Michel, Paris, 1958.
- ⁵ צפורה(שפרה) ברוכסון, ספרים וקוראים, תרבות הקריאה של יהודי איטליה בשלהי הרנסנס, בר אילן, ר"ג, תשנ"ג, עמ' 20.
- ⁶
- Carlo M. Cipolla, Literacy and Development in the West, Penguin Books, London, 1969, pp. 50.
- ⁷
- Roger Chartier, ed., Les Usages de L'imprime (XVe-XIXe siecle), Fayard, 1987.
- ⁸
- Thomas Adams R. & Nicolas Barker "A New Model for the Study of the Book", A Potencie of Life, Books in Society, the British Library, London, 1993, pp. 5.
- ⁹
- Robert Darnton, "First Steps Towards the History of Reading", The Kiss of Lamourette, Reflections in Cultural History, W.W. Norton & Company, N.Y., 1990, pp. 87-154.
- ¹⁰
- Thomas Adams R. & Nicolas Barker, *ibid*, pp.5.
- ¹¹ Carlo M. Cipolla חקר את השליטה במיומנות הקריאה באוכלוסייה העירונית במערב אירופה במאתיים השנים שלאחר גוטנברג, ראה: Carlo M. Cipolla, *idem*.
- ¹² רוברט דרנטון ראה בקריאה פעילות חברתית - יצירת משמעות במערכת של הקומוניקציה ולא רק הכרת קנון משותף של טקסטים. אנשים הפיקו תועלת מקריאה, קראו בצוותא, הפיקו הנאה עצומה ואפילו פתחו תאוות קריאה. Robert Darnton, *ibid*, pp 87-154. Jean-Francois Gilmont מסיק מהתפתחות הכלים המסייעים להתמצאות: ספרות הקונקורדנציה, המפתחות והאינדקסים למיניהם על התבססות הקריאה, הרחבה ופיתוח הרגלים של חיפוש רלוונטי בתוך חומר רחב ולא קריאה יסודית של כל מלה: Jean-Francois Gilmont, "L'Imprimerie A L'aube

La Reforme et le Livre, L'Europe de l'imprime,(1517-1570), Cerf, "du 16eme Siecle
 מהפכה בהרגלים, שלדעתו חלה במאה ה-18. הוא מאשר את הממצאים של דרנטון ושל גילמן
 אודות קריאה רחבה ולא יסודית. Robert Darnton, ibid, pp. 165-166.

¹³ הפרוטסטנטים ערכו מפגשים חצי מחתרתיים, שהיו למעשה אירועי קריאה. אנשים היו מביאים
 למפגשים אלו את הספרים שלהם, וכך הווה המפגש בראש ובראשונה אימון בקריאה משותפת.
 לדעת שרטייר אירועים אלו מצביעים על הרחבת מעגל הקוראים וגוונן כיוון שהגיעו משפחות
 שלמות. Roger Chartier, "Publishing Strategies and What the People Read, 1530-1660",
The Cultural Uses of Print, in Early Modern France, Princeton University Press,
 Princeton, New Jersey, 1987, pp. 145-180.

¹⁴ זרזי קריאה לא פחות משמעותיים היו סוכני אינפורמציה מודפסים שהשתמשו בהם בשימוש
 יומיומי: פרוספקטים שהודיעו על אירועים מתקרבים כגון פסטיבלים, אירועים שכונתיים
 ומצעדים כלליים. אלה פוזרו בקהל היעד לפני האירוע ואלו שקראו והקריאו לשאר. הרגל זה תרם
 כמובן לפירסומם של האירועים אבל גם למודעות לחשיבות של ידע הקריאה. שלב נוסף בדך
 "לספר לכל אזרח" הו, לדעת שרטייר, "התמונות עם ההסברים" שהודבקו ברחבי הערים, בעיקר
 פלקטים בעלי מסרים דתיים ופולחניים שהיו תמונה המלווה בטקסט וכן פמפלטים שפוזרו, בעיקר
 חומר תעמולה דתי. Roger Chartier, Opcit, pp. 145-180.

¹⁵

Henri Jean Martin "The Bibliotheque Bleu, Literature for the Masses in the Ancient
 Regime" Publishing History, III, 1978, pp. 70-102.

¹⁶ במחקרו על האנציקלופדיה מנסה רוברט דרנטון לאתר את קוראיה. הוא מצביע על פרישה
 גיאוגרפית רחבה של המינויים ועל חדירתה לשכבות מגוונות של הציבור כאשר החלו בהוצאת
 מהדורות זולות. מלבד החותמים שקנו את הכרכים לספריותיהם הפרטיות היו לה הרבה קוראים
 בספריות ציבוריות, חברי אגודות ספרותיות ובני משפחה וחברים של החותמים. דרנטון גם מודע
 לכך שלא כל מי שרכש, קרא. הוא מביא עדויות של רוכשים שלא קראו ומידע על ספריות שלא
 התירו קריאה חופשית באנציקלופדיה למרות שרכשו את הכרכים. Robert Darnton, L'Aventure
 de L'Encyclopedie 1775-1800, Librairie Academique Perrin, Paris, 1982, pp. 230-244.

¹⁷

Robert Darnton, First Steps, Opcit, pp. 160-166.

¹⁸ אסתר קנדלשטיין, דפוסים עבריים במדעי הטבע הפיזיים מהמאה ה-17 עד ה-18: הבטים
 תרבותיים וחברתיים, עבודה לקבלת תואר מסטר, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן, תשנ"ח, עמ' 44.

¹⁹

K. Offenberga Adri, "How to Define Printing in Hebrew; A Fifteenth Century List of the Goods of a Jewish Traveler and his Wife", The Library, 6, 16 No 1 (March 1944), pp. 43-49.

Mornet סקר במאמרו: Les Enseignements des bibliothèques privées רשימות של 500 ספריות פרטיות בפריז, מהתקופה של ערב המהפכה מתוך תקווה למצוא את הרעיונות של המהפכה ואת שורשיה. דוגמא אחרת היא ההתייחסות של אליזבט איזנשטיין ל"רשימות הספרים האסורים": הכנסייה הקתולית הוציאה לאור קטלוגים כאלו לצרכי צנזורה. איזנשטיין מצביעה על הגיוון המחקרי הרב שמאפשרות רשימות אלו: הקטלוגים עצמם הפכו למוצר דפוס מבוקש מאוד בעיקר אצל אלו שרכשו בשוק השחור את הפרי האסור. רשימות אלו מצביעות על השימוש בדפוס כאמצעי תעמולה והסברה של שני הצדדים (הרפורמיים והשמרנים) ומאפשרות להכיר את שוק הספרים של הרפורמציה, גם מנקודת המבט של הכנסייה הקתולית. ראה: Elizabeth L. Eisenstein, "From Scriptoria to Printing Shops Evolution and Revolution in the Early Books and Society in History, R.R. Bowker Company, N.Y. & "Printed Book Trade London, 1983.

²⁰ הילגר סקר רשימות אינוונטר של כ-1550 ספריות, כאלו שנשארו בשלמותן וגם רשימות מלאי של ספריות בין 1229 ל-1550, זאת לצורך הערכת מקומה של מיוקרה בקונטקסט הכללי של תרבות ימי הביניים והרנסנס. Jocelyn Nigel Hillgarth, Readers and Books in Majorca, 1229-1550, Edition du Centre national la recherche scientifique, Paris, 1991.

21

Iain Fenlon, Music, Print and Culture in Early Sixteenth Century Italy, The British Library, 1994 pp. 72-90.

²² יושר, בהסתמכה על הממצאים מן הרשימות, מתארת התמצקות של המדפיסים, מצביעה על שינויים מתמידים לאורך המאה ה-16 בדפוסי הייצור והקנייה של הספרים ומוכיחה שמסתמן בשטרסבורג תהליך של דמוקרטיזציה של הספר. יושר מסמנת שתי קבוצות של צרכני ספר באמצעות השפה בה קראו: לטינית של המלומדים וגרמנית של ההמונים. (מה שמכונה Lay). Miriam Chrisman Usher, Lay Culture Learned Culture 1480-1599, Yale University Press, New Haven and London, 1982.

23

Robert Darnton, First Steps, *ibid*, pp. 160-168.

24

Jean-Francois Gilmont, L'Imprimerie A L'aube, *ibid*, pp. 24.

Roger Chartier, ed., *The Cultural Uses of Print*, *ibid*, pp. 344-345.

²⁶ מרטין הצליב רשימות ספרים מספריות פרטיות עם נתונים על הפקת ומכירת ספרים מרשימותיהם של מוציאם לאור ומרשימות מלאי של סוחרים. בפרוזה הודפסו במאה ה-16 כעשרים וחמישה אלף כותרים שונים כעשרים וחמישה מיליון כרכים ורובם נמכרו בחנויות. הצלבת הנתונים מצביעה על כך שעשרות אלפי ספרי ליטורגיה: ספרי שעות, קבצי התפילות, ספרים על חיי הקדושים וספרי אלף-בית שהיו ברשימות המלאי של הסוחרים וכמעט אינם נמצאים בספריות. ראה: Henry Jean *French Humanism*, "Martin," *What Parisians Read in the Sixteens Century, 1470-1600* Harper Torchbooks, N.Y., 1959, pp. 131-147.

²⁷ לדוגמא המחקר השולל את תמונת פסיביות האשה באנגליה מתחילת הרנסנס ועד אמצע המאה ה-17 וקובע בוודאות שהאישה האנגליה מהמעמד הבינוני תפסה תפקיד אקטיבי בניהול הבית והאחוזה. עיון בפרמטרים ביבליוגרפיים, כמו שנת הדפוס ומספר המהדורות שיצאו, מצביע על כך שמחצית ממספר הספרים אשר נכתבו במיוחד עבור נשים היו ספרי הדרכה טכניים. כמות הספרים הכוללת שנכתבו במיוחד עבור הנשים מביאה את החוקרת למסקנה שהלך וגבר הידע של הקריאה בקרב אוכלוסייה זו. Mary Lay & Elizabeth Tebeaux "Images of Women in *IEEE Transaction on Professional Communication*, 35, n0 4 (December 1992) "from English Renaissance Technical Books

²⁸ אילן גל פאר, "הביבליומטריה: השלכותיה ורשיום לקחיה בספריה", *יד לקורא*, כ"א, עמ' 107-120.

²⁹ צפורה(שפרה) ברוכסון, "חקר הספר העברי ומקצוע הביבליומטריקה", *יד לקורא*, כרך כ"ד, חוב' א-ב, תמוז, תשמ"ט. בלומה פרץ, "הביבליומטריקה ויישומיה", *עלון אגודת הספריות המיוחדות ישראל*, י(1-2), 1979, עמ' 2-8.

30

Robert Darnton, *First Steps*, *ibid*, pp. 160-168.

³¹ צפורה(שפרה) ברוכסון, "ספרים וקוראים", שם, עמ' 21.

³² רוברט דרנטון במחקרו על האנציקלופדיה לומד על מידת ההתפשטות ההשפעה שלה באזורים גיאוגרפיים ופוליטיים שונים באמצעות ניתוחים ומסקנות סטטיסטיים של רשימות המינויים. Robert Darnton, *L'Aventure*, *ibid*, pp. 391. חוקרים גרמנים של ההיסטוריה של הספר הגיעו למסקנות מי קרא מה הודות לסדרה ארוכה של מחקרים סטטיסטיים: הם התבססו על קטלוגים של הירידים בפרנקפורט ובלייפציג מן השנים 1564-1749, ראה אצל Robert Darnton, *First Steps*, *ibid*, pp. 160-168. גם Richard Altrick, העוסק בהרגלי הקריאה של ההמונים באנגליה הויקטוריאנית, משתמש בניתוחים סטטיסטיים של רשימות: Richard D. Altrick, *The*

English Common Reader, Chicago, 1957. ג'וסלין נייג'ל הילגר מציע ניתוח סטטיסטי של הנתונים שנאספו באי מיורקה מ-1550 ספריות כחלק ממחקרו על מקום האי בתרבות הרנסנס. הוא מסיק על תחומי העניין של האוכלוסייה על פופולריות של סופרים מסוימים ועל קורלציה בין הוזלת הספרים והתעשרות הספריות: Jocelyn Nigel Hillgarth, *Readers and Books in Majorca, 1229-1550*, ibid. במחקרו על הדפוס הספרדי במאה ה-15 מנסה James David Ramer להגיע למסקנות תרבותיות והיסטוריות באמצעות ניתוח סטטיסטי של הנתונים ששאב מ-844 אינקובולות ספרדיות ו-71,138 דפי דפוס. הוא מסיק שהלקוחות העיקריים היו אנשי האוניברסיטאות והכנסייה, שכמות המדפיסים המהגרים היתה כפולה משל המקומיים ושהתוצרת של המהגרים היתה איכותית יותר: James David Ramer, *Fifteenth Century Spanish Printing*, Columbia University, 1969.

³³ קנדלשטיין אסתר, דפוסים עבריים במדעי הטבע, שם, עמ' 45.

34

Thomas Adams R. & Nicolas Barker, *Opcit* pp.9.

³⁵ ההתבוננות באוסף ההוצאות של פרסומים פרוטסטנטיים בגרמניה במאות ה-16 וה-17 הביאה להפרכת הטענה שהספר הבסיסי של הפרוטסטנטים הגרמנים היה התרגום לגרמנית של התנ"ך בידי לותר. הקריאה, בעיקר של הילדים, נעשתה מתמציות התנ"ך ומסיפורי תנ"ך מעובדים שהוצאו במיוחד לצורך זה. Ruth B. Bottigheimer "Bibles and Bible reading, the Bible for Children in Early Modern Germany", *Past & Present*, 139, May 1993, pp. 66-89. מורנה, במחקר על תכולת 500 ספריות פרטיות בפריז, מהשנים של ערב המהפכה, גילה רק ברשימה של אחת מהן את "החוזה החברתי" של רוסו שנחשב ל"תנ"ך של המהפכה הצרפתית. דרנטון הוכיח שהאנציקלופדיה היתה פופולרית ב-30 השנים שלפני המהפכה: 1. בין שנות החמישים והשישים של המאה ה-18, לא הדביקו בתי הדפוס את הביקוש. 2. עד 1789, כל בתי הדפוס וכל המוציאים, לאור שעסקו בהפצת האנציקלופדיה הפיקו ומכרו 24,000 עותקים בצרפתית. 3. באותם שנים חלה פריחה של מוצרי בית דפוס שניצלו את הפופולריות הזו, והוצאו לאור עשרות מוצרים קרויים אנציקלופדיה: רפואית, מתמטית, כלכלית, ביתית, כפרית, מסחרית, של האלים, הגברים, הנשים ועוד. Robert Darnton, *L'Aventure*, opcit, pp. 192. Charles B. Schmitt בודק במחקרו את השפעת אריסטו על תרבות המערב. הוא טוען ששלוש מאות שנה לאחר המצאת הדפוס עדיין שלטה החשיבה האריסטוטליאנית על התרבות המערבית ומתבסס במסקנותיו על בדיקת הפופולריות של אריסטו, באמצעות ניתוח של תוצרת הדפוס בתחום בשנים אלו. Charles B. Schmitt, *Aristotle and the Renaissance*, Harvard University Press, Cambridge & London, 1983. שבין הדפוס למהפכות רפורמות ושינויים, הוא מחקרה של אליזבט איזונשטיין על מהפכת הדפוס

באירופה. מחקר זה ממוטט קביעות שנחשבו עד אז לאקסיומות ומחייב לענות מחדש על שאלות שנראה היה כי כבר נענו ע"י היסטוריונים חברתיים. היא טוענת שלא השתנו התכנים בהם עסקו הספרים ולמעשה התכנים המסורתיים הם אלה ששוכפלו שוב ושוב. היא מצביעה על מהפכה בהרגלים: התרחבות הקריאה, גידול כמות הקוראים, הצטרפות אנשים ממגוון מעמדות ועיסוקים למעגל הקוראים. בלשונה: "מילות האלוהים הפכו רבות פנים, ומעשי ידיו נראו יותר מגוונים, מכבש הדפוס בסס הן את הפונדמנטליזם והן את המדע המודרני". ראה: Elizabeth L. Eisenstein,

The Printing Revolution in Early Modern Europe, Cambridge University Press, Cambridge, 1983, pp. 275. תרומת הדפוס לתהליכים מהפכניים נידונה בלקט המחקרים שקובצו ע"י ז'ן פרנסואה גילמון תחת הכותרת "La Reforme et le Livre". מאמרים אלו עוסקים בספר המודפס וברפורמציה. החוקרים השונים שתרמו את עבודותיהם לספר, בדקו את השפעת הספר המודפס על התפשטות הרפורמציה בארצות שונות באירופה ואת השפעת הרפורמציה על התפשטות הספר המודפס בארצות אלה: נבדק הקשר בין התפתחות מרכזי דפוס והפצת ספרי הרפורמציה, נסו לאתר את הטקסטים הפופולריים, שאלו אם הלטינית נשארה שפת הטקסטים הדתיים או שמא התפתחה ספרות בשפת המקום, מי השתמש בספרים שהודפסו לצרכי הרפורמציה, ומה היה חלקם היחסי של הספרים הללו מכלל תוצרת הדפוס. Jean-Francois Gilmont, ed., *La Reforme et le Livre, L'Europe de l'imprime (1517-1570)*, Cerf, Paris, 1990, pp. 105-154.

Brian Richardson בדק את היחסים שבין הרנסנס לספר המודפס. הוא הצביע על כוחם הגדול של המוציאים לאור בהפצת תרבות הרנסנס: עורכים רבים, החל משנות השלושים של המאה ה-16 והלאה, לקחו על עצמם להקל על התמצאות הקוראים ע"י הדפסת רשימת פירושים, הערות, מבואות, מפתחות אינדקסים וצורות נוספות של סיוע להבנת הטקסט. הסיוע לקוראים הפך למומחיות של מדפיסי ונציה וכך מדפיסי הרנסנס הפיצו את תרבות תקופתם לא פחות מיוצריה. Brian Richardson, *Print Culture in Renaissance Italy 1470-1600*, Cambridge University Press, Cambridge, 1994. רוג'ר שרטייר טען שלספר המודפס היה גם תפקיד מעכב ולא רק תפקיד מקדם בהחדרת המהפכות של 1400-1700. הוא מצביע על מגמות סותרות - בצד הפצת הרעיונות החדשים נוצל הספר המודפס גם למטרות של קונפורמיות והאחדה. הכנסייה הקתולית היתה מודעת לא פחות מהפרוטסטנטים לכוחו של הדפוס ונצלה כוח זה לכפות ארחות חיים, מנהגים ומחשבות. Roger Chartier, ed., *The Cultural Uses*, opcit, pp. 344-345. המחקר של דרנטון על האנציקלופדיה בודק ובוחר את השאלה כיצד השתלבה הפצת האנציקלופדיה וכיצד התמזגו הערכים שייצגה באי היציבות של המשטר והערכים הישנים, בחולשה הכלכלית של המונרכיה, בליברליזם המוגבל של הפרלמנטים ובמשבר הפרנסה של המעמדות הבורגנים, וכיצד הצטרפה לשלל הכוחות שהניעו את גלגלי המהפכה. Emmanuel Le

-
- L'Aventure de L'Encyclopedie 1775-1800, Librairie , "Roy Ladurie, "Perface
Academique Perrin, Paris, 1982. 36
- Robert Darnton, L'Aventure, ibid, pp. 390-399 37
- Roger Chartier, "Introduction", The Cultural Uses of the Print, ibid, pp. 344-345.
תומס וברקר, שם, עמ' 15. 38
- Elizabeth L. Eisenstein, The Printing Press as an Agent of Change, Cambridge University
Press, Cambridge, London, N.Y., 1979, pp. xi-xix. 39
- ב"ב, י"ד ב, ט"ו א. 40
- מלאכי בית אריה, "תרומת הגניזה בפוּסטאט לפליאוגרפיה העברית", פעמים, תש"ן, עמ' 32-41. 41
- חיים יוסף ירושלמי, זכור, עם עובד, תל אביב, תשמ"ח. 42
- אברהם זכות, ספר יוחסין, שלמה ויעקב יעבץ, קושטא, 1566. 43
- גדליה אבן יחיה, שלשלת הקבלה, זואן די גארה, ונציה, 1587. 44
- דוד גאנז, צמח דוד, שלמה ומשה כהן, פראג, 1593. 45
- אנציקלופדיה עברית, ע"ע ביבליוגרפיה, עמ' 264. 46
- שבתאי בס משורר, שפתי ישנים, דפוס דוד חאראס, אמסטרדם, ת"ם. 47
- חיים יוסף דוד אזולאי, שם הגדולים בית ועד לחכמים, ליבורנו, 1798. 48
- 49
- Julius Furst, Bibliotheca Judaica, handbuch der Gesametten Lietratur, mit Einschluss der
Schriften uber Juden und einer Geschichte der Judischen Bibliographie Judischen und
Judenthum, W. Engelmann, Leipzig, 1849-1863.
- בן יעקב יצחק איזיק, אוצר הספרים נדפסים וכתבי יד עד שנת התרכ"ג, ווילנא, תרל"ז-תר"ם. 50
- 51
- M. Steinschneider, Catalogus Librorum Hebraeorum, Berlin, 1852-1860, Steinschneider
M., Catalogus Librorum in Bibliotheca Bodliana, A. Friedlaender, 1852-1860.
- חיים דב פרידברג, בית עקד ספרים, בר יודא, תל אביב, תשי"א-תשט"ז. 52
- 53

The Bibliography of the Hebrew Book 1473-1960, (Compact Disk) EPI & The Institute for Hebrew Bibliography, Jerusalem, 1994

54 ישעיהו וינוגראד, אוצר הספר העברי, המכון לביבליוגרפיה ממוחשבת, ירושלים, תשנ"ה
 55 עמיקם מרבך, ביבליוגרפיה כללית ויהודית בסיסית של ספרות היעץ, מרכז ההדרכה לספריות
 בישראל, ירושלים, תשנ"ז, 1996, עמ' 220-229.

56

Salo W. Baron, History and Jewish Historians, The Jewish Publication Society of America, Philadelphia, 1964, pp. 277-321.

57 מנחם מנדל זלאטקין, שמות ספרים עבריים לפי סוגיהם השונים תכונתם תעודתם, הוצאת המחבר, שוויץ, תש"י

58 אברהם ברלינר, "השפעת ספרי הדפוס על תרבות היהודים", כתבים נבחרים, מוסד הרב קוק, ירושלים, תש"ה-תש"ט, עמ' 111-143.

59 ישעיה זנה, "טיולים במקום שהמציאות והספר - היסטוריה וביבליוגרפיה - נושקים זה את זה", ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס למלאת לו שבעים שנה, ניו יורק, תש"י, עמ' ר"ט-רל"ה.

60 שמחה אסף, מקורות לתולדות החינוך בישראל, ביאליק, ירושלים, תרצ"ו-תש"ח.

61 חיים יוסף ירושלמי, זכור, שם, עמ' 80-90. עמוס פונקנשטיין טוען לעומתו שאין שינוי בגישה היהודית להיסטוריוגרפיה, שהיא אזכור רציף וכרונולוגי של חידושי ההלכה. ראה: עמוס פונקנשטיין, תדמית ותודעה היסטורית ביהדות ובסביבתה התרבותית, עם עובד, תשנ"א, עמ' 27.

62 חיים הלל בן ששון, הגות והנהגה, השקפותיהם החברתיות של יהודי פולין בשלהי ימי הביניים, ביאליק, ירושלים, תשי"ט.

63 יעקב אלבוים, פתיחות והסתגרות, היצירה הרוחנית-ספרותית בפולין ובארצות אשכנז בשלהי המאה השש-עשרה, מגנס, תש"ן; משה רוסמן, "התרבות שבספר", ציון, נ"ו, (ג), עמ' 321-334.

64 מרדכי פכטר, "ראשית צמיחתה של ספרות המוסר הקבלית בצפת במאה ה-16", תרבות והיסטוריה, משגב ירושלים, תשמ"ז, עמ' 77-94.

65 ראובן בונפיל, "ספרותיהם של יהודי איטליה בין ימי הביניים לעת החדשה", פעמים, 52, תשנ"ב, עמ' 5-15.

66 צפורה(שפרה) ברוכסון, ספרים וקוראים, שם, וגם "Jewish Libraries Culture and Reading", Library History, Volum 10, 1994, "Interests in 16th Century Italy

67 אגנס רומר סגל, "ספרות היידיש וקהל קוראיה במאה הט"ז", קרית ספר, כ"ג, תשל"ט, עמ' 779-790.

68

Menachem Schmelzer, "Hebrew Printing and Publishing in Germany 1640-1740", Leo Baeck Institute year book, 33, (1988) pp. 369-383.

⁶⁹ זאב גריס, "הספר כסוכן תרבות במאות ה'ח"ו ו'ט - הדפסת ספרים, קריאת ספרים ובקורת ספרים", מדעי היהדות, 39, תשנ"ט, עמ' 5-33 וגם, הספר כסוכן תרבות בשנים ת"ס-תר"ס (1900-1700), ספריית "הלל בן חיים", הקבוץ המאוחד, ת"א, תשס"ב.

⁷⁰ זאב גריס, "העתקת והדפסת ספרי קבלה כמקור ללימודה", מחניים, 6, תשנ"ד, עמ' 204-211.

⁷¹ זאב גריס, ספרות ההנהגות, תולדותיה ומקומה בחיי חסידי ר' ישראל בעל שם טוב, מוסד ביאליק, ירושלים, תש"ן.

⁷² ראה רשומות מס' 950, 1129, 2506, 4431, 6186, 6187, בנספח 2' לעבודה זו.

⁷³

Lucien Febvre, Henry Jean Martin, *L'Apparition du Livre*, opcit.

⁷⁴ שלמה אברהם רוזנס, דברי ימי ישראל בתורגמא, סופיה, תר"ץ, כרך א', עמ' 133.

⁷⁵ המאגר מכיל 5630 יצירות, המהוות מדגם מספק. רוב הדפוסים הנמצאים בספריות האיטלקיות רשומים במאגרים השונים, המחקר במדינות ברה"מ לשעבר רק בראשיתו ותוספת אפילו של מאתיים יצירות לא מוכרות, שיתכן והיו מתגלות לא היתה משנה את התוצאות. לגבי ספריות גרמניה, אני ובני משפחתי איננו קונים תוצרת גרמנית ואיננו נוסעים לארץ זו. משפחתי אבדה בשואה למעלה מ-300 נפש.

⁷⁶ ראה לדוגמא: "ספר הישר" המוזכר ביהושוע י' י"ג, ובשמ"ב א' י"ח או ספר מלכי יהודה וישראל המוזכר בדה"ב כ"ח כ"ו.

⁷⁷

Rudolph Hirsh, *Printing, Selling and Reading 1450-1550*, Otto Harrasowitz, Weisbaden, 1974.

⁷⁸ הרבה הגדות של פסח לא ידועות לנו בגלל הפופולריות שלהן והידיים הרבות שנגעו בהן התכלו. בצלאל רות, "ההגדה המצוירת שבדפוס", ארשת, ג', תשכ"א, עמ' 7-25. דעה מקובלת היא שדפוס ריווא לא נועד לפרסומים מסחריים עממיים, ששכרם בצידם, אלא להוצאת ספרים יקרים וגדולים לתלמידי חכמים. מתוך רשימות מנטובה עולה מספר ניכר של הוצאות עממיות כמו סידורים, תפילות חומשים וכו' המבליטים את הצד המסחרי של דפוס ריווא, ויש לשער שבגלל טיבם המתכלה היה מספרם גדול מהמוכר לנו. יצחק מייזליש, "נוספות לתולדות הדפוס העברי בקושטא ובריווא די טרינטו", עלי ספר, א', תשל"ה, עמ' 101-95.

⁷⁹ יצחק יודלוב, "פסק דין של רבני ונציה משנת שס"ט", סיני, פ"ד, תשל"ט, עמ' קס"ו - קע"ב. ראה

רשומות מס' 347, 433, 448, 987, 1019, 1020, 1089, 1116, 1198, 1213, 1214, 1224, 1233, 1295,

1891, 2018, 2047, 2048, 2181, 3179, 4115, 4139, 4167, 4171, 4632, 4775, 4932, 5084, 5090, 5091, 5095, 5141, 5162, 5209 בקטלוג הספרים, נספח מס' 2 לעבודה זו.

⁸⁰ ישראל מהלמן, "סיבות לנדירות ספרים עבריים", גנוזות ספרים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים, תשל"ו, עמ' 129-140.

⁸¹ אברהם מאיר הברמן, קיבוצי יחד, מאמרים ורשימות לחקר ספרות ישראל ותרבותו, ראובן מס, ירושלים, תשמ"מ. זנה ישעיה, "הספרות השד"רית וציורי ביהמ"ק בדפוסים עבריים", קרית ספר, ט"ז, עמ' 134-137. הקטלוג מונה 59 פריטים מסוג זה. ראה רשומות מס' 113, 183, 263, 276, 325, 348, 375, 3460, 3424, 3423, 3320, 3172, 2047, 1388, 1268, 1215, 1141, 1089, 759, 756, 487-490, 348, 4882, 4758, 4314-4316, 4312, 4215, 4214, 4177, 4171, 4166, 3941, 3850, 3829, 3801, 3794, 3790, 5031, 5101, 5119, 5120, 5147, 5149, 5162, 5209, 5843 בקטלוג הספרים, נספח מס' 2 לעבודה זו.

⁸² ספרייתו של דון יצחק אברבנל נשרפה בשנת 1495 עם כיבוש נאפולי בידי הצרפתים: מנחם דורמן, "מבוא", שיחות על אהבה, ביאליק, ירושלים, תשמ"ג, עמ' 60. בשנת ש"ה פרצה בסלוניקי שריפה ענקית שכלתה והשמידה נכסים, בתים, גבתה קרבנות בנפש, ושרפה עד היסוד ספריות ציבוריות ופרטיות: מאיר בניהו, "רבי יוסף טאיטצאק ראש גולת ספרד", מאז ועד עתה, אוניברסיטת ת"א, תשמ"ד, עמ' 23-34. שריפה גדולה נוספת התרחשה בסלוניקי שנה לאחר מכן. בשנת ש"מ נשרפו בתי תפילה בשריפת ענק, ועדויות קיימות על שריפה ומגיפה שם בשנת ש"פ: מאיר בניהו, היחסים שבין יודי יוון ליהודי איטליה, המכון לחקר התפוצות, ת"א, תש"ס, עמ' 83. חלק קטן מאוסף ספריו של יצחק עקריש ניצל ע"י אשתו בשריפה בקושטא בתחילת שנות ה-90 של המאה ה-16, יצחק בן אברהם עקריש (מלקט ועורך), "הקדמה", שלושה פירושים לשיר השירים, שלמה ויוסף בני יצחק יעבץ, קושטא, של"ז. בבגדד עלה מידי פעם החידקל על גדותיו והרס רכוש רב, וביניהם אוספי ספרים רבים: בניהו מאיר, ספרים שנתחברו בבבל וספרים שנעתקו בה, יד הרב נסים, ירושלים, תשמ"ג, עמ' ט"ז, י"ז.

⁸³ בספריה המלכותית בשטוקהולם קיימים כמה דפוסים פראג יקרי ערך אשר השוודים שדדו בפראג בימי מלחמת שלושים השנה. יש להניח שמספרם היה גדול יותר, אך עלו באש יחד עם רבבות ספרים אחרים בדליקה שפרצה בארמון השוודי בשנת 1697. ראה: י.ד. וילהלם, "סליחות פראג משנת של"ט אשר בשטוקהולם", קרית ספר, ל"ז, תשכ"ב, עמ' 515-518. ישראל קלויזנר, "בתי-עקד ספרים בירושלים דליטא", ספר רפאל מאהלר, ספרית פועלים, ת"א, תשל"ד, עמ' 67-82.

⁸⁴ למשל החוברת הנדירה של שלמה משיש "מפתח השערים" שהוסתרה כי המחבר המיר את דתו: ישעיה זנה, "דפוסים אחדים בלתי ידועים נזכרים ברשימת ספרים בכתב יד מתחילת המאה ה"ח", קרית ספר, ט"ו, תרצ"ח, תרצ"ט, עמ' 368, 369, או החרם שהוטל על תוצרת הדפוס של האחים העליץ בשנים הראשונות של שנות ה"שין": אברהם מאיר הברמן, "המדפיסים בני חיים העליץ", קרית ספר, ל"ג, תשי"ח, עמ' 509-520.

פרק שני: המרכזים העבריים הבולטים בשנות ה"שין".

היהודים בשנות ה"שין" חיו בעולם הולך ומשתנה: עולם שהתרחב בעקבות התגליות הגיאוגרפיות. שכלולים טכנולוגיים ופיתוחים מדעיים סייעו במשימות היומיומיות, שפרו את אמצעי התחבורה, גוונו את דרכי התקשורת וייעלו את כלי המלחמה.¹ התגוונה הפרקטיקה הדתית: הלוח היוליאני הפך לגרגוריאני וחתך סופית את הקשר בין הכנסייה המערבית למזרחית. מרטין לותר ובעקבותיו רפורמטורים נוצרים נוספים הפכו את הנצרות לפלורליסטית והחזירו ל"ברית הישנה" את גדולתה.² האיסלם התפשט בעקבות הישגיה וכיבושיה של האימפריה העות'מאנית. באירופה צמחו בהדרגה המדינות כיחידות טריטוריאליות המושתתות על מכנה משותף אתני לשוני ותרבותי. התפתחו מגמות חיים של תועלתנות, יצרנות, יזמות, מרכנתליזם וראשית הקפיטליזם. התרחשו שינויים מדיניים ופוליטיים:³ השלטון בימים עבר מהמדינות המתמחות בים התיכון: למדינות שנמליהן הובילו לכוון המערב: ספרד, פורטוגל, אנגליה והולנד.⁴ האימפריה העות'מאנית התפשטה מערבה ודרומה ובמרכז ומזרח אירופה התרחבה פולין והיתה למדינה האירופית הגדולה בשטחה.⁵

מבחינה תרבותית שנים אלו היו סופה של תקופת הרנסנס במערב אירופה, שנולדה מתוך בוז והתנגדות לתקופה הקודמת ומתוך רצון להשיב פארן של האימפריה הרומית והתרבות היוונית. התגליות הגדולות, ההכרה בכוח השכל, הניסיונות הנועזים של תיאולוגים ממציאים, אנשי מדע ואף מדינאים להפריד קדושה ממדע ואת האל מהממסד הדתי, יצרו נורמות של שאלת שאלות ואי הסתפקות בתשובות הישנות.⁶

שלושה מאורעות היו בעלי השפעה מכרעת על קורות היהודים מאמצע המאה ה-15 ועד סוף הרבע הראשון של המאה ה-16: כבוש קושטא בידי העות'מאנים בשנת 1453, גירוש היהודים מספרד ב-1492 ואיננוס פורטוגל ב-1497, וכיבוש א"י ומצרים בידי התורכים ב-1516.⁷ מפרעות קנ"א ועד אינוס פורטוגל, נהרס ישוב יהודי בן 1500 שנה: מחצית מהאוכלוסייה היהודית של חצי האי האיברי התנצרה והמחצית האחרת יצאה לנדודים. הם זרמו בעיקר לארצות המוסלמיות אבל גם לאיטליה, צרפת הולנד ואשכנז. בתהליך ההיקלטות הם ערערו את הסדר והמסורות שהיו מקובלים במקומות אליהם הגיעו, הזרימו הון רב לכלכלה המקומית והעולמית וניסו להשליט את ההרגלים שלהם בכל מקום בו חנו או השתקעו.⁸

אירועים אלו יצרו אצל היהודים מגוון של עמדות: 1. ספקנות רבה וייאוש. 2. אי שקט ונדודים. 3. השלמה עם שהות ארוכה בגולה, אסכולה שהביאה לניסיונות וחיפוש דרכים להשתלבות.⁹ 4. ציפייה למשיח, שנעה על הקשת הרחבה שבין אמונה עקרונית במשיח ועד לאמונה שהתקופה בה הם חיים היא ימות המשיח.¹⁰

היחס של הסביבה אל היהודים היה לעתים קרובות אמביוולנטי: ניסיון לשלבם, בעיקר בחיי הכלכלה, מול שנאה על רקע דתי וסטריאוטיפי. לעתים קרובות שני האלמנטים השתלבו זה בזה.¹¹

א. האימפריה העות'מאנית

כיבוש קושטא בשנת 1453 בידי העות'מאנים נחשב לקץ קיסרות ביזנטיון וסימל את הפיכת הממלכה העות'מאנית לאימפריה. בשנות ה"שיף" הגיעה האימפריה לשיא עוצמתה: במערב היא השתרעה עד הים האדריאטי. היא כבשה את סוריה, א"י, מצרים, חלקים גדולים של חצי האי ערב וחלקים נרחבים מצפון אפריקה. הצי העות'מאני היה הגדול בציי הים התיכון, באמצעותו כבשה האימפריה נקודות מאחז אסטרטגיות והשתלטה על קווי המסחר למזרח.¹² ברבים מהמקומות הללו ישבו במשך מאות בשנים יהודי האימפריה הביזנטית - הרומנטיונים. אלה קלטו במשך המאה ה-15 גלי פליטים מאשכנז ומצרפת ובסוף המאה את פליטי ספרד ופורטוגל.¹³ השולטנות העות'מאנית הסכימה להכניס לתחומי האימפריה פליטים אלו מבלי להעמיד בפניהם הגבלות הקשורות בעיסוק כלכלי או האוסרות עליהם לעסוק במנהגי דתם.¹⁴ במשך מאתיים שנה הפכה האימפריה למקלטם של פליטים יהודים, שלעתים הגיעו אליה אחרי תחנות אחדות ומספר דורות.¹⁵

היהודים נהנו מאוטונומיה (שנקנתה בכסף), מחופש תנועה ברחבי האימפריה ומאפשרות לעסוק בתחומים מגוונים: תווך ומסחר, איוש משרות של פאטורים (סוכנים) מקומיים ובינלאומיים, צורפות, הכנת מטבעות ליציקה ויציקתם.¹⁶ בידיהם התרכזו הון רב ומלאים, בבעלותם היו מחסנים מצוידים בסחורה מגוונת, הם שימשו מתווכים, מתורגמנים והמקור העיקרי לאשראי.¹⁷

בנושא ההלוואה בריבית התחרו היהודים עם רבים בשל היותה לגיטימית ונפוצה. במקצועות רבים היהודים היו מאורגנים בגילדות על בסיס מקצועי, משותפות ליהודים וללא יהודים.¹⁸ רפואה היתה מקצוע פופולרי ומהגרים רבים מספרד אחזו במקצוע זה.

בימיהם של סולימן המפואר ובנו סלים השני, בין השנים 1520-1574, פעלה באימפריה העות'מאנית שכבה של אנשים שניתן לכנותם אנשי חצר. הבולטים שבהם היו דון יוסף נשיא, משה המון (רופא

הסולטן), אישים ממשפחת אבן יחיא ונוספים.¹⁹ בצבא התורכי, בתקופת מורד הרביעי (1623-1640) נמנו כעשרת אלפים חיילים יהודים, ביניהם בעלי דרגות קצונה גבוהות.²⁰

תורכיה

בתקופת התגבשות האימפריה העות'מאנית היהודים חיו באדריאנופול, שהיתה בירת תורכיה, וגל ההגירה האשכנזי הראשון של תחילת המאה ה-15 הגיע לשם. עם כבושה של קושטא באמצע המאה ה-15 העבירו אליה התורכים אלפי יהודים מרחבי תורכיה. לקושטא הגיעו ראשוני המהגרים לאימפריה העות'מאנית מספרד ומפורטוגל והיא היתה בשנות ה"שי"ך לאחד המרכזים היהודים החשובים בעולם. בקושטא נרקמו יחסי היהודים עם השלטונות העות'מאנים, היהודים נהנו מאוטונומיה דתית, ויסדו מערכות חינוך ושיפוט מפוארות. בעיר נוסדו בתי דפוס יהודיים, שהקדימו במאה וחמישים שנה את כניסת הדפוס הכללי לאסיה²¹ והתגוררו בה גדולי החכמים והפוסקים.²² מלבד בקושטא חיו היהודים בתורכיה באיזמיר, אדריאנופול ובעשרות קהילות קטנות נוספות. עד 1526 היתה ליהדות תורכיה כולה, על מגוון קהילותיה, רבנות מנהיגה בראשותו של רב רומנטיוני. בשנה זו, עם מותו של הרב אליהו המזרחי (רא"ם) התבטלה המשרה. בשנות ה"שי"ך היהודים הפעילו רשת יעילה של יחידות לוקאליות קטנות, הקהלים, אליהם הועברו הפונקציות שסימנו את האוטונומיה היהודית בתוך השולטנות התורכית: גביית מסים, ניהול מוסדות דת ושיפוט, מתן שירותי סעד, חינוך, וצדקה ופקוח כלכלי ומוסרי על חברי העדה.²³

יוון

לאורך חופי יוון התקיימו עשרות קהילות יהודיות מאות בשנים. הכיבוש העות'מאני הפך קהילות אלו לחלק מן האימפריה. החל משלהי המאה ה-15 הפכה סלוניקי לקהילה המרכזית והחשובה של יהודי יוון, בצד המשך קיומן של הקהילות הקטנות. בעקבות הגירושים השונים של היהודים ממדינות המערב, ששיאם היה גירוש ספרד ופורטוגל, הגיעו לסלוניקי, בעיקר בגלל מיקומה, מהגרים יהודים רבים נושאי תרבויות שונות.²⁴ בשנות ה"שי"ך נחשבה קהילת סלוניקי לאחת המרכזיות באימפריה העות'מאנית. פעלו בעיר כשלושים קהלים מאורגנים בארגון גג, שיסד מוסדות קהילתיים רבים, ביניהם את "תלמוד התורה הגדול". מוסד זה צבר עצמה רבה, כיוון שפעל כגילדה מקצועית של תעשיית בדי צמר וצביעתם עבור הצבא העות'מאני²⁵ ועצמתו האדמיניסטרטיבית והכלכלית נוצלה ע"י ראשי הקהילה להפיכת סלוניקי למרכז רוחני נודע. עשרות

פוסקים ישבו בה, ישיבותיה משכו תלמידים רבים, ונכתבה בה ספרות שו"תים ענפה שחלק גדול ממנה נדפס בבתי הדפוס של העיר. בשיא פריחתה מנתה הקהילה כ-20,000 נפש.²⁶

א"י

בראשית המאה ה-16 נכבשה א"י, יחד עם מצרים וסוריה, ע"י תורכיה והפכה חלק מן האימפריה.²⁷ בירושלים הלך והתגבש ישוב מחודש, שהורכב משרידי התושבים הקודמים, ועליהם נוספו עולים ממגורשי ספרד ופורטוגל ואנשי סיציליה, איטליה ואשכנז. בראש הישוב עמד יצחק שולאל, שעלה ממצרים. היתה תחושה, ששעת הגאולה קרבה וא"י בכלל וירושלים בפרט חוו תסיסה משיחית.²⁸ אלא שבירושלים סדרי הקהילה היו גרועים, מסים וחובות ישנים הוטלו גם על התושבים החדשים, היה קשה למצוא בה פרנסה ודיור ורבים עברו מירושלים לצפת. צפת הפכה לעיר מחוז, מסודרת ומאורגנת, שכנה על הדרך המסחרית שעברה מצור לדמשק, היתה. קרובה לנמל צידון ואוירה ההררי היה בריא וטוב. סוחרים יהודים ובעלי תעשייה, חקלאים ויצרני צמר וביגוד מצאו בה את פרנסתם.²⁹ ההתעסקות הרבה בקבלה, הקרבה לקברו של רשב"י³⁰ והאמונה שהמשיח יתגלה בצפת תרמו גם הם לכוח המשיכה של העיר.

בעשורים הראשונים של המאה ה-16, נעשה בצפת ניסיון לחדש את הסמיכה ע"י יעקב בירב,³¹ גדולי אנשי הרוח היהודים באותה תקופה מצאו בה את ביתם, יצירות חשובות נכתבו בה, בתי מדרש מהוללים נפתחו בה³² ורבנים מפורסמים פתרו שאלות וספיקות.³³ צפת בין השנים 1520-1570 היתה עיר תוססת, בה חיו אלפי תושבים יהודים והתפרנסו בכבוד ובשפע,³⁴ ויהודים רבים מהתפוצות הגיעו אליה מי להשתקע ומי לתקופת מה.

בשנות ה-80 של המאה ה-16 החלו מתרגשות על צפת פורענויות מידי שמים ומידי אדם: נפטרו אחדים ממנהיגי הרוחניים הגדולים, תעשיית האריגים נפגעה בגלל התחרות הבריטית ונתערער הבסיס הכלכלי.³⁵ נוספו לכך עושק המושלים, תקופות ארוכות של בצורת והתדרדרות הביטחון הפיסי. חכמים גורשו ממנה, אחרים עזבו, וצפת פנתה לתפוצות לעזרה.³⁶

באותה תקופה השתפר מצבה של ירושלים. רבים עברו אליה וגם העולים לארץ בחרו להתגורר בה.³⁷ הנהירה לירושלים עוררה את תאוות הבצע של השלטונות ובשנת 1625 קנה מוחמד אבן פרוך את משרת הפחה בה והכביד עולו על תושביה היהודים.³⁸ לאחר תקופה קשה, המתוארת כ"גזרות פרוך", הוא הודח מתפקידו ואז יצאו שלוחים רבים לקבץ תרומות ברחבי העולם היהודי על מנת לשקם את החיים בה.³⁹

מלבד בשתי ערים אלו חיו יהודים גם בטבריה, שבעשור השישי של המאה ה-16 נבנו חומותיה מחדש ע"י משפחת נשיא,⁴⁰ התקיים ישוב קטן בחברון, קהילות קטנות ומבוססות ישבו בעזה ובמספר מקומות ישוב קטנים נוספים.

ב. איטליה

איטליה בין השנים 1540-1640 לא היתה יחידה מדינית שלמה, והיחס בה ליהודים לא היה אחיד. כ-35,000 אלף יהודים חיו באיטליה⁴¹ והם נמצאו תחת איום מתמיד של גזירות וגירושים. היהודים עצמם לא היו קבוצה הומוגנית אלא התארגנו בקהילות נפרדות על פי מוצאם: ספרדים, אשכנזים, מקומיים (איטליאני) ולוונטיניים.⁴²

שנות ה"שין" באיטליה התאפיינו בצמצום הולך וגובר של המרחב בו חיו היהודים. בעקבות המאבק בין הרפורמה הלותרנית והקונטרפורמה הקתולית, נקטו האפיפיורים צעדים לשמירת אחדות דתית, דבר שהביא להדגשת החציצה גם מן היהודים: היהודים נדרשו לשאת סימני זיהוי, שכונות המגורים הופרדו, נחסמו בחומות ושערים והחלה הכנסת היהודים לתוך גטאות, תופעה שהלכה והתגברה. צומצמו תחומי העיסוק ונאסרה הבעלות על רכוש. בשנת 1555 נסח האפיפיור פאולוס הרביעי את הבולה, שקבעה את הכללים המעשיים להפליית היהודים. הבא אחריו, פיוס הרביעי, ביטל את הגזרות ויורשו של האחרון, פיוס החמישי, ציווה על ביטול ההקלות וחדוש גל הגזרות. בפברואר 1569 הוא החליט על גירוש היהודים מכל ערי מדינתו ועל ריכוזם בשני גטאות, ברומא ואנקונה. שמונים קיבוצים יהודים מבינבניטו שבדרום ועד בולוניה בצפון נעקרו ממקומם ומסביבתם.⁴³ גורשו ה"יהודים הזרים" ממנטובה ומג'נובה ונעשו ניסיונות לגרש את יהודי ונציה.⁴⁴ בלטה בייחודה פררה, אשר לדוכסיה היתה מסורת ארוכה של סובלנות כלפי היהודים, שהוכיחה את עצמה גם בשנים הקשות. היא היתה מקום מקלט לאנוסים שהחליטו לשוב ליהדות: בפברואר 1550 הוציא דוכס פררה, ארקולה השני, פקודה לטובת הספרדים והפורטוגזים ממוצא יהודי, שהעניקה להם שוויון זכויות ואפשרה להם לעסוק בכל סוגי האומנויות והמסחר למעט בהלוואה בריבית.⁴⁵ פררה היתה מוקד משיכה ליוצאי ספרד ופורטוגל להשתקע בה ומרכז שיבה של אנוסים ליהדותם.⁴⁶

בפיימונטנה, שהעניקה ליהודים החל משנת 1430 הסדר התיישבות תמורת אות קלון, הוצאה בשנת 1560 פקודת גירוש שלא מומשה והיחסים בין הדוכסים ליהודים הוסדרו עד למהפכה הצרפתית.⁴⁷ ב-1592 נגזר גירוש על היהודים בקהילות דוכסות מילאנו, הצו נדחה עד 1597, הופעל ורבים מיהודיה פנו

למנטובה.⁴⁸ במנטובה, באמצע המאה ה-16, חיה קהילה חשובה בעלת חופש פוליטי, מצב כלכלי איתן וקשרי מסחר מגוונים. יהודי מנטובה עסקו במדע, ברפואה, בספרות, באומנות, בתיאטרון, בזמרה ובריקוד. התקיימה בה פעילות חינוכית ויצירתית של רבנים, פילוסופים ודרשנים.⁴⁹ מלחמת שלושים השנה שנתה את מצבם של יהודי מנטובה. בשנת 1630 נכבשה העיר בידי הגרמנים וגורשו ממנה היהודים. עם נסיגת הגרמנים, כשנה לאחר מכן, הורשו היהודים לשוב. בשנת 1634 פרצה בתוכם מגיפה, שכתוצאה ממנה הצטמצמה הקהילה ובעקבות זאת הצטמצם גם שטח הגטו.⁵⁰ במקומות שונים באיטליה, בהם נשאר יהודים, הם הוכנסו לתוך גטו, פעמים רבות מתוך יזמה הודית.⁵¹ ברבע הראשון של המאה ה-17 הוכנסו היהודים לתוך גטאות בורונה (בשנת 1600), בפדובה (1602), במנטובה (1612) ובפררה (1626).⁵² היהודים בגטאות נהנו מאוטונומיה שלמה, הם הנהיגו שמירה על הניקיון והסדר, מערכות חינוך, שירותים קהילתיים סוציאליים ומערכת שיפוטית.⁵³

ב.1. ונציה

יהודי ונציה הוו יחידה נפרדת ושונה מיהודי שאר הנסיכויות האיטלקיות, בעיקר בגלל מצבה הפוליטי של ונציה ומעמדה כמעצמה ימית ומדינה עצמאית, שהטילה במשך מאות שנים את חתימה על נסיכויות איטליה השונות. קהילת יהודי ונציה כללה כמה קבוצות, שלכל אחת מהן היה מעמד משפטי שונה.⁵⁴ הרוב המכריע של יהודי ונציה בראשית המאה ה-16 היו אשכנזים, שהתיישבו באיטליה במשך המאה ה-15.⁵⁵ ונציה כפתה כבר בשנת 1516 על יהודיה לגור בשכונה נפרדת, הגטו, שהוקפה חומה ושעריה נפתחו ונסגרו בשעות קבועות, ושהיתה למעשה אי נפרד המוקף מים סביבו. בשנים שונות חויבו היהודים לחבוש כובעים שהבדילו אותם משאר התושבים. בגטו פעלו לפחות שבעה בתי כנסת וכל הקהילה נפגשה בבתי כנסת אלו בשבתות.⁵⁶ בשנת 1571 היה ניסיון להוציא נגדם צו גירוש שסוכל על ידם.⁵⁷ בין השנים 1571-1640 נהנתה קהילת ונציה מיציבות במעמדה המשפטי, פריחה כלכלית וגידול דמוגרפי מרשים.⁵⁸ שמחה לוצטו העריך שהיו כ-6000 יהודים בוונציה בשלהי שנות ה"שין".⁵⁹ בשנת 1636 התגלו סחורות גנובות בסך 70,000 דוקאטים בבתייהם של שני יהודים מתושבי הגטו. גילוי זה חשף סדרה של מעשי שוחד ותרמית שהיו מעורבים בה חלק ממנהיגי ונציה, שערורייה שכמעט המיטה גרוש על הקהילה היהודית ונמנעה הודות למאמציהם של מנהיגי הקהילה.⁶⁰

ג. גרמניה (אשכנז)

בין השנים 1357-1475 גורשו היהודים מערים ומטריטוריות רבות ברחבי הנסיכויות הגרמניות. בערים אחרות, שם הותר להם לשהות, הם סבלו משורה ארוכה של תקנות מגבילות ונאלצו לשלם מסים גבוהים, לעתים לשתי סמכויות שלטוניות מקבילות.⁶¹ את הגירושים עד לרפורמציה יזמו אנשי הכמורה הנמוכה המקומית, תוך הסתייגות של השלטונות החילוניים והכמורה הבכירה. בתחילת המאה ה-16 נותרו שתי קהילות עירוניות גדולות, פרנקפורט וורמיזא, וצצו קהילות כפריות זעירות שלא יכלו להחזיק רב ובית דין.⁶² נסיבות הזמן גרמו לדלדול ישיבות גרמניה והצעירים המוכשרים יצאו לבוהמיה ופולין.⁶³

השלב השני של הגירושים היה חלק מתהליכי הרפורמציה וראשית המאבקים שבאו בעקבותיה. מהלך זה הוביל ע"י הכמורה הגבוהה והתאפיין בברוטליות וטוטאליות. עד מלחמת שלושים השנה גורשו היהודים כמעט מכל הערים הגדולות בגרמניה (1618-1648). חלקם הגרו ואלו שנשארו בגרמניה התיישבו בעיירות ובכפרים, בעיקר בהגמוניות הקתוליות. ב-1648, בסוף מלחמת שלושים השנה, מנעה הגנתו של קרל החמישי על יהודי הקיסרות את החיסול של הישוב היהודי בגרמניה. ההתדרדרות הפיסית גררה אחריה ירידה בלימוד התורה ובמוסר. תנאי החיים הקשים הבריחו את המנהיגים והרבנים לפולין, שהפכה עבורם למקלט.⁶⁴

ד. פולין - ליטא

פולין היוותה החל מאמצע המאה ה-12 יעד הגירה ליהודים, בעיקר מן המערב, מחלקים שונים של אשכנז. היהודים שהגיעו בעקבות גירוש ספרד נטמעו בקהילות האשכנזיות. קבוצה ייחודית היוו הקראים. בשלהי המאה ה-15 ישבו בפולין כ-50,000 יהודים בכחמישים קהילות. בין השנים 1500-1648 גדלה אוכלוסיית יהודי פולין באורח ניכר, הן כתוצאה מגלי הגירה והן מריבוי טבעי. היהודים חיו במאות קהילות גדולות וקטנות ברחבי הממלכה⁶⁵, הוו חוליה מקשרת בכלכלה בין המגזר העירוני לכפרי, הזרימו וגלגלו כספים, ספקו שירותי מלאכה, שוק ובנקאות.⁶⁶

בשנות ה"שין" הלכה והתגבשה בפולין מערכת מסועפת ומשוכללת של שלטון עצמי יהודי. סמכותה של מערכת זו נבעה הן מהמעמד שהקנו לה השלטונות הפולניים, כדי שתשמש זרוע במנהל התקין של המדינה, והן מהחשיבות הרבה שיחסו לה היהודים. האחרונים ראו בה מכשיר לחיזוק החברה, לקיום ערכיה וכלי מגן על מעמדם הפוליטי, הכלכלי והמשפטי. המערכת נפרשה מהקהל הקטן ביותר בקהילה

המקומית הבודדת ועד למנגנונים מחוזיים וארציים.⁶⁷ באמצע המאה ה-16 כבר היתה קיימת מסורת של ועד ארצי, המתכנס ביריד לובלין, שחשיבותו גדולה וחבריו נבחרים כל שנה, בגורל, מבין גדולי הרבנים בפולין.⁶⁸ וועד זה וועד ליטא יצרו מוסדות קבע מרכזיים והתמידו בפעולה רצופה במשך כמאתיים שנה.⁶⁹

המצב הכלכלי המשופר, הביטחון הפיסי היחסי והגיבוש של מסגרות, קהילתיות ועל קהילתיות, סייעו להפיכת פולין בשנות ה"שיף" למרכז הגדול והחשוב של היהדות האשכנזית.⁷⁰ רבני פולין, ראשי הישיבות והאבד"ים היו ידועים ומפורסמים בדורם והיתה להם השפעה גם על הדורות הבאים אחריהם.⁷¹

ה. פראג

בשנת 1526 ניתקו מלכויות בוהמיה והונגריה מהכתר הפולני והפכו לחלק מן הממלכה ההבסבורגית.⁷² פריחתה של פראג כחשובה בערי ממלכה זו התחילה בימי מכסימיליאן השני, ששלט בין השנים 1564-1576, ויורשו, רודולף השני, שמלך בין 1612-1576. האחרון קבע את פראג כבירת הקיסרות ההבסבורגית, מקום מגוריו הקבוע ואחת מהבירות החשובות באירופה. תקופת שלטונו הצטיינה בשקט, פריחה כלכלית ותרבותית. חצר המלוכה משכה מלומדים רבים ויצרה תחושה של סובלנות דתית יחסית.⁷³

פרדיננד הראשון, ששלט בין השנים 1564-1526, נקט במדיניות הפכפכה כלפי היהודים: אישור זכויות ישנות וחידושן מול עידוד פרעות והסתה. בשנות הארבעים הוצאה פקודת גירוש נגד היהודים מכל ערי הממלכה בבוהמיה, מצב שחזר על עצמו בשנת 1557.⁷⁴

בשנות שלטונו של מכסימיליאן ורודולף בוטלו צווי הגירוש, הותר ליהודים להתגורר בערי הכתר, הוענקו פריבילגיות שונות ונתנה הבטחה שלא יגורשו לעולם. מספר היהודים בבוהמיה בכלל ובפראג בפרט גדל בהתמדה ובשנת 1600 מנתה יהדות פראג כ-3000 נפש. יהודים רבים עסקו במלאכות שונות, בני הקהילה השתתפו בתהלוכות חגיגיות לכבוד מלכים וקיסרים ובשנת 1611 התגייסו 500 מצעירי הקהילה להגנת העיר.⁷⁵ במלחמת שלושים השנה הפכו יהודי בוהמיה למקור הכנסות חשוב לאוצר פרדיננד השני.⁷⁶

הרגיעה היחסית, הפריחה הכלכלית והגידול הדמוגרפי משכו לפראג במחצית השנייה של המאה ה-16 ובתחילת המאה ה-17 סופרים, חכמי הלכה, אנשי רוח, מורים, אנשי דפוס ויוצרים, שיסדו מעין

חבורת אינטלקטואליים.⁷⁷ הם עסקו בכל תחומי הדעת היהודיים ובמקביל פתחו קשרי מדע ודעת עם החברה הלא יהודית. בתקופה המיוחדת הזאת נטלו על עצמם מנהיגי קהילת פראג, פעמים רבות, את תפקיד דוברי היהודים במרכז אירופה.⁷⁸

.I אמסטרדם

באמצע שנות ה-90 של המאה ה-16 החלה אמסטרדם לתפוס מקום מרכזי בסחר למערב. סוחרים פורטוגליים, חלקם אנוסים ששמרו על מסווה קתולי, החלו להתרכז בה. בשנים אלו ניהלו הקאלוניסטים בהולנד מלחמת חורמה בקתולים ולכן בחרו רבים מהאנוסים בשיבה גלויה ליהדות. בשנים הראשונות של המאה ה-17 התארגנו קבוצות מסוחרים אלה ברוטרדם, אלקאמר, הארלם ואמסטרדם בתביעות לקבלת זכויות. מועצות הערים הקטנות אכן העניקו זכויות אלו, אבל משכו אליהן רק עשרות בודדות של יהודים. לעומת זאת באמסטרדם, שהכירה בקבוצות אלו דה פאקטו בלבד, גדלה הקהילה היהודית במהירות. בשנת 1612 חיו באמסטרדם 500 יהודים בקירוב וב-1620 הוכפל מספרם. הם השתייכו לשלוש קהילות: "בית יעקב", "נווה שלום" ו"בית ישראל"⁷⁹ שבראשן עמדו רבנים שהגיעו מונציה, קושטא ומרוקו.⁸⁰

יוסף פארדו, אשר הגיע לאמסטרדם בשנת 1608, היה למעשה המעצב והבונה של הקהילות החדשות ששבו לחיים יהודים מלאים. היהודים הפורטוגליים קנו אדמה לבית קברות, הפעילו מערכות של חינוך ושיפוט וייסדו שורה ארוכה של מוסדות צדקה ותמיכה. בדור השני כבר עמדו בראשי הקהלים רבנים שקבלו את חינוכם באמסטרדם עצמה.⁸¹

החל משנת 1618 החלו להגיע לאמסטרדם קבוצות של יהודים אשכנזים, שנמלטו מגרמניה עם פרוץ הקרבות של מה שהתפתח ל"מלחמת שלושים השנה". הם התקבלו כמשרתים, שוחטים ובעלי מלאכה בבתי העשירים הפורטוגזיים ונאלצו גם לחסות בצילם בכל הנוגע לפולחן וחיים יהודיים. מספרם הלך וגדל ובשנת 1639 הקימו קהל משלהם. באותה שנה התאחדו גם שלושת הקהלים הפורטוגזיים תחת ארגון גג.⁸² בשנת 1640 מנו יהודי אמסטרדם כאלף נפש.

בכל המרכזים היהודים הללו, במאה השנה שלאחר גירוש ספרד, התעצבו והתגבשו מחדש חיי הקהילה, התרבות והחברה. חלק בלתי נפרד ממסכת השינויים, התמורות והתוספות של הרגלים חדשים לפרקטיקות הדתיות היהודיות הוותה הכניסה השימוש בתוצרי הדפוס על כל מרכיביה. 5630

יצירות שאותרו הודפסו בשנות ה"שין" ותוצרי הדפוס הפכו לחלק בלתי נפרד מחיי היהודים בתפוצות אלו. ניתן לומר ש"עם הספר" הפך בשנים אלו ל"עם הדפוס", כפי שנראה בפרקים 3, 4 ו-5 בעבודה זו.

- ¹ מכאל הרסגור, מבוא לתקופת הרנסנס, משרד הבטחון ההוצאה לאור, ת"א, 1978. עמ' 23-10.
- ² אנציקלופדיה עברית, ע"ע נצרות, כרך כ"ה, עמ' 334-350.
- ³ אלי בר-נביא, צמיחתה של המדינה המודרנית, אוניברסיטה משודרת, משרד הביטחון ההוצאה לאור, עמ' 1995, עמ' 12-16.
- ⁴ דניאל קארפי, "מבוא", ספר חיי יהודה, אוניברסיטת ת"א, תשמ"ה, עמ' 10.
- ⁵
- Richard S. Dunn, *The Age of Religious Wars, 1559-1715*, W.W. Norton & Company, N.Y & London, 1970, pp. 3-5.
- ⁶ מיכאל הרסגור, שם.
- ⁷ דוד תמר, "בכורי הדפוס העברי בא"י", מחקרים בתולדות היהודים בארץ ישראל ובארצות המזרח, הרב קוק, ירושלים, תשמ"א, עמ' 9-11.
- ⁸ יוסף שפרן, "משנתו החינוכית של יצחק אברבנאל", סיני, ס"ח, תשל"א, עמ' נ"ז. מינה רוזן, בנתיבי הים התיכון, הפזורה היהודית ספרדית במאות הט"ז-י"ח, הקתדרה לחקר התרבות וההיסטוריה של יהודי סאלוניקי ויוון, אוניברסיטת ת"א, תשנ"ג, 1993, עמ' 6-9, 26. אסתר בנבסה ואהרון רודריג, יהודי ספרד בארצות הבלקן, במאות החמש-עשרה-עשרים, מרכז זלמן שז"ר לתולדות ישראל, ירושלים, 2001, עמ' 14.
- ⁹ ראה למשל ספרו של שלמה אבן וירגא, שבט יהודה, ביאליק, ירושלים, תש"ז.
- ¹⁰ דוד תמר, בכורי הדפוס העברי, שם, שם.
- ¹¹ יעקב כץ, מסורת ומשבר, החברה היהודית במוצאי ימי הביניים, ביאליק, ירושלים, תשמ"ו, עמ' 30.
- ¹² אנציקלופדיה עברית, ע"ע תורכיה, כרך ל"ב עמ' 645-647.
- ¹³ חנה יעקבסון, "הגירת אנוסי פורטוגל לתורכיה והשלכותיה על והתפתחות התעשייה בממלכה העות'מאנית במאה ה-16", מליסבון לסלוניקי וקושטא, אוניברסיטת ת"א, תשמ"ח, עמ' 27-51. אסתר בנבסה ואהרון רודריג, יהודי ספרד בארצות הבלקן, שם, עמ' 13-39.
- ¹⁴ מינה רוזן, בנתיבי הים התיכון, שם, עמ' 25, 26.
- ¹⁵ צבי אנקורי, יהדות ויוונונות נוצרית, מפגש ועימות במרוצת הדורות, הקתדרה להיסטוריה ותרבות של יהודי שלוניקי ויוון, אוניברסיטת ת"א, תשמ"ד, עמ' 168-183.
- ¹⁶ חיים גרבר, יהודי האימפריה העות'מאנית במאות ה-16-17, כלכלה וחברה, מרכז שז"ר, תשמ"ג, עמ' 74. אסתר בנבסה ואהרון רודריג, יהודי ספרד בארצות הבלקן, מרכז זלמן שז"ר, ירושלים, 2001, עמ' 30-41.
- ¹⁷ מינה רוזן, "ארכיון לשכת המסחר במארסיי, מקור לתולדות ישראל בלבאנט ובצפון אפריקה", פעמים, 9, תשמ"א, עמ' 112-115.

- 18 חיים גרבר, יהודי האומפריה, שם, שם.
- 19 לאה בורנשטיין-מקוביצקי "יהודים פורטוגזים בחצר המלכות בקושטא במאה השש עשרה: דון יוסף נשיא", מליסבון לסלוניקי וקושטא, אוניברסיטת ת"א, ת"א, תשמ"ח, עמ' 72, 73.
- 20 אברהם בן יעקב, "יהודי בבל מסוף תקופת הגאונים ועד ימינו, 1038-1960", קרית ספר, ירושלים, 1979, עמ' פ"ח.
- 21 אברהם יערי, הדפוס העברי בקושטא, מאגנס והאוניברסיטה העברית, ירושלים, תשכ"ז, עמ' 12.
- 22 חיים גרבר, יהודי האימפריה, שם, עמ' 22-36.
- 23 צבי אנקורי, יהדות ויונות נוצרית, שם, עמ' 168-183.
- 24 מכאל מולכו "בתי עקד ספרים בסלוניקי", מחברת, כסלו, תשל"ד, עמ' 189, 188.
- 25 שלמה אברהם רוזניס, דברי ימי ישראל בתורגמא, סופיה, תר"ץ, כרך ב' עמ' 16. שמואל אביצור, לתולדות תעשיית אריגי הצמר בשאלוניקי, ספונות, 12 (ספר יוון ב'), תשל"א-תשל"ח, עמ' קמ"ז - קס"ח.
- 26 לאה בורשטיין, ההנהגה של הקהילה היהודית במזרח הקרוב, משלהי המאה ה-ט"ו ועד סוף המאה ה-י"ח, חיבור לשם קבלת תואר ד"ר, אוניברסיטת בר אילן, תשל"ח, עמ' 303, 304.
- 27 יהושע טברסקי, "צפת - עיר החזיון", מחניים, צ"ז, עמ' 17-20.
- 28 אברהם יערי, שלוחי א"י - תולדות השליחות מן הארץ לגולה מחורבן בית שני ועד המאה ה-19, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשי"א, עמ' 224.
- 29 יעקב כנעני, "החיים הכלכליים בצפת ובסביבותיה במאה ה-16 וחצי המאה ה-17", ציון, 6, תרצ"ד עמ' ק"פ.
- 30 קברו של רשב"י נזכר כבר בספר מסע מתחילת המאה ה-14 אך לא מתוארת כל התרחשות מיוחדת הקשורה אליו. ההילולה אליבא דנוסע זה, תלמיד הרמב"ן שבקר ותאר בראשית המאה ה-14, נערכה על קברי הלל ושמאי. ראה: אברהם יערי, מסעות א"י של עולים יהודים מימי הביניים ועד ראשית שיבת ציון, מסדה, רמת גן, 1976, עמ' 90. בשנת 1489 מספר תלמידו של רבי עובדיה מברטנורה על קברי צפת וכלל לא מזכיר את קברו של שמעון בר יוחאי אלא את בית הכנסת שלו. ראה: אברהם יערי, אגרות א"י, מסדה, רמת גן, 1971, עמ' 152. ההילולות היו כפי הנראה פרי יצירתם של מקובלי צפת במאה ה-16, ראה אצל זאב וילנאי, מצבות-קודש בארץ ישראל, אחיעבר, ירושלים, 1986, חלק ב', עמ' 134.
- 31 אברהם יערי, שלוחי א"י, שם, עמ' 233. י.ל. מימון הכהן, חידוש הסנהדרין במדינתנו המחודשת, מוסד הרב קוק ירושלים, תשי"א.
- 32 יהושע טברסקי, "צפת - עיר החזיון", שם, שם.
- 33 צבי איש הורוויץ הלוי, "תולדות ר' יוסף אשכנזי 'התנא' מצפת", סיני, ז', ת"ש, עמ' שכ"ג-שכ"ו.

³⁴ בשנת 1522 ביקר בצפת משה מבאסולה ומנה בה כ-300 משפחות יהודיות, משה באסולה, מסעות א"י, החברה העברית לחקירת א"י ועתיקותיה, ירושלים, תרח"ץ, עמ' 43. מיכאל איש שלום הצליב נתונים ממקורות שונים, תיאורי נוסעים נוצריים, צווי תורכיים ומונה בשנת 1576 בין 1000-1500 משפחות. מיכאל איש שלום, "ידיעות על צפת בספריהם של נוסעים נוצרים", ספונות, ספר שביעי, ירושלים, תשכ"ג, עמ' ר"א-ר"ט. אם נקבל את החישוב של אברהם יערי, לממוצע של 5 נפשות למשפחה, אברהם יערי, מסעות א"י, שם, עמ' 127, הרי בשנות העשרים של המאה ה-16 חיו בצפת למעלה מ-1500 יהודים בקהילה שהתפתחה וגדלה לישוב בן למעלה מ-5000 נפשות בתחילת השליש השלישי של המאה ה-16.

³⁵ דוד תמר, בכורי הדפוס העברי, שם, שם.

³⁶ דוד תמר, "שתי אגרות על צפת מאת רבי יהודה אריה ממודינא", ספר היובל ליצחק בער במלאת לו 70 שנה, החברה ההיסטורית הישראלית, ירושלים, תשכ"א, עמ' 279-301.

³⁷ אברהם יערי, שלוחי א"י, שם, עמ' 255. אברהם יערי, "אגרת שמשון בק" יערי אגרות א"י, מסדה, 1971, רמת גן, עמ' 181.

³⁸ חרבות ירושלים, ונציה, שצ"א.

³⁹ אברהם יערי, שלוחי א"י, שם, עמ' 232.

⁴⁰ בצלאל רות, בית נשיא, ניומן, ת"א, תשי"ג, עמ' 172-195.

⁴¹

Moshes A. Shulvass, The Jews in the World of the Renaissance, Brill, Leiden, 1973, pp. 28.

⁴² שלמה סימונסון "מבוא", שו"ת זקני יהודה, הרב קוק, ירושלים, תשט"ז, עמ' 1-62.

⁴³ דניאל קארפי, "גירוש היהודים ממדינת הכנסייה בימי האפיפיור פיוס החמישי ומשפטי החקירה נגד יהודי בולוניה (1566-1569)" בתרבות הרנסנס ובין חומות הגטו, מפעלים אוניברסיטאיים, תל-אביב, תשמ"ט, עמ' 148-167.

⁴⁴ משה אביגדור שולוואס, רומא וירושלים, תולדות היחס של יהודי איטליה לארץ ישראל, מוסד הרב קוק, ירושלים, תש"ד, עמ' 79.

⁴⁵ אנג'לו פיאטלי, "דפוס פירארה בלתי ידוע", עלי ספר, י"ח, תשנ"ו, עמ' 147-152.

⁴⁶ ראובן בונפיל, "ידיעות חדשות לתולדות חייו של מנחם עזריה מפאנו ותקופתו", פרקים בתולדות החברה היהודית בימי הביניים ובעת החדשה, (מוקדשים לכ"ץ ביובלו ה-75) מאגנס, ירושלים, תש"ם, עמ' צ"ח - קי"ז. ראה גם:

Renata Segre, "Sephardic Settlements in Sixteenth-Century Italy: A historical and Geographical Survey" Jews Christians and Muslims in the Mediterranean World after 1492, Frank Cass, Portland 1992, pp. 136,137.

- 47 יהושוע פואה, "הסכסוך בין נסיכי סבויה ובין האפיפיור בעניין הבנקאים היהודים מפורטוגל (1573-1581)", ג', ירושלים תשי"ד, עמ' 240-243.
- 48 מאיר בניהו ולראס יוסף, "מינוי 'שרי הבריות' בקרימונה בשנת של"ה והמחלוקת בין הרב אליעזר אשכנזי והרב אברהם מנחם פורטו הכהן", מכאל, א', (תשל"ג) עמ' ע"ח-צ"ה.
- 49 יצחק ריבקנד, "תשובת הרב משה פרובינציאלו על משחק הכדור", תרביץ, ד', תרצ"ג, 367-375.
- 50 אברהם יצחק אלוף מסראן, ספר הגלות והפדות, מנטובה.
- 51 משה אביגדור שולואס, רומא וירושלים, שם, שם.
- 52 משה אביגדור שולואס, רומא וירושלים, שם, עמ' 90.
- 53 ישעיה זנה, "אבני בנין לתולדות היהודים בוירוונה", ציון, ג (סדרה חדשה), תרצ"ח, עמ', 123-143.
- 54 מינה רוזן, בנתיבי הים התיכון, שם, עמ' 30.
- 55 ראובן בונפיל, "קווים לדמותם החברתית והרוחנית של יהודי אזור ונציה בראשית המאה הט"ז", ציון, מ"א, תשל"ו, עמ' 68-96.
- 56 Benjamin Ravid, "Christian Travelers in the Ghetto of .56 Venice: Some Preliminary Observations", עמ' 111-125.
- 57 שלמה סימונסון "הגטו באיטליה ומשטר", ספר היובל ליצחק בער במלאת לו 70 שנה, החברה ההיסטורית הישראלית, ירושלים, תשכ"א, עמ' 271-285.
- 58 דניאל קארפי, "מבוא", ספר חיי יהודה, שם, שם.
- Benjamin Ravid, "A Tale of Three Cities and their Raison d'Etat: Ancona, Venice, Livorno and the Competition for Jewish Merchants in the Sixteenth Century", Christians and Muslims in the Mediterranean World after 1942, Frank Cass, Portland 1992, pp. 160, 161.
- 59 הערכה מוגזמת לדעת היסטוריונים בני ימינו, דניאל קארפי, שם, הערה 6.
- 60 אביגדור שולואס, "חיי שמחה לוצאטו", מאמר על יהודי ונציה, ביאליק, ירושלים, תשמ"א, עמ' 23, יהודה אריה ממודינא, ספר חיי יהודה, אוניברסיטת ת"א, תשמ"ה, עמ' 91;
- Cohen Mark R., The Autobiography of a Seventeenth-Century Venetian Rabbi leon Modena's Life of Judah, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1989, pp. 10, 11.
- 61 יצחק (אריק) זימר, "ספר 'יפה נוף' לר' יצחק מזיא", קרית ספר, נ"ו, תשמ"א, עמ' 529-544.
- 62 יצחק (אריק) זימר, גחלתן של חכמים, פרקים בתולדות הרבנות בגרמניה במאה השש עשרה ובמאה ה-17, אוניברסיטת בן גוריון בנגב, ירושלים, תשנ"ט, עמ' 12, 13.

- 63 מרדכי ברויאר, רבנות אשכנז בימי הביניים, מרכז זלמן שז"ר, ירושלים, תשל"ו, עמ' 29.
- 64 יצחק (אריק) זימר, גחלתן של חכמים, שם, עמ' 13.
- 65 פולין, פרקים בתולדות יהודי מזרח אירופה ותרבותם, האוניברסיטה הפתוחה, ת"א, תשנ"א, יח' 1, עמ' 55-50.
- Edward Fram, Ideals Face Reality, Jewish Law and Life in Poland 15590-1655, Hebrew Union College Press, Cincinnati, 1997, pp. 15-47.
- אברהם ויין, "הארגון האוטונומי של יהודי פולין", קיום ושבר, יהודי פולין לדורותיהם, מרכז שז"ר, ירושלים, 1997, עמ' 49-59, משה רוסמן, "יהודי פולין עד שנת 1648, קיום ושבר", שם, עמ' 82-59.
- 66 משה רוסמן, פולין, פרקים בתולדות יהודי מזרח אירופה, יח' 3, עמ' 60. משה רוסמן, יהודי פולין עד שנת 1648, שם.
- 67 פולין, פרקים בתולדות יהודי מזרח אירופה, יח' 4, ישראל היילפרין, יהודים ויהדות במזרח אירופה, מאגנס, ירושלים, תשכ"ט, עמ' 60-39.
- 68 שאול פנחס רבינוביץ (שפ"ר), "הערות", דברי ימי ישראל, ירושלים, תשל"ב, כרך ז', עמ' 10.
- 69 שמואל אטינגר, "מבוא", פנקס וועד ארבע ארצות, מוסד ביאליק, ירושלים, תש"ן, חלק א'. שמעון דובנוב, "מבוא", פנקס המדינה, קובץ תקנות ופסקים משנת שפ"ג, עד תקכ"א, עינות, ברלין, מהדורת תשכ"ט. בישראל. על הוועדים ראה גם: חיים הלל בן ששון, "ועדי הארצות שבמזרח אירופה", קיום ושבר, יהודי פולין לדורותיהם, מרכז שז"ר, ירושלים, 1997, עמ' 161-145, ישראל היילפרין, יהודים ויהדות במזרח אירופה, שם, עמ' 107-39.
- 70 יעקב אלבוים פתיחות והסתגרות, היצירה הרוחנית ספרותית בפולין ובארצות אשכנז בשלהי המאה השש-עשרה, מאגנס, תש"ן, עמ' 17-11.
- 71 בן ציון כ"ץ, רבנות, חסידות, השכלה, לתולדות התרבות הישראלית מסוף המאה הט"ז ועד ראשית הי"ט, דביר, ת"א, תשט"ז, עמ' 38.
- 72 מרדכי ברויאר, קווים לדמותו של ר' דוד גאנז, בעל "צמח דוד", בר אילן, י"א, תשל"ג, עמ' 104.
- 73 אברהם דוד, כרוניקה עברית מפראג מראשית המאה הי"ז, מרכז דינור, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשמ"ה, עמ' י"א-ט"ז.
- 74 נטליה ברגר (עורכת), מפגש תרבויות סיפורם של יהודי צ'כוסלובקיה, בית התפוצות/משרד הבטחון ההוצאה לאור, 1990, עמ' 29-33, 66-58.
- Goldberg Sylvie-Anne, Crossing the Jabbok, Berkeley: University of California Press, California, 1966, pp. 65-68.
- 75 מרדכי ברויאר, קווים לדמותו של ר' דוד גאנז, שם עמ' 103-102.
- 76 מרדכי ברויאר, שם, עמ' 115-97.

⁷⁷ ברויאר, שם, עמ' 102, 103.

⁷⁸ נטליה ברגר (עורכת), מפגש תרבויות, שם, עמ' 29-33, 58-66; אברהם דוד, כרוניקה עברית מפראג שם, שם; מרדכי ברויאר "מבוא", ספר צמח דוד לרבי דוד גאנז פראג שנ"ב, מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשמ"ג.

⁷⁹ יוסף קפלן, "הפזורה היהודית בצפון מערב אירופה ובעולם החדש", מורשת ספרד, מאגנס, האוניברסיטה העברית, תשנ"ב, עמ' 562-572.

⁸⁰ מאיר בניהו, "רבי יוסף פארדו - רבה הראשון של קהילת אמסטרדם", תולדות יהודי הולנד, 4, עמ' 1-6.

Yosef Kaplan, *An Alternative Path to Modernity, The Sepharadi Diaspora in Western Europe*, Brill, Leiden -Boston-Koln 2000, pp. 80.

⁸¹ דוד משה סלויס, "יהודי אשכנז באמסטרדם", מחקרים על תולדות יהודי הולנד, 1, תשל"ה, עמ' 70, 71.

⁸²

Herbert I. bloom , The Economic Activities of the Jews of Amsterdam in the Sevrnteenth and Eighteenth Centuries, Kennikat Press, Port Washington N.Y. London, 1937, pp. 11-25; Yosef Kaplan, *An Alternative Path to Modernity*, *ibid* pp. 78-89.

פרק שלישי - הספר העברי המודפס כ"מוצר צריכה" מבוקש בשנות ה"שין", ידיעות ביבליוגרפיות וניתוח המאגר.

הספר נחל מאז ומתמיד כבוד גדול אצל היהודים: הוא הוזכר בצוואות אבות לבניהם, בכל הדורות נתקנו תקנות הקשורות לשמירת כבוד הספרים, "חברות תיקון ספרים" שנתמכו בתרומות מהציבור פעלו לשיפוץ ספרים שהתבלו. כאשר מצב הספר היה ללא תקנה נהגו אתו בכבוד אחרון: תיבת הרשומות ואח"כ קבורה בבית הקברות או גניזה.

לפני המצאת הדפוס הספרים היו יקרים ונדירים, העשירים קנו ספרים לצורך השאלה ורוב העוסקים בתורה השתמשו בספרים שאולים. תקנות הקהילות אסרו על הוצאת ספרים מתחומיהן וסוחרי הספרים נחשבו ל"עוסקים במצווה" וב"מלאכת שמים".¹ ספרי הנפטרים הוזכרו ברשימות העזבונו, בנים התחלקו בספרי אביהם, לעתים רבו עליהם ועד לבתי המשפט הגיעו הדי המריבות.² מגורשי ספרד ופורטוגל הצילו ספרים תוך סיכון עצמי והיו כאלו, שספריהם אבדו עקב אסונות, תלאות ומאורעות החיים, שהתאבלו על ספריהם כעל מת.³ יחס זה לספר הפך את היהודים ליעד שווקי טבעי של תוצרת בתי הדפוס.

בשנות ה"שין" פרח העיסוק בספר העברי המודפס. היחס אליו הונע ע"י מגוון של שיקולים: כלכליים, תרבותיים, חברתיים, והלכתיים. בשנים אלו התוצרת הטיפוגרפית העברית הפכה לענף חשוב ומיוחד במערכת הכלכלית היהודית ולעתים הנוצרית.⁴ בתי הדפוס הפיקו מצרך מבוקש, שאספקתו הביאה לקיום מצווה, להנאה ולרווח.⁵

באיטליה הביא הרנסנס לפריחת תעשיית הדפוס, שהפיקה בשנות ה"שין" עשרות מיליוני עותקים במגוון רחב של שפות, נושאים ורמות תוך שימוש בטכנולוגיה משוכללת והעזרות באומנים ומומחים בתחומים שונים.⁶ המחלקות העבריות, שנוסדו בבתי הדפוס הגדולים של ונציה, היו חלק בלתי נפרד וחשוב מתעשייה זו.⁷ אליהן נוספו בתי דפוס קטנים יותר וארעיים הן בונציה והן בקהילות היהודיות בערים נוספות בצפון איטליה.⁸ (ראה טבלה מס' 1 להלן).

טבלה 1: ערי הדפוס באיטליה בשנות ה"שין", לפי כמות תוצרת הדפוס

רשומות במאגר	עיר דפוס
1,920	ונציה
280	מנטובה
107	סביוניטה
90	ריווא די טרינטו
87	קרימונה
69	פררה
27	רומא
12	בולוניה
12	קירי
8	ורונה
6	פדובה
3	ברגמו
1	מילנו
5	לא ידוע
2627	סה"כ 13 ערים

באימפריה העות'מאנית היהודים היו חלוצי תעשיית הדפוס, כיוון שחכמי הדת המוסלמית אסרו על הדפסת ספרים עד המאה ה-18 והם הקדימו ב-224 שנה את הדפוס המוסלמי. אומני הדפוס נזקקו ליבוא של כל החומר הטיפוגרפי ושל בעלי המלאכה. רוב בתי הדפוס סבלו מקשיי ממון ולכן הייצור היה בממדים קטנים ובאיכות ירודה.⁹ בתי הדפוס הבולטים באימפריה העות'מאנית בשנות ה"שין" פעלו בקושטא וסלוניקי, ולצידם צצו בתי דפוס זעירים וזמניים בערים נוספות (ראה טבלא מס' 2 להלן).

טבלה 2: תוצרת ערי הדפוס באימפריה העות'מאנית בשנות ה"שין"

רשומות במאגר	עיר דפוס
244	קושטא
210	סלוניקי
19	קורו ג'שמי
9	צפת
9	ביליודיר
4	אדריאנופול
3	קהיר
1	דמשק
499	סה"כ 8

במרכז אירופה, בפולין ובבוהמיה, התרכז ציבור יהודי גדול שקיים מערכות חינוך, משפט ותרבות אוטונומיות. נוסדו שם בתי דפוס גדולים, שהשתייכו ברובם למושלות של מדפיסים, ופעלו בעיקר לשם תצרוכת עצמית. בתי דפוס אלו נהנו משוק גדול שהיה צמא לתוצרת הדפוס¹⁰ (ראה טבלא מס' 3 להלן).

טבלה 3: תוצרת ערי הדפוס העברי במרכז אירופה בשנות ה"שין"

רשומות במאגר	עיר דפוס
602	קרקוב
294	לובלין
9	פרוטיץ
2	ביסטרוויץ
2	נאווי דוואר
2	קונסקא וואלי
911	סה"כ בפולין
464	בוהמיה (פראג בלבד)
1375	סה"כ

בשווקי שוויץ, גרמניה, צרפת וארצות השפלה התפתח שוק לספרים עבריים, שלקוחותיו היו הן הבראיסטטים והומניסטטים נוצריים והן צרכנים יהודים (ראה טבלא מס' 4 להלן).

טבלה 4: תוצרת ערי הדפוס העברי בשוויץ, גרמניה, צרפת וארצות השפלה

רשומות במאגר	עיר דפוס
163	פריז
163	סה"כ צרפת
74	אמסטרדם
60	לידן
53	אנטוורפן
8	פראנקער
195	סה"כ ארצות השפלה
351	באזל
34	ג'נבה
12	פרייבורג
4	ציריך
1	ברן
403	סה"כ שוויץ
96	האנאוה
26	ויטנברג
23	איזנא
19	המבורג
17	קלן (קולוניא)
13	טיהינגן
12	אויגשפורג
11	נירנברג
8	לייפציג
7	פרנקפורט על אודר
6	פרנקפורט על מיין
5	קונסטנצא
4	שטרסבורג

3	טנהויזן
3	הידלברג
2	טובינגן
2	הידרנום
2	הלמשטאט
1	איכנהויזן
1	אנסבך
1	ארנהיים
1	גוסטרוביה
1	דורדרכט
1	דילינגן
1	זוכאו
1	כרונינגן
1	לובינגן
1	שלעזינגן
1	לא ידוע
1	אלבא-יוליה
274	סה"כ גרמניה
5	קופנהגן
5	סה"כ דנמרק
1040	סה"כ

באירופה ובאימפריה העות'מאנית פעלו בשנות ה"שין" בתי דפוס עבריים בעשרות ערים, והפיקו אלפי כותרים, פעילות המצביעה על ביקוש רב וקיום לקוחות פוטנציאליים לתוצרי בתי דפוס אלו.

א. מקורות האשראי והמימון

אשראי ומקורות מימון מוקדמים להקמת והפעלת דפוס היוו תנאי יסודי להקמתו. עוד לפני שיצא ספר לאור השקיעו בחומר טיפוגרפי, בנייר¹¹, במשכורות למעתיקים, מגיהים, עורכים ומדפיסים, באגרות וברשיונות. שיטות המימון היו מגוונות: בעלי הון נוצריים, שהשקיעו כספם בהקמת מחלקות לספרים עבריים בבתי דפוס קיימים וביניהם בלטו דניאל בובמרג, מרקו אנטוניו יושטיניאן ואלויזי ברגדין;¹² מדפיסים בודדים או משפחות, שהיו בעלי ציוד וחומר טיפוגרפי ובעלי ניסיון וידע נדדו ברחבי הקהילות היהודיות והדפיסו לפי הביקוש במקום;¹³ קבוצות או בודדים שהחליטו להוציא לאור ספר זה או אחר והשקיעו בזה את כספם מי למטרות מצווה,¹⁴ מי למטרות הנצחה¹⁵ ומי למטרות רווח.¹⁶

בשל האופי החלוצי של המדפיסים היהודים באימפריה העות'מאנית, הם נזקקו לתרומות של מוקירי ספרים נדבנים כדי לממן את פעילותם.¹⁷ בתמורה לכך הוקדש לרוב הספר לנדיב, ולעתים הדפיסו עבורו עותק מיוחד על נייר בצבע שונה או על קלף.¹⁸

פרשת הדפסת התלמוד בסלונקי מצביעה על קשיי המימון של דפוס האימפריה: כאשר המחסור במסכתות התלמוד החל להיות מורגש, בעקבות האיסור הכנסייתי להדפסתו באיטליה והתבלות המסכתות הקיימות החליטו בסלונקי האחים יעבץ, בעשורים השני והשלישי, להדפיס מהדורה מקומית. הודפסו שמונה מסכתות בלבד. בשנת 1594, בני משה די מדינה חזרו על הניסיון להדפיס את התלמוד השלם באימפריה, הודפסו מספר מסכתות, אולם לאחר אומדן מחודש של גודל ההוצאה הכספית החליטו לשתף קהילות נוספות בעניין ושליחים שוגרו לאיטליה ולאשכנז בבקשת סיוע. יוסף פארדו איש סלונקי שישב אז בונציה היה לגבאי למצווה זו: נתנו הלוואות תמורת שטרי התחייבות שנתן פארדו באופן אישי, או לחילופין התחייבו המדפיסים לספק עותקים בערך ההלוואה.¹⁹ למרות כל המאמצים הללו לא הצליחו להוציא לאור באימפריה מהדורת תלמוד שלמה, מפעל שכן הצליח בפולין ובשוויץ (ראה טבלא 5 להלן).

טבלה 5: התפלגות הדפסת מסכתות התלמוד הבבלי בשנות ה"שיף" גיאוגרפית וכתובנית

עשור	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	לא ידוע	סה"כ
ארץ פולין		1	5	10	1					2		126
איטליה	48	25										73
שוויץ				23	23							46
אימפריה עות'מאנית	2	8		17	4				9		1	36
בוהמיה						1			4			5
ארצות השפלה										3		3
גרמניה								1	1			2
לא ידוע									1			1
סה"כ	48	28	13	33	41	4	40	46	33	5	1	292

שיטה מעניינת למימון הדפסת מהדורה של ספר זה או אחר היתה כיסוי מראש של ההוצאות: לפני הדפסת מקראות גדולות מהדורת ונציה שע"ז, הלך בנו של אריה יהודה ממודינא מעיר לעיר, החתים 400 מתחייבים לרכוש אותו ורק אז ניגשו להדפסה.²⁰ מנשה בן ישראל נשען, בשנים הראשונות ליסוד הדפוס שלו באמסטרדם, על תמיכת חברים. אח"כ פעל למימון ע"י לקיחת הלוואות מהולנדים עשירים תמורת התחייבות לכמות מסוימת של עותקים, שנחשבו סחורה נדרשת בעולם המסחר ההולנדי.²¹

ב. כדאיות

בונציה פעלו במאה ה-16 בתי דפוס שהנפיקו בין 15-20 מיליון עותקים.²² באנטוורפן, בשנת 1566 בלבד, הכנסות בית הדפוס של פלנטין היו שוות ערך ל-990,000 דולר כיום. התכתובת העסקית

של בית הדפוס מצביעה על כך שענייני הכספים היו לא פשוטים: בית הדפוס נאלץ להתמודד עם חובות

לא מסופקים, ספרים שאבדו בדרך, החזר חובות איטי, אילוצים ללוות כסף בריבית קצוצה לתשלום לעובדים וספקים, ובכל זאת התברר, עם מותו של פלנטין, שהניח רכוש אשר שוויו כ- 8 מיליון דולר של ימינו.²³

התחרות העזה בין המדפיסים בונציה²⁴ מצביעה על הפוטנציאל הרווחי שהיה טמון בהפעלת בית דפוס. כוחות השוק הצליחו להוציא במאה ה-16 את הדפוס מחוץ לחומות הכנסייה ואל בעלויות פרטיות.²⁵ האם גם בתעשיית הדפוס העברי נלקחו שיקולי הכדאיות בחשבון? התשובה לשאלה זו מורכבת. בונציה הביאו הבעלות על הטכנולוגיה, הנגישות לחומרי הגלם, החשדנות הכנסייתית והנסיבות הכלכליות והפוליטיות להשתלטות מדפיסים נוצרים על הענף העברי.²⁶ משפחת בומברג, לדוגמא, היתה חלוצת היזמה לפתיחת בית דפוס עברי. עסקי המשפחה חבקו את עולם המסחר והיו להם מנגנוני שווק וסוכנים במקומות רבים. חוסנה הכלכלי של משפחת בומברג אפשר הפקות גדולות, מפוארות ויקרות, שהעניקו למוצר שלהם מוניטין עולמי.²⁷

ההשקעות הכספיות של דניאל בומברג ביסוד בית דפוס עברי בונציה מצביעות על כך שהיה משוכנע בכדאיות של הפקת ספרים עבריים. הוא הוציא הון רב במאבק, שניהל בשלטונות ונציה להתרת הדפסת ספרים עבריים. הוא החל את תהליכי הרישוי בשנת 1515, לא לפני שהשקיע כבר כספים רבים בהכנה: חקיקת אותיות, שכירת מגיהים ואומנים ורכישת כתבי יד. בשנת 1516 קבל ובמברג רשיון מתוך כך שסמכו עליו שלא יוציא לאור דבר נגד הנצרות, אבל רק בשנת 1526, לאחר ששלם שוחד גדול לסנט, פסקו האיומים לסגירת המחלקה העברית.²⁸

על הכדאיות בהדפסת ספרים עבריים ניתן ללמוד מקורות בית הדפוס של משפ' פרוסטיץ בקרקוב, אשר נפתח בשנת 1569 ולמרות שנסגר ב-1628 בגלל חובות הפיק במשך 59 שנים למעלה מ-450 כותרים עבריים. (ראה טבלא מס' 6 להלן). לתוצרת זו יש להוסיף את 40 הכותרים שהודפסו באידיש: חוקרי ספרות האידיש מתארים בית דפוס זה כאחד ממבשרי פריחת ספרות האידיש.²⁹

טבלה 6: התפלגות דפוסי העברית בבית הדפוס של משפ' פרוסטיץ בקרקוב לאורך העשורים

רשומות במאגר	עשור
3	ש"כ-שכ"ט
51	ש"ל-של"ט
81	ש"מ-שמ"ט
110	ש"נ-שנ"ט
115	ש"ס-שס"ט
89	ש"ע-שע"ט
4	ש"פ-שפ"ט
453	סה"כ

המאגר מצביע על כך, שבית דפוס זה העסיק במשך כמעט 59 שנה עשרות בעלי מקצוע שונים.³⁰ טבלה מס' 7 מצביעה על התפלגות המועסקים בבית דפוס זה בשנות ה"שין", לפי מקצועותיהם השונים.

טבלה 7: רשימה חלקית של המתפרנסים ממקצועות הדפוס השונים בבית הדפוס של פרוסטיץ בקרקוב

רשומות במאגר	בעלי המלאכה לפי מקצועותיהם
	עורכים:
4	משה איסרליש
1	אשר בן יוסף
1	יהודה בן דוד כהן רבי יחיאל
1	מיכל בן ידידיה מארפטשיק
	מגיהים
50	שמואל בן יצחק מפייהם
34	ישעיהו הסופר בן מאיר מפערמישלא
18	ראובן דוד טעבל בן יחיאל טראפא
5	שבתאי בן יצחק סופר מפארמישלא
5	משה מרדכי בן שמואל מרגליות
3	מנחם מנדל טיטקיין
2	יצחק בן משולם איש פוזנא
2	יצחק מפרוסטיץ
2	מנחם מאנש חיות
2	מרדכי בן שבתאי
1	חנינא בן יקר
1	יוסף בן אברהם מרימנוב
1	יצחק בן נתן שפירא מהורודנא
1	יששכר בער בן אהרון מפרוסטיץ
1	משה איסרליש (הרמ"א)
1	משה בן אליעזר בן כאלאץ
1	רבי ישעיה מנחם בן יצחק ובנו משה
	מדפיסים
4	יצחק בן שמעון
4	אליעזר בן דוד
3	אביגדור ש"ץ
3	אשר בן יוסף
2	אהרון בן יצחק בן אהרון מפרוסט
2	השותפים: אהרון בן משה, אברהם ב
2	יעקב לוצאטו
2	יצחק בן משולם איש פוזנא
2	יצחק מפרוסטיץ
2	נפתלי בר טוביה אלטשולר מוכר ספ
2	שמעון בן יצחק
1	אברהם היידא
1	אליעזר בן בנימים וולף מפרוסטיץ

1	יוסף סופר בר שלמה הלוי
1	מנחם יעקב בן אליעזר יהודה אשכנזי
1	מרדכי בן שבתי
	מביאים לבית הדפוס
13	יחזקאל בן משה גבאי
8	שבתאי בן יצחק סופר מפארמישלא
8	שמואל בן פנחס הורוביץ
6	נפתלי בן טוביה אלטשולר מוכר
2	ספרים
2	שמואל פיהם
2	שמואל בן יצחק מפיהם
2	משולם פייביש
2	יחיאל מיכל מוראפטשיק
2	אברהם בר אליעזר דידלסום
1	אהרון בן משה מקרומענויע
1	אברהם אבא בן דוד מגויטין
1	אברהם בן אליעזר דידלסום מפוזנא
1	אברהם בן אליעזר הכהן
1	אליעזר הכהן
1	אשר בן מנחם דוד
1	השותפים
1	וולף ויחיאל בני שלמה לוריא
1	יהודה בן דוד הכהן אשכנזי
1	יודא בר יוסף, משה בר משה, שמוא
1	יוסף בן מנחם ישראל ונפתלי
1	אלטשולר
1	יוסף כ"ץ
1	יעקב סופר בן נפתלי מלובלין
1	יצחק בן נתן מורדיבורג
1	יקותיאל בן שלמה
1	מנחם מניש חיות
1	מרדכי בן אברהם
1	מרדכי מארדוש - חותן המחבר
1	משה בו ישעיה מנחם
1	משה גרונו
1	נפתלי בן טוביה גוטמן אלטשולר
1	נתן בן משה פעטליצר
1	פנחס בן ישראל הורוביץ
1	צבי בן יצחק מאוייסטרייך
1	ראובן דוד טעבל בן יחזקאל טראפא
1	שמואל בן מרדכי ומשה בן משה
1	שמחה קלמן טרויז
1	שמעון לבית הסרטן מפפד"ם
	שמריה בן אהרון מקרקוב

ניתן גם להוסיף לכאן את רשימת המחברים שפרסמו יצירות בנות הזמן בקרקוב, ושמכירתן סיפקה

פרנסה ליוצרים(ראה טבלא מס' 8 להלן).

טבלה 8: רשימת מחברים בני הזמן שפרסמו יצירותיהם בבית הדפוס של פרוסטויץ'

שם המחבר	רשומות במאגר
משה בן ישראל איסרליש (הרמ"א)	33
צבי הירש בן חנוך זונדל	8
נפתלי הירש בן לא"א שר איש אלטש	5
יחיאל מיכל בן ידידיה מארפטשיק	5
דוד בן מנשה דרשן	4
יששכר בן נפתלי הכהן (בער) משב	4
ישעיהו בן מאיר מבומסלא (ישעיה	3
שלמה בן יחיאל לוריא (מהרש"ל)	3
משה מרדכי בן שמואל מרגליות	3
אברהם בן שבתאי שעפטל הלוי איש	3
מאיר בן גדליה (מהר"ם לובלין)	3
מרדכי בן אברהם יפה	3
שלום שכנא בן יוסף מלובלין	2
נתן נטע בן שמשון שפירא	2
נפתלי הירץ בן מנחם מלמברג	2
משה יקר אשכנזי	2
משה בן אברהם מת (מפרמישיליה)	2
משה בן יצחק מפיזנץ	2
אשר בן יוסף	2
חיים חזן בן יצחק ליפשיץ	2
יעקב בן יצחק הכהן שפירא	2
אברהם בן ישראל יחיאל רפפורט	1
אליעזר בן אליהו האשכנזי הרופא	1
אפרים בן יוסף יאברובר	1
בנימין אהרון בן אברהם מסאלניק	1
יוסף בן מרדכי גרשון כ"ץ מקרקוב	1
יעקב בן יוסף קיצינגן	1
יקותיאל הנקרא זלמן בן משה שליט	1
ישעיה מנחם בן יצחק	1
מאיר בן אליקים	1
מנחם מנדל בן יצחק מטקטין	1
מרדכי בן יהודה מכבי	1
מרדכי בן יעקב מטפליץ	1
מרדכי בן יקותיאל	1
מרדכי בן שבת	1
מתתיהו דלקרואט	1
צבי בן יצחק יעקב באכטיניש	1
ראובן דוד טעביל בן יחזקאל טראפא	1
שמחה בן גרשון רפא מפורטו(רפפורט)	1
סה"כ	39

בהקדמות לספרים רבים, מתארים המביאים לבתי הדפוס קשיי מימון, יוקר הוצאות, מאמצים וקושי למציאת מממנים, תורמים ונדיבים ובאותה נשימה הם מתארים אנשים שהרוויחו היטב מעיסוק בדפוס.³¹ אליהו לואנץ, שנבחר בשנת 1609 לראש קהילת הענא, יזם יחד עם המדפיס, יהודה המכונה זאליגמאן אולמא, בנו של משה שמעון הלוי גונצבורג ומדפיס בעל ניסיון, הקמת בית דפוס עברי שם. לצורך זה ביצע פעולות פרוצדורליות מסובכות לקבלת רשיון, התחייב לתשלום שנתי גבוה של מסים ואגרות והשיג כתב הגנה וחסות מן השלטונות. לואנץ היה משוכנע שהמאמץ כדאי ושלספריו נכון שוק תוסס בעירו ובסביבתה. נראה, שלמרות הפעילות הנמרצת, לא הניב הדפוס רווחים גדולים מאחר ובעליו פנו אל הדוכס להנחה במס וטענו שהפסידו סכום הגון.³²

קיימות ידיעות לא מעטות על כדאיות העיסוק בהדפסת ספרים: יהושע יעקב בן אלחנן הילפרון כתב את ספרו "נחלת יעקב" והדפיסו כדי להשאיר לבניו ירושה כל שהיא, בהעדר נכסים אחרים.³³ יהודה אריה ממודינא, הרב המהמר מונציה, נהג לשלם את חובותיו הגדולים (הפסדיו בקלפים והסתבכויות ילדיו) מהבאה לדפוס ומכירה של ספריו, כמו גם ממלאכות נוספות הקשורות לדפוס.³⁴ כאשר יצא בשנת 1616 "ים של שלמה" בפראג, יצאו גדולי החכמים של המקום בכרוז וזרזו את הקהל לקנות את הספר, הכרוז הופץ לא רק בבוהמיה אלא גם בפוזנא, וינה וקהילות אחרות. מחיר הספר נקבע לשני זהובים והמפיצים היו כל כך בטוחים שתימכר כל המהדורה במהירות, עד שלא הגבילו זמן הדפסתו מחדש אלא אחרי 5 שנים בלבד, וכך היה.³⁵

רבי דוד אבן הין סגי נהור בא לונציה מסלוניקי בשנת 1600, ותוך שנתיים הביא לדפוס, כאמצעי פרנסה, שלושה ספרים: "ספר גירושין" של משה קורדוברו, "פירוש ההגדה" ליוסף ג'קאטיליאי ו"לקוטי שושנים".³⁶ חיים בן משה אלשיך עשה בונציה בין השנים 1600-1608 כדי להדפיס את ספרי אביו. הוא קבל על גניבת פירוש תהילים של אביו בידי חיים בן יצחק עלס וטען שהגנב עשה ממנו הון.³⁷

בפראג של ראשית המאה ה-17 נראה היה שעסקי הדפוס כדאיים, כי שלושת האחים המסדרים, בני הדרשן משה שעדל, פתחו יחד עם יעקב בק, מדפיס מנוסה מונציה, בית דפוס מתחרה לבית הדפוס הוותיק של משפחת כ"ץ, שהיה פעיל מאוד ורווחי.³⁸ ספריו של אלמושנינו נשאו רווח נאה, שהוקדש בצוואת מחברם לנכדיו בתנאי שיעסקו בתורה.³⁹

מנשה בן ישראל ייסד דפוס בשנות העשרים של המאה ה-17 באמסטרדם. המטרה היתה לספק ספרי יהדות בעברית ובפורטוגזית לקהילה הצעירה של אנוסי ספרד שחזרו ליהדותם באמסטרדם, להפיץ את חיבוריו וכן כמקור הכנסה, כיוון ששכרו כדרשן בקהילת אמסטרדם לא הספיק לפרנסו בכבוד.⁴⁰ אם נתבונן בטבלא המתארת את תוצרת בית הדפוס שלו נראה שאכן הפעיל שיקולים כלכליים ורוב הספרים שהדפיס היו ספרי ליטורגיה ותנ"ך ומפרשיו שהיה להם ביקוש קבוע⁴¹ (ראה טבלא מס' 9 להלן).

טבלה 9: נושאי היצירות שהדפיס מנשה בן ישראל בשנות ה"שיף"

נושא	סה"כ ⁴²
ליטורגיה	17
תנ"ך ומפרשיו	14
מדעים	4
משנה, תלמוד ומפרשים	2
דקדוק	2
אמונות עממיות	1
ומאגיה	1
היסטוריה	1
מדרש ואגדה	1
מוסר	1
הלכה ופוסקים	

הכדאיות באה לידי ביטוי גם בכך, שאחת הדרכים לאסוף כסף לצורך עלייה לארץ ישראל היתה הבאת ספר לבית הדפוס והפצתו בקהילות בהן עבר העולה בדרכו לארץ, בין שהספר היה משלו או מהדורה מחודשת של חכם קדמון.⁴³ לעדויות ולהערכות אלו, על הכדאיות שבהדפסת הספרים, ניתן להוסיף נתונים מספריים: מצויות בידינו ידיעות שונות על גודל המהדורות המקובל בהוצאה לאור של ספרים עבריים בשנות ה"שיף": בשנות השפע הודפסו בבית הדפוס של דניאל בומברג בונציה מהדורות בנות 1000-1500 אקסמפלרים של ספרי התנ"ך, מסכתות התלמוד וכד'.⁴⁴ בשנת 1566 הודפסו בדפוס פלנטין באנטוורפן 3 מהדורות עבריות של התנ"ך, שרובו נועד לשוק היהודי: 2600 עותקים בתבנית 4, 1300 בתבנית 8 ואותה כמות בתבנית 6.⁴⁵ בונציה שרפה הכנסייה, בשנת 1554, את כל מהדורת "לחם יהודה", פירושו של יהודה לירמא לאבות - 1500 עותקים ובקרימונה, בשנת 1559, הועלו על המוקד כל עותקי "הציוני" של מנחם בן מאיר ציוני, 1000 עותקים.⁴⁶

בעקבות ניתוח הרשימות המנטובאיות, מניחה ברוכסון שספרי ליטורגיה הוצאו במהדורות בנות 1000-4000 טפסים כל אחת.⁴⁷ בחוזה בין קונטי, בעל בית הדפוס בקרימונה והמוציאים לאור, שמואל בן יצחק מפיהם ואהרון דוד בן אהרון נורלינגין, נקבע גודל מהדורה של 650 טפסים. כאשר התנצרו המדפיסים בני העליץ, החרימו יהודי פולין את תוצרת בית הדפוס שלהם. המלאי שנותר ללא דורש במחסניהם כלל: 800 מחזורים, 800 סליחות, 500 טורים, 400 יוצרות, 300 מנהגים, 200 זמירות בתבנית גדולה ו-300 זמירות בתבנית קטנה.⁴⁸ טור חושן המשפט עם הבית יוסף, שיצא בשנת 1559, מנה 800 טפסים.⁴⁹ בתי דפוס קטנים, כגון אלו של קורוגישמי ובילודיר, מפעל משפחתי, כמו זה שבקירי, איטליה ובתי הדפוס באיזנא וטנהויזן שבגרמניה הדפיסו מהדורות בנות 200-300 עותקים.⁵⁰ גם אנשים שממנו את הוצאת ספריהם או ספרי קרוביהם בעצמם ונאלצו לחסוך בעלויות, הוציאו

מהדורות בגודל זה. בחישוב גס, מכירה של כ- 450 ספרים ממנה הוצאתה של הדפסת 1400 ספרים, וזה כלל את ההוצאות הראשוניות של יסוד בית הדפוס. מכיוון שעלות הנייר היתה 50 אחוז מעלות כל ספר⁵¹, אפילו מהדורה קטנה, שנמכרה כולה, כיסתה את ההוצאות ואולי אף הביאה רווח קטן. מהדורות בסדר גודל של 1000 עותקים ומעלה הביאו רווח נאה.

ג. תעסוקה

בבתי הדפוס הועסקו אנשים רבים במגוון של מקצועות שהרחיבו את התחומים בהם יכלו היהודים לעסוק: עיצוב אותיות במתכת, יציקת אותיות, סידור אותיות, פעולות נוספות הקשורות בהדפסה⁵², העתקת הספר בכתב ברור ויפה⁵³ והגהה⁵⁴ (ראה טבלא 7 לעיל, וטבלאות 11, 12, 13 להלן). בגלל השפל במעמד הרבנים באיטליה חיפשו רבנים רבים מקורות פרנסה מכובדים נוספים ומקצועות הדפוס ספקו זאת. תעשיית הדפוס העסיקה תלמידי חכמים ובעלי השכלה, שחשו אהבה וגאווה למקצועם ששילב ידע, אומנות ויצירתיות.⁵⁵ בבית הדפוס של דניאל בומברג בונציה הועסקו כמאתיים בעלי מקצוע יהודים בין השנים 1519-1549.⁵⁶

רבני גרמניה ניסו לשלוח ידם בעיסוק שהבטיח רווח כספי, פעילות להפצת התורה בכתב וקביעת התכנים שעל סדר היום באמצעות ההדפסה וההפצה.⁵⁷ המאגר מספק אינפורמציה חלקית בלבד אודות עובדי בתי הדפוס, אך גם מאינפורמציה חלקית זו ניתן להסיק שאכן סיפק הדפוס תעסוקה לרבים.

טבלה 10: רשימת המגיהים בשנות ה"שין" (מ-10 ספרים ומעלה)

שם המגיה	רשומות במאגר
יצחק בן מרדכי גרשון טריווס	95
שמואל בן יצחק מפייהם	57
ראובן דוד טעבל בן יחזקאל טראפא	36
ישעיה בן מאיר מפערמישלא(ישעיה הסופר)	36
41	
יהושוע המכונה קאופמן בן שמעיה	23
ויטוריו אליאנו	19
אברהם בן אליעזר ברוינשוויג	17
אליהו בן אשר הלוי אשכנזי(בחור)	16
יהודה זעליגמאן אולמא	15
קורנליו אידלקינד	14
יהודה אריה ממודינא	13
בנימין בן יהודה בלב	13
שמואל בן יעקב אלחנן ד'ארקיוולטי	13
יצחק בן יוסף סלם	12
יצחק בן משה עקנדרף	11
משה בן זכריה כ"ץ מקורפו	10
משה שעדל	10
נסים שושן	10
אברהם בן שלמה חיים חבר טוב	

טבלה 11: רשימת המדפיסים בשנות ה"שין" שהדפיסו מ-10 ספרים ומעלה

שם המדפיס	רשומות במאגר
קורנליו אידלקינד	160
ישראל הזיפרוני	83
יהודה בן יצחק הלוי אשכנזי	43
יעקב בן נפתלי הכהן מגזולו	38
אברהם ויוסף בני מתיתיה בת שבע	32
מאיר בן יעקב פורינץ	31
יוסף יעבץ	25
בני משה שעדל	25
בני משה שעדל	22
יוסף בן יצחק אשקלוני	19
אברהם בן מתיתיה בת שבע	18
האנס יעקוב הענא	16
בני מרדכי כ"ץ	14
אליעזר ומרדכי בני טוביה פואה	13
דניאל אידלקינד	13
אשר בן יעקב פורינץ	12
אליעזר בן יצחק אשכנזי	11
פאולוס באגיוס	11
רוברטוס קטעיוס	11
יוסף בן יעקב שליט מפדובה	10
יוסף אוטילינג	10
מתיתיה בת שבע ושני בניו	10
משה ושמואל שמעון	10

טבלה 12: רשימת המלבי"דים בשנות ה"שין" (מ-5 ספרים ומעלה)

שם המביא לבית הדפוס	רשומות במאגר
יוסף בן נתן אוטולינגי	20
חיים בן משה אלשיך	13
יחזקאל בן משה גבאי	13
שלמה חיים ובנו אברהם חבר טוב	13

12	יעקב בן יוסף שליט אשכנזי מפדובה
11	יצחק בן אברהם עקריש
10	אברהם בן שלמה עקרא
10	יוחנן בוקסטורף
8	אליעזר פערליש אלטשולר
8	שבתאי בן יצחק סופר מפארמישלא
8	שמואל בן פנחס הורוביץ
7	יעקב בן דוד מרקיראה הרופא
7	דוד אבן הין (סגי נהור)
7	גרשון בן שלמה הכהן פופר
7	נפתלי בן טוביה אלטשולר מוכר ספרים
6	מנחם עזריה עמנואל מפאנו
6	יצחק בן מרדכי גרשון טריווס
6	מאיר בן אפרים מפדובה
6	שניאור בן יהודה פאלקון
6	שמואל בן בנימין אבן דייסוס
5	יחיאל בן ישראל לוריא האשכנזי
5	שלמה זלמן בן יהושוע אשכנזי
5	דונה ריינה נשיא
5	שמואל בן יצחק מפיהם
5	שמואל אשכנזי
5	משה ניגרין
5	אברהם בן אליעזר מבורגו
5	חיים בן סרוק
5	ידידיה בן משה גאלאנטי
5	מאיר בן יעקב פוריניץ
5	יצחק אלחכים
5	ישראל בן אליהו מזרחי

ד. תחרות בין המדפיסים

בין בתי הדפוס בונציה התקיימה תחרות עזה על כיס הלקוח. המתחרים לא בחלו באמצעים, כולל פנייה והלשנה למוסדות השלטון החילוניים והדתיים.⁵⁸ תחרות עזה אפיינה גם את שוק הספרים העבריים. החל משנת 1516 פעל בונציה בית הדפוס של דניאל בומברג, שלמוצריו המשובחים היה מוניטין רחב. בית דפוס זה הפיק 222 ספרים שנועדו ביופיים וטיבם, מהם 174 בשנות ה"שין".⁵⁹ מרקו אנטוניו יושטיניאן, בן לאחת המשפחות העשירות בונציה, פתח בריאלטו עסק מתחרה. הוא הוציא את אותם הספרים שבומברג מכר בהצלחה, בהעתיקו את דפוסי קושטא או שוונצינו. התוצרת היתה איכותית פחות אך במחירי הצף. האגרסיביות השיווקית שלו מוטטה את בומברג, שחדל להדפיס בשנת ש"ט. יושטיניאן חלש מספר שנים על השוק ואפילו העז והדפיס את כל התלמוד הבבלי.⁶⁰ ניתוח המאגר מאשר, שבעשור הראשון של שנות ה"שין" שלט בית הדפוס של דניאל בומברג על השוק. הוא מאשר שבאמצע העשור חדרו שחקנים חדשים לזירה, הבולט ביניהם מרקו אנטוניו יושטיניאן. כאשר אבדה לבומברג הבלעדיות, לא יכול היה להמשיך ולשווק את תוצרתו המובחרת והיקרה ונאלץ להפסיק את פעילותו (ראה טבלה 13 א' להלן).

טבלה 13 א': התפלגות תוצרת הדפוס העברי בונציה לפי בתי דפוס בעשור הראשון של שנות ה"שיף".

שנה	ש'	ש"א	ש"ב	ש"ג	ש"ד	ש"ה	ש"ו	ש"ז	ש"ח	ש"ט	סה"כ
שם בית הדפוס											
דניאל בומברג	1				12	12	37	15	43	19	173
מרקו אנטוניו יושטיניאן					1	22	28	30	14	9	104
זואני די פארי ואחיו					14	7					21
קורנליו ודניאל איזלקינד							1		1	3	5
אלוויזי ברגדין								2	1	1	4
מאיר בן יעקב איש פרענץ						1		2			3
פרענצוני-קוויירני									2	1	3
פרנצסקו ברוצ'לו ואחיו					2						2
אנטוניו ברוצ'לו					1						1
זואן די גארה					1						1
לא ידוע	2	2	1	1	10	1	11	10	32	10	80
סה"כ	3	2	3	33	41	43	77	59	93	43	397

בשנת ש"א לקח אלוויזי ברגדין שותף להוצאת "משנה תורה" עם הגהות מהר"ם פדובה, ששמו העניק מוניטין למהדורה. יושטיניאן, השחקן המרכזי בשוק, קיווה שתחרות בוטה תביס גם את ברגדין, גנב את הגהות מהר"ם והדפיס מהדורה מתחרה. כדי למנוע רכישת מהדורת יושטיניאן בפולין ופראג, פנה המהר"ם לקרובו הרמ"א, אב בית דין קרקוב, וזה אסר זאת בחרם.⁶¹

התחרות בין שני מדפיסים אלו עלתה דרגה כאשר החליטו להשיג בלעדיות, כנראה, בהדפסת התלמוד. ברגדין עשה הכנות להדפיסו בין השנים 1551-1553, ויושטיניאן, שבידיו היתה המהדורה שהדפיס בין השנים 1546-1551 החליט למנוע זאת. הוא שלח לרומא את ויטוריו אליאנו, נכדו המומר של אליהו לוויטה, כדי שיוכיח שברגדין מדפיס חומרים המסכנים את הכנסייה. ברגדין ששמע, שלח מומר משלו - אנדריאס דל מונה.

עד מהרה הפך הוויכוח המסחרי לוויכוח אידאולוגי דתי. האפיפיור, יוליוס השלישי, הקים וועדה לבדיקת ההשלכות הדתיות של הדפסת ספרים עבריים באיטליה והתחיל תהליך שבמהלכו נשרפו בפקודת הכנסייה התלמוד, ספרים רבים אחרים, והונהגה צנזורה קבועה של האינקוויזיציה על כל תוצרת הדפוס העברי.⁶²

בניתוח תוצרת הדפוס בונציה, בעשורים השני והשלישי של שנות ה"שיף", מתברר שכאשר שבו והדפיסו ספרים עבריים נעלם יושטיניאן כמעט לחלוטין ונחלש בית הדפוס של ברגדין. את מקומם תפסו שלושה בתי דפוס חדשים, שזואן די גארה היה הבולט ביניהם (ראה טבלאות 13ב' ו-13ג' להלן).

טבלה 13 ב': התפלגות תוצרת הדפוס העברי בונציה לפי בתי דפוס בעשור השני של שנות ה'שיף'.

שנה	ש"י	ש"א	ש"ב	ש"ג	ש"ד	ש"ו	ש"ז	ש"ח	ש"ט	סה"כ
שם בית הדפוס										
מרקו אנטוניו יושטיניאן	34	29	10							73
אלויז ברגדין	7	8	6	9	1					33
קורנליו ודניאל אידלקינד	2		5							7
ז'ואן די גארה							1			1
טוביה בן אליעזר פואה									1	1
שמואל בן אברהם אבן אשכרה			1							1
לא ידוע	6	1	6	2	3	1	2	5	3	31
סה"כ	49	38	28	12	4	1	5	5	3	146

טבלה 13 ג': התפלגות תוצרת הדפוס העברי בונציה לפי בתי דפוס בעשור השלישי של שנות ה'שיף'.

שנה	ש"ך	ש"א	ש"ב	ש"ג	ש"ד	ש"ה	ש"ו	ש"ז	ש"ח	ש"ט	סה"כ
שם בית הדפוס											
זואן די גארה					1	4	5	10	28	1	49
זורזי די קבלי						2	17	11	8		38
זואן די גריפו	2				1		1	11	3		18
אלוויז ברגדין					3	4	6				13
כריסטופולו זאניטי					2	2	2	2			8
וינצינצו קונטי							1	1			5
מ. אנטוניו יושטיניאן								1			1
פיטרו לורדנו								1			1
לא ידוע	4	2	3	3	1	17	12	10	9		61
סה"כ	6	2	3	3	11	29	44	47	48	1	194

זואן די גארה בסס את מעמדו כמדפיס החשוב של הדפוס העברי בונציה בעשור הרביעי ושמר על מעמדו זה גם בעשורים החמישי, השישי והשביעי. בית הדפוס של ברגדין המשיך לפעול לאורך עשורים אלו אך לא סיפק כמויות משמעותיות של ספרים כל עוד פעל זואן די גארה, כפי שרואים מטבלאות 13-ד' ו-13-ה' להלן.

טבלה 13 ד': התפלגות תוצרת הדפוס העברי בונציה לפי בתי דפוס בעשור הרביעי של שנות ה'שיף'.

שנה	ש"ל	ש"א	ש"ב	ש"ג	ש"ד	ש"ה	ש"ו	ש"ז	ש"ח	ש"ט	סה"כ
שם בית הדפוס											
זואן די גארה	2	5	12	8	21	2	10	1	6	12	79
ברגדין					7	8				1	16
אליסנדרה גרדאני									4	1	5
גוורדנו ז'ילטי		1									2
מרטינוס ג'ובנס			2								2
מ.ס.גירונדי					1						1
לא ידוע	3	3	2	2	4	5	8	5	1		33
סה"כ	5	9	17	10	29	14	15	9	15	15	138

טבלה 13 ה': התפלגות תוצרת הדפוס העברי בונציה לפי בתי דפוס בעשור החמישי של שנות ה'שיף'.

שנה	ש"ם	ש"א	ש"ב	ש"ג	ש"ד	ש"ה	ש"ו	ש"ז	ש"ח	ש"ט	סה"כ
שם בית הדפוס											
זואן די גארה	1	4	1	5	12	13	10	22	10	10	88
ג'ובאני ברגדין				1			1			1	3
לא ידוע	6	4	3	3	7	8	5	9	5	3	53
סה"כ	7	8	4	9	19	21	16	31	15	14	144

בעשור השישי תרם בית הדפוס של משפחת זאניטי תרומה משמעותית לשוק הספרים הונציאני והפך למתחרה המרכזי של משפחת די גארה, מצב שנמשך גם בעשור השביעי (ראה טבלאות 13 ו'ז' להלן).

טבלה 13 ו': התפלגות תוצרת הדפוס העברי בונציה לפי בתי דפוס בעשור השישי של שנות ה'שיף'.

שנה	ש"ן	ש"א	ש"ב	ש"ג	ש"ד	ש"ה	ש"ו	ש"ז	ש"ח	ש"ט	סה"כ
שם בית הדפוס											
זואן די גארה	16	13	7	16	6	13	8	14	22	14	129
זאניטי		1	1	6		1	4	6	8	28	55
ברגדין	2							1		1	4
אליסנדרה גרדאני									1		1
זורז' די קבלי						1					1
לא ידוע	8	10	4	2	2	6	3	10	9	4	58
סה"כ	26	24	12	24	8	21	15	31	40	47	248

טבלה 13 ז': התפלגות תוצרת הדפוס העברי בונציה לפי בתי דפוס בעשור השביעי של שנות ה'שיף'.

שנה	ש"ס	ש"א	ש"ב	ש"ג	ש"ד	ש"ה	ש"ו	ש"ז	ש"ח	ש"ט	סה"כ
שם בית הדפוס											
זואן די גארה	17	24	3	15	7	18	22	10	16	14	146
זאניטי	16	16	18	2	3	8	16		4	3	86
ג'ובאני ברגדין	2										2
לא ידוע	16	5	8	6	5	10	9	2	3	6	70
סה"כ	51	45	29	23	15	36	47	12	23	23	304

בעשור השמיני של המאה שני המתחרים הפיקו ספרים בודדים, ונראה שיש קשר בין היעלמותם הכמעט מוחלטת לירידה חדה בתוצרת הדפוס העברי הונציאני. את הבכורה בשוק תפסו צאצאי ברגדין ובני משפחת קאיוני.(ראה טבלאות 13 ח'ט' להלן).

טבלה 13 ח': התפלגות תוצרת הדפוס העברי בונציה לפי בתי דפוס בעשור השמיני של שנות ה"שי".

שנה	ש"ע	שע"א	שע"ב	שע"ג	שע"ד	שע"ה	שע"ו	שע"ז	שע"ח	שע"ט	סה"כ
שם בית הדפוס											
ג'יובאני ברגדין					4	2	9	1	7	8	31
יואני קאיוני				1	12	1	1	5	2	1	23
זואן די גארה	1	3					4				8
גיאקומו שרזינה		2									5
דניאל זאניטי						1					1
לא ידוע	5	1	2	2	4	2	6	8	6	23	59
סה"כ	6	6	5	3	20	6	20	14	15	32	127

טבלה 13 ט': התפלגות תוצרת הדפוס העברי בונציה לפי בתי דפוס בעשור התשיעי של שנות ה"שי".

שנה	ש"פ	שפ"א	שפ"ב	שפ"ג	שפ"ד	שפ"ה	שפ"ו	שפ"ז	שפ"ח	שפ"ט	סה"כ
שם בית הדפוס											
אלוויזי ולורנצו ברגדין	2	6	12	9	6	2	4	4	2	6	53
יואני קאיוני	4	1	4	7	8	6	4	1	4	1	40
דניאל זאניטי									2		2
זורזי די קבלי		2							1		1
יואני וינדרמין									1		1
לא ידוע	3	1	6	6	1	3	1	6	1	4	26
סה"כ	9	8	22	16	15	11	9	11	11	11	123

לקראת העשור העשירי מופיע בשוק שחקן חדש לחלוטין, בית הדפוס של משפחת וינדארמין, שהפיק למעלה ממחצית הספרים העבריים שיצאו בדפוס בונציה בעשור זה (ראה טבלה 13 י' להלן).

טבלה 13 י': התפלגות תוצרת הדפוס העברי בונציה לפי בתי דפוס בעשור העשירי של שנות ה"שי".

שנה	ש"ץ	שצ"א	שצ"ב	שצ"ג	שצ"ד	שצ"ה	שצ"ו	שצ"ז	שצ"ח	שצ"ט	סה"כ
שם בית הדפוס											
יואני וינדרמין	1	1				5	10	6		6	44
גיומו קאיוני					2			3	4		9
אלוויזי ברגדין השני	4							1	1		6
מרטינילי יואני									2	2	2
לא ידוע	4	4	2	2	3	2	1	3		4	25
סה"כ	9	5	13	5	4	9	11	9	4	17	86

התחרות בין בתי הדפוס התבטאה גם בהדפסה של מהדורות מקבילות של יצירות מסוימות: דוגמא אחת ניתן למצוא בעשור השישי של המאה ה-16, עת התנהלו ויכוחים רבים באיטליה האם להדפיס

ספרי קבלה. כאשר גבר קולם של המצדדים וניתנה לגיטימציה להדפסה, התנהלה בשנים 1558-1560 תחרות בין בתי הדפוס של קרימונה ומנטובה, שהסתיימה בהדפסת שתי מהדורות מקבילות.⁶³ דוגמא נוספת ניתן למצוא לאחר שריפת התלמוד באיטליה, אז נעשה ה"בית יוסף" לממלא מקומו.⁶⁴ כאשר שבו בשנת 1566 להדפיס ספרים עבריים בונציה, הוציאו ארבעה מדפיסים חמש מהדורות שונות בפרק זמן קצר. התחרות היתה כה עזה, שהזדרזו להדפיס מהדורות חוזרות מבלי לחכות לתיוונים, חידושים, הערות והגהות של המחבר.⁶⁵ המאגר מצביע על חמש מהדורות ב-10 שנים, ארבע מהן יצאו לאור כמעט בו זמנית (ראה טבלה 14 להלן).

טבלה 14: הדפסות ה"בית יוסף" בעשור שלאחר חידוש הדפוס בונציה

שם הדפוס	שנה
אלוויזי ברגדין	שכ"ד
זואן גריפו	שכ"ד
זורזי די קבלי	שכ"ה
זואן די גארה זואן	שכ"ה
די גארה	של"ד

התחרות בין בתי הדפוס בונציה בולטת גם על רקע הדפסתה של יצירתו העממית של יוסף קארו, "השולחן הערוך", בעיקר בעשור הראשון להופעתו (ראה טבלה מס' 15 להלן).

טבלה 15: הדפסות "שולחן ערוך" בונציה בשנות ה"שיף"

שם הדפוס	שנה	הערות
אלוויזי ברגדין	שכ"ה, שכ"ו	שלם
זורזי די קבלי	שכ"ז	שלם
זואן די גריפו	שכ"ז	שלם
אלוויזי ברגדין	של"ד	שלם
זואן די גארה	של"ד	שלם
זואן די גארה	של"ד	שלם
אליסנדרה גארדני	של"ח	שלם
זואן די גארה	שנ"ח	שלם
זואן די גארה	שנ"ח	שלם
אליסנדרה גארדני	שנ"ח	רק חושן המשפט

בפולין, ועד ארבע ארצות התערב בשוק הספרים העבריים כדי להגן על דפוס פולין מתחרות, אסר על בתי דפוס באיטליה להדפיס ספרים שנדפסו בפולין⁶⁶ ובשנת 1607 תקן תקנה נגד יבוא ספרים עבריים לפולין.⁶⁷ התחרות מצאה ביטוי גם בגניבות של טקסטים ערוכים או הגהות רבנים מן המתחרים.⁶⁸

ה. תעלולי פרסום ומכירה

המדפיסים נקטו בשיטות שונות, לא תמיד לגמרי "כשרות", כדי להגדיל את מכירת הספרים: כדי שתוכל תוצרת בתי הדפוס שנדפסו בדפוס פרוטסטנטי להימכר בעיר קתולית, הופיע לעתים על השער מקום דפוס שונה.⁶⁹ שבחו תרומתו של ספר יותר ממה שבתוכו: ספר מנהגים של טירנא נועד למעשה רק לאנשי הונגריה, אולם המביאים לבית הדפוס הרחיבו את רשותו של הספר מתוך רצון לזכות בלקוחות כל האזורים ששמם מוזכר על שער הספר.⁷⁰ לעתים הסתמכו על בורותם של הקונים והדפיסו ספר קטן, שעלות הדפסתו נמוכה, כי מצאו שהעשירים שלמו על ספר קטן כמו על גדול.⁷¹ מדפיסים רבים נהגו לפרסם בראש הספר, בסופו ולעתים גם באמצעו. המאגר מצביע על 201 שירים בראש ספר, 84 בסופו ו- 32 באמצע, וסה"כ ספרים שהמאגר מציין שיש עליהם "סיסמאות פרסומת" מסוג זה – 292.

ו. תכנון ובקרה

ניתן לזהות בתעשיית הדפוס העברי בשנות ה"שין" מגמות של תכנון ובקרה. חוקרים העוסקים בדפוס העברי של שנות ה"שין" מצביעים על הליטורגיה כמרכז הכובד של פעילות הדפוס. ספרות זו שהיתה בשימוש של כל פוקדי בתי הכנסת הבטיחה למדפיסים הכנסות קבועות והזרמת הון תמידית שאפשרה להם להסתכן בפרסום חיבורים עיוניים.⁷² ניתוח המאגר מאשר הנחה זו ומצביע על כך שמה שנקרא "ספרות בית הכנסת", כלומר ספרי הליטורגיה, חומשים וחמש מגילות הוו נתח נכבד מתוצרי הדפוס של שנות ה"שין". (ראה טבלה מס' 16 להלן).

טבלה 16: החלוקה הכוללת לנושאים של תוצרת הדפוס בשנות ה"שיף":

נושא	סה"כ ⁷⁴	% מהרשומות במאגר
ליטורגיה	1062	18.9
תנ"ך ומפרשיו	1031	18.3
הלכה ופוסקים	714	12.7
משנה תלמוד ומפרשים	602	10.7
קבלה	459	8.2
מוסר	400	7.1
דקדוק	356	6.3
פילוסופיה	206	3.7
מדרש ואגדה	198	3.5
דרשות	193	3.4
ספרות יפה	156	2.8
שונות	135	2.5
ש"ת	131	2.4
היסטוריה	98	1.7
מדעים	69	1.2
אמונות עממיות ומאגיה	68	1.2

בעיון בקטלוג חנותו של דניאל ובמברג משנת 1547 מתגלה שהחזיק ומכר ספרים שלא השתלם לו להדפיסם אך יבא משל אחרים על מנת לשמור על נאמנות הלקוחות.⁷⁴

דוד גאז בספרו "צמח דוד", מצביע על אופנה של קיצורי יצירות קלאסיות ופופולריות. הוא טוען שאנשים מתעצלים לקרוא יצירות שלמות ולכן מזדרזים בתי הדפוס להדפיס קיצורים.⁷⁵

טבלה 17: התפלגות דפוסי הקיצורים בשנות ה"שיף" גיאוגרפית וכוונולוגית

ארץ דפוס	עשור	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	ל"י	סה"כ
איטליה	6	17	20	3	3	1	10	8	1				69
פולין			1	5	2	16	4	9	2				39
בוהמיה				1			3	5	8	2	1		20
גרמניה	2	1						2	3	1			9
אימפריה עות'מאנית	1					1	1	2		2			7
ארצות השפלה				1	3	1		1			1		7
שוויץ	2	2					3						7
צרפת	2	2									1		5
לא ידוע										1			1
סה"כ	13	21	21	10	9	22	24	20	18	3	2		164

הדפסת קיצורים של יצירות פופולריות מצביעה על מאמץ להרחיב את קהל הלקוחות. הקיצורים הודפסו בכל ארצות הדפוס, ע"י כ-44 מדפיסים שונים בכל אחד ואחד מהתחומים בהם עסקו היצירות שהודפסו בשנות ה"שיף". (ראה טבלאות מס' 17 לעיל, 18, 19 להלן).

טבלה 18: התפלגות הנושאים של דפוסי הקיצורים

מס' קיצורים ⁶	נושא
47	הלכה ופוסקים
26	דקדוק
24	קבלה
15	מוסר
13	תנ"ך ומפרשיו
13	משנה, תלמוד ומפרשים
12	ליטורגיה
7	מדעים
6	פילוסופיה
4	דרשות
4	שו"ת
1	מדרש ואגדה
1	אמונות עממיות ומאגיה
1	היסטוריה

טבלה 19: חלוקת דפוסי הקיצורים בין בתי הדפוס השונים

מס'. יצירות	שם הדפוס
20	דפוס פרוסטיץ
10	יעקב בן דוד מרקריאה בבית ברואן
10	וינצינצו קונטי
10	זואן די גארה
12	דפוס יפה
6	משה בן יוסף בצלאל כ"ץ
6	פילוטראסי וקלידאנו פיליפוני
5	דניאל זאניטי
4	אלוויזי פיטרו ולורנצו ברגדין
3	אגדוס רדאוס
3	הינריך פטרוס
3	קונרד ואלדקיך
3	שמואל בן אברהם אבן אשכרה
3	יהודה שמואל ובנו יהושע מפירושה
3	רוברטוס וקארולוס סטפנוס
2	אברהם בן שמעון איש הידא(לעמברג)
2	ג'אקומו רופינלי
2	טוביה בן אליעזר פואה
2	יורשי יוהניס הובר (AUBRY)
2	פאולוס פאגיוס
2	פרנציסקו ברוצילו ואחיו
2	שמואל בן יהודה ליב ש"ץ
2	יהודה ליב בן אלכסנדר ועזריאל
2	משה די מדינה
1	אברהם אבן אושקי
1	אליעזר בן יצחק ושות'
1	אנדראס קראטאנדר
1	אנטוניו בלדו
1	בני יצחק דרוקר
1	דונה ריינה נשיא
1	דניאל בומברג
1	האנס יעקוב הענא ובניו
1	הבדת יוהן טהימי
1	ווינטורין רופינלי
1	חיים בן יעקב (געל יעקלט)
1	יואני וינדרמין
1	יעקב בן גרשון איש ב"ק
1	יעקב ווענצל
1	כריסטופורוס פלנטיין

1	מרדכי בן גרשם כ"ץ
1	מרקו אנטוניו יושטיניאן
1	משולם בן שלמה ואליעזר בן יצחק
1	פראנציסקוס רפלנגיוס
25	שלמה בן מזל טוב
	לא ידוע
164	סה"כ 45

בוויכוח האם להדפיס ספרי הקבלה בעשור השישי של המאה ה-16, עלה חשש שמא גורלם יהיה כשל התלמוד ונגזריו ואז ייגרם נזק רב למדפיסים.⁷⁷ יושטיניאן העביר ספרים שנראו לו "מסוכנים", כלומר עשויים להיות מוחרמים או עלות על המוקד, לאי Cephalonia שהיה מושלו, והיה מבריא ומוכר בחשאי ליהודים במשך הרבה שנים.⁷⁸

ז. שיטות הפצה

1. חנויות, ירידים, סוכנים נוסעים.

בימי כתבי היד, הספרים הוו חלק ממלאי מוצרים מגוון בחנותו או במחסנו של סוחר. תעשיית בתי הדפוס יצרה סחורה שנזקקה למקום נפרד משלה.⁷⁹ בשוק הספר העולמי בתחילת שנות ה"שין", נוצרו מרכזי מסחר בספרים בצד המרכזים הטיפוגרפיים: בצרפת פריז וליון היו בעלות המונופול, באיטליה ונציה היתה המרכז ובארצות השפלה אנטוורפן. אח"כ החלו מתפתחים ירידי הספרים הגדולים: ליון, לייפציג ופרנקפורט על מיין.⁸⁰

מוכר הספרים נולד כאשר נוספה לבית הדפוס חנות הפונה אל הרחוב.⁸¹ בדפוס של בומברג פעלה חנות כזו. החנות היתה מקום מפגש למלומדים יהודים ונוצרים שוחרי הספר העברי והיתה המקום העיקרי לרכישת ספרות עברית בונציה עד לסגירת בית הדפוס בשנת 1549.⁸² מנשה בן ישראל לא רק הדפיס ספרים, אלא גם מכר הן את שלו והן את של אחרים.⁸³

מוכר הספרים רכש סחורתו לא רק מבתי הדפוס אלא גם מעיזבונו, מרוכלים, מחיסולים, מסוחרים נודדים וממעתיקים. לחנות הספרים היתה חשיבות רבה, כיון ששיקוליו של המוכר אילו ספרים יביא לחנותו קבעו מה קראו הקונים, בוודאי אלו שהיו מרוחקים ממרכזי הדפוס.⁸⁴ הספרים העבריים נמכרו גם ע"י רשת ההפצה היהודית הוותיקה: הספר המודפס צורף לארגזיהם של נוסעים, סוחרים, שד"רים, רבנים נודדים, מחליפי אגרות ושו"תים ומקבצי הנדבות.⁸⁵

בקושטא היתה מקובלת שיטת הקונטרסים קונטרסים וחלוקתם למעונינים בבית הכנסת בשבת. במשך השבוע ניגשו אותם אנשים לבית הדפוס ושלמו.⁸⁶ בונציה נהגו לשאת דרשה ואחרי הדרשה מכר הדרשן את ספרו לקהל המתלהב.⁸⁷ ב-1634 מנשה בן ישראל ביקר בשוק הספרים בפרנקפורט על מיין, יצר שם קשרים וקיבל הזמנות לספרים.⁸⁸

2. תיאום בין צרכי הלימודים לתוצרת הדפוס

בשער מסכתות התלמוד הראשונות שנדפסו בלובלין בשנת ש"ט מצוין, שבעצה אחת עם וועד ארבע ארצות הוחלט על תכנית לימודים אחידה בכל הישיבות, דבר שהבטיח אספקה סדירה של ספרי לימוד לפי הצורך ובטחון שהמדפיסים לא יישארו עם מלאי לא מכור.⁸⁹ בסלוניקי, הזמין ת"ת הגדול מבתי הדפוס ספרים לפי תכנית הלימודים.⁹⁰

ח. לקוחות בתי הדפוס

1. קונים

אחוז יודעי קרוא וכתוב בקרב היהודים בשנות ה"שין" הבטיח קהל צרכנים פוטנציאלי רחב. התפתחותה של תעשיית הדפוס הביאה לגידול בכמות הספרים המוצעים למכירה ולהוזלת מחיריהם, ונעשה כמעט מובן מאליו שמספר "ידוע" של ספרים בסיסיים אמור להימצא בספרייתו של כל תלמיד חכם, מצב שהבטיח שוק קבוע של צרכנים.⁹¹ גם כאשר המוני העם לא יכלו לקנות כל מה שרצו, העשירים רכשו מכל הבא ליד, וזיכו את הרבים.⁹²

שוק ספרי הליטורגיה היה גדול במיוחד: סידורים לכל השנה נמכרו במספרים גדולים, כיון שהיו בשימוש יומיומי והתבלו בקלות. הודפסו פזמונים, תחינות ובקשות לומר בבית הכנסת, באירועים משפחתיים, אישיים, בסעודות שבת, בתעניות ובמשמרות, וזאת מלבד ימי הזיכרון הקהילתיים. כדי להרחיב את אפשרויות המכירה נהגו למכור תפילות מיוחדות, שהודפסו גם בתוך ספרי התפילה אבל עם שערים מיוחדים: סליחות, ברכת המזון, תפילות ראש חודש, צידוק הדין, ספירת העומר, פיטום הקטורת, וגם בנפרד. בהכירם את שוק הקונים טרחו המדפיסים ופרסמו סידורי תפילה שיענו על צורך שלוש העדות.⁹³ מחזורים נקנו כשי לזוגות צעירים, כמתנה מן החתן לארוסתו או מן הכלה לארוסה וכן עבור הנשים שביקרו בחגים ובמועדים בבית הכנסת.⁹⁴ בתי הדפוס הגדולים הדפיסו כמויות

גדולות של תוצרי דפוס אלה, וניתוח של ממוצע התוצרים לבית דפוס מצביע על תוצאה של כ-20% מהתוצרת שלהם.

טבלה 20: הדפסת ספרי הליטורגיה בבתי הדפוס הגדולים בשנות ה"שין"

שם בית הדפוס	דפוס ליטורגיה	סה"כ תוצרת דפוס	% ספרי הליטורגיה מכלל תוצרת בית הדפוס
זואן די גארה	152	501	30
אהרון, יצחק ובניו מפרוסטיץ	68	464	15
משפחת כ"ץ	63	202	31
משפחת יפה	30	201	15
מרקו אנטוניו יוטיניאן	21	178	12
דניאל בומברג	29	174	17
משפחת ברגדין	32	167	19
משפחת זאניטי	30	157	19
משפחת פרובינאו	3	113	2
משפחת יעבץ	14	102	14
משפחת רופינלי	27	90	30
קונרד ואלדקיך	25	89	28
משפחת קונטי	12	85	14
יעקב מרקריאה בבית ברואן	12	80	15
משפחת די מדינה	3	75	4
יוסף יעבץ/נכדו	17	78	21
משפחת קאיוני	54	72	75
טוביה בן אליעזר פואה	8	71	11
רוברטוס וקארולוס סטפנוס	1	62	2
כריסטופורוס פלנטין	7	57	12
הינריך פטרוס	-	51	-
שונצינו	4	47	9
יואני וינדרמין	16	45	36
אברהם איש הידאלעמברג	8	43	19
זורזי די קבלי	11	42	26
אברהם אבן אושקי	5	42	12
מנשה בן ישראל	16	43	37
אליעזר בן יצחק אשכנזי(נווד)	9	37	24
שמואל אבן אשכרה הצרפתי	7	31	23
מנחם נחום בן משה מייזליש	3	31	10
יורשי יוהניס הובר (AUBRY)	7	30	23
סה"כ 31 בתי דפוס	691	3460	20% כולל

2. תלמידים ומורים

מוסדות החינוך השונים של החברה היהודית נזקקו לספרי לימוד: חיים שחור, מדפיס נודד שפעל בגרמניה בראשית שנות ה"שין" הסביר שקיים צורך גדול לארבעה טורים, כיון שהיו תלמידי תורה רבים באזור, וצפה שיהיה שוק ער לספרים אלו.⁹⁵ ואכן במשך שנתיים, בשנים 1540, 1541, הוציא שחור שתי מהדורות שלמות ושני כרכים בודדים מיצירה זו.⁹⁶

חברת ת"ת בסלוניקי החלה, בשנת ש"ע, להדפיס מסכתות תלמודיות בהתאם לצורכי התלמידים ואסרה להוציאן מחדרה.⁹⁷ יש לציין, שלא נמצאו מסכתות אלו ויש להסתפק רק בעדויות.

ספר פופולרי בקרב התלמידים והמורים באיטליה, היה החלקים "מדע אהבה וזמנים" מן "הי"ד החזקה" של הרמב"ם.⁹⁸

טבלה 21: הוצאות משנה תורה לרמב"ם בשנות ה"שי"ן

שנה	ש"י	ש"א	שכ"ו	של"ה	ש"ן	שנ"ה	שע"ה	שצ"ח	סה"כ
3	1	*1	1	*1	1	*1	1	8	איטליה
								1	ארצות השפלה
								1	פולין
3	1	1	1	1	1	1	1	10	סה"כ

* רק אהבה, מדע וזמנים

משנוסד בית הדפוס היהודי בלובלין, ביקש המו"ל את סיועם של מנהיגי יהדות פולין. בית הדין הגבוה תקן, בשנת שמ"ד, תקנה שהסדירה התאמה בין הדפסת מסכתות התלמוד ותכנית הלימודים בישיבות.⁹⁹

ישעיהו זנה פלח את צרכי השוק לתוצרת בית הדפוס של בומברג: הקליינטים של ה"מקראות גדולות" היו נוצרים ויהודים כאחד, רוכשי "הטורים" - יהודי אשכנז ויהודי ספרד משכבות הביניים והנמוכות, "משנה תורה" נרכש ע"י בני השכבות העליונות של הספרדים, ולסמ"ג היו קונים בני איטליה ממוצא צרפתי.¹⁰⁰ ראובן בונפיל קובע שהאנוסים שחזרו ליהדות רכשו ספרים שתוכנם התאים לבעיותיהם, לרגישויותיהם ולתרבותם המיוחדת. כך ניתן להבין את פריחתו של בית הדפוס היהודי - פורטוגזי בפררה.¹⁰¹ בסקירה של תוצרת בית דפוס זה, אכן מצביע המאגר על היררכיה שונה של נושאים מאשר ההיררכיה הקיימת בסקירה כוללת¹⁰² ובסקירה של בתי הדפוס באיטליה. נושאים מרכזיים כמו תנ"ך ומפרשיו או משנה, תלמוד ומפרשים, לא באים כמעט לידי ביטוי בפררה, לעומת נושאים שוליים באיטליה המקבלים בדפוס פררה ביטוי רחב כגון ספרות יפה ופילוסופיה (ראה טבלא מס' 22 להלן).

טבלה 22: התפלגות הנושאים בפררה וחלקם היחסי מתוצרת הדפוס בה לעומת התפלגות הנושאים באיטליה בכלל.

התפלגות הנושאים בפררה			התפלגות הנושאים באיטליה		
נושא	סה"כ יצירות	%	נושא	סה"כ יצירות	%
ליטורגיה	12	17	ליטורגיה	610	23
תנ"ך ומפרשיו	11	16	תנ"ך ומפרשיו	429	16
הלכה ופוסקים	11	16	הלכה ופוסקים	366	14
קבלה	9	13	קבלה	219	8
פילוסופיה	9	13	מוסר	163	6
הלכה ופוסקים	8	12	פילוסופיה	124	5
אמונות עממיות ומאגיה	6	9	דקדוק	118	5
מדרש ואגדה	4	6	מדרש ואגדה	110	4
היסטוריה	3	4	דרשות	88	3
שונות	3	4	ספרות יפה	80	3
מדעים	2	3	שונות	83	3
תנ"ך ומפרשיו	2	3	ש"ת	70	3
			היסטוריה	42	2
			אמונות עממיות ומאגיה	33	1
			מדעים	27	1

3. בתי עקד ספרים

האהבה לספר היתה חלק בלתי נפרד מתרבות הרנסנס באיטליה. הספר שימש ככלי לרכישת ידע, השכלה והנאה. הספריות פסקו להיות מוסד העומד ברשות מוסדות הכנסייה בלבד, מלכים ונסיכים הקדישו כספים לרכישת ספרים ולהעתקת ספרים, בדרכם הלכו אנשים עשירים ואת אלו חיקו בני שכבות הביניים. אצל היהודים ספריות היו קיימות כבר במאה ה-14 ורובן בבתי עשירים.¹⁰³ בתקופה צמאת השכלה כתקופת הרנסנס, יחידים רבים נעשו בעלי ספריות כולל סוחרים ובעלי בתים טרודי פרנסה שלא הזניחו את לימוד התורה.¹⁰⁴

נמצאות עדויות רבות על ספריות מרשימות בגודלן ובעושרן אצל יהודים בשנות ה"שיף": מספריות שהכילו מספר עשרות של ספרים ועד לספריות בנות אלפי עותקים. נתונים אלו מרשימים במיוחד אם נזכור שבשנת 1634 זכה הכומר ג'ון הווארד שתקרא על שמו האוניברסיטה המפורסמת במסצ'וסטס, לאחר שהוריש לה את ספרייתו הגדולה - 260 ספרים, ואלפיים דולר.¹⁰⁵

מגורשי ספרד ופורטוגל הביאו עימם תרבות של אהבה ואיסוף ספרים. למרות הקשיים, הנדודים והאסונות שבדרך חילצו ספריהם, הבריו, העתיקו, קנו כתבי יד ותוצרי בתי הדפוס ועסקו במלאכת הדפוס.¹⁰⁶ ליד הישיבות הגדולות שייסדו, התקיימו בתי עקד ספרים שהכילו אלפי כותרים במגוון שפות. מדפיסי קושטא הראשונים, מגורשי ספרד, ראו בפעולת ההדפסה הצלת ספרי יסוד ופיצוי חלקי על הספרים הרבים שאבדו בגירוש ובנדודים.¹⁰⁷

האצולה הספרדית היהודית יסדה ספריות גם בבתיה.¹⁰⁸ החכם העשיר דון יהודה בן אברהם בן באן נשת, ממגורשי ספרד בסלוניקי, ייסד בביתו ספריה נודעת לשם, שכללה בין השאר חיבורים שהציל מספרד. עשיר זה ואחרים, כמו בני משפחות הלוי ואטון, הפכו את בתיהם בית וועד לחכמים. הם פתחו את הספריות בפני הרבים ואף ממנו עבודת מעתיקים.¹⁰⁹

לא רק גולי ספרד הצטיינו באוספי ספרים גדולים וחשובים: חלק מספריית הענק של בצלאל אשכנזי עברה עימו עת עלה ממצרים לירושלים.¹¹⁰ בעלי ספריות מפורסמים אחרים במצרים היו יצחק שולאל¹¹¹, הרידב"ז שהיתה לו ספריית ענק מלאה "אוצרות"¹¹² ואברהם בן ישראל דידיע אלון מנהרדעא, שחי תקופת מה במצרים והעיד על אוסף הספרים הגדול, שנלקח ממנו לפני שעלה לצפת בסוף המאה ה-16.¹¹³ יוסף בן אברהם הכהן מתאר את קורותיו בדרך מרודוס לצפת, כיצד הציל נפשו וחמישה יהודים נוספים מליפול בשבי וכיצד אבד את כל ספריו.¹¹⁴

בשנת שכ"ג גלה אברהם בן יצחק צהלון מצפת לבגדד וישב בה שלוש שנים. את רוב זמנו בילה בספרייתו הגדולה של יצחק טיבה העשיר, שנהג לזרז חכמים לשבת בה, ללמוד ולכתוב תוך דאגה לכל צורכיהם. בספריה זו חיבר צהלון את ספריו "ישע אלוהים", ו"יד חרוצים".¹¹⁵

בצפון איטליה היו ליהודים רבים ספריות, מהן שעברו בירושה מדור לדור וכל דור הוסיף ספרים ע"העתקות עצמיות, הזמנת העתקות, רכישת כתבי יד מוכנים וגם טפסים מודפסים, החל מימי ראשית הדפוס. מפורסם היה בית עקד ספריו הגדול של מהר"ק, שתשובותיו משמשות "קטלוג" לספרי הראשונים, שחלקם מוזכרים רק אצלו.¹¹⁶ על גבי תלמוד בבלי, דפוס ונציה מהדורת בומברג הראשונה, נמצאו שתי רשימות, כנראה של אב ובנו, שהיו בעליה של ספריה הולכת וגדלה, שה"כ כמאה ספרים שנצברו בירושה ובקנייה.¹¹⁷

עזריה די רוסי מונה בספרו "מאור עיניים", בעלי ספריות שבאוספיהם נעזר בכתיבת ספרו: משה שליט תושב מנטובה, יוסף חזק אליעזר מפיסא, עיזבון דון יהודה בן שמואל אברבנל, אבטליון איש מודינא, עזריה מפאנו תושב מנטובה, יורשי נתנאל מנורצי ויהודה מסומו בן יצחק משער אריה.¹¹⁸ יחיאל נסים בן שמואל מפיסא, איש המאה ה-16, בנקאי ורב, היה הבעלים של ספרייה עשירה אותה ירש מאבותיו. הוא הוסיף לאוסף הקיים ספרי פילוסופיה וקבלה, שהעתיק במו ידיו או שילם עבור העתקתם.¹¹⁹ די רוסי מזכירו בספרו "מאור עיניים" ומספר שקנה מעיזבונו ספרים.¹²⁰ יהודי איטלקי נוסף, אברהם בן משולם מאנילו, מספר באגרת על סבלותיו: ישב בכלא, עונה, נגרמו לו נזקים כספיים רבים ואבדו לו יותר מ-20 תיבות ספרים, שקצתם הועלו על מוקד ברחובה הראשי של בולוניה.¹²¹

אברהם יוסף שלמה גראציונו מפיסארו היה בראשית המאה ה-17 בעליה של ספרייה, שכללה כ-2000 פריטים ביניהם 260 כ"י.¹²² הפעולות הנוצריות כנגד ספרי היהודים מאפשרות לקבל תמונה כללית יותר על ספריות היהודים בצפון איטליה במחצית השנייה של המאה ה-16: בקרימונה נמנו בשנת 1559, בקהילה אשכנזית בת 400 נפש, שנים עשר אלף ספרים.¹²³ במנטובה, בשנת ש"ה בפעולת הזיקוק הגדולה, נספרו 21,142 ספרים ב-430 ספריות. ספריה שכיחה היתה בת 50 ספרים וספריה של מלומדים בת 100-350 פריטים.¹²⁴

קיימות ידיעות על אוספי ספרים באשכנז ובפולין: לסבו של מהרש"ל היתה ספרייה גדולה, שכלתה בשריפה גדולה, שהיתה בפוזנא בשנת 1535 או שנה מאוחר יותר.¹²⁵ נתן בן שמשון שפירא אשכנזי, מורה בישיבות ליטא, במאה ה-16, פוסק ודקדקן, ענה לשאלות קשות של בני זמנו שסמכו הן על ידיעותו והן על ספרייתו העשירה.¹²⁶ עיסוקו של רבי חיים אולמא בשלהי המאה ה-16, מכירת ספרים ביריד, לא היה מקרי. הוא היה חובב ספרים, בעל ספריה מכוודת ובה כתבי יד נדירים, ביניהם אחד של שו"ת מהר"ם מרוטנבורג שרק אחרי הפצרות רבות אפשר הדפסתו.¹²⁷

4. ביבליופילים, צידי אוצרות ובעלי תאוה.

בין אספני הספרים הרבים של שנות ה"שיף", היו ידועים בעלי תאוה לספרים. עזריה די רוסי, איש פררה, מזכיר בספרו "מאור עיניים" כ-100 סופרים לא יהודים מלבד מאות יהודים, שיצירות של רובם נמצאו בספרייתו העשירה.¹²⁸ עזריה מפאנו רכש זכויות בלעדיות על כתבי יד בני זמנו (ספרי הרמ"ק), הביא לבית הדפוס ספרים שונים ועודד פעילות טיפוגרפית.¹²⁹ מורהו הראשון לקבלה, רבו, עזרא מפאנו, הזמין בבית הדפוס מהדורה אישית מיוחדת של ספר הזוהר עם שוליים רחבים במיוחד, כדי שיוכל להוסיף בו הגהות ותיקונים.¹³⁰ יוסף שלמה דלמדיגו (יש"ר קאנדיה) היה כבר בגיל צעיר מאוד בעליהם של 7000 ספרים שעלו לו ממון רב.¹³¹ תאוותו לידע וספרים היתה עזה כ"כ, שנטש בשנת 1616 את משפחתו, ביתו, הפרקטיקה שלו וספרייתו לטובת חיי נדודים וחיפושים אחרי ספרים נדירים והידע הטמון בתוכם.¹³² נדודיו ארכו ארבעים שנה, עד יום מותו.¹³³

דוד דרשן מקרקוב פעל כדרשן נודד בפולין באמצע המאה ה-16. הוא נודע במאבקו על מעמד ופרנסת הדרשן המקצועי, והיה ממעודדי התרבות העממית והדמוקרטיזציה של הספר. דרשן אסף את 400 ספריו מכל קצוות הארץ, השקיע באוספו כסף רב מאד והציע להקים ספרייה ציבורית.¹³⁴ יש

ובהקדמת המביאים לבתי הדפוס אנו מוצאים מספר שורות, המבטאות את אהבתם לספרים ואת המאמצים שהיו מוכנים להשקיע כדי לאוספם, לשמרם ולפרסמם. יצחק עקריש ומנחם עזריה די לונזאנו, שניהם נכים ועניים, ואברהם בן שלמה עקרא, הקדישו חייהם לאיסוף ספרים ויצירות שעמדו להיעלם. הם נדדו ממקום למקום על מנת לרוכשם, קיבצו נדבות והקדישו חייהם על מנת להוציאם בדפוס ולזכות בהם את הרבים.¹³⁵ במאגר באה לידי ביטוי פעולה זו: הם גאלו והפיצו 40 יצירות. (ראה להלן טבלאות 23, 24, 25).

טבלה 23: רשימת היצירות שגאל יצחק עקריש, הביא לדפוס ונדפסו בשנות ה"שיף"

מס' דפוסים	שם היצירה
3	קול מבשר
2	חשבון אדם עם קונו וחיבוט הקבר
2	פירוש על שיר השירים
2	שר שלום
1	אגרת לאנשנתיאל בונפוס
1	אגרת מליצה לנתן נגר בקושטא
1	אל תהי כאבותיך
1	אלו הם החבורים
1	אלו הם החיבורים
1	לקט פיוטים
1	מכתב רב חסדאי
1	מעשה בוסתנאי
1	מעשה עוגה אחת שעשה יחיאל בן הרא"ש
1	קינה לחורבן בית המקדש
1	קינה על הרשב"א
1	שאר ישוב
21 דפוסים	סה"כ 16 יצירות

טבלה 24: רשימת היצירות שגאל אברהם עקרא, הביא לבית הדפוס ונדפסו בשנות ה"שיף"

מס' דפוסים	שם היצירה
2	כללי מדרש רבא
1	אמרות טהורות
1	ביאור קצת סוגיות
1	ביאורים ממדרש תהילים
1	דבור תוספות בפ"ק מס' מגילה
1	חידושי בבא קמא
1	כללי הגמרא
1	לשון זהב
1	מדרש כונן
1	מהררי נמרים
1	מעין חכמה
1	ספר האמונה והבטחון
1	ספר החשמל
1	ספר הנמצא
1	פירוש מגילת איכה
1	פרקי היכלות
1	קל וחומר
18 דפוסים	סה"כ 17 יצירות

טבלה 25: רשימת היצירות שגאל מנחם עזריה די לונזאנו, הביא לבית הדפוס ונדפסו בשנות ה"שין"

שם היצירה	מס' דפוסים
דרך חיים	2
אגדת בראשית	1
ברייטא דמלאכת המשכן	1
ברייטא דרבי אליעזר	1
סדר עבודה	1
סדר עבודה לתמידין ומוספין	1
עבודת המקדש	1
פזמונים ובקשות	1
שתי ידות (יד עני ויד המלך)	1
סה"כ 9 יצירות	10 דפוסים

5. מדפיסים מטעם עצמם

כאשר בוחנים את שוק הספר העברי בשנות ה"שין", מגלים שההגדרה ל"לקוח" היא רחבה ביותר. היחס המיוחד לספר העברי דרבן אנשים רבים להוציא ספרים לאור. מתוך 800 יצירות הרשומות במאגר, שידוע מי הביאן לדפוס, כ- 280 הוצאו לאור בידי אנשים שפעלו כן עבור ספר אחד או שניים. כלומר אנשים שלא עסקו באחד מתחומי הדפוס אלא דאגו להביא לבית הדפוס יצירה מסוימת. היו לפעילות זו מניעים מגוונים:

א. לזכות את הרבים - תחת כותרת זו נכללים מצד אחד רבנים וחכמים רבים, שהשקיעו ממון וזמן בהדפסת ספריהם, מתוך רצון ליהנות את הכלל ולא לשמור חידושי התורה לעצמם.¹³⁶ רבים חשו חובה מוסרית לפרסם חידושי תורה.¹³⁷

ספק משיקולי רווח, ספק משיקולי ל"זכות את הרבים" יצאה לאור המהדורה הראשונה של "נובלות חכמה". מחברה, יש"ר קאנדיה, נדד ברחבי העולם היהודי, קנה ספרים במבחר רב של תחומים, קרא אותם וכתב לעצמו סכומים. יש"ר נתן מעט מקונטרסיו לרבי שמואל בן יהודה ליב ש"ץ (המדפיס) לקרוא. הלה התפעל והחליט ל"זכות את הרבים" כלומר להדפיס ללא רשות. אחד מפועליו סיפר ליש"ר אשר הרים קול זעקה, המדפיס התעלם, יש"ר גייס רבנים לעזרו, שמואל התנצל והחליט לא להדפיס. כיוון שכבר הכין והשקיע וגם יש"ר נרגע בינתיים, יצא לאור "נובלות חכמה", באזל, שצ"א, שהוא קרוב לוודאי תוצרת בית הדפוס של ש"ץ בהאנאוה.¹³⁸

יוסף סאמיגה, איש סלונקי, שעסק רבנות והוראה בונציה החל משנת 1583, ראה בזיכוי הרבים חלק בלתי נפרד מעבודתו החינוכית והוציא את ספרו "מקרא קודש" כמתנת פרידה, כאשר חשב בשנת 1586 לשוב לעיר הולדתו.¹³⁹

ב. הוצאת ספר כביצוע אקט ריטואלי - הדפסת ספר נחשבה למצווה או מעשה ריטואלי ותמיד נמצאו נדיבים שהיו מוכנים לקחת בה חלק.¹⁴⁰ אליעזר בן שבתאי בלגיד הדפיס את "דברי שלום" של יצחק אדרבי כדי לעשות לד', ולמנוע אסונות במשפחתו.¹⁴¹ משה אלמושינו ברח בשנת 1563, בעת מגיפה משתוללת, לכפרים שמחוץ לסלוניקי. שם הוא השקיע את זמנו בחיבור שלושה ספרים: "תפילה למשה", "ידי משה" ו"פרקי משה" והדפיסם כקורבן תודה לאלוהים על שניצל.¹⁴² אברהם בן שלמה עלון השקיע את שארית הונו והוציא לאור את "דרכי הגמרא" של קנפנטון, וראה בכך קרבן אשה.¹⁴³ משה איסרליש חיבר והדפיס את "מחיר היין" במקום משתה פורים, שנבצר מלקיימו עקב מגיפת 1556 בקרקוב. חיים פרידברג הפך את ספרו "ספר החיים" כתריס בפני הפורענות ומקלט בפני מלאך המוות.¹⁴⁴

הדפסת ספרים נתפסה כאחת מן הדרכים לקירוב הגאולה.¹⁴⁵ מהרש"ל מעיד שנצטווה משמים לכתוב ולהדפיס את תורתו:¹⁴⁶ אברהם בן יהודה אלמליך הגיע לאחר שנים של נדודים ומחלות למנוחה ונחלה בפררה. הוא חש בצורך לגמול לבוראו ע"י הוצאת ספרו "ליקוטי שכחה ופאה".¹⁴⁷

ג. יד ושם - רבים ראו בהוצאת ספר לאור פעולת הנצחה ליקריהם: יצחק עראמה הקדיש את ספרו "יד אבשלום" לזכר תלמידו-חנתנו שמת בחודש חתונתו. "נופת צופים" של יצחק בן חיים אלפואל הובא לדפוס בשנת 1582 ע"י אבי המחבר להשיב נפש בנו. אשתו של אברהם בן יצחק הלוי אבן מיגאש הביאה לדפוס בשנת שמ"ה את ספרו הפילוסופי "כבוד אלוהים" להשאיר לו זכר לאחר מותו. המדפיסים בני משה שעדל החלו מסדרים הגדה עם פירוש אביהם (חלקת המחוקק). האב נפטר בטרם הסתיימה ההדפסה וההגדה הפכה ליד זיכרון.¹⁴⁸ במהלך ההכנה, העריכה וההבאה לדפוס של המחזור הגדול מכל השנה, כמנהג האשכנזים סלוניקי ש"י, אירעו לעוסקים במלאכה אסונות קשים: במגיפה שפרצה בעיר מתו אבי המדפיסים וארבעת ילדיו של העורך והמביא לבית הדפוס. למרות צערם השלימו את המלאכה וזאת כדי להקים ליקריהם יד ושם.¹⁴⁹

"מגילת אסתר" של אבן צור הובאה לבית הדפוס על מנת להנציח את המחבר, את אבי המביא לבית הדפוס, (שהיה תלמידו של אבן צור) ואת אמו של המביא לבית הדפוס אשר שמה היה אסתר.¹⁵⁰

ד. במקום בנים זכרים - יוסף אבן וירגא כתב והדפיס את ספרו "שארית יוסף" לאחר מות בנו יחידו. שלמה דוראן חיבר את ספרו חשק שלמה לאחר מות בנו יחידו צמח דוראן - את הספר הדפיס אחיינו להנצחת שמו ולנחמה.¹⁵¹ עזריה די רוסי טרח להדפיס את ספרו "מאור עיניים" כיון שלא היו לו בנים זכרים.¹⁵² ספרו של שמואל חיון "בני שמואל" נקרא כך מפני שלא הניח בנים.¹⁵³

ה. ביסוס המעמד כפוסקים חשובים - בשנות ה"שין" הלכה והתבססה ההבנה בין היוצרים, הפוסקים וכותבי ספרי השו"ת, שעצם ההדפסה קובעת את מעמד יצירה. רבי יעקב בן חביב הבין, כבר בתחילת המאה ה-16, שאין טעם לכתוב ספר ולא להדפיסו ולכן מייד שסיים את הכתיבה הביא ספריו לבית הדפוס והקפיד על הגהתם והוצאתם לאור. הוא השקיע בכך כסף רב, והזדרז להביא את חלקה הראשון של היצירה לבית הדפוס עוד בטרם השלים את חלקה השני.¹⁵⁴ הרידב"ז טען שאין להעלות שטויות על הדפוס כי זה מעלה אותן דרגה,¹⁵⁵ מהרשד"ם הבין את כוחו הגדול של הדפוס בביסוס מעמדו של הפוסק ובפרסומו: "כשר היה ומגורשת גמורה היא מן הטעמים שכתבתי כפי שהשגתי גם משכנתי עצמי לכך בלב שלם כאשר ראיתי רובי הראיות כתובות בעט ברזל"¹⁵⁶ מהריט"ץ קווה שיזכה, בעזרת האל, להדפיס את ספריו וכך תתקבל דעתו.¹⁵⁷ יוסף קארו שלח את ספריו לדפוס בזה אחר זה מתוך מודעות לכוחו של הדפוס: "אשר עד כה עזרני ה' לחבר הבית יוסף ולהדפיסו ונתפשט בכל גבול ישראל"¹⁵⁸ מנגד הדפיס הרמ"א את פסקיו בעיקר בשל התפשטות ספרי קארו המודפסים וחששו שהנהגות ספרדיות יחדרו לקהילות אשכנז.¹⁵⁹ כך נהג גם משולם פייבוש רבה של קרקוב בתחילת המאה ה-17.¹⁶⁰

ו. הדפסה בידי קרובים - קרובים ותלמידים ראו לעצמם חובה בהדפסת דברי קרובם או מורם החשוב: בחייו - בד"כ בשליחותו, לאחר מותו - כמילוי צוואתו.¹⁶¹ רבי שמואל בן לוי קוזין מסלוניקי יצא לונציה להדפיס את ספרי אביו.¹⁶² אברהם צלח הוציא לאור את ספרו ביש המזל של שמואל קלעי: המחבר מת באמצע סידורו לדפוס, בנו מתתיהו המשיך וגם הוא נפטר בטרם השלים את המלאכה. כדי להבטיח את הצלחת ההדפסה, נדר לתרום את כל הרווחים להשאת יתומות וסיוע ליתומי העיר ארטה שסבלה ממגפות, ביזות ואסונות.¹⁶³ משה בן הרשד"ם הבטיח לאביו להדפיס את פסקיו. כדי לקיים את הבטחתו נסע לונציה, קנה וייבא לסלוניקי בית דפוס שלם על כליו ואומניו.¹⁶⁴ יהודה בן יוסף קארו התייתם מאביו בהיותו בן שלוש. בגיל 27 מלא את מה שהאמין שאביו ציווה לעשות, הביא לדפוס שו"ת שלו על אבן העזר דיני נשים והבטיח להמשיך ולהוציא כתבי יד של אביו.¹⁶⁵ ברוך בן ברוך בן מאיר הביא, בשנת 1599, לדפוס בונציה את "פורת יוסף", פירושו של יוסף טאיטצאק לקהלת. במעשה זה קיים בן ברוך צוואה כפולה, של המחבר ושל נכדו של המחבר. האחרון השביעו לעשות זאת. בכדי לקיים שבועתו הפסיק בן ברוך את כל עיסוקיו וטרח שמונה חודשים, עד שראה את הספר יוצא לאור.¹⁶⁶

ז. לבקשת תלמידים וצאצאים - רבנים ומורים רבים רשמו דבריהם עבור עצמם. חכמי אשכנז נהגו להגיה על כתבי יד ועם המצאת הדפוס המשיכו להגיה גם על כתבי יד וגם על גבי עותקי הדפוס. לרוב לא טרחו לפרסם הגהותיהם ורק לחץ של תלמידים או בני המשפחה גרם למחבר שייעתר: גדליה ליפשיץ הדפיס את "עץ שתול", לבקשות חבריו, כאשר הביא לדפוס את השו"ת של מהר"ם מלובלין, רבו.¹⁶⁷ יוסף בן מרדכי גרשון כ"ץ, מגדולי רבני קרקוב, הדפיס את השו"ת שלו לעת זקנה, לאחר הפצרות נשנות של בניו.¹⁶⁸ בניו של מהרש"ל, שהביאו לדפוס את ספרו של אביהם "חכמת שלמה" בשנת שמ"ז, טענו שעשו זאת בלחץ הקהל כי אביהם כלל לא רצה להדפיס הגהותיו.¹⁶⁹ יוסף בן יששכר עמל למצוא את הנוסח האמיתי של פירוש רש"י לתורה באמצעות השוואת נוסחים. רבים מן הדברים היו רשומים בחומש האישי שלו וחבריו הפצירו בו להעתיק ממנו או שידפיס, עד שלבסוף החליט להדפיס.¹⁷⁰ שלמה לבית הלוי הוציא את ספרו "דבר שלמה" לבקשת בניו.¹⁷¹

6. ההבראיסטים

בסוף המאה ה-15 שאפו מלומדים ותיאולוגים נוצרים רבים ללמוד עברית, כדי לקרוא את התנ"ך בלשונו המקורית ולהכיר את הענפים השונים של הספרות העברית הקלאסית.¹⁷² במאה ה-16 התפתח עניין בשפה ובספרות העברית בין מלומדים הומניסטים, אנשי הרנסנס האיטלקי, ששאפו לפרודוקציה של העולם העתיק.¹⁷³ העברית נחשבה לאחת מ"שלוש השפות" (יונית, לטינית ועברית) שהיה חייב לדעת אדם משכיל. באוניברסיטאות רבות הוכנסו לימודי העברית כחלק מתכנית הלימודים והשתרשו. ליד רבות מהן צצו בתי דפוס, שהדפיסו חומרי הלימוד ויצירות בתחומים שונים ביניהם בעברית. היו הבראיסטים שטענו כי העברית היתה שפתו הראשונה של המין האנושי.¹⁷⁴ תיאולוגים פרוטסטנטים התעניינו בלימוד הברית הישנה בשפת המקור ויצרו קהילה חדשה של קוראי עברית וביקוש לספרי דקדוק, טקסטים מקראיים ויצירות קלאסיות עבריות.¹⁷⁵ עניין מיוחד גילו בקבלה,¹⁷⁶ בעיקר לצורך חיפוש או הוכחת האמת הנוצרית.¹⁷⁷ הפרוטסטנטים חשו, שהאמת הנוצרית נמצאת הן בטקסטים ההלכתיים והן בכתבי הקבלה היהודים.¹⁷⁸ על רקע כל אלה נוצר דיאלוג בין חכמים נוצריים ליהודים.¹⁷⁹ מורים, רבנים ומלומדים יהודים הורו את העברית וספרותה לנוצרים. אליהו דלמדיגו מקאנדיה, פילוסוף ומשכיל יהודי, לימד עברית בשנות השמונים של המאה ה-15 לג'ובאני פיקו דלה מיראנדולה, שגילה התעניינות בספרי ימי הביניים העבריים.¹⁸⁰ איש אשכולות

יהודי אחר, אליהו בן אשר לוויטה האשכנזי (בחור), ישב ברומא, בביתו של הקרדינל אג'ידיו דה

ויטרבו, בין השנים 1509-1520 ולמדו עברית.¹⁸¹

יהודי רומאי נוסף, יוסף בן שמואל צרפתי, שחי בסוף המאה ה-15 ובשליש הראשון של המאה ה-16

והיה רופאם של אפיפיורים, קרדינלים ובני אצולה, שימש מורו לעברית של תיזאוס אמברוסיוס

(מחבר המילון הראשון לארמית ולעברית).¹⁸² מרקו מריני, הבראיסט נוצרי שנולד ופעל בעיר ברשייה

במחצית השנייה של המאה ה-16, איש האינקוויזיציה וצנזור מטעם הכנסייה בדפוס די פארי, למד

עברית משמואל ארקיוולטי ושני חיבוריו בדקדוק עברי היו פופולריים גם בקרב היהודים שם.¹⁸³

יהודה אריה מודינא, רב בונציה בין השנים 1592-1648, התפרנס בין השאר מהוראת עברית וטקסטים

עבריים לנוצרים. בישוף לודב(lodeve) התלהב כל כך מהרב וכושר ההוראה שלו, שהציע לו ב-1639

משרת הוראה בפריז.¹⁸⁴

בגרמניה, יוהאן רויכלין (נפטר 1522), הומניסט קתולי אדוק, למד עברית מפי יעקב לואנץ, רופא

הקיסר, ומפי עובדיה ספוראנו מלומד, רופא ופילוסוף יהודי איטלקי, על מנת להבין את כתבי הקודש

בלשונם.¹⁸⁵ רויכלין התעניין במקרא ובקבלה, חיבר שיחון, ספר דקדוק עברי, מילון עברי לטיני וספר

העוסק בקבלה.¹⁸⁶

בצ'כיה, במחצית השנייה של המאה ה-15, החלה לפעול תנועתם של "האחים הצ'כיים". הללו המשיכו

את דרכה של תנועה דתית רפורמטורית, שתחילתה בפעילותו של יאן הוס בשלהי המאה ה-14 ותחילת

ה-15. הם כוונו את עיקר מאמציהם לפעילות חינוכית עממית, ייסדו שורה של בתי ספר עממיים לכלל

הילדים, כתבו ספרי לימוד בצ'כית ורכשו להם אהדה רבה בציבור. בתחילת המאה ה-16 ייסד יאן

בלאהוסלאב, מראשי התנועה, בית מדרש למורים באייבנשץ ולידו בית דפוס וספריה חשובה. בשנים

1553-1573 החלו שם בהכנות לתרגומו ופירושו של התנ"ך. לצורך זה רוכזו ספרי תנ"ך ופרשנות

עבריים, ונעשו מאמצים להעלאת רמת העברית בקרב עוזריו של בלאהוסלאב ותלמידיו. יורשיו

המשיכו במגמה זו.¹⁸⁷

באוניברסיטה היגלונית בקרקוב החלו להורות את הלשון העברית בשלהי המאה ה-16. בשל כך ניתן

היה למצוא ספרים עבריים אצל מוכר ספרים לא יהודי בקרקוב.¹⁸⁸

פאולוס באגיוס, חניך אוניברסיטת היידלברג במגמה התיאולוגית ומומחה לעברית, החליט בשנת

1537, עם התמנותו לכומר פרוטסטנטי ומנהל ב"ס באיזני, ליסד בית דפוס דו-לשוני עברי-לטיני, כדי

להפיץ את ידיעת העברית בקרב הפרוטסטנטים ולהשפיע על היהודים להכיר באמיתות הנוצריות. הוא

הציע לאלהיו בן אשר הלוי (בחור) שהיה לו ניסיון בהוראת עברית לנוצרים, ידע רב בלשון העברית ודקדוקה ומומחיות רבת שנים בהגהת ספרים עבור בתי הדפוס, לנהל בית דפוס זה. שנתיים פעל בית הדפוס באיזנא, בהנהלתו של אליהו בחור. בחור חזר לונציה כאשר באגיוס העביר את בית הדפוס לקונסטנץ, במטרה לחזק את התנועה הפרוטסטנטית שם.¹⁸⁹ באגיוס היה אחד מההבראיסטים שמילאו תפקיד חשוב בקורות הדפוס העברי בשנות ה"שין".¹⁹⁰

אויגשבורג אשר בבואריה היתה בסוף המאה ה-15 ותחילת ה-16 עיר מרכזית של ההומניזם הגרמני, אשר בין היתר שם לו למטרה לחקור שפות עתיקות ובתוכן שפת עבר ודקדוקה לתכלית הכוהנים, הנזירים והמטיפים.¹⁹¹ בראשית המאה ה-16 נפתחה אוניברסיטה בעיר פרנקפורט על אודר, עם מחלקה מיוחדת ללימודי התיאולוגיה. לצורך זה הוקם בה דפוס עברי שבו הופיעו עוד בשנת ש"א ספרי התנ"ך ולפי צרכי האוניברסיטה הודפסו בדפוס זה מידי פעם ספרים עבריים נוספים.¹⁹² גדול מדפיסי אירופה בשליש השלישי של המאה ה-16, פלנטין, החזיק 10 ערכות של אותיות עבריות בבית הדפוס הגדול שלו באנטוורפן.¹⁹³ מרכז חשוב ללימוד השפה העברית נוסד באוניברסיטת לידן, האוניברסיטה הפרוטסטנטית הראשונה בארצות השפלה. ידע העברית נחשב בעל ערך רב לסטודנטים במחלקה לתיאולוגיה. פלנטין מונה למדפיס האוניברסיטה בשנת 1583 והדפיס גם את הספרים וחומר הלימודים בעברית. המשיך את העסק חתנו, המזרחן פרנסואה רפאלאנגיוס.¹⁹⁴ בני משפחת בוקסטורף פעלו בבאזל משלהי המאה ה-16 ולאורך כל המאה ה-17. יוהן בוקסטורף האב, מלומד נוצרי יליד גרמניה, היה ראש הקתדרה ללימודי עברית באוניברסיטת באזל. בוקסטורף עמד בקשר עם מלומדים יהודים, היה מראשוני הבלשנים העבריים בגרמניה והביבליוגרף העברי הראשון. יחד עם אחד מבניו, שנשא את שמו, היה אחראי להוצאתם של חיבורים עבריים וחיבורים העוסקים בספרות עברית. לאחר מות אביו המשיך הבן את מפעלו.¹⁹⁵ רוברט אסטיון, מדפיס ומלומד פריזאי, מונה למדפיס העברי המלכותי שם ב-1539.¹⁹⁶

הלשון העברית רכשה לה מקום במערכת הלימוד של האוניברסיטאות בהונגריה, כחלק מפעילותו של מחנה הרפורמציה ההונגרית.¹⁹⁷ בעיון בטבלא המנתחת את תוצרת הדפוס לצרכים נוצריים לפי ארץ הדפוס נמצא שהיא היוותה % 9 מכלל תוצרת הדפוס העברית בשנות ה"שין". החלוקה בין ארצות הדפוס איננה נותנת תמונה אחידה. בעוד בצרפת, בשוויץ בגרמניה ובארצות השפלה התוצרת לצרכים נוצריים תופסת נתח נכבד הרי אין לה כמעט ביטוי באיטליה, באימפריה העות'מאנית בפולין ובבוהמיה. (ראה טבלה מס' 26 להלן). בפולין, בבוהמיה ובאימפריה העות'מאנית פעלו בתי דפוס

יהודיים לצרכים של הקהילות המקומיות, דבר המסביר את דלות ההדפסה לצרכים נוצריים. באיטליה. לעומת זאת, הנתון מעורר השתאות מאחר שכל בתי הדפוס בה היו בבעלות נוצרית. מגמה זו מצביעה על האוריינטציה הכלכלית של בתי דפוס אלו שראו בהדפסה בעברית עבור נוצרים סיכון.

טבלה 26: התפלגות תוצרת הדפוס לצרכים נוצריים לפי ארץ הדפוס

ארץ דפוס	מספר הרשומות של ספרים לצורכי נוצרים	מספר רשומות כללי	%
צרפת	143	163	88
שוויץ	142	403	35
גרמניה	98	274	36
ארצות השפלה	85	195	44
איטליה	20	2627	0.8
אנגליה	9	12	75
בוהמיה	2	464	0.4
וינה	2	2	100
פולין	1	911	0.1
אימפריה עות'מאנית		499	0
לא ידוע	13	75	17
סה"כ	515	5630	9

בעיון בטבלה המנתחת את תוצרת הדפוס לצרכים נוצריים לפי עשורים, נמצא שהנפח המוחלט והיחסי שלה הוא משמעותי בתחילת שנות ה"שין" ומהווה כוח מניע בעל משמעות בתעשייה כולה. החל מן העשור השלישי הכמות המוחלטת של תוצרי דפוס מסוג זה מתמעטת, ודווקא בשנות השיא של הדפוס היא חדלה להוות גורם משמעותי. כאשר קטנה תוצרת הדפוס העברי נשאר צריכת הספרים לצרכים נוצריים בעינה ועקב כך עולה שוב חלקה היחסי¹⁹⁸.

טבלה 27: התפלגות הדפוסים לצרכים נוצריים לאורך המאה

עשור	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	ל"י	סה"כ
צרכים נוצריים	93	86	55	37	39	34	38	48	46	35	12	482
סה"כ	656	581	626	471	513	865	675	595	462	286	77	5630
%	14	15	9	8	8	5	6	8	10	12	15	9

בשנות ה"שין" פרח העיסוק בספר העברי המודפס. בשנים אלו התוצרת הטיפוגרפית העברית הפכה לענף חשוב ומיוחד במערכת הכלכלית הנוצרית והיהודית. בתי דפוס בעשרות ערים באיטליה, באימפריה העות'מאנית, בפולין בבוהמיה, בשוויץ, בגרמניה, בצרפת ובארצות השפלה הפיקו מצרך מבוקש שלקוחותיו מגוונים.

הספר העברי המודפס חדר לכל שכבות החברה היהודית ופרטים רבים היו בעלי ספריות, שמספר הכרכים בהן השתרע מבעלות על תוצרים בודדים ועד לספריות עשירות ומגוונות המכילות מאות כותרים בתחומים שונים ומגוונים. בתי הדפוס התאמצו להגדיל ולגוון את קהל לקוחותיהם, הפעילו

שיקולים כלכליים על מנת לקצור רווחים והיו קשובים לקולות וצרכי השוק. יציאה לדרך מחקרית סיזיפית שראשיתה בניית מאגר מפורט המכיל עשרות אלפי נתונים המרכיבים את תוצרת הדפוס של שנות ה"שיך", נובעת בראש ובראשונה מן ההנחה, שבראש מעיניהם של העוסקים בדפוס מכירה והפצה של תוצרתם. מכאן שהניתוח של תוצרת הדפוס העברי של שנות ה"שיך" יתרום להבנת תהליכים ותופעות בחיי התרבות והחברה של היהודים בתפוצות השונות בשנים אלו, בשקפו את רצונותיהם וטעמם של בני התקופה.

¹ שמחה אסף, "עם הספר והספר", רשומות, א', אודסה, תרע"ח, עמ' 302, 303. יצחק זאב כהנא, הדפוס בהלכה, סיני, ז-י"ב, תש"ה, עמ' קמ"ד, הערה 113. בנושא השאלת הספרים ראה: יהודה בן שאול אבן תיבון, מוסר אב, אומנות, תר"ץ ת"א, עמ' 27, 28. בנושא הזכרת ספרים בצוואות אבות לבניהם ראה צוואתו של שלמה בן יצחק ב:

Israel Abrahams, Ed., *Hebrew Ethical Wills*, The Jewish Publication Society of America, Philadelphia, pp. 226,

וצוואתו של רבי משה החסיד שם, עמ' 291.

² ליוחנן בן יוסף טריוואס היתה ספריה שחולקה לאחר מותו בין בניו: ראה אצל אלכסנדר מארכס, "ר' יוסף איש ארלי ור' יוחנן טריוויש", קבץ מדעי לזכר משה שור, ניר-יורק, תש"ה, עמ' 198.

³ יצחק בן אברהם עקריש (מלקט ועורך), "הקדמה", שלושה פירושים לשיר השירים, שלמה ויוסף בני יצחק יעבץ, קושטא, של"ז.

⁴ צפורה(שפרה) ברוכסון, "ידיעות על המסחר בספרים עבריים בין איטליה והאימפריה העות'מאנית במאה הט"ז", ממזרח וממערב, ה, תשמ"ו, עמ' 53.

⁵ שמחה אסף, עם הספר והספר שם, שם.

⁶

Eilizabeth L. Eisenstein, *The Printing Revolution in Early Modern Europe*, Cambridge University Press, Cambridge, 1983, pp. 137.

⁷ צפורה(שפרה) ברוכסון, ידיעות על המסחר שם, שם.

⁸ צפורה(שפרה) ברוכסון, שם, עמ' 54-56.

⁹ אברהם דוד, "הדפוס העברי בקושטא, לאברהם יערי ז"ל", תגים, ה-ו, תשל"ה, עמ' 95-99. אברהם יערי, הדפוס העברי בקושטא, מאגנס והאוניברסיטה העברית, ירושלים, תשכ"ז, עמ' 21-34, 147-96. אברהם יערי, הדפוס העברי בארצות המזרח, החברה להוצאת ספרים ליד האוניברסיטה העברית, ירושלים, תרצ"ז, עמ' 9-53.

¹⁰ חיים דב פרידברג, תולדות הדפוס העברי בפולניה מראשית היוסדו בשנת רצ"ד והתפתחותו עד זמננו, ת"א, תש"י, דוד אסף, פולין, פרקים בתולדות יהודי מזרח אירופה ותרבותם, האוניברסיטה הפתוחה, ת"א, תשנ"א, יחידה ה', עמ' 74.

¹¹ רכישת הנייר היתה ההוצאה הגדולה ביותר בהוצאת ספר לאור.

Jean-Francois Gilmont, "Introduction", *La Reforme et le Livre, L'Europe de l'imprime, 1517-1570*, Cerf, Paris, 1990, pp. 2.

מטעמי חסכון או חוסר כיס פעמים רבות הוציאו ספר דק משהתכוונו או מהדורה בעלת מספר כרכים מצומצם: למשל רבי שמואל בן לוי קוזין מסלונקי יצא לונציה להדפיס את ספרי אביו

- והדפיס רק שליש מדרשותיו: מאיר בניהו, היחסים שבין יהודי יוון ליהודי איטליה, המכון לחקר התפוצות, ת"א, תש"ם, עמ' 135.
- ¹² ראה על בומברג להלן, עמ' 75 בעבודה זו, ראה על מרקו אנטוניו יושטיניאן בעמ' 75 בעבודה זו ועל ברגדין בעמ' 76 בעבודה זו.
- ¹³ ראה לדוגמא אודות משפחת פואה: אברהם יערי, "המדפיסים בני פואה", מחקרי ספר פרקים בתולדות הספר העברי, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשי"ח עמ' 323-420, ואחרים.
- ¹⁴ לדוגמא: בראש ספרו של יצחק אברבנל, עטרת זקנים, טוביה פואה, סביוניטה, שי"ז, מודה המגיה ראובן בן רפאל צרפתי לתורם עשהאל מריאיטי.
- ¹⁵ ראה עמ' 93 להלן, בעבודה זו.
- ¹⁶ אברהם מאיר הברמן, תולדות הספר העברי, ראובן מס, ירושלים, תש"ה, עמ' 69, גילדת טווי המשי היהודים של בולוניה החליטה להשקיע בתעשיית הדפוס, ומשנת 1536 ועד שנת 1541 הדפיסה 9 ספרים ראה:
- Amram D.W., The Makers of the Hebrew Books in Italy, Julius H. Greenstone, Philadelphia, 1909, pp. 233.
- ¹⁷ צפורה(שפרה) ברוכסון, ידיעות על המסחר, שם, עמ' 56.
- ¹⁸ שמחה אסף, עם הספר והספר, שם, לדוגמא רשומה מס' 2189 בקטלוג המצורף לעבודה זו.
- ¹⁹ מאיר בניהו, היחסים שבין יהודי יוון ליהודי איטליה, שם, עמ' 115.
- ²⁰ יהודה אריה מודינא, ספר חיי יהודה, אוניברסיטת ת"א, תשמ"ה, עמ' 63.
- ²¹
- Leib and R. Fuks, "The Financiers of Menasseh Ben Israel's Printing House in Amsterdam, 1627-1655"
- יד להימן, קובץ מחקרים לזכר א"מ הברמן, מכון הברמן למחקרי ספרות, תשמ"ד, עמ' 317-313.
- ²²
- Eilzabeth L. Eisenstein, The Printing Revolution, opcit, pp. 137.
- ²³ ליאון ווט, "עשיית ספרים בתקופת הרנסנס - בית הדפוס של פלאנטן באנטוורפן", זמנים, 1982, 7, עמ' 32-37.
- ²⁴ ראה עמ' 75 להלן, בעבודה זו.
- ²⁵
- Elizabeth L. Eisenstein, opcit pp. 137.
- ²⁶ אברהם יערי, "תלונות המגיהים על הדפסה בשבת ע"י גויים", קרית ספר, י"ג, תרצ"ו-תרצ"ז, עמ' 524-527, 524-527 אברהם יערי "עוד תלונות המגיהים על הדפסה בשבת ע"י גויים", קרית ספר ט"ו, תרצ"ח-תרצ"ט, עמ' 377-381, 500-503

27 אברהם מאיר הברמן, המדפיס דניאל בומבירגי ורשימת ספרי בית דפוסו, הוצאת המוזיאון לאומנות הדפוס, צפת תשל"ח.

28

Joshua Bloch, Venetian Printers of Hebrew Books, The New York Public Library, N.Y. 1932, Hebrew pp. 73, 74

29 דוד אסף, פולין, פרקים בתולדות יהודי מזרח אירופה, יח' 5, 6 שם, עמ' 77-81.

30 המאגר מאפשר לתאר תמונה חלקית בלבד של העובדים בבתי הדפוס ולמרות שידועים בשמותיהם המגיהים העורכים והמביאים לבית הדפוס של רק חלק מהיצירות שהודפסו ניתן לראות שבית דפוס זה סיפק פרנסה למייסדו, בניו, נכדיו ועובדים רבים.

31 יצחק בן אברהם עקריש, שלושה פירושים שם, מנחם עזריה די לונזאנו, שתי ידות, שם.

32 חיים דב פרידברג, תולדות הדפוס העברי בערים אלו שבאירופה התיכונה, שם, עמ' 55, 56. הקטלוג מונה 26 ספרים שהודפסו בבית דפוס זה בין השנים 1610-1616. ראה רשומות מס' 980, 990, 1042, 1049, 1066, 1082, 1124, 1140, 1339, 1370, 3247, 3249, 3250, 3251, 4343, 4551, 4893, 5555, 5556, 6147, 6421, 6422, 6423, 4246, בנספח מס' 2 לעבודה זו.

33 יהושוע יעקב בן אלחנן היילפרון, "הקדמה", נחלת יעקב, גספארו קיווילארי, פאדובה שפ"ג.

34 ובראש השנה הנ"ל (ש"צ) סיימתי הדפסת ספרי בית יהודה, ופרעתי כל הוצאת הדפוס שהיו נגדי, הכל משלי, בלי הלוואת אדם, בין ריוח שהזמין לי ה' מהגהת ספרי אחרים שנדפסו והן ממה שהוצאתי ממכירת הספרים ההם בין בונציה ופירארה ואיזה ארצות אחרות מאיטאליאה וגם שלחתי מהם בליואנטי אלימאניה ופיאנדרה ויום יום נמכרים מהם". יהודה אריה מודינה, חיי יהודה, שם, עמ' 89.

35 שמחה אסף, "משהו לתולדות מהרש"ל", ספר היובל לכבוד לוי גינצבורג במלאת לו שבעים שנה, האקדמיה האמריקנית למדעי היהדות, ניו יורק תש"ו, עמ' מ"ה-ס"ו.

36 מאיר בניהו, היחסים שבין יהודי יוון ליהודי איטליה, שם, עמ' 126.

37 חיים דב פרידברג, תולדות הדפוס העברי בערים אלו שבאירופה התיכונה, אנטוורפן, תרצ"ה עמ' 59.

38 חיים דב פרידברג, שם, עמ' 19.

39 יצחק שמואל עמנואל, מצבות שאלוניקי, מכון בן צבי והאוניברסיטה העברית, ירושלים, תשכ"ג, עמ' 239.

40 אברהם יערי, "קטלוג מבית דפוסו של מנשה בן ישראל", מחקרי ספר, שם, שם.

41 ראה על ספרי הליטורגיה ותנ"ך ומפרשיו בעמ' 169 ו-170 להלן, בעבודה זו.

42 אין לעשות סיכום משום שיש ספרים שעוסקים ביותר בנושא אחד.

- 43 רבי יצחק בן צבי (הקדוש מאוסטרליה) הדפיס בקרקוב בשנת של"ח למטרת מעות הדרך את "עבודת הקודש" למאיר בן גבאי, אברהם בן אלכסנדר הדפיס בונציה בשנת שס"ו את "תורה אור" לדון יוסף אבן יחיה ואת "פירוש על היוצר לשבת חנוכה" לצורך גיוס כספים לחתונת בתו ושייך אל"כ לעלות לא"י. גם "אמרי נועם" של גאליאנו הודפס בשנת שפ"ח-ש"ץ באמסטרדם, בדרך לא"י, ראה: אברהם יערי, מחקרי ספר, שם, עמ' 15-13.
- 44 אברהם מאיר הברמן, המדפיס דניאל בומבירגי, שם, עמ' 20-18, שפרה ברוכסון, ספרים וקוראים, תרבות הקריאה של יהודי איטליה בשלהי הרנסנס, בר אילן, רמת גן, תשנ"ג, עמ' 28.
- 45 לאון ווט, עשיית ספרים בתקופת הרנסנס, שם, עמ' 32-37.
- 46 ש. אסף, עם הספר והספר, עמ' 303.
- 47 צפורה(שפרה) ברוכסון, בעקבות הספרים האבודים, שם, שם.
- 48 לגדלים אופייניים של מהדורות ראה: שלמה סימונסון, "חוזה להוצאת ספרים עבריים בקרימונה", ספר זכרון לשלמה אומברטו נכון, קובץ מחקרים לתולדות היהודים באיטליה, מוסד שלמה מאיר, ירושלים תשל"ח, עמ' 145, אברהם מאיר הברמן, "המדפיסים בני חיים העליץ", קרית ספר, ל"ג, תשי"ח, עמ' 509-520.
- 49 אברהם יערי, המדפיסים בני פואה, שם, עמ' 411.
- 50 בבית דפוסה של ריינה נשיא הודפסו 300 עותקים של "יפק רצון", שנ"ג, ו-200 עותקים של "תורת חסד".
- 51 Jean-Francois Gilmont, *ibid*, pp. 22-24.
- 52 יעקב ש. שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי, אוניברסיטת בר אילן, ר"ג, 1996, עמ' 200.
- 53 המדפיס אידלקינד שכר סופרים שיעתיקו למענו כתבי יד חשובים בכתב ברור ויפה למטרות הדפסה. בין השנים ש"י-ש"ב הועתקו כ-40 כתבים ע"י חמישה סופרים: מאיר בניהו, "רבי עזרא מפאנו חכם, מקובל ומנהיג" ספר היובל לרב יוסף דוב הלוי סולובייצ'יק, מוסד הרב קוק ירושלים/ישיבה יוניברסיטי ניו יורק, 1984, עמ' תשפ"ו-תש"ץ.
- 54 שפיגל, שם, שם.
- 55 ראובן בונפיל, הרבנות באיטליה בתקופת הרנסנס, מאגנס, ירושלים תשל"ט, עמ' 125.
- 56 אברהם מאיר הברמן, המדפיס דניאל בומבירגי, שם, עמ' 15.
- 57 יצחק (אריק) זימר, גחלתן של חכמים, פרקים בתולדות הרבנות בגרמניה במאה השש עשרה ובמאה ה-17, אוניברסיטת בן גוריון בנגב, ירושלים, תשנ"ט, עמ' 255.
- 58 התחרות בונציה בין מדפיסי ספרי המוסיקה, פטרוצ'י ואנטיכו בין השנים ש"י-ש"כ חרגה מתחומי הדפוס. הם ערבו בה נסיכים וגם את האפיפיור.
- Iain Fenlon, Music, Print and Culture in Early Sixteenth Century Italy, the British Library, London, 1995, pp. 29-36.

- 59 אברהם מאיר הברמן, המדפיס דניאל בומבירגי, שם.
- 60 צפורה (שפרה) ברוכסון, ספרים וקוראים, שם, עמ' 30-35.
- 61 אשר זיו, "מהרם מפאדובה", הדרום, כ"ח, תשכ"ט, עמ' 187-191.
- 62 יוסף בן יהושוע הכהן, עמק הבכא, ווינה, 1852, עמ' 111, מאיר בניהו, הסכמה ורשות בדפוסי ונציה, מכון בן צבי ומוסד הרב קוק, ירושלים, תשל"א, עמ' 21-30, יעקב ישראל דינסטאנג, "משנה תורה להרמב"ם, ביבליוגרפיה של הוצאות"
- Studies in Jewish Bibliography in Honor of Edward Kiev, N.Y. Ktav, N.Y., 1971, pp. 164-167
- Sam Waagenaar, The Pope's Jews, Library Press, Open Court, La Salle, Illinois, 1974, pp. 164-167
- 63 ראובן בונפיל, הרבנות באיטליה בתקופת הרנסנס, שם, עמ' 178-181. שמחה אסף, "לפולמוס על הדפסת ספרי הקבלה", סיני, שנה שלישית - כרך חמישי, סיוון, תרצ"ט-חשון ת"ש, עמ' שס"א - שס"ח. לדעת בניהו התחרות בין מדפיסי קרימונה למנטובה הניבה שלוש מהדורות: מדפיסי קרימונה פרסמו את תכניתם להוציא את ספר הזוהר, וכאשר החלק השני היה מוכן במנטובה באלול ש"ח היתה בידי מגייה קרימונה המהדורה כולה. הדפסת הזוהר בקרימונה נמשכה שנה ונסתיימה כשבמנטובה היתה בעצם הדפסת החלק השני, אך כיון שמהדורת קרימונה סבלה הן מעיתות הזמן והן מהעובדה שהיתה יקרה וגדולה התקבלה זו של מנטובה ואז שבה קרימונה והוציאה מהדורה נוספת הדומה לזו של מנטובה. מאיר בניהו, הדפוס העברי בקרימונה, מכון בן-צבי ומוסד הרב קוק, ירושלים, תשל"א, עמ' 119-136.
- 64 מנחם פורטו הכהן, "הקדמה", טור אורח חיים עם הבית יוסף, אלוויזי ברגדון, ונציה שכ"ד.
- 65 ישעיה זנה, "רבי משה בן שושן ומדפיסי סביוניטה", קרית ספר, ט"ז, עמ' 513-519, יוסף קארו, "הקדמת המחבר", בדק הבית, זאניטו זניטי, ונציה שס"ו.
- 66 היילפרין ישראל, פנקס וועד ארבע ארצות, מוסד ביאליק ירושלים. תש"ן, חלק א, תקנות שני"ה.
- 67 ישראל היילפרין, "ועד ארבע ארצות בפולין והספר העברי", קרית ספר, ט', תרצ"ב, תרצ"ג, עמ' 367-387.
- 68 יושטיניאן גנב את הגהות מהר"ם פאדובה על משנה תורה, ראה לעיל עמ' 76. בסוף ספר "תמונות תחינות תפילות ספרד" ונציה ש"ד, מתאונן קורנליו אידל קינד על גניבת רעינותיו והמצאותיו, אברהם מאיר הברמן, תולדות הספר העברי עמ' 54. חיים בן משה אלשיך מאשים את חיים עלס בגניבת פירוש לתהילים של אביו, שמעון שלם, רבי משה אלשיך לחקר שיטתו הפרשנית והשקפותיו בענייני מחשבה ומוסר, מכון בן צבי-האוניברסיטה העברית, ירושלים תשכ"ו, עמ' רנ"ט. בשנ"ז הוטל חרם כל הספר ביאורים של רש"י למהר"ן שפירא מהדורת ונציה, מהדורה

- שיצאה אחרי מות המחבר והיתה זיוף בידי זרים: יצחק איזיק בן יעקב, אוצר הספרים ספר ערוך לתולדות ספרים נדפסים וכתבי יד עד שנת התרכ"ג, ווילנא, תרל"ז-תר"ם, עמ' 63.
- ⁶⁹ קיים טופס אחד של הקונקורדנציה "מאיר נתיב" שנדפס בבאזל בשנת שמ"א אבל מצוין בשער שמקום הדפסתו פריז. כפי הנראה זייף המדפיס את מקום הדפוס, כדי שיוכל למכור טפסים של הוצאתו גם בארצות הקתוליות. מנחם מנדל זלאטקין, אוצר הספרים, חלק שני, הערות תיקונים ותוספות ל"אוצר הספרים" של בן יעקב, סיוון, ירושלים, תשכ"ה, עמ' 140.
- ⁷⁰ יצחק יוסף כהן, "ספריהם של חכמי הונגריה הראשונים", מורות קורות, ראובן מס, ירושלים, תשמ"ב, עמ' 215-237.
- ⁷¹ מנחם עזריה די לונזאנו, "הקדמה", שתי ידות, ברגדין, ונציה שע"ח.
- ⁷² צפורה (שפרה) ברוכסון, "בעקבות הספרים האבודים של המאות הט"ו-ט"ז", עלי ספר, ט"ז, תש"ן, עמ' 37-58. ראה להלן על ההבדל בין תוצרת הדפוס העברי עבור נוצרים ובין זו שעבור יהודים, עמ' 216 להלן.
- ⁷³ אין לעשות סה"כ כיוון שיש ספרים העוסקים במספר נושאים.
- ⁷⁴ צפורה (שפרה) ברוכסון, ידיעות על המסחר שם, שם.
- ⁷⁵ דוד גאנו, "הקדמת המחבר", צמח דוד השלם, הומינר, ירושלים, תשכ"ו.
- ⁷⁶ אין לעשות סה"כ כיוון שיש ספרים העוסקים במספר נושאים.
- ⁷⁷ שמחה אסף, "לפולמוס על הדפסת ספרי הקבלה", סיני, שנה שלישית, כרך חמישי, סיוון תרצ"ט-חשון ת"ש, עמ' שס"א.
- ⁷⁸ אברהם מאיר הברמן המדפיס קורניליו אדיל קינד ובנו דניאל, ורשימת הספרים שנדפסו על ידיהם, ראובן מס, ירושלים, תשמ"מ, עמ' 9-17.
- ⁷⁹
- Rudolph Hirsh, Printing, Selling and Reading, 1450 -1550., Otto Harrasowitz, Weisbaden, 1974
- Jean-Francois Gilmont, *ibid*, pp. 2. ⁸⁰
- Rudolph Hirsh, *opcit*. ⁸¹
- צפורה (שפרה) ברוכסון, ידיעות על המסחר שם, שם. ⁸²
- אברהם יערי, "קטלוג מקורי מבית דפוסו של מנשה בן ישראל באמסטרדם" קרית ספר, כ"א, תש"ד-תש"ה, עמ' 192-203. ⁸³
- חנותו של יצחק וואילה במנטובה משקפת את המלאי של חנות ספרים באותה תקופה: צפורה (שפרה) ברוכסון, ספרים וקוראים, שם, עמ' 56-57. ⁸⁴
- צפורה (שפרה) ברוכסון, ידיעות על המסחר, שם, עמ' 54, אברהם יערי, "מוכר ספרים בצפת במאה ה-16", קרית ספר, כ"ה, עמ' 305-310, עזריה מנחם די לונזאנו, שתי ידות, קל"ה עמ' ב', יצחק בן

- אברהם עקריש (מלקט ועורך), "הקדמה", שלושה פירושים, מאיר בניהו, הסכמה ורשות בדפוס ונציה, מכון בן צבי ומוסד הרב קוק, ירושלים, תשל"א, עמ' 220.
- ⁸⁶ ספרים אלו הופצו בשיטת הקונטרסים: תולדות אדם וחווה רע"ו, תולדות יצחק רע"ח, שו"ת הריב"ש ש"ז, מסכת ברכות, שמ"ג. שמחה אסף, "לתולדות הדפוס העברי בקושטא", מקורות ומחקרים בתולדות ישראל, ירושלים, תש"ו, עמ' 255-256, אברהם יערי, הדפוס העברי בקושטא, עמ' 103.
- ⁸⁷ מאיר בניהו, היחסים שבין יהודי יוון ליהודי איטליה, שם, עמ' 142.
- ⁸⁸ Leib and R. Fuks, שם, שם.
- ⁸⁹ שאול פנחס רבינוביץ (שפ"ר), "הערות", דברי ימי ישראל, ירושלים, תשל"ב, עמ' 11.
- ⁹⁰ אברהם שאול אמארייליו, "חברת תלמוד תורה הגדול בסלוניקי", ספונות, 13, (ספר יוון ג'), תשל"א-תשל"ח, עמ' רעה-רפא.
- ⁹¹ פולין, פרקים בתולדות יהודי מזרח אירופה, שם, יח' 5, 6, עמ' 74.
- ⁹² עזריה מנחם די לונזאנו, הקדמה, שתי ידות, ונציה שע"ח.
- ⁹³ צפורה (שפרה) ברוכסון, בעקבות הספרים האבודים, שם.
- ⁹⁴ נתן פריד, "הערות לביבליוגרפיה של מחזורים וסידורי תפילה לפי מנהג בני רומא, מאת י' יוסף כהן", ארשת ה', עמ' 498, 499.
- ⁹⁵ חיים שחור, "הקדמת המדפיס", ארבעה טורים, דפוס חיים שחור, אויגשפור, ש'.
- ⁹⁶ ראה רשומות מס. 610, 1604, 1605, 1872 בקטלוג הספרים, נספח מס' 2 לעבודה זו.
- ⁹⁷ יוסף הקר, "הפעילות האינטלקטואלית בקרב יהודי האימפריה העות'מאנית במאות ה-16 וה-17, תרביץ, נ"ג, תשמ"ד, עמ' 581.
- ⁹⁸ יהודה אבידע, "ספר משנה תורה להרמב"ם כספר לימוד, לתלמידים ולמלמדים סדרה ראשונה: נוסח איטליה", ארשת, ג', תשכ"א, עמ' 31-49.
- ⁹⁹ ישראל היילפרין, ועד ארבע ארצות בפולין והספר העברי, שם, עמ' 369.
- ¹⁰⁰ ישעיה זנה, "טיולים במקום שהמציאות והספר - היסטוריה וביבליוגרפיה נושקים זה את זה", ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס למלאת לו שבעים שנה, ניו יורק, תש"י, ע' רי"א-רי"ג.
- ¹⁰¹ ראובן בונפיל, "ספריותיהם של יהודי איטליה בין ימי הביניים לעת החדשה", פעמים, 52, תשנ"ב, עמ' 5-15.
- ¹⁰² ראה טבלת הנושאים הכללית, טבלא מס' 1, פרק 5, עמ' 63 בעבודה זו.
- ¹⁰³ אביגדור משה שולוואס, "ספרים וספריות אצל יהודים בתקופת הרנסנס", תלפיות, ד', חוב' ג-ד', תש"י, עמ' 605-191.

¹⁰⁴ אביגדור משה שולוואס, "לימוד תורה אצל יהודי איטליה בתקופת הרנסנס", חורב, כרך ח', חוב' ט"ו-ט"ז, תש"ד, עמ' 121, יוסף חיים ירושלמי "הספריות הלועזיות של היהדות הספרדית", מאז ועד עתה, אוניברסיטת ת"א, תשמ"ד, עמ' 53-35.

¹⁰⁵ ניצן פרוו, "העולם המופלא", "מסלול", ידיעות אחרונות, יום ה', כ"ז באדר תשס"א, 22.3.2001, עמ' 10. זאב חומסקי, הלשון העברית בדרכי התפתחותה, ספריה לזכר דניאל מס, ראובן מס, ירושלים, 1957, עמ' 279.

Harvard University, Encyclopedia Britannica, William Benton, Chicago, London, Toronto, Geneva Sydney, Tokyo Manila, V. 11 pp. 138.

¹⁰⁶ מכאל מולכו, "תרומת יהודי תורכיה לתרבות העברית ולספרותה אחרי הגירוש", מחברת, אדר תשט"ז, עמ' 65-69, אברהם יערי, הדפוס העברי בקושטא, שם, עמ' 12.

¹⁰⁷ אברהם יערי, הדפוס העברי בקושטא, שם, עמ' 60.

¹⁰⁸ ספרייתו של דון שמואל בנבנישתי מתוארת בסיפור על השריפה הגדולה של שנת ש"ה: אוסף ענק של ששים שנה שנרכש בכל הדרכים האפשריות פרח עם האש. מכאל מולכו, "בתי עקד ספרים בסלוניקי", מחברת, כסלו תשי"ד, עמ' 188, 189. אוספי ספרים מתוארים אצל: רבי אליהו מזרחי, שו"ת רא"ם סימן ו', ואצל יוסף אבן לב, שו"ת מהר"י לב, ח"א, כ"ג א'. ספריית דון מאיר בנבנישתי בסלוניקי הכילה ספרי פוסקים ראשונים, שמואל בן משה די מדינה, שו"ת מהרשד"ם חושן המשפט, סימן ש"פ. מאיר בנבנישתי הפך את ספרייתו לבית ועד לחכמים. יחסו לספר מודגם בחיבוריו שהם למעשה הגהות מודפסות בפני עצמן: הגיה ספרים כדי לא להחזיק בספר לא מוגה, פרסם הגהותיו כדי שאנשים יוכלו להגיה לפי ספרו את העותקים הפרטיים שלהם, בו בזמן הדפיס את ההגהות בנפרד ולא נגע בנוסח הישן כדי לאפשר לאחרים להגיה לפי הבנתם ראה: יעקב ש. שפיגל, עמ' בתולדות, שם, עמ' 358. ספרייתו של יהודה בן אברהם באן בנשת מתוארת ע"י מאיר בניהו, "רבי דוד בן באן בנשת ואגרתו לרבי אברהם אבן יעיש" ספונות, 11, (ספר יוון א') ירושלים, תשל"א-תשל"ח, עמ' רס"ט.

¹⁰⁹ יעקב אבן חביב נזקק לספריות סלוניקי לצורך השלמת חיבורו "עין יעקב", ראה אצל: יוסף הקר, פעילות אינטלקטואלית, שם, עמ' 578.

¹¹⁰ יעקב ש. שפיגל, עמודים בתולדות, שם, עמ' 345.

¹¹¹ כתב היד של "כפתור ופרח" הובא מספרייתו הגדולה של יצחק שולאל במצרים. מאיר בן יעקב פורניץ, "הקדמת המדפיס", כפתור ופרח, ברגדין, ונציה, ש"ח.

¹¹² יצחק בן אברהם עקריש, שם, שם.

¹¹³ אברהם בן שלמה, "דבר המביא לבית הדפוס", דרכי הגמרא, טומאשו רופינילו, מנטובה ש"ג: "אשר נשאר לי פליטת יתר ספרי ונכסי אשר אכלו הישמעלים במצרים בתעלוליהם ונכליהם וערמומיותם".

- ¹¹⁴ "ואיני בוכה ואיני מתאבל אלא על ספרי שהיו לי מ' שנה מנעורי עד עתה חדשים וגם ישנים אשר אין נמצאים כהם אלא ליחידי סגולה ולא רציתי למוכרם אע"פ שהייתי הולך בצפת עיר גדולה של ספרים כי היו חביבים עלי כנפשי. יוסף בן אברהם הכהן, "מבוא", טעם למוסף תקנת השבת, ונציה, זאנטי, שס"ד.
- ¹¹⁵ מאיר בניהו, ספרים שנתחברו בבבל וספרים שנעתקו בה, יד הרב נסים, ירושלים, תשנ"ג, עמ' י', 116 נחמיה אלוני, "רשימות ספרים עתיקות בוותיקן", ארשת, ד', תשכ"ו, עמ' 213-235.
- ¹¹⁶ יעקב בוקסבוים, רבי יוסף קולון, תולדותיו וכתביו, ירושלים, תש"ל, עמ' י"ט-מ"ח.
- ¹¹⁷ שמואל קרויס, "שתי רשימות של ספרים", עלים, א, 1934-1935, עמ' 70, 71.
- ¹¹⁸ עזריה מן האדומים, מאור עיניים, דפוס י. אלאפין, ורשא, תרנ"ט, פרקים י"ט, כ, כ"ה, ל"ט, ל"ה, מ, מ"ב מ"ה, קפ"א.
- ¹¹⁹ משה דוד קאסוטו, היהודים בפירנצה בתקופת הרנסנס, מכון בן צבי והאוניברסיטה העברית, ירושלים, תשכ"ז, עמ' 227.
- ¹²⁰ עזריה מן האדומים, מאור עיניים, שם, עמ' קפ"א.
- ¹²¹ אפרים קופפר, "תעודות חדשות בעניין הפולמוס בדבר הדפסת ספר הזוהר", מכאל, א', תשל"ג, עמ' ש"ב-ש"ח.
- ¹²² יעל אוקון, "היחס בין כתובי יד לספרים בספרייתו של אי"ש ג"ר", אסופות י"א, תשנ"ז, עמ' רס"ז-רפ"א.
- ¹²³ משה אביגדור שולוואס, ספרים וספריות אצל יהודים, שם.
- ¹²⁴ צפורה (שפרה) ברוכסון, הספריות הפרטיות של יהודי צפון איטליה המחלקה לתולדות ישראל, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן, תשמ"ה, עמ' א-ד.
- ¹²⁵ אברהם מאיר רפלד, המהרש"ל ר"הים של שלמה, חיבור לשם קבלת תואר ד"ר לפילוסופיה", בר אילן, רמת גן, תשנ"ט, עמ' 26.
- ¹²⁶ חיים דובריש פרידברג, מרגניתא שפירא, דראהאביטש, תרנ"ט.
- ¹²⁷ יצחק (אריק) זימר, גחלתן של חכמים, שם, עמ' 230.
- ¹²⁸ רפאל פ. ארונשטיין, "עזריה מן האדומים", אורלוגין, 1, תרפ"א, עמ' 79-81.
- ¹²⁹ ראה להלן, פירוט מעורבותו של עזריה מנחם מפאנו בדפוס העברי של שנות ה"שיף", עמ' 146 בעבודה זו.
- ¹³⁰ מאיר בניהו, "רבי עזרא מפאנו חכם מקובל ומנהיג", ספר היובל ליוסף דוב סולובייצ'ק, ירושלים ניו יורק, 1984, עמ' תתל"ה, תתל"ו.
- ¹³¹ אברהם כהנא, ספרות ההיסטוריה הישראלית, כרכים א' ב', וורשא, תרפ"ג, עמ' 152.
- ¹³² משה אליעזר בילינסון, תולדת הרב יוסף שלמה רופא דילמידגו מקאנדיה, א. בעלינסאן, אדעסא, תרכ"ד, עמ' 19.

¹³³ "וכבר הודעתי שאין לי מזל בבנים ובשאר קניינים שהכוכבים במסילותם נלחמים בי עכ"ז בהשגת הספרים גדול כוח מזלי שלא שמעתי על ספר יקר שנמצא בעולם וחשקתיו ולא השגתיו ולפעמים הלכתי כמה מאות פרסאות ונכנסתי בספינות ובסכנות עצומות כדי לראות ספר קטן. יוסף שלמה דלמדיגו(רופא) (יש"ר קנדיה), "הקדמה", נובלות חכמה, באזל, שצ"א.

134

David ben Menasseh Darshan, Shir Hama'alot L'David, Hebrew Union College Pr, Cincinnati, 1964 pp. 39.

¹³⁵ יעקב אלבוים, דוד דרשן מקרקוב וכללים שכלל באגדה ובמדרש, אסופות, 7, תשנ"ג, עמ' רפ"א.
¹³⁶ יצחק בן אברהם עקריש, מבוא לשלושה פירושים, שם, שם, על לונזאנו ראה ראובן אליצור, "על הספר 'שתי ידות' לר' מנחם לונזאנו, ונציה שע"ה", קרית ספר, מ"ב, תשכ"ז, עמ' 511. יוסף הקר, "פולמוס כנגד הפילוסופיה באיסטנבול במאה ה-16, עיונים בספר "דרך חיים" לרבי מנחם די לונזאנו", מחקרים בקבלה בפילוסופיה יהודית ובספרות המוסר וההגות, (במלאת 75 לישעיה תשבי), מאגנס, ירושלים, תשמ"ו, עמ' 507-536. על אברהם עקרא ראה אצל מאיר בניהו, היחסים שבין יהודי יוון ליהודי איטליה, שם, עמ' 128.

¹³⁷ יעקב ש. שפיגל, עמודים בתולדות, שם, עמ' 286.

¹³⁸ ראה "הקדמת המדפיס", נובלות חכמה, שם.

¹³⁹ מטרת חיבור והדפסת "מקרא קודש" היתה כדי לזכות את הרבים בת"ת: "אם בכל ימי החול בעתות שיוכלו להפנות מעסקיהם, ובשבתות ובפרט מן הפרט בימים טובים אשר המקיימם הוי ליה כמקיים כל השבתות נתתי אל לבי זה חדשים מספר, מעת אשר גמרתי בלבי ללכת ולשוב אל מקומי הראשון, כדי שלא אפטר מהקהילה הקשה הזאת אלא מתוך הלכה, להשאיר אחרי ברכה ולחבר ספר קטן הכמות בו יכלול מהות יראת ה' ואהבתו בדרך קצרה ונקלה.. וזה יען היות היראה אוצר התורה והמצווה וקיומה. יוסף בן בנימין סאמיג'ה, "הקדמה" מקרא קודש, הקדמה, דף ד' ב, ונציה שמ"ו.

¹⁴⁰ מנחם מענדל זלאטקין, שמות ספרים עבריים, שם, שם.

¹⁴¹ אלעזר בן שבתאי בלגיד, "הקדמת המביא לבית הדפוס", דברי שלום, זואן די גארה, ונציה, שמ"ו.

¹⁴² משה בן ברוך אלמושונינו, "הקדמה", תפילה למשה, סלוניקי, יעבץ שכ"ג.

¹⁴³ אברהם בן שלמה, "דבר המביא לבית הדפוס", דרכי הגמרא, שם, שם.

¹⁴⁴ אברהם יערי, מחקרי ספר, שם, עמ' 99-114.

¹⁴⁵ יצחק יוסף כהן, "מגילת אסתר באספקלריה של חכמי צפת במאה הט"ז" מורות קורות, ראובן מס, ירושלים, תשמ"ב, עמ' 145, "דברי המביא לבית הדפוס", כלי מלא ברכה, ונציה, ש"פ. יהודה שבתאי הלוי אומר בפתח שירים וזמירות קושטא ש"ה, אותם ליקט והביא לבית הדפוס: זוהי מצווה שהוא תקווה שיגמל וישוב בהנאה לארץ הקדושה לביתו וחצרותיו, ראה: יצחק יודלוב, גנזי ישראל,

- מאוסף ישראל מהלמן בבית הספרים הלאומי, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים, תשמ"ה, עמ' 103.
- ¹⁴⁶ שלמה בן יחיאל (מהרש"ל), "הקדמת המחבר" ים של שלמה, יבמות, הוצאת ספרים נחוצים ללומדי תורה, בני ברק, תשי"ט: "עסוק בתורה, דון ואסור והתיר והורה, הווה גיבור כארי שבחבורה, וכתוב על הספר והבא לה' תשורה..."
- ¹⁴⁷ אברהם בן יהודה אלמליך, "שער הספר והמבוא", ליקוטי שכחה ופאה, אברהם אושקי, פרה, שי"ו.
- ¹⁴⁸ אברהם יערי הדפוס העברי בקושטא, שם, עמ' 113, 130, 138, חיים דב פרידברג, הדפוס באירופה התיכונה, שם, עמ' 19.
- ¹⁴⁹ יצחק יודלוב, גנזי ישראל, שם, עמ' 70.
- ¹⁵⁰ "הקדמת המביא לבית הדפוס", מגילת אסתר, זואן די גארה, ונציה, שנ"ב.
- ¹⁵¹ אברהם יערי, מחקרי ספר, שם, עמ' 114-115.
- ¹⁵² עזריה די רוסי, "אמרי בינה", מאור עיניים, שם, דף כ"ח ב.
- ¹⁵³ משה ושלמה שמעון, "הקדמת המדפיסים והמביא לבית הדפוס", בני שמואל, סלוניקי, שע"ב, דוד קונפורטי, קורא הדורות, מהדורת קאססעל, ירושלים, תשכ"ט, דף מ"ד, ע"ב.
- ¹⁵⁴ יעקב אבן חביב, "הקדמה" עין יעקב, רע"ו.
- ¹⁵⁵ דוד בן שלמה אבי זמרא, שו"ת, חלק ה' סימן רעה ד"ה, מפעל השו"ת, אונ. בר אילן, רמת גן, מלת מפתח, עט ברזל.
- ¹⁵⁶ שמואל בן משה די מדינה, שו"ת מהרשד"ם, חלק אה"ע סימן ס"ג, ד"ה, וראה גם חלק י סימן ק"ט חלק א' סימן יד ד"ה תשובה ה, חו"מ סימן קצ"ג ד"ה.
- ¹⁵⁷ יום טוב בן משה צהלון, שו"ת מהריט"ץ החדשות, מכון אור המזרח, ירושלים, תש"ם, סימן צ"ב.
- ¹⁵⁸ יוסף בן אפרים קארו, "הקדמת המחבר", בדק הבית, שם, שם. ראה גם, יוסף גרין, "פולמוס בן שושן, ר"מ פרובינציאלו ומדפיסי סביוניטה", ציון, נ"א, תשמ"ו, עמ' 223-239.
- ¹⁵⁹ משה בן ישראל איסרליש, הרמ"א, "הקדמת המחבר", דרכי משה, לטור אורח חיים, אל המקורות, ירושלים, תשי"ח, יעקב ש. שפיגל עמודים בתולדות, שם, עמ' 272-280.
- ¹⁶⁰ משולם פייבוש, "דברי סיום", שאלות ותשובות מהר"ם מינץ, יצחק בן אהרון, קרקוב, שע"ז.
- ¹⁶¹ בחיתוך שהתבצע על נתוני המאגר מסך 733 הספרים שזהות המביא לבית הדפוס ידועה, 423 נכתבו קרוב לזמן ההבאה לדפוס. מתוכם, 122 ספרים, יותר מרבע, הובאו לדפוס בידי קרובי המחבר. ראה קטלוג הספרים, שם.
- ¹⁶² בנו של לוי קוזין הדפיס רק שליש מדרשות אביו בגלל יוקר הנייר. ראה: מאיר בניהו, היחסים שבין יהודי יוון ליהודי איטליה, שם, עמ' 135. יוסף בן חיים צרפתי, הוציא לאור בעצמו את

דרשותיו, נאלץ למיין ולצמצם בגלל יוקר הנייר, שמעון יעקב הלוי גליקסברג, הדרשה בישראל, ת"א, ת"ש, ע' קנ"א.

¹⁶³ מאיר בניהו, היחסים שבין יהודי יוון ליהודי איטליה, שם, עמ' 135.

¹⁶⁴ משה בן שמואל די מדינה, "הקדמה", שו"ת מהרשד"ם, דוד בן אברהם אזוביב, סלוניקי, שמ"ב, חלק א.

¹⁶⁵ יהודה בן יוסף קארו, "מבוא", שו"ת על אבן העזר דיני נשים, סלוניקי, שנח.

¹⁶⁶ ברוך בן ברוך, "הקדמת המחבר", פורת יוסף, זאניטי, סלוניקי, שנ"ט.

¹⁶⁷ שלמה ברוך ניסענבוים, לקורות היהודים בלובלין, לובלין, תר"ס, עמ' 46.

¹⁶⁸ אשר זיו, "מבוא", שארית יוסף, ישיבה יוניברסיטי, ניו יורק, תשמ"ד, עמ' 11.

¹⁶⁹ בני המהרש"ל, בהקדמתם ל"חכמת שלמה", מתנצלים שאינו יצירה שלמה ומלאה אלא אוסף הערות והגהות של אביהם על נוסחי התלמוד המודפסים, והוציאוהו לאור בגלל דרישת הציבור. בני שלמה בן יחיאל לוריא, "הקדמה עשו בניו של המחבר", חכמת שלמה, קרקוב, אהרון בן יצחק מפרוסטיץ, שמ"א.

¹⁷⁰ יעקב ש. שפיגל, עמודים בתולדות, שם, עמ' 306.

¹⁷¹ שלמה גולדברג, "הקדמה", ספר דברי שלמה חלק ראשון, האחים גולדברג, ניו-יורק, תשנ"ג, עמ' ב'.

קרפד

¹⁷² משה אביגדור שולוואס לימוד התורה אצל יהודי איטליה, שם, עמ' 125.

¹⁷³

Leib Fuks, and R.G.Fuks-Mansfeld, Hebrew Typography, *ibid*, pp. 5-9, Tirosh-Rothschild Hava, "Jewish Culture in Renaissance Italy a Methodological Survey", איטליה ח', תשמ"ט, עמ' 83.

¹⁷⁴

Aaron L. Katchen, Christian Hebraists and Dutch Rabbis, Harvard University Press, Massachusetts and London, England, 1984, pp. 9-13.

Leib Fuks, and R.G. Fuks-Mansfeld, Hebrew Typography, *ibid*, Tirosh-Rothschild Hava, Jewish Culture, *ibid*.

¹⁷⁵ ישעיה תשבי, "מבוא כללי", פרקי זוהר, ספריית דורות, ביאליק, ירושלים, תשי"ז, עמ' 42.

¹⁷⁶ לדוגמה הנוסח הלטיני של "ספר היצירה" המיוחס לאברהם אבינו ונחשב לקלסיקה קבלית

פונדמנטליסטית. ראה: אידל משה, קבלה, היבטים חדשים, שוקן, ירושלים, תשנ"ג, עמ' 267,

יהודה ליבס, תורת היצירה של ספר יצירה, שוקן, ירושלים ות"א, תשס"א (2000), גרשם שלום,

"פירושו האמיתי של הרמב"ן לספר היצירה ודברי קבלה אחרים", מחקרי קבלה, א', עם עובד,

ירושלים, 1998, עמ' 67-122, וגם "המחבר האמיתי של פירוש ספר יצירה המיוחס לראב"ד וספרי",

מחקרי קבלה, א', עם עובד, ירושלים, 1998, עמ' 112-137. הנוסח הלטיני הודפס בפריז ב- 1552 ע"י מקובל נוצרי, עשר שנים לפני ההדפסה העברית:

Incunabula Hebraica & Judaica Catalogue of an Exhibition, National Library of Canada, Ottawa, 1981, pp. 85.

¹⁷⁸ בן ששון יונה, משנתו העיונית של הרמ"א, ירושלים, תשמ"ד, עמ' 4-1.

¹⁷⁹ ישראל צינברג, תולדות ספרות ישראל, ספרית פועלים, תשט"ז, כרך ג', עמ' 244.

¹⁸⁰ אליהו דלמדגו, ספר בחינת הדת, מהדורה מדעית עם מבוא הערות ובאור, אוניברסיטת ת"א, 1984, עמ' 19, ראה מחברי היצירות, שם, עמ' 13.

¹⁸¹ שלמה באבער, תולדות אליהו התשבי, ציון, ת"א, תשל"ב, עמ' 8, 21-23.

¹⁸² דן אלמגור, "יוסף בן שמואל צרפתי, ביבליוגרפיה מוערת", איטליה, י"ב, תשנ"ו, עמ' נ"ג-קי"ג.

¹⁸³ חיים דב פרידברג, תולדות הדפוס העברי בערים אלו שבאירופה התיכונה, שם, עמ' 6, אברהם מאיר הברמן, פרקים בתולדות המדפיסים העבריים וענייני ספרים, ראובן מס, ירושלים, תשל"ח, עמ' 223.

¹⁸⁴ יהודה אריה מודינא לימד את וינצנצו נוגרה, התיאולוג של בישוף בולוניה, שהיה לו "עניין מקצועי" בעברית ואת הרופא גיואבני ויסליניו יליד ווסטפליה, שערך מסע לא"י והחל מתעניין ביהדות, התגלגל לאיטליה והיה למרצה לאנטומיה בפדואה. הבראיסט נוסף עימו התיידד מודינא, ג'ובני ארגולה בן של מתמטיקאי מפורסם וילד פלא שפרסם ספר שירה בגיל 15. ראה: Roth Cecil, "Leone Da Modena, and the Christian Hebraists of his Age". Studies in Books and Booklore, Gregg International Publishers Limited, London, 1972.

ראה גם: יהודה אריה ממודינא, חיי יהודה, עמ' 104.

¹⁸⁵ יוסף ולק, "רבי עובדיה ספורנו הפרשן - ההומניסט", ספר לזכר דוד נייגר, החברה לחקר המקרא בישראל, קרית ספר ירושלים, תשי"ט, עמ' 277.

¹⁸⁶ מרווין לוונטאל, תולדות היהודים בגרמניה, מסדה, ת"א, תשכ"ג. עמ' 99-106,

Christian Hebraica: The Discovery of Hebrew Literature and Jewish Culture 1500-1700, An Exhibition in the department of rare books and Special Collections,

Memorial Library, University of Wisconsin – Madison, 1988.

¹⁸⁷ "תיקונים בחינוך, ארצות סלאביות", אנציקלופדיה חינוכית, מוסד, ביאליק, ירושלים, תשי"ט, כרך ד' עמ' 373, 374. דוב קולבה, "הרקע ההיסטורי של משנית הלומית והחינוכית של המהר"ל

מפראג, ציון, ספר היובל, תשמ"ה, עמ' 302.

¹⁸⁸ ישראל היילפרין, "בין ברוצסיוס לדלמדגו", מחקרים ומסות לכבוד אברהם א. ניומן, לייזן, תשכ"ב, עמ' 649.

189 אברהם מאיר הברמן, "המדפיס פאולוש באגיוס וספרי בית דפוסו", עלי ספר, ב, תשל"ו, עמ' 97-

.105

190

Rebecca Korbin, From Written Word to Printed Text, an Exhibition of books and Manuscripts, University of Pennsylvania, April-June 1995, pp. 10.

191 חיים דב פרידברג, תולדות הדפוס העברי בערים אלו באירופה התיכונה, שם, עמ' 29.

192 חיים דב פרידברג, שם, שם.

193 ליאון ווט, "תעשיית ספרים בתקופת הרנסנס", שם, שם.

194

Leib Fuks & R.G.Fuks-Mansfeld, Hebrew Typography, pp. 11.

195

Stephen George Burnett, The Christian Hebraism of Jonathan Buxtorf, University of Wisconsin, Madison, 1990, pp. 28-31.

196 Incunabula, Hebraica & Judaica, Catalogue, *ibid.*

197 יעקב (רוברט) דן, "ראשית הדפוס העברי בהונגריה", קרית ספר, מ"ב, עמ' 497-500.

198 לצורך התכנים של הספרים שהודפסו למטרות נוצריות ראה עמ' 216..

פרק רביעי: ניתוח המאגר בשיטת "ספר וחברה" - נדבך נוסף

למחקר הענף אודות חיי החברה והתרבות של היהודים בשנות ה"שין"

המאגר מאפשר לתאר בפרטי פרטים את תפוקת הדפוס העברי של שנות ה"שין". הוא מאפשר לפרוש את תוצרת הדפוס בחלוקה לבתי הדפוס: מספר היצירות שנדפסו בעברית בשנות ה"שין" (1540-1640) ונמנו במחקר זה הוא 5630.¹ יצירות אלו הודפסו ב-148 בתי דפוס ב-76 ערים שונות, באירופה ובאימפריה העות'מאנית (ראה טבלא מס' 1 להלן).

טבלה 1: בתי דפוס שהדפיסו ספרים עבריים בשנות ה"שין" לפי תפוקת הספרים.

שם הדפוס	מקום הדפוס	שנות הפעילות	מס' היצירות
זואן די גארה	ונציה	ש"ז-שע"ו	501
אהרון, יצחק ובניו מפרוסטיץ	קרקוב	שכ"ט-שפ"ז	464
משפחת כ"ץ	פראג	ש - שצ"ה	202
משפחת יפה	לובלין, פראג	שכ"ח-שצ"ח	201
מרקו אנטוניו יושטיניאן	ונציה	ש"ד-שכ"ז	178
דניאל בומברג	ונציה	ש - ש"ט	174
משפחת ברנדין	ונציה, מנטובה	ש"ז-שצ"ח	167
משפחת זאניטי	ונציה, רומא, מנטובה	שכ"ד-שפ"ח	157
משפחת פרובינאו	באזל, פריז, פרייבורג	ש"ג-שמ"ה	113
משפחת יעבץ	קושטא	שכ"ו-שמ"ו	102
משפחת רופינלי	מנטובה	שכ"ז-שנ"ד	90
קונרד ואלדקירך	באזל	שמ"ט-שפ"ט	89
משפחת קונטי	ונציה, קרימונה, סביוניטה	שכ"ז-שמ"ו	85
יעקב מרקריאה בבית ברואן	ריווא די טרינטו	ש"ז-שכ"ב	80
יוסף יעבץ	סלוניקי, אדריאנופולי	ש"ו-של"ב	78
משפחת די מדינה	סלוניקי	שמ"ו-שפ"ח	75
משפחת קאיני	ונציה	שע"ג-שצ"ט	72
טוביה בן אליעזר פואה	מנטובה, סביוניטה	ש"א-ש"ט	71
רוברטוס וקרלוס סטפנוס	פאריז, ג'נבה	ש - שכ"ח	62
כריסטופורוס פלנטין	אנטוורפן, לידן	שכ"ד-שע"ו	57
הינריך פטרוס	באזל	ש - ש"ל	51
שונצינו	קושטא, סלוניקי, קהיר	ש - ש"ז	47
יואני וינדרמין	ונציה	ש"ץ-שצ"ז	44
אברהם בן שמעון איש הידא	פראג	ש"ע-שפ"ח	43
מנשה בן ישראל	אמסטרדם	שפ"ו-שצ"ט	43
זורזי די קבלי	ונציה	שכ"ה-שנ"ה	42
אברהם אבן אושקי	פריז	ש"ד-ש"ט	42
אליעזר בן יצחק אשכנזי	לובלין, קושטא, צפת	שכ"ז-שמ"ז	37
שמואל אבן אשכרה הצרפתי	רומא, פריז	ש - ש"ד	31
מנחם נחום בן משה מייזליש	קרקוב	שע"ה-שצ"ט	31
יורשי יוהניס הובר (AUBRY)	האנאוה	שפ"ג-ש"ץ	30
דונה ריינה נשיא	קורוגישימי, בליוידיר	שכ"ג-שנ"ח	28
האנס יעקופ הענא ובניו	האנאוה	ש"ע-שפ"ח	26
חיים שחור	אויגשפורג, איכנהויזן, הידרנום, קרקוב, לובלין	ש - שכ"ב	26
פאולוס פאגיוס	איזנא, קונסטנצא	ש"א-ש"ד	26
חיים בן יעקב (נעל יעקלט)	פראג	שכ"ב-שפ"ט	25
פטרס דלה רוביר(כאפה אלון)	ג'נבה	שכ"ד-שע"ט	24
יעקב בן נפתלי כהן/מאיר בן אפרים	מנטובה/ריווא די טרינטו	שכ"ז-של"ד	24

22	שמ"ה-שצ"ג	פראג	יעקב ב"ק/ובניו
22	ש"ע -שפ"ו	מנטובה	שמואל מפירושה ובנו
21	ש"ד-ט"ה	ונציה	זואני די פארי ואחיו
20	שמ"ה-שע"ה	לידן	פרנציסקוס רפלנגיוס
19	שע"ט-שצ"ט	באזל, האנאוה	לודביג קניג
18	ש"ך-שכ"ח	ונציה	זואן די גריפו
17	שכ"ג-שכ"ח	מנטובה	פלוטראסי וקלידאנו פיליפוני
16	של"ט-שמ"ח	סלוניקי	דוד בן אברהם אזוביב
16	שס"ב-ש"פ	פראג	בני משה שעדל/יהודה לב ב' אלכסנדר
16	שט"ו-של"ו	פריז, ונציה	מרטינוס ג'זבנס
15	שמ"א-שס"ג	המבורג, נירנברג	אליה הוטר
14	שפ"ח-שצ"ז	לידן	בונאוונטורה ואלזוויר
12	שע"ו-שצ"ב	קייירי	משפחת קונציו
12	ש"ו-ש"ב	ונציה	משפחת אידלקינד
12	ש"כ-שכ"ו	טיהנגן	אליעזר ויוסף טריוואש
10	ש-ש"ח	בולוניה	אגודת טווי המשי
10	ש"ח-ש"ג	קושטא	משפחת פרנס
9	ש"ח-שכ"ג	קושטא	שמואל בן חיים העליץ
9	ש"ה-ש"ט	רומא	בלדו/ דלטיש, בנימין בן יוסף
8	ש-ש"ג	קרקוב	האחים העליץ
8	שפ"א-שצ"ז	לידן	יוחנן מירא
7	שמ"ו-שנ"ט	פרענקר	אגדוס רדאוס
7	שנ"א-שפ"ח	סלוניקי	שלמה ומשה שמעון
7	ש"ה-ש"ז	ונציה	מאיר בן יעקב איש פרענץ/ קווירני
6	שכ"ו-שמ"ו	רומא, מנטובה	מאיר בן אפרים מפדובה
6	ש"ט-שמ"ז	פריז	גיליומוס) מוריליוס
6	של"ח-שנ"ח	ונציה	אליסנדרה גרדאני
6	שנ"ט-שפ"ח	קרקוב	בני יצחק דרוקר
5	ש"ה-שכ"ג	באזל	אנדראס קראטאנדר
5	שע"א-שע"ב	ונציה	גיאקומו שרזינה
5	שט"ז	פריז	רוברטוס קטעיוס
5	ש"ג-שכ"ג	קלוניה	ג'קוב סטור/פטרס הורטס
5	ש"ח - שמ"א	קלוניה	ארנולדי בירקמני
4	של"ו	קרימונה	קרישטופורו דראקוני
4	שע"ז-שפ"א	רומא	סטפנוס פאולינס
4	שפ"ט-שצ"א	האנאוה	שמואל בן יהודה ליב ש"ץ
4	שפ"ז-שפ"ח	אמסטרדם	דניאל די פונשיקא
4	שנ"ה-שנ"ו	פרנקפורט על אודר	יואכים ופרידריך האכטמן
4	שפ"ב-שצ"ט	פדובה	גאספארו קרוילארי
4	ש"ש-ש"ד	פריז	קריסטיאן וושלי
3	שצ"ג	אמסטרדם, לידן	וילהלם כריסטיאני
3	שע"א,שע"ב	מנטובה	אליעזר מאיטליה
3	שס"ה-שס"ו	אמסטרדם	זכריה האינס
3	שנ"ט	לובלין	יואל בן אהרון/יוזפא בן יהודה
3	ש"ך	קושטא	יוסף אבן חכם הלוי
3	שמ"ג-שמ"ה	קרקוב	יחיאל בר אשר גף(מיכל קיהטשי)
3	שמ"ג,שס"ג	באזל	יעקב וולייט(VOLIET)
3	שנ"ב-שנ"ד	טנהויזן	סטפן שורמן ופטר גרולר
3	שמ"ח-שנ"ו	המבורג	סקסו
3	ש"ו, ש"ח	ציריך	קריסטופורוס ורוש הויאר
3	ש"ך-שכ"א	קושטא	שלמה אבן אושקי
3	שמ"ח-שנ"ז	מנטובה	בני שמואל מנורצי
3	של"ה-שמ"ו	קושטא	דוד בן אליה קשתי
3	שנ"א-שס"ג	ברגמו	קומינו ונטורה
2	שפ"ט	פריז	ז'אן לקווי
2	שנ"ז	האנאוה	אפוד גווילילמוס אנטוניום
2	ש, ש"ה	קושטא	שלמה בן מזל טוב
2	שמ"ג	באזל	תומס גאריץ
2	שצ"ח	אמסטרדם	גיליומוס יוהנס בלאו
2	ש"ו-ש"ח	פריז	יעקוב בוגדרום
2	של"א,של"ב	ונציה	גיורדנו ז'לטי
2	שצ"ג,שצ"ט	לידן, אמסטרדם	יוהן ינסוניוס
2	ש"פ	פריז	יוחנן ליבארט
2	שכ"ו,שכ"ט	מנטובה	יוסף בן יעקב מפדואה

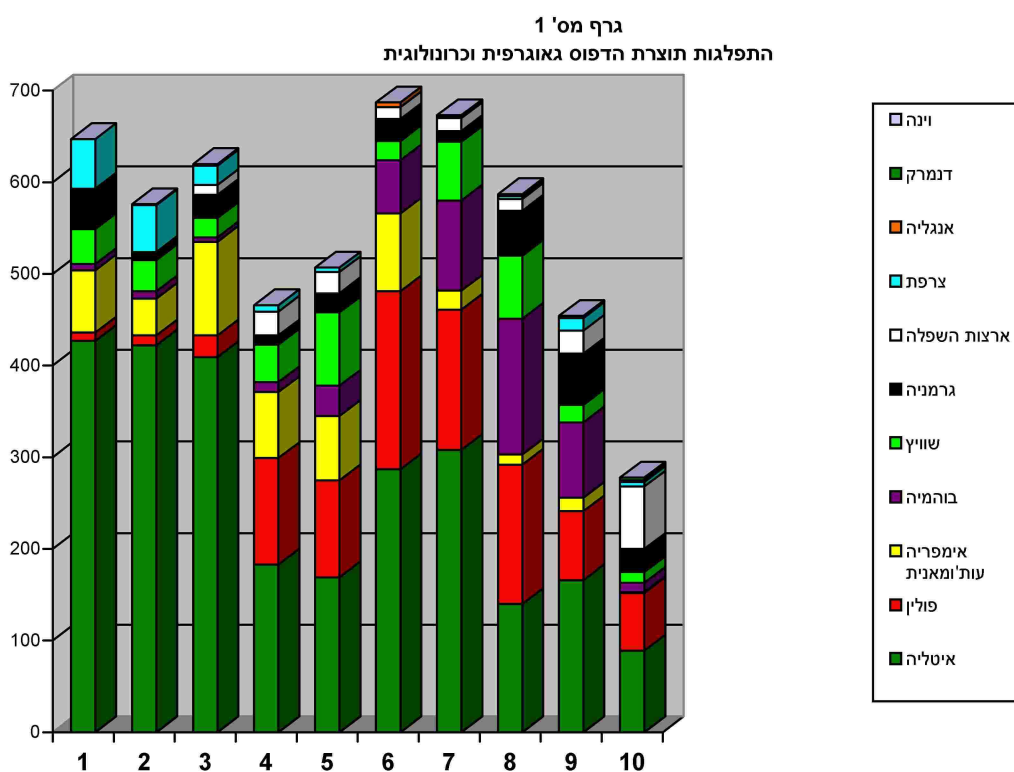
2	שצ"ט	ונציה	מרטינולי יואני
2	שנ"ג	מנטובה	משה אלישמע מגוסטאלה
2	ש"ו	באזל	סבאסטיאנוס מונסטר
2	ש"פ, שצ"ב	פריז	סבסטיאני קרמוזי
2	ש'		פ. וטבלוס
2	ש"ד	ונציה	פרנציסקו ברוצילו ואחיו
2	שנ"ד, שנ"ה	ורונה	פרנציסקו דל דונה
2	שכ"ג, שכ"ז	פדובה	לורנצו פאשקווסו ושותפיו
2	שפ"ט, שצ"ה	פריז	טוסיאנוס די בריי
2	שכ"ג, שכ"ו	פריז	יוהן מרסריוס
2	שפ"ט, שצ"ו	פריז	א. ויטררי
1	שצ"ג	לונדון	ר. מילבורן
1	ש"ד	לונדון	מקינטוש
1			משולם בן שלמה
1	שצ"ט	אמסטרדם	ניקולאי ואן רושטיין
1	שכ"ה	באזל	ניקולאס ואפיסקופיוס
1	שנ"ט	באזל	סבסטיאן הנריק פטרי
1	שמ"ד	פריז	סטפ פראוסטו
1	שפ"ח	לייפציג	סמפטיבוס ג. גרוסי
1	שכ"ז	ונציה	פיטרו לורדנו
1	שפ"ט	אמסטרדם	פרדריל היינסי
1	ש	פריז	קולג' איטולורום
1	שנ"ט	הידלברג	קומליאנוס
1	שפ"ב	מנטובה	רפאל חיים מאיטליה
1	שצ"ח	קושטא	שלמה פראנקו
1	שפ"ט	קלן	יעקב סטורם
1	של"ד	ונציה	מ.ס. גירונדי
1	שכ"ו	באזל	יוהנס אופרין
1	שפ"א	לידן	יוהנס מאייר
1	שצ"ד	גוסטרוביה	הרדום יוהניס גיסיוס
1	שפ"א		וו. קוד
1	ש"ז	איזנא	ז.ז. באופרוס
1	שפ"א	לידן	טומאס פאן ערפען
1	שט"ז	פריז	י. דה טילט
1	שס"ג	קלן	יאקוב לוציוס
1			SCHADAEANIS
1	שפ"א	לידן	תומס ארפניוס
1	שמ"ו	קושטא	אסתר אבן מיגאש
1	שס"ו	דמשק	אברהם בן מתתיהו בת שבע
1	ש"ב	איזני	אוגוסטו מנס
1	שכ"ו	גינבה	אוליהו אנריקי סטפני
1	שנ"ז	פרנקפורט על אודר	אייכהרן
1	ש"ד	ונציה	אנטוניו ברוצ'לו
1	שצ"ח	המבורג	ג'קובי רבנלין
1	ש"ז	פרנקפורט על אודר	הבדת יוהן טהימי
1	שנ"ח	נירנברג	אלכסנדר פיליפי תאודור
1445			לא ידוע
5630			סה"כ 148 בתי דפוס

באמצעות ניתוח המאגר ניתן לתאר גם את הדינמיקה של תוצרת הדפוס: בחלוקה לעשורים של תפוקת הדפוס בשנות ה"שין", כפי שמתבטאת במאגר, אפשר לאבחן מגמת פריחה בשלושת העשורים הראשונים של המאה. בעשורים הרביעי והחמישי מסתמנת ירידה בתפוקה. העשורים השישי והשביעי מתאפיינים בשיאים חדשים של כמות היצירות הנדפסות כשלקראת העשור השמיני נצפית שוב מגמת ירידה המגיעה לשיאה בעשור האחרון, אשר בו תועדו במאגר 280 יצירות מול כמעט 700 יצירות בכל אחד מן העשורים הפוריים (ראה טבלא מס' 2 להלן).

טבלה 2: חלוקת תוצרת הדפוס העברי של שנות ה"שין" לעשורים

שנת דפוס	מספר יצירות
ש"ו - ש"ט	656
ש"ז - ש"י	581
ש"ח - שכ"ט	626
ש"ט - של"ט	471
ש"י - שמ"ט	513
ש"יא - שנ"ט	688
ש"יב - שס"ט	675
ש"יג - שע"ט	695
ש"יד - שפ"ט	462
ש"טו - שצ"ט	280
סה"כ	5547
החלו בשצ"ט והסתיימו בשנות ה'ת'	6
שנה לא ידועה	77
סה"כ	5630

תמונה מורכבת ודינמית יותר של תפוקת הדפוס העברי מתקבלת כאשר בוחנים אותה לאורך העשורים בארצות השונות. הגרף מס' 1 להלן מתאר לנו את מקומם של מרכזי הדפוס העברי לאורך המאה באורח דינמי.

תוצרת הדפוס העברית מאיטליה תופסת חלק נכבד מתוצרת הדפוס העברית לכל אורך התקופה. בתחילת שנות ה"שין" איטליה תופסת כשני שלישי מהתוצרת הכללית. מעמד בכיר זה מתערער בהמשך המאה ומגיע בעשור האחרון עד לכדי שלישי. הירידה בתוצרת הדפוס הכללית בעשורים הרביעי והחמישי נובעת מירידה בתפוקה האיטלקית. אל הוואקום שנוצר חודרת בעיקר פולין, אולם נצפית עלייה משמעותית בתפוקה גם בשוויץ, בוהמיה ובארצות השפלה. ההתאוששות היחסית של איטליה בעשורים השישי והשביעי לא באה על חשבון מעמדה החדש של פולין ולכן בשני עשורים אלו נרשמת תפוקת שיא. בעשור השמיני עולה תפוקת הדפוס הן של פולין והן של בוהמיה על תפוקת הדפוס האיטלקית. למרות שתפוקת הדפוס העברי באימפריה העות'מאנית היא כחמישית מהתפוקה האיטלקית, הרי בשלושת העשורים הראשונים של שנות ה"שין" היא מהווה את המרכז השני בחשיבותו. עליית קרנה של פולין גוזלת ממנה מעמד זה, אך תפוקתה נשארת יציבה עד לתום העשור השישי. בארבעת העשורים האחרונים הולכת וגוועת תעשיית הדפוס העברי באימפריה עד לרשומה בודדת בעשור האחרון. גם בשוויץ, לקראת סוף התקופה, הולכת ומתמעטת תוצרת הדפוס העברי. בגלל תוצרת הדפוס הקטנה יחסית של גרמניה יש להיזהר בהצבעה על מגמות אך אי אפשר להתעלם ממגמה של עלייה בשליש האחרון של התקופה.

הנושאים בהם עוסקים הספרים

טבלה 3: החלוקה הכוללת לנושאים של תוצרת הדפוס בשנות ה"שין"

נושא	סה"כ	% מהרשומות במאגר
ליטורגיה	1062	18.9
תנ"ך ומפרשיו	1031	18.3
הלכה ופוסקים	714	12.7
משנה תלמוד ומפרשים	602	10.7
קבלה	459	8.2
מוסר	400	7.1
דקדוק	356	6.3
פילוסופיה	206	3.7
מדרש ואגדה	198	3.5
דרשות	193	3.4
ספרות יפה	156	2.8
שונות	135	2.5
שו"ת	131	2.4
היסטוריה	98	1.7
מדעים	69	1.2
אמונות עממיות ומאגיה	68	1.2

כדי לאתר את הנושאים המרכזיים בהם עוסקים הספרים המודפסים בשנות ה"שין", בחרתי בשיטת החלוקה לנושאים על יסוד שיטתו של גרשם שלום במדעי היהדות ובהסתמך על מחקרה של שפרה ברוכסון "ספרים וקוראים"³ (ראה טבלא מס' 3 לעיל).

מחברי הספרים.

ידועים שמות מחבריהן של 3649 יצירות מתוך 5630 שהודפסו בשנות ה"שין" ונמצאות במאגר. אבל הקביעה שקיימות 1981 יצירות אנונימיות אינה מדויקת לחלוטין משום שכותרת זו כוללת את ספרי התנ"ך את סדרי המשנה, מסכתות התלמוד, ספרי התפילה, אבות, הספרים החיצוניים והברית החדשה. יצירות אלו, מהסוג הקנוני, מסתכמות ב-1719 רשומות, מה שמותיר 272 יצירות אנונימיות במלוא מובן המלה.

את 3611 היצירות, ששמות מחבריהן ידועים לנו, חברו 801 מחברים, שחיו מן המאה ה-8 לפני הספירה ועד למאה ה-17. המחבר המודפס ביותר היה רש"י, שלו 147 רשומות במאגר, ומנגד ניתן למצוא 335 מחברים שלהם יצירה אחת בלבד.⁴ המאגר מאפשר לתאר באופן מפורט ביותר את תוצרת הדפוס העברית של שנות ה"שין" באמצעות חיתוכים רבים ומגוונים, ולהוסיף נדבך למסקנות החוקרים.

א. מקומה של ההלכה בחיי העם היהודי

רבות נכתב על היחס המקודש למשפט ולהלכה העבריים שהיה נחלתו של העם בכל הדורות. כאשר פסק כוח שלטונו הלאומי של העם, בטל כוח הכפייה המדיני להישמע לחוקים. ובכל זאת ולמרות הנדודים, הפיזור והתלאות שפקדו את העם, נשתמרה מערכת משפט יהודית נפרדת שהתמודדה עם צרכי הזמן ודרישות החיים. בעוד תחומי משפט וחקיקה רבים התנוונו, תחומים אחרים התפתחו. המשפט העברי לא חדל לשלוט בעם שהתייחס אליו בהדרת קודש ובמסירות נפש. הדינים נאצרו במקרא, במשנה, בגמרא ובספרות הרבנית והיו לאוסף עצום ורב, מגוון מאד בצורה, בסידור ובדרך ההרצאה.⁵ חשיבותה של ההלכה בחיי היהודים בולטת מאוד במאגר. למעשה, כרבע מכלל היצירות שנדפסו בעברית בשנות ה"שין" עוסקות בהלכה.

טבלה 4: מספר דפוס היצירות העוסקות בהלכה בשנות ה"שיף"

נושא	סה"כ	% מתוצרת הדפוס
הלכה ופוסקים	714	13
משנה, תלמוד ומפרשים	602	11
שו"ת	131	2.3
סה"כ ⁶	1422	25

התגברות מגמות הקודיפיקציה בהלכה בשנות ה"שיף".

במשך הדורות נעשו ניסיונות שונים לרכז את ההלכה התלמודית, אשר הגיעו לשיאם עם הדפסת השולחן הערוך בשנת 1565. היצירות הבולטות שנכתבו לפניו וזכו לדפוס היו ספר "רב אלפאס", "משנה תורה", "הסמ"ג", "ספר הטורים" ו"הבית יוסף".

"רב אלפאס" או "הרי"ף", שנכתב בצפון אפריקה בשלהי תקופת הגאונים בידי יצחק אלפסי בן יעקב הכהן (הרי"ף) היה קובץ החוקים החשוב ביותר עד סוף המאה ה-12. הקובץ כלל רק את אותן ההלכות שנהגו בזמנו,⁷ ושיקף את הגישה המקובלת, שבידי חכמי ושופטי כל דור נמצאת הסמכות להכריע בכל דבר חוק ומשפט - כלומר הלכה כבתראי.⁸

בשלהי המאה ה-12 חיבר הרמב"ם את מפעלו הגדול "משנה תורה". הוא ערך את כל החקיקה הדתית והיהודית בשיטתיות, כנס את החומר וסדר אותו לפי תכנית. הספר זכה ליחס דו-קוטבי: הערצה וקטרוג. ההערצה היתה על ידענותו ובקיאותו הרבה של הרמב"ם, שבאה לידי ביטוי ביצירה זו ועל כינוס החומר לפי תכנית מחושבת לפרטי פרטים. הביקורת על שהכריע על דעת עצמו בפלוגתות, שסידר ההלכות ללא ציון מקורותיהם ורצה לדחות את התלמוד באמצעות ספרו. אבל ספר זה עשה את דרכו לפסגה, בייחוד אצל יהודי המזרח וספרד, ומשל בה עד אמצע המאה ה-16.⁹ ל"משנה תורה" היתה השפעה, ישירה ועקיפה, על כל ספרות הפוסקים אחריו.¹⁰

בשליש השלישי של המאה ה-13 חיבר משה בן יעקב מקוצי, מגדולי בעלי התוספות הצרפתים, את "ספר המצוות הגדול". ספר זה זכה במשך הדורות לפירושים מגוונים, ובמאה ה-16 היה פופולרי עד הדפסת השולחן הערוך, בעיקר בקרב יהודי איטליה.¹¹ בשלהי המאה ה-13 הגיע לספרד רבנו אשר בן יחיאל (הרא"ש) מגדולי רבני אשכנז. הוא קבע את מקום מושבו בטולדו ועד מהרה בסס את מעמדו כרבה של יהדות ספרד כולה. במחלוקות שנבעו ממסורת שונה העדיף הרא"ש בפסיקה העיונית את המסורת המשפטית האשכנזית ובפסיקה המעשית נתן מקום רב להלכה הספרדית.¹²

בנו, רבנו יעקב האשכנזי, חבר עבוד יהודי ספרד את ה"ארבעה טורים", ספר יעיל ללימוד ההלכה.¹³ הוא צרף משל גאוני בבל, הרי"ף, הרמב"ם, הרא"ש ובעלי התוספות, ויצר ספר פסיקה קודיפיקטיבי

כולל ומקיף, שצמצם, השמיט מקרים ונזהר מסטיות. הוא חלק את החומר לארבעה נושאים מרכזיים, טורים, ובכך קבע את מתכונת הטורים להלכה. הספר התקבל ללא סערות, התפשט גם באשכנז ובאיטליה ויש שדחק את ה"יד החזקה". בתקופה שלפני הדפוס היה הנפוץ ביותר בין ספרי ההלכה.¹⁴ בעקבות גירוש ספרד, השתנות מציאות החיים ושאלות שהזמן גרמן, החלו רבני דור הגירוש לחבר פירושים על הטור.¹⁵ על גבי הטורים בנה יוסף בן אפרים קארו (מרן), בעשורים הראשונים של המאה ה-16 את ה"בית יוסף". קארו השקיע בחיבור 32 שנה, ועוד הוסיף עליו את "בדק הבית".¹⁶ הוא חיבר יצירה, ששאפה לאחד מחדש את הפרקטיקה ההלכתית, בבקשו להשיב את המצב ששרר עד תום תקופת הגאונים, בו מרכז רוחני אחד יצר חקיקה לאומית. קארו האמין שמעמדו האישי ועליונותה של צפת אכן ייצרו מצב זה.¹⁷ לאחר שריפת התלמוד באיטליה, נעשה שם ה"בית-יוסף" לממלא מקומו.¹⁸ הוא הופץ גם בפולין ובוהמיה, היתה לו השפעה רבה, אך לא רכש שם מקום מרכזי כמו באיטליה.¹⁹ בדפוסי שנות ה"שיף" ניתן ביטוי למקומן של היצירות ההלכתיות הללו, המקבצות והמרכזות את הלכות התלמוד. היצירה הפופולרית ביותר היתה טורים של רבנו יעקב בן אשר (ראה טבלא מס' 5 להלן).

טבלה 5: דפוסי כרכי קבצי הלכות בשנות ה"שיף" שחוברו לפני ה"שולחן הערוך"

שם היצירה	רשומות במאגר
טורים	33
משנה תורה	21
בית יוסף	18
אלפסי	17
סמ"ג	2
סה"כ	91

ה"בית יוסף" היה מפורט ורחב, לא התאים לשימוש יומיומי ולכן החליט יוסף קארו לחבר את "שולחן ערוך".²⁰ כתיבת "השולחן הערוך" נסתיימה בשנת 1563 והוא הודפס לראשונה בונציה בשנת 1565. מאז הופעתו בפעם הראשונה, נתפשט בכל קהילות ישראל במזרח ובמערב ועוד בחיי מחברו נדפס פעמים אחדות²¹ (ראה טבלא מס' 6 להלן).

טבלה 6: כרכי ה"שולחן ערוך" שהודפסו בשנות ה"שיף"

עשור	3	4	5	6	7	8	9	10	סה"כ
ארץ דפוס									
איטליה	10	17		14				4	45
פולין		4	7	4	4	4			23
אימפריה עות'מאנית	4			2					6
בוהמיה					2	1	1		4
גרמניה							4		4
סה"כ	14	21	7	20	6	5	5	4	82

לפופולריות הרבה של ה"שולחן הערוך" תרם אחד ממבקריו התקיפים, הלא הוא רבי משה איסרליש (הרמ"א), שהפך לאחד משני מכונניו או בלשונו הציורית "פורש המפה".²² הביקורת וההגהות שלו (ראה טבלה 7 להלן) יצרו ספר יסודי שעל פיהו, זה למעלה מ-400 שנה, מעצב העם היהודי כולו את דמות חייו.²³ בהגהותיו הוסיף הרמ"א הלכות ודינים שהשמיט המחבר מחמת פרטיותם, השלים מנהגים שבני אשכנז חלוקים בהם על בני ספרד, הכריע בין הפוסקים היכן שמרן נמנע ותיקן שגיאות מדפיסים. הרמ"א "פרש את המפה" כי הבין שאין אפשרות להתחרות עם הפופולריות של הספר.²⁴

טבלה 7: הגהות הרמ"א על ה"שולחן הערוך" שהודפסו בשנות ה"שיף"

עשור	4	5	6	7	8	9	10	סה"כ
ארץ דפוס								
פולין	3	7	4	4	4			22
איטליה			9				4	13
גרמניה						4		4
בוהמיה					1			1
סה"כ	3	7	13	4	5	4	4	40

ה"שולחן הערוך" כבש את מעמדו תוך מאבק במתנגדים רבים:²⁵ רבני פולין החזיקו בתפיסת בית מדרשם של יעקב פולאק, שלום שכנא ובנו ישראל, שאין לכתוב ספרי פסיקה, שמא יכבולו את דברי הפוסקים בדורות הבאים.²⁶ חיים בן בצלאל מפרידברג (אחי המהר"ל) מנה את ה"שולחן הערוך" כחלק מחיבורי סרק בהלכה.²⁷ הוא יצא נגד מגמת הקודיפיקציה של ההלכה, שבאה לידי ביטוי בחיבורם של קארו והרמ"א²⁸ והאשימם בדלדול מקורות הפסיקה.²⁹ ה"לבוש" האשכנזי של מרדכי יפה נסה להתחרות ב"שולחן ערוך", אך לא עזרו לו סגנונו היפה יותר וחלוקת החומר ההגיגית יותר והפסיד.³⁰ גם מידי חכמי ספרד ספג השולחן הערוך קיתונות עזים של בקורת. רבי יום טוב צהלון(מהריט"ץ), מרבני הספרדים בצפת, כתב בשו"ת שלו כי מרן עשה את השולחן לקטנים ועמי הארץ.³¹ רבי יעקב קאשטרו (מהרקי"ש) כתב כי מרן חיבר את ה"שולחן הערוך" בהיותו כבר זקן וחלש.³² מהרקי"ש חיבר

הגהות, "ערך הלחם", לכל ארבעה חלקי השולחן הערוך, כדי להשלים את החסר. יהודי ספרד הכירו הגהות אלו והעתיקו אותן פעמים רבות.³³

המב"ט וחיים ויטאל סברו שהשולחן הערוך הוא קיצור לא מדויק ומלא בסתירות של הארבעה טורים.³⁴ שמואל אבוהב טען שלא מרן הוא שערך את השולחן, אלא תלמידיו שחיברו קיצור גרוע ל"בית יוסף".³⁵ ה"שולחן הערוך" גבר על הביקורת העזה והממושכת ושינה לחלוטין את ספרות הפוסקים: הוא הווה מצע לחיבורים הלכתיים רבים של חכמי המאה ה-16 וראשית המאה ה-17³⁶ (ראה טבלא מס' 8 להלן).

טבלא 8: חיבורים על ה"שולחן ערוך" (כולל הגהות הרמ"א) שהודפסו בשנות ה"שיף"

עשור	4	5	6	7	8	9	10	סה"כ
ארץ דפוס								
פולין	8	9	12	7	7	2	2	47
איטליה			9			4	4	17
בוהמיה				3	5	6		14
גרמניה						4		4
אימפריה עות'מאנית			2					2
סה"כ	8	9	23	10	12	16	6	84

בדורות הבאים נוספו חוליות שרשרת לשולחן³⁷, שהפך לספר הפסק הבסיסי.³⁸ ה"שולחן ערוך" עם הגהות הרמ"א הנמיק את ציפיות הבקאות מהלומדים בישיבות הגבוהות, שהתחלקו מעתה לאלו שלמדו לשם לימוד ואלו שעסקו בפסיקה למעשה.³⁹

ב. מקומה של הפילוסופיה כשיטה תיאולוגית בעולם היהודי בשנות ה"שין".

הפילוסופיה היהודית התפתחה בימי הביניים בעולם התרבות האיסלמי. היא ניזונה מן התרגומים לערבית של הפילוסופים היווניים, ולעתים קרובות מן התרגומים לעברית של תרגומים אלו. בימי הביניים המאוחרים עסקו בפילוסופיה גם אנשי רוח יהודים יושבי ארצות הנוצרים: פרובנס, ספרד הנוצרית וגם איטליה. מולם התייצבו בכל הדורות הוגי דעות יהודים, שהתנגדו לעיסוק בפילוסופיה וראו בה נטע זר שאינו משתלב בתרבות ישראל.⁴⁰

שלושת הפילוסופים היהודים החשובים בימי הביניים היו רבי סעדיה גאון, רבי יהודה הלוי והרמב"ם⁴¹, אך האהוב ביותר היה רבנו בחיי בן יוסף אבן פקודה, או יותר נכון ספרו, "חובות הלבבות". יצירה זו זכתה לתפוס מקום של כבוד בצד ספרי התלמוד, האגדה, המוסר והקבלה והיתה מקובלת על כל שכבות העם. שני תרגומים לעברית היו לספר, שנכתב במקור בערבית, המועדף של

יהודה אבן תיבון והשני של יוסף קמחי.⁴² גם "אמונות ודעות" של רס"ג, "הכוזרי" של יהודה הלוי ושני ספריו של הרמב"ם, "מורה הנבוכים" ו"שמונה פרקים", זכו לפופולריות רבה.⁴³ לעתים קרובות החליפה הפילוסופיה את מקומה של האגדה בתפקיד המפרש הרוחני של ההלכה.⁴⁴

לדעת החוקרים, נפסקה במאה ה-15 היצירה הפילוסופית המקורית של יהודי ספרד והעיסוק בפילוסופיה הפך לימודי בעיקרו, לצד התלמוד והתורה. האינטלקטואלים היהודים, שגורשו מחצי האי האיברי, המשיכו את העיסוק הפילוסופי-מדעי במרכזים החדשים, שיסדו באנטאליה ובבלקן.⁴⁵ גם באיטליה התדלדל מעיין היצירה הפילוסופי-יהודי.⁴⁶

בשנות ה"שין" העיסוק בפילוסופיה הפנה לאט לאט את מקומו לתחומים אחרים,⁴⁷ ואנשי רוח יהודים לא מעטים ראו בעיסוק בפילוסופיה "עבודה זרה".⁴⁸ החוקרים הרבים מסכימים ביניהם על מגמת דעיכה בעניין בתחום, על התעניינות פוחתת והולכת בסוגיית הדוגמה וקובעים שמי שהמשיך ועסק בה בעיקר היו חכמי האימפריה העות'מאנית. מאגר הנתונים מצביע על הדפסת 206 יצירות העוסקות בפילוסופיה, ועל מספר מגמות המאפיינות את העיסוק בה:

1. ספרי הפילוסופיה הוו 4% מכלל הספרים שהודפסו וכנראה עניינו ציבור מצומצם.
2. רוב ספרי הפילוסופיה הודפסו באיטליה, באימפריה הודפסו רק 10% (19 מהתוצרת בתחום זה).
3. מגמת הירידה בהתעניינות, המאובחנת ע"י החוקרים הרבים, בולטת: 132 חיבורים הודפסו במחצית הראשונה של שנות ה"שין" לעומת 69 חיבורים במחצית השנייה (ראה טבלאות מס' 9 ו-10 להלן).

טבלה 9: התפלגות הדפסת ספרי פילוסופיה בחלוקה גיאוגרפית וכתובנית

ארץ דפוס	עשור	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	סה"כ
איטליה	17	37	21	9	10	11	8	8	1	1	1	123
פולין	1			2	4	11	3					24
אימפריה עות'מאנית		4	8	3	2						2	19
בוהמיה				1	1	3	5			1		10
גרמניה	2	2	2		1					2	1	11
שוויץ		1				2				5	1	9
ארצות השפלה										1	2	3
צרפת			2									2
לא ידוע	1						2				2	5
סה"כ	21	44	33	15	19	25	11	15	13	5	5	206

טבלה 10: ניתוח סטטיסטי המאמת מגמת הירידה בהדפסת יצירות פילוסופיות

Year:	1	2	3	4	5	6	7	8	
Philosophy	21	44	33	15	19	25	11	15	
Mean =	26.4							13.8	

Test: Significant decline in the number of Philosophy prints during the second half of "Shin" period.

How: Test if the mean of the first half is significantly higher than the 2nd half.

Means: T-Test, one-tailed, two samples with un equal variance.

0.042842 « Student's t-Test value

This is the probability that both samples come from populations sharing the same Mean. In other words, this proves the second half, with a mean of 13.8 is statistically significantly below the first half.

ההתעניינות הדלה בפילוסופיה מתבטאת גם ביבול הדל של יצירות בתחום, שגם נכתבו וגם נדפסו בשנות ה"שין", סה"כ 57 יצירות (ראה טבלא מס' 11להלן), שהן 3% מכלל 1989 יצירות שנכתבו והודפסו בשנות ה"שין".

טבלה 11: יצירות בפילוסופיה שנכתבו והודפסו בשנות ה"שין".

עשור	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	ל"י	סה"כ
ארץ דפוס איטליה	1	6		4	7	5	2	5				30
פולין				2	2	3	1	1	1			9
אימפריה עות'מאנית	1	1	1	2	2							6
בוהמיה				1		1		3	1			6
גרמניה					1					1	1	3
שוויץ					2							2
לא ידוע	1										1	1
סה"כ	1	7	1	9	14	9	3	8	2	1	2	57

33 מהחיבורים הנ"ל קוראים למעשה לעקירת העיסוק בפילוסופיה מחיי התרבות, המוסר והדעת היהודים, 24 מהם נכתבו ונדפסו במחצית הראשונה של שנות ה"שין", עובדה המחזקת את ההנחה שהלך ודהה העניין בפילוסופיה ועימו המאבק נגדה (ראה טבלא מס' 12להלן).

טבלה 12: התפלגות החיבורים אנטי-פילוסופיים שנכתבו והודפסו בשנות ה"שיף" כרונולוגית וגיאוגרפית

ארץ דפוס	עשור	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	סה"כ
איטליה		3	9	3			2		1			21
אימפריה עות'מאנית				1	1	1						3
פולין						1	2	1				4
בוהמיה									2			2
גרמניה			1									1
צרפת				1								1
שוויץ											1	1
סה"כ		3	9	6	4	2	4	1	3		1	33

חלק בלתי נפרד מהעיסוק בפילוסופיה דתית הוא העיסוק בזקוק עיקרי האמונה, עיסוק הקשור לוויכוחי הדת וניסוח הדוגמות הדתיות. "אמונות ודעות" של רבי סעדיה גאון נתפס, במידה רבה, כניסיון לניסוח עיקרי האמונה,⁴⁹ פועל יוצא ממאבקו בקראים. הניסוח המובהק הראשון של הדוגמה נעשה בידי הרמב"ם, ו-ל"ג העיקרים שלו התקבלו כ"אני מאמין" יסודי.⁵⁰

במאה השלוש עשרה ובמחצית הראשונה של המאה הארבעה עשרה, עסקו בנושא הדוגמה הוגים בודדים בלבד.⁵¹ שעתם הגדולה של עיקרי האמונה באה בעקבות המשברים, שעברו על קהילות ישראל בספרד משלהי המאה ה-14 ווגררו תנועת התנצרות המונית.⁵² בתקופה זו נכתב "ספר העיקרים" של יוסף אלבו, שצמצם את העיקרים לשלושה⁵³ והוא היצירה המפורסמת ביותר בתחום.⁵⁴

בתחילת המאה ה-16 שאלת העיקרים עדיין היתה רלוונטית: יצחק עראמה בנה את עיקרי האמונה מכל הדברים המפרידים את היהדות מן הפילוסופיה היוונית.⁵⁵ ר"י יעבץ קבע שלושה עיקרים משלו: חידוש העולם, השגחה אלוהית והאמונה בגמול ובאחרית הימים.⁵⁶ דון יצחק אברבנל התנגד לעניין העיקרים וראה בכך חיקוי לגויים.⁵⁷ בשנות ה"שיף" הלכה ודעכה האקטואליות של הנושא: הרמ"א עדיין נמשך אחרי יוסף אלבו וקבע 3 עיקרים ולהם 8 שורשים,⁵⁸ אולם המהרש"ל התנגד לדיון בעיקרים,⁵⁹ והרדב"ז החזיק בדעת אברבנל, שכל אחד מפירושיה ודקדוקיה של התורה עיקר ויסוד ופינה.⁶⁰ גדולי התקופה האחרים כלל לא התייחסו לעניין. נראה שכאשר הגיעו מגורשי ספרד לנחלה באימפריה העות'מאנית והוקלו לחצי ההמרה, לא נזקקה יותר היהדות לכלי העיקרים.⁶¹

69 מהחיבורים הפילוסופיים שהודפסו בשנות ה"שיף" עוסקים בעיקרי האמונה. ניתוח המאגר מאשר את דעת החוקרים אודות דעיכת העניין בנושא במחצית השנייה של שנות ה"שיף".

טבלה 13: הדפסת יצירות העוסקות בעיקרי האמונה בשנות ה"שין"

עשור	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	ל"י	סה"כ
ארץ דפוס												
איטליה	7	8	4	2	4	4	2	4		1		36
גרמניה	2	1	1			1			2			7
פולין					2	5						7
שוויץ		1				2				1		5
אימפריה עות'מאנית											1	5
בוהמיה					1	1	1					4
ארצות השפלה									1	2		3
צרפת												1
לא ידוע						1						1
סה"כ	9	10	9	3	10	10	3	10	5	3	1	69

ג. חשיבותן ומעמדם של הדרשות בחיי התרבות והחברה של היהודים בשנות

ה"שין".

לדרשות היה תפקיד חשוב בחיי התרבות, החברה והדת של הקהילות היהודיות. הן היו נהוגות מראשית הפרקטיקה היהודית הדתית והתפתחו במשך המאות. הן נשאו בכל תקופה את האופי שלה והן תוצאה ישירה של חיי בית הכנסת. לדרשות היה תפקיד חשוב בהחדרת המסרים, הרעיונות והעקרונות של האמונה לקהל שהתכנס והן שהוסיפו את תבלין הרגש וההתלהבות.⁶²

קיימות עדויות על דרשות שנישאו באורח קבוע לדוגמא, בימי מהר"ל באשכנז, נשאו דרשות לפחות שלוש פעמים בשנה: בשבת הגדול (דיני הפסח), בשבת שלפני ימים נוראים ובשבת תשובה (הלכות תשובה יום כיפור סוכה ולולב).⁶³ במאות ה-15, ה-16 וה-17 היתה עדנה לדרשות ונשיאתן בבית הכנסת בשבתות ובחגים נעשתה למנהג רווח.⁶⁴ בשלהי המאה ה-15 התפרסמו הדרשנים הספרדיים, שהעבירו עימם למקומות בהם נקלטו את ההרגל של הדרשה הנישאת בבית הכנסת בשבת, וזו הפכה למוסד של קבע במאה ה-16 בקרב הקהילות הספרדיות באימפריה העות'מאנית ובאיטליה.⁶⁵

תכני הדרשות בראשית המאה ה-16 היו ע"פ רוב מתחום העיון הפילוסופי-תיאולוגי-מוסרי,⁶⁶ ובשלהי המאה ה-16 דרשת השבת עסקה בעיקר במדרשים ובאגדות.⁶⁷

בקהילות רבות הפכה הדרשה בשבת להיות חלק מן התפקידים של הרב.⁶⁸ דרשות נשאו גם ע"י ראשי הישיבות כחלק ממעשה ההוראה ובאירועים משפחתיים, חברתיים וקהילתיים.⁶⁹ נישאו גם דרשות מיוחדות למטרות שונות כגון הספדים, ציון מאורעות מיוחדים ואיסוף כספים.⁷⁰

בנוסף לבעלי התפקידים שנשאו דרשות, פעלו דרשנים שהדרשה היתה אומנותם, או לעתים סוג של שליחות שנטלו על עצמם. אלו זכו ליחס מורכב מאוד: מלעג של קהל השומעים לנושאי שליחות כל שהיא, שהיו חסרי ידע וכשרון ועד התלהבות עצומה מבעלי יכולת רטורית, שגרמה למאזינים התרגשות עד בכי. רשויות הקהילה התייחסו בחשדנות ולעתים בעוינות לדרשנים המקצועיים, כי לא היו להם אמצעי פקוח וצנזורה עליהם.⁷¹ דרשנים אלו נאבקו על זכותם, הן לשאת את דרשותיהם והן להתפרנס מאומנותם. בפולין, לדוגמה, נאבקו הדרשנים המקצועיים בזלזול שהפגינו כלפיהם הרבנים נושאי התפקידים בקהילות, ודרשו להכיר בהם כמי שנושאים את דגל התרבות העממית. הם בקשו אפשרות לשאת את דרשותיהם ויחס של כבוד.⁷²

הדרשה היתה אירוע ציבורי שעל הגבול הדק שבין פולחן לבידור. מכאן נבע מעמדו הפרדוכסלי של הדרשן: הוא אמור היה להביא את הכתוב במקורות, אבל אם לא חידש איבד את תשומת הלב של קהלו. היה עליו לעניין, לסקרן ולדובב מחדש את הטקסטים הישנים.⁷³ הדרשן חייב היה לכוון את דבריו גם למשכילים שבקהל אבל גם לבעלי הבתים.⁷⁴ התוכן והאסתטיקה של הדרשה היו חשובים, אבל הכישורים הרטוריים של הדרשן לא פחות. הדרשן חייב היה להיות בעל ידע רחב בתורה, אבל גם יצירתי ומלהיב.⁷⁵ הדרשה נתנה ביטוי לאינדיבידואליות של הדרשן, ולצרכים של הקהל שהיה חלק בלתי נפרד מהאירוע.⁷⁶

ספרי הדרשות

מצויים בידינו ספרי דרשות מהמאות ה-12 וה-13, עת דרשנים כרבי אברהם בר חייא, הרמב"ן, רבי יעקב אנאטולי ורבונו בחיי העלו את דרשותיהם על הכתב כחלק מפריחת הכתיבה של ספרות המוסר בכלל. המצאת הדפוס העצימה את התהליך. לדעת יוסף דן, מבחינה כמותית ספרותית ספרות הדרוש היא הספרות המרכזית בחיי עם ישראל בימי הביניים ובראשית זמן החדש.⁷⁷

הדרשות הכתובות והמודפסות אינן זהות לאלה שנשאו בע"פ. בעת נשיאת הדרשות השתמשו הדרשנים בשפה עממית ושילבו מלים בערבית, באידיש, בלדינו ובאיטלקית, ולעתים נשאה הדרשה כולה בשפת המקום. כאשר הגיעו הדרשות לדפוס הן שוכתבו, בדרך כלל בעברית משובחת.⁷⁸ רק חלק קטן מן הדרשות שנישאו הוכנסו לאוסף הכתוב או המודפס, וגם אלו תוך הקפדה על עריכה תוכנית, צורנית ורעיונית. מספר רב של ספרי דרוש נדפסו במאות ה-16 וה-17 ורובם ככולם של חכמים בעלי תפקידים רשמיים בקהילה, מרביצי תורה או בני משפחות עשירות שידם היתה משגת תשלום הוצאות ההדפסה.⁷⁹

אם עד למחצית המאה ה-16 היו אלה חיבורי הלכה ובעיקר השו"ת שכל חכם שאף לכנס ולהדפיס בחייו, או שבני משפחתו תלמידיו ומוקיריו עשו זאת אחרי מותו כזכר לפועלו, עתה שאפו ועמלו למען הדפסת דרשות.⁸⁰ ה נתונים המתקבלים מן המאגר מאשרים את הקביעה הזו. רק באימפריה העות'מאנית מועדפים ספרי השו"ת על ספרי הדרשות (ראה טבלא מס' 14 להלן).

טבלה 14: השוואה בין הדפסת ספרי דרשות וספרי שו"ת שנכתבו והודפסו בשנות ה"שיף".

ש"ת	דרשות	נושא
40	73	ארץ דפוס איטליה
8	32	פולין
1	31	בוהמיה
29	18	אימפריה עות'מאנית
	3	שוויץ
	2	גרמניה
	2	שוויץ
78	161	סה"כ

דרשנים קבועים לא מעטים, שדרשו שבת אחרי שבת, צברו במשך השנים מעין פירוש דרשני לחלק גדול מן התורה וכאשר באו להעלות דרשותיהם על הכתב, נוצרו פעמים רבות ספרים פרשניים-דרשניים.⁸¹ ספרות הדרשות הפכה במאות ה-16 וה-17 לאמצעי ספרותי אמנותי עומד ברשות עצמו, הנשען על הדרוש הרטורי אך שונה ממנו בעיקר בשל העובדה שהועלה על הכתב. המאגר מונה 193 ספרי דרשות המהווים % 3.5 מתוצרת הדפוס של שנות ה"שיף". נתון זה, כעומד בפני עצמו, אינו מעיד על חשיבותן הגדולה של הדרשות בחיי העם ויש להוסיף לכך מגמות נוספות:

טבלה 15: הדפסת יצירות העוסקות בעיקרי האמונה בשנות ה"שיף"

עשור	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	ל"י	סה"כ	% מכלל הדפוסים
ארץ דפוס איטליה	7	2	8	5	12	20	19	3	9	3		88	3
בוהמיה					7	7	11	8	4	1		38	8
פולין			1	9	4	10	4	3	1	3	2	37	4
אימפריה עות'מאנית	2		4	3	4	3	3		2			21	4
גרמניה								1	2			3	1
שוויץ					2		1					3	1
צרפת										1		2	1
לא ידוע											1	1	
סה"כ	9	2	13	17	29	40	38	15	19	8	3	193	
% מכלל הדפוסים	1	0.5	2	4	6	6	6	2	4	3		3.5	

1. התגברות המגמה של הדפסת ספרי הדרשות ההולכת ומתחזקת עם פריחת הדפוס בשנות ה"שיף". במחצית השנייה הודפסו 117 לעומת 72 במחצית הראשונה, ובשלושת עשורי

הפריחה: החמישי, השישי והשביעי, מוכפל חלקם היחסי של דפוסי ספרי הדרשות. (ראה לעיל טבלא מס' 15)

2. פראג בולטת באחוז היחסי של ספרי הדרשות שהודפסו בה וזאת בעיקר עקב פעילותם הדרשנית הנמרצת של המהר"ל מפראג ושל אפרים שלמה מלונטשיץ.⁸²
3. על האקטואליות והפופולריות של הדרשות מצביעה העובדה שרוב ספרי הדרשות שהודפסו היו של כותבים בני הזמן: מתוך 193 דרשות שהודפסו, 161 היו בנות הזמן.⁸³ כיוון שהדרשה היא בראש ובראשונה יצירה אורלית וברור שהרבה יותר דרשות נשאו משנתבנו, בוודאי מאשר הובאו לדפוס, אפשר להירמז על הפופולריות שלהן מפופולריות של יצירות אחרות ששמשו בין היתר גם כספרי עזר לדרשנים: המפתחות השונים, הקונקורדנציות, לקטי המדרשים והלקטים. אם נעז לחבר את כל הספרים הללו נגלה שיחד הם מהווים שמינית מתוצרת הדפוס של שנות ה"שיף", דבר המאושש ומחזק את דעת החוקרים ובני הזמן על חשיבותה והפופולריות של הדרשה במאות ה-16 וה-17 (ראה טבלא מס' 16 להלן).

טבלה 16: סך דפוסי ספרי הדרשות וספרי העזר לדרשנים שהודפסו בשנות ה"שיף"

נושא	סה"כ
ספרי דרשות	193
לקטים רלוונטיים	177
מפתחות רלוונטיים	106
קונקורדנציות	14
ספרי הדרכה לדרשנים	10
סה"כ ⁸⁴	486

ד. חשיבותו של המרכז הרוחני בצפת בחיי היהודים במאה ה-16

בצפת התרכזו בין השנים 1520-1580 בכירי הרבנים והיוצרים של העם היהודי בתקופה. הנהגה רוחנית זו נקטה בסדרה של פעולות לאיחוד העם היהודי תחת הנהגתה: נעשה בה ניסיון, בידי יעקב בירב, יוסף קארו, משה אלשיך ויעקב בירב הנכד לחדש את הסמיכה.⁸⁵ יוסף קארו הוביל בה במשך כ-40 שנה מגמה גוברת והולכת של קודיפיקציה של ההלכה, שהגיעה לשיאה בהדפסתו והפצתו של ה"שולחן הערוך".⁸⁶ מקובלי צפת הובילו מהלך של הנחלת הקבלה לשכבות רחבות של העם באמצעות הנהגות וריטואלים.⁸⁷

באמצעות ניתוח קטלוג הספרים ניתן להצביע על כוחם הרב של חכמי צפת, כפי שהתבטא בתוצרת הדפוס של המחצית השנייה של המאה ה-16 והעשור הראשון של המאה ה-17. כ-300 יצירות של חכמי צפת הודפסו בשנות ה"שין" (ראה טבלא מס' 17 להלן).

טבלה 17: יצירות של חכמי צפת שהודפסו במרכזי הדפוס העברי בשנות ה"שין", בחלוקה לעשורים.

עשור	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	ל"י	סה"כ
ארץ דפוס												
איטליה	1	7	17	29	25	30	46	3	3	6	1	168
פולין				5	9	14	4	12		3		47
אימפריה עות'מאנית	1	1	15	8	7	10	2				1	45
בוהמיה							2	13	6		1	22
גרמניה									6	1		7
שוויץ					2		2		1			5
לא ידוע								1		1	1	3
סה"כ	2	8	32	42	43	54	56	29	16	11	4	297

רוב היצירות הצפתיות שהודפסו היו של חכמים בני הזמן, ובולט בהן חלקם של חכמי המאה ה-16. (ראה טבלא מס' 18 להלן).

טבלה 18: התפלגות דפוסי היצירות של חכמי צפת, בשנות ה"שין", לפי המאות בהן נכתבו

מאה	14	15	16	17	ל"י	סה"כ
ארץ דפוס						
איטליה	1	1	162	3	1	168
פולין			47			47
אימפריה עות'מאנית			45			45
בוהמיה			22			22
גרמניה			6	1		7
שוויץ			5			5
לא ידוע			3			3
סה"כ	1	1	290	4	1	297

הקטלוג מונה 1604 יצירות, שנכתבו במאה ה-16 ונדפסו בשנות ה"שין". 290 מהן נכתבו בצפת, מכאן, שהתוצרת הספרותית המודפסת של חכמי צפת מהמאה ה-16 היוותה % 18.3 מכלל הספרים ממאה זו שהודפסו.

מן הערים המרכזיות של התפוצה היהודית במאה ה-16 נטלו חכמי צפת את הבכורה במספר יצירותיהם המודפסות (ראה טבלא מס' 19 להלן).

טבלה 19: תוצרת הדפוס של חכמי המאה ה-16 לפי מקום כתיבת היצירה (מעל 50 יצירות).

מספר יצירות	מקום חיבור הספר
290	צפת
138	סלוניקי
125	קושטא
119	קרקוב
79	ונציה
60	מנטובה
55	לובלין

ההשפעה של חכמי צפת באה לידי ביטוי גם בתחום התוכני של היצירות: במספר תחומים חלקה היחסי של התוצרת הצפתית מהמאה ה-16 מרשים במיוחד: בקבלה היא היוותה 44%, תנ"ך ומפרשיו 35%, בהלכה ופוסקים 30%, בספרות יפה 30% ובמוסר 21%. המאגר מאפשר להוסיף נדבך למחקרים הקיימים ולהצביע על כוחם, מעמדם, יצירתיותם והשפעתם של חכמי צפת בני המאה ה-16 (ראה טבלא מס' 20 להלן).

טבלה 20: התפלגות יצירות חכמי צפת בני המאה ה-16 שהובאו לדפוס לפי נושאייהן, יחסית ליצירות האחרות באותו נושא שנכתבו בתקופה.

נושא היצירה	סה"כ מאה 16	צפת מאה 16	%
קבלה	248	113	46
הלכה ופוסקים	341	103	30
תנ"ך ומפרשיו	188	65	35
ליטורגיה	197	31	16
מוסר	112	23	21
דרשות	129	10	8
ספרות יפה	27	7	26
ש"ת	61	6	10
מדרש ואגדה	79	4	5
מדעים	22	4	18
דקדוק	187	1	0.5
משנה, תלמוד ומפרשים	78	2	3
שונות	29	3	10
פילוסופיה	50	2	4
היסטוריה	27	1	4

ה. מקומה של הקבלה בחיי החברה והתרבות היהודים בשנות ה"שין" או כפי שמתארים זאת המחקרים השונים: יציאתה של הקבלה ממסתוריה והפיכתה לנחלת הכלל.

הקבלה התקיימה בעולמה הרוחני של היהדות בצדם של תחומי מחשבה, הגות ויצירה אחרים.⁸⁸ אך להבדיל מהתחומים האחרים, הקבלה היתה נחלתם של יחידי סגולה, ורק במאה ה-16, אחרי גירוש

ספרד, פרצה למרחבי החיים של המוני בית ישראל.⁸⁹ הקבלה התפשטה תוך כדי מאבק רחב על מעמדה: נדונו זיקתה אל הפשט, תביעתה לרכוש תוקף בהכרעות הלכתיות והשפעתה בעיצוב מנהגים, לאור הפרשנות הרוחנית החדשה שהציעה. רבים מהתומכים בה הצביעו על היתרון שבעיסוק בה על גבי העיסוק בפילוסופיה. פולמוסים רבים נערכו סביב השאלה מי רשאי לעסוק בקבלה, או נכון יותר על מי לאסור זאת והאם להדפיס יצירות קבליות. המאבק ההולך והמתרחב נתן ביטוי להשקפתם של מקובלים רבים בני דור מגורשי ספרד, שהעיסוק בזוהר בפרט ובקבלה בכלל יזרוז את ביאת המשיח.⁹⁰ הביטויים לפופולריות של הקבלה באוסף הספרים מגוונים, 459 ספרים עוסקים בקבלה והם מהווים 8% מתוצרת הדפוס.

טבלה 21: התפלגות הדפסת ספרי הקבלה גיאוגרפית וכתובנית בשנות ה"שיף".

עשור	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	ל"י	סה"כ
ארץ דפוס	14	27	33	8	26	20	60	9	15	4	3	219
איטליה	2		1	8	10	27	8	11	7	12		86
פולין	8	2	9	7	8	14	3		1		1	53
אימפריה עות'מאנית												51
בוהמיה		1	1	1	3	2	6	28	8		1	25
גרמניה	3						1	4	5	4		19
שוויץ				1	1		9	1	2			2
ארצות השפלה										1		2
צרפת		1								1		2
לא ידוע					1						1	2
סה"כ	27	31	53	25	53	63	87	53	39	22	6	459

הכיסופים לגאולה היו אלמנטים מרכזיים בחלומות, באמונות ובדעות של היהודים בשנות ה"שיף". הצורך להתמודד עם הגירוש ותוצאותיו יצרו מגוון של עמדות, אשר אחת מהן היתה תקווה שהמשיח בפתח.⁹¹ רבים חשו שהם נמצאים בתקופת חבלי משיח, המסמנים את תחילת הגאולה.⁹² לאמונה זו היו ביטויים שונים: היו שפעלו כמשיח או כשליחו: אשר מלעמלין, "משיח שקר" שפעל בעיקר בקרב יהודי בוהמיה ואשכנז.⁹³ שלמה מולכו, בן למשפחת אנוסים שמשמש פקיד רם מעלה בחצר המלך הפורטוגלי ונסחף בשלהי שנות ה-20 של המאה ה-16 בחלומותיו של דוד הראובני. הוא התגייר, ברח מפורטוגל, נדד בין קהילות וטלטל בדרשותיו ומעשיו יהודים רבים בכל מקום בו שהה, עד שהועלה על המוקד במנטובה בפקודת הקיסר הגרמני,⁹⁴ האר"י, שלאחר מותו בשנת 1573 נתפס בעיני רבים מאנשי צפת כמשיח בן יוסף, אמונה שהיתה קשורה באמונה שמשח בן דוד יופיע בשנת של"ה,⁹⁵ וגם חיים ויטאל (רח"ו), תלמיד האר"י, ראה את עצמו משיח בן יוסף.⁹⁶ אפשר כי זיהו בין דמות זו לדמות צדיק הדור, גישה שהתפתחה בצפת באותה תקופה.⁹⁷

ננקטו פעולות לזירוז וקידום ביאת המשיח: חבורות מבית מדרשם של שלמה אלקבץ, משה קורדוברו ומאוחר יותר מבית מדרשו של אזכרי עסקו במעשה תשובה וסיגופים כדי לקבל את פני המשיח. צפת נתפסה כמקום מפתח בהתגלות המשיח: בשנת 1569 הגיע לצפת ממצרים רבי יצחק בן שלמה האשכנזי(האר"י הקדוש). הוא האמין שלעם ישראל יש יכולת לקרב את הגאולה הקוסמית ע"י תיקון הפגמים באמצעות התמסרות לתחינות, כוונות וייחודיים, צומות וסיגופים, לימוד הזוהר, השתטחות על קברי צדיקים ומעשי צדקה.⁹⁸ בעקבות כל אלה נתפסה צפת כמקום מפתח להתגלותו של המשיח ויהודים רבים מתפוצצות שונות נמשכו לא"י ובייחוד לצפת, מי לצורך שהות ארוכה או קצרה ומי לחיות את חייו בה.

תרבות חיזוי הקץ: חיזוי הקץ הגביר את הצפייה לגאולה וזו את חישובי הקץ.⁹⁹ אנשים, שדעתם היתה מכובדת בעיני הציבור, דברו על ביאת המשיח כעל אירוע קרוב ממש: הרופא והאסטרוולוג בונט דב לטס, יליד צרפת שפעל ברומא של שלהי המאה ה-15 כרופאם האישי של האפיפיורים אליסנדור השישי וליאו העשירי, קבע את שנת 1505 כשנת הגאולה.¹⁰⁰ אברהם זכות, ההיסטוריון האסטרוולוגי, רואה בתקופתו את התממשות הכתוב בספר דניאל ומחשב את תאריך תחילת הגאולה - שנת 1504.¹⁰¹ בחישובי הקץ עסקו גם יצחק בן יוסף הכהן בספרו, "פירוש מגילת רות, סוד הגאולה" וגדליה אבן יחיא ב"שלשלת הקבלה". מרדכי דאטו, יליד ונציה, שהה בשנת 1565 בצפת, שם למד קבלה אצל משה קורדוברו. הוא חיבר את "מגדל דוד", ספר שנושאו הוא בשורת הגאולה, וכששב לאיטליה ייסד חבורת מקובלים משיחיים, מחשבי קץ, שקבעו שהמשיח יגיע בשל"ה.¹⁰² יוסף הכהן, בחיבורו "דברי הימים למלכי צרפת ומלכי בית אוטומאן", מגלה התעניינות בהיסטוריה הכללית מתוך תחושה שהוא חוזה באפוקליפסה הקודמת למשיח, כפי שמתוארת בספר דניאל.¹⁰³

טבלה 22: התפלגות היצירות העוסקות במשיח שהודפסו בשנות ה"שין" כרונולוגית וגיאוגרפית.

עשור	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	סה"כ
ארץ דפוס	1	5	4		1	3	2	1	1		17
איטליה											
בוהמיה								1	1		3
פולין						3					3
גרמניה	1										1
שוויץ									1		1
סה"כ	1	5	4		1	7	3	2	1	1	25

המאגר מצביע על עשרות ספרים שהודפסו בשנות ה"שין" והעוסקים במשיח ובסימניו. (ראה טבלה מס' 22 לעיל).

נושאי הגאולה והמשיח הוּו מוטיבים מרכזיים ביצירות שונות: בצפון אפריקה נתחברה מסביב ל"נשמת" מערכת פיוטים, שהתמקמה בפתיחה בסיום וב"תחנות" השונות של התפילה. פיוטים אלו עוסקים בגאולה.¹⁰⁴ דון יצחק אברבנל, אחד מן המנהיגים החשובים של גולי ספרד, חבר טרילוגיה משיחית: "מעניני ישועה", "ישועות משיחו", ו"משמיע ישועה"¹⁰⁵, על מנת לחזק את היהודים הספרדים באמונתם ולתת בידם כלים מול טענות מומרים, מטיפים ומתווכחים נוצריים.¹⁰⁶ שלושה ספרונים אלו הם חלק מיצירתו הכוללת של אברבנל, שנכתבה בין השנים 1492-1508 והיתה מסכת מובנית, שמטרתה חינוכית שיקומית - בניית האימון והאמונה של העם בגאולה המתקרבת.¹⁰⁷

בסלוניקי רבי שלמה בן יצחק לבית הלוי, נצר למשפחת מגורשי ספרד, ממנהיגיה הבולטים של הקהילה, רב דרשן, ויוצר מגוון, התמודד עם ייאושם של רבים ממגורשי ספרד וצאצאיהם בדרשותיו ובחיבוריו הפרשניים, בהבטיחו גאולה מהירה ושלמה.¹⁰⁸ סממן מעניין היה הנוהג באיטליה, במחצית הראשונה של המאה ה-16, להדפיס בשערי הספרים את צורת בית המקדש, מנהג שעבר לארצות אחרות.¹⁰⁹

המאגר מונה עשרות יצירות שעסקו בגאולה והודפסו בשנות ה"שין" (ראה טבלא מס' 23 להלן).

טבלא 23: התפלגות היצירות העוסקות בגאולה, גיאוגרפית וכתבולוגית

עשור	2	3	4	5	6	7	8	9	10	ל"י	סה"כ
ארץ דפוס איטליה		2				2					4
פולין			1		4			1			6
אימפריה עות'מאנית	2										2
בוהמיה					1	1	1			1	4
סה"כ	2	2	1		5	3	1	1	1	1	16

ניתן להוסיף ליצירות אלו גם את היצירות העוסקות בתחיית המתים שמקובלת כחלק בלתי נפרד מהוית המשיח והגאולה. המאגר מונה עשרות יצירות העוסקות בנושא זה (ראה טבלא מס' 24 להלן).

טבלה 24: התפלגות היצירות העוסקות בתחיית המתים שהודפסו בשנות ה"שיף, גיאוגרפית וכרונולוגית

עשור	1	2	3	4	5	6	7	8	9	ל"י	סה"כ
איטליה	3	4	5		1		2	1			16
פולין			1	1		3	1	2	1		9
אימפריה עות'מאנית			4			2					6
גרמניה	1	2									3
בוהמיה						2					2
שוויץ									1		1
סה"כ	4	4	12	1	1	7	3	1	3	1	37

חבורות מיוחדות במינן היו חבורות משכימי בוקר ששרו והתפללו בטרם עלה השחר. ראשיתן בבני חוגו של הנגיד רבי יצחק הכהן שולאל, בירושלים של שלהי המאה ה-15. בתחילת המאה ה-16 התפשט המנהג, והוקמו משמרות תפילה ותחנונים בכל רחבי העולם היהודי, בתקווה לזרז הגאולה.¹¹⁰ בצפת התפרסמה החבורה, שפעלה באמצע המאה ה-16 סביב הגיסים משה קורדוברו ושלמה אלקבץ. הם שילבו פרקטיקה של יציאה לחיק הטבע ועליה על קברי צדיקים. בעיר פעלו גם חבורתו של האר"י בתחילת שנות ה-70 של המאה ה-16, חבורתו של אלעזר בן משה אזכרי, בעל "ספר חרדים" וכן חבורה של אנוסים לשעבר, שניסתה לכפר על חטאיה בסיגופים ומלקות.¹¹¹ משמרות משכימי בוקר פעלו גם בהנהגתו של חיים ויטל בשנות ה-90 של המאה ה-16.¹¹²

מנהגי צפת הגיעו לצפון איטליה: רבי גדליה בן משה קורדוברו בא לונציה בשנת שמ"ב על מנת להדפיס את ספרי אביו ונשאר בצפון איטליה כ-6 שנים. הוא נשא דרשות במודינא, בהן הטיף להשכים כדי לבכות על החורבן ולהתפלל על הגאולה.¹¹³ השפעה רבה יותר נזקפת לזכותו של ישראל סרוג, שבא בסוף המאה ה-16 לאיטליה והפיץ שם את הנוסח שלו לתורת האר"י. רבי אהרון ברכיה ממודינא (ראב"ם), שבביתו התאכסן, ראה אותו קם בחצות הלילה, הושפע ממנו ומהנהגותיו וייסד במודינא בראשית המאה ה-17 חבורה לתיקון ותפילות על הגאולה באשמורת הבוקר. חבורת מעירי השחר בראשותו פעלה בעיר במשך שנים רבות והוא אף לקט והוציא לאור עבורם סדר תפילות מיוחד.¹¹⁴ בשנת 1623 החליטו האחים אוסיליו במודינא לפתוח בית כנסת בביתם ולהעמיד גם הם משמרת "שומרים לבוקר". לבקשתם חיבר קדמי (גיסו של ראב"ם) את ספרו "כנף רננים".¹¹⁵

התחרות בין שתי החבורות במודינא היתה חלק מתנועת מתפללי שחר ומתקני חצות, שפרחה באיטליה בשלהי המאה ה-16 ובמחצית המאה ה-17 והחזיקה מעמד 200 שנה. האגודות הללו היו ידועות בשמות "שומרים לבוקר", "מעירי שחר" ו"חדשים לבקרים".¹¹⁶ בשליש הראשון של המאה ה-

17 חבורות אלו היו ממוסדות, קשורות לקהלים ובתי הכנסת השונים והיו להם ספרי תפילות פיוטים ותחינות המיועדים לטכסי השחר והתיקונים.¹¹⁷

ככל הנראה פעלו חבורות כאלה גם במרכז אירופה. ראייה אפשרית אפשר למצוא בפיוטיו של אברהם בן אביגדור ל"שומרים לבוקר", שנדפסו ושמשו כנראה חבורה בפראג כבר במחצית הראשונה של המאה ה-16.¹¹⁸ לחבורות אלו הודפסו סידורים מיוחדים, שלא ספק אפשר לצרפם לרשימת הספרים שכותרתם הכללית "קבלה". המאגר מונה עשרות סידורים מסוג זה (ראה טבלא מס' 25 להלן).

טבלה 25: התפלגות ספרי התפילה ל"שומרים לבוקר" שהודפסו בשנות ה"שי", גיאוגרפית וכוונולוגית

עשור	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	ל"י	סה"כ
ארץ דפוס איטליה					3	2	5	4	12	2	2	30
פולין	1								2			3
אימפריה עות'מאנית			1									1
בוהמיה				1				4				5
שוויץ					3	1						4
ארצות השפלה							1		3			4
סה"כ	1			1	4	5	6	9	14	5	2	47

מספרי התנ"ך, אסתר ודניאל נתפסו כצופנים בחובם רמזים לביאת המשיח ולגאולה. בבדיקה של המאגר מתברר שהודפסו עשרות פעמים וכן הודפסו להם פירושים שונים, מסורתיים ובני הזמן (ראה טבלאות מס' 26-27 להלן).

טבלה 26: התפלגות הדפסת אסתר ומפרשיה בשנות ה"שי", גיאוגרפית וכוונולוגית

עשור	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	ל"י	סה"כ
ארץ דפוס איטליה	3	4	4	4	5	6	1	2	2		1	27
אימפריה עות'מאנית	1			3	2	2		3				11
פולין					1	1	1		1	1	1	6
בוהמיה						2	3					5
ארצות השפלה						1	1					2
שוויץ						1						1
צרפת									1			1
גרמניה							1					1
לא ידוע										2		2
סה"כ	3	5	7	8	9	6	10	3	3	1	4	56

טבלה 27: התפלגות הדפסת דניאל ופירושו בשנות ה"שין", גיאוגרפית וכתבולוגית

עשור	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	סה"כ
ארץ דפוס											
איטליה	2	2	1		1	3	4	2			15
שוויץ			1			1		4			6
ארצות השפלה									1	4	5
אימפריה עות'מאנית		1	1		1						3
פולין					1	1					2
צרפת	2										2
גרמניה					2						2
אנגליה					2						2
לא ידוע									1	1	2
סה"כ	4	2	3	1	4	8	4	6	2	5	39

דפוסי שני ספרים אלו והפירושים להם, המונים יחד 95 רשומות במאגר, מהווים 9% מ-1031 היצירות שהוכנסו תחת הכותרת תנ"ך ומפרשיו.¹¹⁹ על העניין המיוחד בספרים אלו מאירה גם העובדה, שהפירושים בני הזמן לשני ספרים אלו מהווים חמישית מכלל הפירושים בני הזמן לכל ספרי המקרא שיצאו לאור בשנות ה"שין" (ראה טבלא מס' 28 להלן).

טבלה 28: חלקם של פירושים בני הזמן לדניאל ואסתר מכלל הפירושים לספרי המקרא שנכתבו ונדפסו בשנות ה"שין"

נושא	פ.לאסתר	פ.לדניאל	סה"כ פרושים למקרא	%
סה"כ	30	15	221	20

הנושאים המרכזיים בשירתו של גדול משוררי שנות ה"שין", ישראל נג'ארה, היו חורבן הארץ, המשיח, הגאולה והבניין העתידי הקרוב.¹²⁰ לכן בחרתי לצרף את דפוסי יצירותיו של ישראל נג'ארה למניין היצירות הקשורות בדרך זו או אחרת לעיסוק בקבלה. (ראה להלן טבלא מס' 29).

טבלה 29: התפלגות הדפסת ספרי שיריו של ישראל נג'ארה בשנות ה"שין" גיאוגרפית וכתבולוגית

עשור	4	5	6	7	8	9	ל"י	סה"כ
ארץ דפוס								
איטליה			2	3	1	1		7
אימפריה עות'מאנית	1	2	1	1			1	6
סה"כ	1	2	3	4	1	1	1	13

לרשימת הספרים העוסקים בקבלה יש לצרף את דפוסי יצירותיו של רבי משה בן נחמן (הרמב"ן). הרמב"ן נתפס כמי שעסק, בין השאר, בקבלה תיאורטית ומעשית ונחשב מגדולי המקובלים בדורו וזאת למרות שענייני הקבלה מפוזרים אך ברמיזה בכתביו המרובים. עוד בחייו, אמנם סמוך לפטירתו,

הוא נחשב כאישיות בעלת סמכות גדולה גם בענייני קבלה. בלשונו של רב צעיר: "הקבלה היתה הבריה המבריה את כל יצירותיו".¹²¹
 עשרות מיצירותיו נדפסו בשנות ה"שין" (ראה טבלא מס' 30 להלן).

טבלה 30: התפלגות הדפסת יצירות משה בן נחמן (הרמב"ן) בשנות ה"שין", גיאוגרפית וכתבולוגית.

עשור	1	2	3	4	5	6	7	8	9	ל"י	סה"כ
ארץ דפוס	5	6	1	1							
איטליה						3	1		3		20
בוהמיה							1	1			3
אימפריה עות'מאנית					1					1	2
פולין					1					1	2
גרמניה										1	1
סה"כ	5	6	1	1	2	4	2	1	5	1	28

אם נתייחס עתה אל מעמדן של היצירות הקשורות לקבלה יחסית למספר היצירות המודפסות בשנות ה"שין", אפשר לראות שהיא הנושא השלישי בכמותו לאחר ליטורגיה ותנ"ך ומפרשיו, והיא מהווה כשמינית מכלל תוצרת הדפוס המודפסת (ראה טבלא מס' 31 להלן).

טבלה 31: חלקה של הקבלה ויצירות הקשורות בה בתוצרת הדפוס העברי של שנות ה"שין".

נושא	סה"כ
קבלה	459
אסתר ופרושים	56
שומרים לבוקר	47
דניאל ופרושים	39
תחיית המתים	37
משה בן נחמן גירונדי (רמב"ן)	28
משיח	25
גאולה	16
נג'ארה	13
סה"כ ¹²²	680
סה"כ דפוסים	5630
אחוז מכלל תוצרת הדפוס	12%

האבחנה המקובלת של החוקרים בדבר התגברות העניין בקבלה בשלהי המאה ה-16 ותחילת המאה ה-17 מוצאת ביטוי בניתוח המאגר. בשני העשורים האחרונים של המאה ה-16 ובשני העשורים הראשונים של המאה ה-17, שבהם נצפית פריחה יחסית של תוצרת הדפוס, נצפית גם עלייה, הן נומינלית והן יחסית, בחלקם של דפוסים ספרי הקבלה (ראה טבלא מס' 32 להלן).

טבלה 32: התפלגות דפוסי ספרי הקבלה לאורך המאה

עשור	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	ל"י	סה"כ
קבלה	27	31	53	25	53	63	87	53	39	22	6	459
תוצרת כללית	656	581	626	471	513	688	675	595	462	286	77	5630
%	4	5	8	5	10	9	13	9	8	8		8

על הפופולריות של הקבלה מעיד גם מספר הספרים שנכתבו בתחום בשנות ה"שין" וזכו להגיע למכבשי הדפוס: מתוך 459 ספרי הקבלה שהודפסו 289 נכתבו בשנות ה"שין" (ראה טבלא מס' 33 להלן).

טבלה 33: התפלגות חיבור ספרי הקבלה שהודפסו בשנות ה"שין" לפי מאת כתיבתם

מאה	סה"כ
1	3
2	5
10	1
12	2
13	77
14	21
15	32
16	248
17	41
לא ידוע	29
סה"כ	159

טבלה 34: ההתפלגות הכמותית של היצירות שנכתבו והודפסו בשנות ה"שין" על פי נושאייהן

נושא היצירה	חוברו והודפסו בשנות ה"שין"	% מסה"כ שחוברו והודפסו בשנות ה"שין"
הלכה ופוסקים	410	21
קבלה	289	15
ליטורגיה	261	13
תנ"ך ומפרשיו	221	11
דקדוק	220	11
דרשות	158	8
מוסר	129	6
משנה, תלמוד ומפרשים	105	5
מדרש והגדה	93	5
שו"ת	78	4
שונות	62	3
פילוסופיה	57	3
היסטוריה	42	2
ספרות יפה	39	2
אמונות עממיות ומאגיה	33	2
מדעים	33	1

הפופולריות של הקבלה בולטת גם בהשוואה לשאר נושאי היצירות שחוברו והודפסו בשנות ה"שין". כאן היא נמצאת מבחינה כמותית במקום השני לאחר הלכה ופוסקים. (ראה טבלא מס' 34 לעיל).

הקבלה חדרה לכל שכבות העם היהודי בתפוצותיו השונות באמצעים שונים:

1. הדפסת הזוהר במאה ה-16 תרמה להפצתו בחוגים רחבים, ולתהליך שבו קנה ספר הזוהר מקום של טקסט קנוני רביעי ליד התנ"ך, המשנה והתלמוד.¹²³
 2. השימוש במוטיבים קבליים בדרשות הלך וגבר החל משנות ה-70 של המאה ה-16. בהכניס מוטיבים אלו לתוך דבריהם, הדרשנים שמרו על המאפיינים הבסיסיים של הדרשה - רעננות וחיידוש תוך התייחסות למה שמעסיק את הציבור, אך בו בזמן עשו גם להפצת הקבלה.¹²⁴ המאגר רושם 25 דרשות בעלות תכנים קבליים מתוך 193 יצירות דרשניות.
 3. מפרשים רבים דובבו בפירושיהם רעיונות קבליים.¹²⁵ המאגר רושם 60 יצירות כאלה שחוברו והודפסו בשנות ה"שין" והן מהוות % 27 מכלל היצירות מסוג זה. (ראה טבלא מס' 35 להלן).
- טבלה 35: התפלגות דפוסי הפירושים למקרא בעלי תוכן קבלי שחוברו והודפסו בשנות ה"שין".

עשור	פרושים עם תוכן קבלי	כלל הפרושים	חלק יחסי באחוזים.
1	2	9	22
2	2	6	33
3	2	15	13
4	2	18	11
5	4	19	21
6	8	39	20
7	21	55	38
8	14	31	45
9	3	13	23
10	0	10	0
לא ידוע	1	6	17
סה"כ	60	221	27

4. התפתחה ספרות מוסר עממית קבלית, שביסודה ההנחה כי המוסר הקבלי הוא המיצוי השלם של תורת המוסר היהודית. הספר הראשון שעלה על מכש הדפוס בניסיון לשלב ולמזג את תורת המידות עם חכמת הקבלה היה "ראשית חכמה" של אליהו די וידאש. עד מהרה תפס "ראשית חכמה" מעמד של בכורה ליד "חובות הלבבות" הקלאסי, ובעקבותיו, משלהי המאה ה-16, הלכה וגברה השפעתה של ספרות המוסר הקבלית, שהטביעה את חותמה המובהק באורחות חייו של האדם היהודי בכל אתר ואתר.¹²⁶

המאגר מצביע על כמות גדולה יותר של דפוסי "ראשית חכמה" וקיצוריו מאשר של "חובות הלבבות" בשנות ה"שיף"¹²⁷ (ראה טבלה מס' 36 להלן).

טבלה 36: השוואה בין דפוסי "חובות הלבבות" ל"ראשית חכמה" וקיצוריו בשנות ה"שיף"

עשור	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	ל"י	סה"כ
חובות הלבבות	1	5	1		1	4		1				13
ראשית חכמה וקיצוריו			1	3	2	6	7	3	1	1	1	25

5. התפשטות ההנהגות הקבליות בקרב שכבות רחבות של הציבור היהודי בתפוצותיו השונות.

הכוח המניע להתפשטות זו היו מקובלי צפת, שעניינם היה ממוקד במשיחיות ושאיתם היתה להגיע לחוגים רחבים ביותר ע"י הפצתם של ריטואלים ומנהגים חדשים.¹²⁸ במאה ה-17 התפשטה אפנת ספרי ההנהגות. ריטואלים שמרובים בהם הפרטים והדקדוקים הוו כלים מיסטיים, שמטרתם איחוד בין עולמות תחתונים ועליונים והשגת הרמוניה עולמית:¹²⁹ צוואות, קיצור ספרי מוסר, הנהגות על פי הזוהר, הנהגות ותיקונים לוריאניים, ספרי סגולות ורפואות והנהגות לקבוצות מסוימות באוכלוסייה - נשים, יולדות ומיילדות, חזנים ושוחטים.¹³⁰ כמו כן נפוצו ספרי תיקונים וספרים העוסקים בריטואלי שכיב מרע ומוות.¹³¹

גם כאן מוסיף המאגר נדבך לדעת החוקרים ומצביע על מגמה של עלייה בפופולריות של ספרי ההנהגות בשלהי המאה ה-16 ותחילת המאה ה-17 (ראה טבלה מס' 37 להלן).

טבלה 37: הנהגות קבליות - התפלגות לפי מקום חיבור הספר לאורך העשורים של שנות ה"שיף".

עשור דפוס	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	ל"י	סה"כ
מקום חיבור												
צפת			1		4	5	9	2	3	2	2	28
איטליה						1	1		2	3		7
גרמניה		2	4				1					7
פולין				1	1		5					7
אימפריה עות'מאנית (ללא צפת)	2					2	1					5
הונגריה								2	1	1		4
לא ידוע						2			1			3
סה"כ	2	2	5	1	5	10	17	4	7	6	2	61

חלקה של צפת בהפצה ובפופולריזציה של הקבלה נידון בידי חוקרים רבים. הם תיארו את אנשי הרוח, שעסקו בקבלה בשליש הראשון של המאה ה-16 ומשכו לעיר מקובלים נוספים מרחבי העולם

היהודי: מסלוניקי עלה בשנות השלושים המוקדמות שלמה אלקבץ, שאישיותו כמקובל עוצבה עוד בגולה. הוא ייסד בעיר קבוצת מקובלים,¹³² שעסקה במעשי תשובה וסיגופים על מנת להחיש את הקץ¹³³ ובעקבותיה צצו חברות נוספות.¹³⁴

בשנים אלו ניסה יעקב בירב¹³⁵ לחדש את הסמיכה והסמיך בין השאר את יוסף קארו, שעלה לצפת והתיישב בה בעקבות הנחיית מגיד פלאי, עימו ניהל דיאלוגים ליליים.¹³⁶ קארו, שעסק בהאחדה וקודיפיקציה של ההלכה, קבע את מערכת היחסים בין הקבלה להלכה.¹³⁷ בשנים אלו פעל בצפת מוסמך נוסף של בירב, משה אלשיך, רב ומורה פופולרי, דרשן ופרשן של המקרא. הוא ייסד בצפת שתי ישיבות, לימד בהן ולמד קבלה. ממנה שאב את יסודות השקפת עולמו ובפירושו תרם לפופולריזציה של תכניה.¹³⁸ האווירה, בא"י בכלל ובצפת בפרט, נטענה מתח משיחי. הקבלה הפכה להיות כוח היסטורי מרכזי ובאמצעות העיסוק בה חפשו היהודים את התשובה לשאלה הישנה, שנעשתה דחופה ומציקה ביותר: מה פשר הגלות.¹³⁹ הקבלה נתפסה כמקור אוטוריטיבי של ידע, מעין ענף היולי של כתבי הקדש המגיע בייחוסו עד חנוך, נוח ואדם.¹⁴⁰ התבוננות ביצירות הקבליות שהודפסו בשנות ה"שין" מאפשר חיזוק ותמיכה במסקנותיהם של החוקרים. כ-44% מספרות הקבלה שהודפסה בשנים אלו חוברת בצפת, והספרות הקבלית היוותה % 42 מכלל היצירות שנתחברו בצפת בתקופה והודפסו בשנות ה"שין" (ראה טבלא מס' 38 להלן).

טבלה 38: התפלגות מקום חיבורן של יצירות קבליות בנות הזמן שהודפסו בשנות ה"שין"

מקום חיבור היצירה	סה"כ
צפת	114
איטליה	55
אימפריה עות'מאנית (ללא צפת)	40
פולין	31
גרמניה	12
בוהמיה	12
הונגריה	6
צרפת	1
ארצות השפלה	1
לא ידוע	17
סה"כ	289

אווירה זו היתה הרקע למפעלו הגדול של משה קורדוברו: ריכוז, פירוש, מיון וארגון החומר הקבלי, שהצטבר ככתבי יד בצפת, מפעל שהניב עשרות ספרים.¹⁴¹ בין יצירותיו "פרדס רימונים", מעין אנציקלופדיה לקבלה, "אור יקר", פירוש גדול בן 16 כרכים לזוהר, ויצירות רבות נוספות.¹⁴²

העוסקים במחקר הקבלה, בשנות ה"שין" בכלל ובקבלת צפת בפרט, תמימי דעים שקבלת האר"י דחקה את רגליה של קבלת קורדוברו כבר בשלהי המאה ה-16. על פיהם, מנהגיו המסתוריים של האר"י בחייו, שהיו גלויים רק לשבעה מתלמידיו ומותו החטוף יצרו סדרה של שמועות. בתחילת שנות ה-80 של המאה ה-16 בצפת החלה דמותו האגדית של האר"י להאפיל הן על גדולתו האישית והן על מפעלו של קורדוברו.¹⁴³ בין השנים 1592-1593 עשה להפצת קבלת האר"י ישראל סרוג.¹⁴⁴ בעשור הראשון של המאה ה-17 המשיך את המגמה חתנו, שלמה שלמיל מדרזניץ, שהפיץ את האגדות על האר"י באגרותיו לפולין. אלו הועתקו פעמים רבות ונדפסו בפעם הראשונה בשנת שפ"ט בבאזל, בסוף ספרו של יש"ר קנדיה "תעלומות חכמה".¹⁴⁵ שלושים שנה עברו מפטירת האר"י ועד שיצאו לקבלתו מוניטין בחוגי המקובלים מחוץ לא"י. חמישים שנה עברו עד שהתחיל תהליך חדירתה לשכבות הרחבות של העם. רק בדור הקודם ממש להתפרצות השבתאות, בין שנת 1620 לשנת 1650, הפכה הקבלה בנוסח האר"י לכוח היסטורי פעיל.¹⁴⁶

הניתוח של המאגר מאשר את הפופולריות של משה קורדוברו וממקד אותה בעשור האחרון של המאה ה-16, ובשלושת הראשונים של המאה ה-17. הוא אינו מצביע על תפיסת מקומה בשנים אלו בידי קבלת האר"י, או מה שנחשב כקבלת האר"י והנהגותיו, אלא מצביע על קיומן של שתי הקבלות זו בצד זו. עד תום שנות ה"שין", כלומר דור אחד לפני הופעתו של שבתאי צבי, אין כלל רמז במאגר על הפופולריות הסוחפת של קבלת האר"י ועל התפשטות הנהגותיו וקבלתו (ראה טבלאות מס' 40 ו-41 להלן). נראה שיש לבדוק מחדש קביעות אלו, יתכן בדרכים נוספות כגון כניסתם של מנהגי האר"י ופיוטיו לספרי התפילה ומנהגי התפילה, או עיון מחודש בכתבי היד של התקופה.¹⁴⁷

טבלה 39: התפלגות דפוסי יצירות האר"י וקורדוברו לאורך העשורים של שנות ה"שין".

עשור	4	5	6	7	8	9	10	סה"כ
נושא								
קבלת קורדוברו	1	8	5	2	4	2		22
קבלת האר"י	1		1	5	2	3	2	14

טבלה 40: התפלגות דפוסי יצירות העוסקות בקבלת האר"י וקורדוברו לאורך העשורים של שנות ה"שין".¹⁴⁸

עשור	3	4	5	6	7	8	9	10	ל"י	סה"כ
נושא										
קבלת קורדוברו		4	17	17	14	12	8	3	1	76
קבלת האר"י	1	2		4	13	6	11	6		43

מניתוח המאגר ניתן לראות ש- 111 יצירות מתוך 289 יצירות (38%) העוסקות בקבלה, שנכתבו ונדפסו בשנות ה"שין", עוסקות בקבלת קורדוברו וקבלת האר". נתון זה מאשש את הקביעה על תפקידה החשוב של קבלת צפת ועל חשיבותם של שני יוצרים אלו גם יחד.¹⁴⁹

חוקרים רבים מצביעים על כך שבשנים בהן פרחתה הקבלה בצפת פרוחה, התחזקה והתאקלמה הקבלה באיטליה. חלקם מדגישים ששריפת התלמוד הביאה לשינויים גדולים בחייהם הרוחניים של יהודי איטליה: התפשטות הקבלה מחד ולימוד המקרא, הדקדוק והשפה מצד שני.¹⁵⁰ החל מאמצע שנות החמישים של המאה ה-16 החלה באיטליה הדפסה שיטתית של ספרי קבלה. הודפסו שלוש מהדורות של הזוהר במנטובה וקרימונה בשלהי שנות החמישים של המאה ה-16, לאחר וויכוח נוקב שכדי לסיימו חתם יצחק דלאטאש בפיזארו על פסק להתיר הדפסת הזוהר וספרי הקבלה. כן חתם שם על פסק נגד הרבנים שביקשו לעכב זאת.¹⁵¹ במחצית השנייה של המאה ה-16 ובתחילת המאה ה-17 פעלו במנטובה מספר מקובלים. המפורסמים בהם היו עזרא מפאנו, אליקים ריאטי, מרדכי ירא ויואב גאליק.¹⁵² נוסדו בעיר חבורות של "שומרים לבוקר"¹⁵³ ומקובלים איטלקיים, ששהו תקופת מה בצפת, שבו לאיטליה והביאו עימם ממנהגי צפת, מאמונותיה ולעתים אף נהלו פרקטיקות של חישוב הקץ.¹⁵⁴

המאגר מאשר שבאיטליה אכן הודפסו כמעט מחצית מכמות ספרי הקבלה, שיצאו לאור בשנות ה"שין", אבל ראוי לציין שבאחוזים, חלקה בהוצאת ספרי הקבלה זהה לחלקה היחסי בתוצרת הדפוס בשנות ה"שין". לעומת זאת, באימפריה, בבוהמיה, בפולין ובגרמניה אחוז הוצאה לאור של ספרי הקבלה עולה על חלקם של מקומות אלו בעוגת ההדפסה (ראה טבלא מס' 41 להלן).

טבלה 41: ניתוח סטטיסטי לאימות ההבחנה על החלק היחסי של דפוסי הקבלה בארצות השונות

Country	Kabala Prints	% of WW Kabala Prints	All Prints	% of WW All prints
Italy	224	47.7	2625	47.8
Poland	88	18.7	911	9.1
Othman E.	55	11.7	499	9.1
Bohemia	53	11.3	464	8.4
Swiss	21	4.5	399	7.3
Germany	25	5.3	252	4.6
Netherlands	2	0.4	149	2.7
France	2	0.4	149	2.7
Total	470	100	5494	100
Mean (Excluding Italy)		7.5		7.5

Test: if the percent of Kabala prints in all countries, excluding Italy, are larger than their percent of totally prints. In other words, that the mean of their Kabala prints is significantly higher in total points.

חוקרים אחדים מצביעים על תרומת פעילותו של מנחם עזריה עמנואל בן יצחק ברכיה מפאנו (הרמ"ע) להתפשטות קבלת צפת באיטליה.¹⁵⁵ הרמ"ע, בן למשפחת בנקאים עשירה, ענפה ומפורסמת, רב, מוהל מפורסם ומשכיל, נסחף לקבלה בעודו איש צעיר, בהשפעת עזרא מפאנו, בעת שהותו במנטובה.

משה קורדוברו, כנראה בהמלצת מרדכי דאטו, מקובל מצפון איטליה ששהה זמן מה בצפת, שלח אל הרמ"ע עותק מספרו "פרדס רימונים" בשנת 1568. הלה התלהב והפך לדובר ומפיצה של קבלת קורדוברו באיטליה. לאחר מותו של קורדוברו, השקיע הרמ"ע כסף רב ברכישת כתבי היד שלו, וסייע בהעתקם ובהבאתם לבית הדפוס. כמו כן סייע לבנו של קורדוברו, גדליה, כאשר זה הגיע לונציה, להדפיס ספרי אביו.¹⁵⁶

לדעת החוקרים, בשנת 1592 החל מפנה בהשקפותיו של הרמ"ע. ישראל סרוג, מקובל מא"י בעל נטיות ספקולטיביות ודמיון רב, קנה בדמים מרובים בשנת 1586 או 1587 את כתביו הגנובים של חיים ויטאל, העוסקים בקבלת האר"י, ולמדם בעיון רב. סרוג עזב את א"י בשנת 1591 או 1592 ובידיו הכתבים, הזדהה כתלמיד האר"י ופנה לאיטליה, המרכז העיקרי לקבלה שבחוץ לארץ. כאן הפיץ את הגרסא שלו לקבלת האר"י, משוחרר משבועת תלמידי האר"י לרבים שלא לגלות תורתו, ועשה לעצמו קהל. קבלת סרוג התפשטה ושהה בתחילת המאה ה-17 לארץ ישראל. לסרוג היתה באיטליה השפעה רבה,¹⁵⁷ וגם הרמ"ח הפך ממעריך משה קור דוברו לחסיד האר"י, אך למעשה לתלמידו של ישראל סרוג.¹⁵⁸ בניסיון לגייס את המאגר לבדוק את השפעתו של הרמ"ח נמצאו 15 מיצירותיו שהודפסו בין השנים שמ"ד-שפ"ט. נוסף לכך ערך מנחם עזריה ספר אחד בשנת שפ"ג, הגיה ארבעה בין השנים שמ"ז לש"ס והביא לדפוס שבעה ספרים בין השנים של"ה-שפ"ג.¹⁵⁹ מסך 27 ספרים שהיה מעורב "רשמית" בדרך זו או אחרת בחיבורם או בהבאתם לדפוס, 16 עסקו בקבלה, מהם 9 בקבלת משה קור דוברו ו-3 בקבלת האר"י. אם נוסיף לכך את תמיכתו במפעלו של גדליה קור דוברו להדפיס ספרי אביו הרי המאגר סותר את ההנחה שנטש הרמ"ח את קבלת קור דוברו לטובתה של קבלת האר"י. אפשר אולי לומר, כמו שציינתי כבר לעיל, וכפי שכבר ציינו חוקרים נוספים, שחברו להן קבלת האר"י וקבלת קורדוברו והתקיימו זו בצד זו הן בלבן של הרמ"ע והן אצל מקובלי איטליה בכלל (ראה טבלא מס' 42 להלן).¹⁶⁰

טבלה 42: התפלגות הדפוסים העוסקים בקבלת האר"י ובקבלת משה קורודוברו באיטליה לאורך העשורים בשנות ה"שיף".

עשור	3	4	5	6	7	8	9	10	סה"כ
קבלה קורודוברו	1	1	14	8	12	4	5		45
אר"י		2		4	10		1	1	18

בעניין זה חובה לציין, שלא כל חכמי איטליה נשבו בקסמי הקבלה ונשמעו קולות רמים נגדה וכנגד העיסוק בה.¹⁶¹

המחקרים העוסקים בחדירת הקבלה לאימפריה העות'מאנית מצביעים על כך, שעד לשני העשורים האחרונים של המאה ה-16 אין ביטוי לעיסוק אינטנסיבי בתחום הקבלה: הדרשות והפירושים הנדפסים מפי חכמי איסטנבול ושאלוניקי אינם נושאים אופי או חותם קבלי עד סוף מאה זו. הקבלה מופיעה בהם כמקור אידיאי נוסף תוך כדי הרמוניזציה והתאמה לספרות הפילוסופית-עיונית. הקבלה לא היתה תחום עיוני פתוח לציבור או מבוקש על ידו, בניגוד מוחלט למעמד של הפילוסופיה והמדעים לענפיהם. חכמים למדו קבלה בדרך כלל בשלב מאוחר של חייהם, כתחום נוסף של תורה והשכלה. רוב הוגי הדעות שכתביהם נדפסו ראו בזה ובספרות הזוהר מדרש מן המדרשים. רבים מגדולי הרבנים במחוזות האימפריה אף הביעו התנגדותם להשפעת הקבלה על ההלכה. העיסוק המועט בקבלה בולט על רקע המגוון הגדול של הפעילות האינטלקטואלית והפריחה הגדלה והולכת של היצירה בתחומי המדרש והאגדה.¹⁶²

המאגר אינו תומך בטענה זו. חלקם של ספרי הקבלה שהודפסו באימפריה גדול מחלקם היחסי של ספרי האימפריה בתוצרת הדפוס בכלל ולטענה שהמדרש והאגדה הם הפופולריים בא המאגר ומוכיח ש-21 יצירות מסוג זה הודפסו מול 55 יצירות קבליות. גם באימפריה הלכו וכבשו הספרות והפרקטיקה הקבליות מקום של כבוד (ראה טבלא מס' 43 להלן).

טבלה 43: השוואת התפלגות הדפוסים של הקבלה ושל מדרש ואגדה באימפריה העות'מאנית לאורך העשורים בשנות ה"שיף".

עשור	1	2	3	4	5	6	7	8	9	ל"י	סה"כ
נושא קבלה	8	2	9	8	9	14	3		1	1	55
מדרש ואגדה	1	2	1	2	5	8	1		1		21

החוקרים הדנים ביחסם של חכמי פולין לקבלה מצביעים על מורכבות רבה. שלמה בן יחיאל לוריא (המהרש"ל) גילם בדמותו את המנהיג הרוחני האידיאלי של המאה ה-16. צאצא למשפחת רבנים רבת

יחס, פוסק, מפרש הגמרא, ראש ישיבה, מגיה, ובעל נס, שעסק בספר הזוהר וספרי קבלה נוספים.¹⁶³ אלא, שהעיסוק בקבלה נראה למהרש"ל כמטלה ליחידי סגולה בלבד. לדוגמא: איסורו לומר את שיר הייחוד, מצביע על הזהירות שנקט ודאג שאחרים ינקטו בשימוש בה.¹⁶⁴ רבי משה איסרליש (הרמ"א) ראה בזוהר יצירה קדומה ויסודית¹⁶⁵, וזה את חכמת הקבלה עם הפילוסופיה הדתית, והתנגד לפופולריזציה שלה בכל לבו.¹⁶⁶

שמואל אליעזר בן יהודה הלוי אידלש (המהרש"א), שבפירושו לחלק ההלכתי של התלמוד הסתפק בכלים כמו כושר ניתוח והשוואה, כך בפירושו לחלק האגדי ספרי פילוסופיה, היסטוריה וקבלה בכפיפה אחת.¹⁶⁷

מרדכי בן אברהם יפה, בעל הלבושים, ראה בקבלה חלק בלתי נפרד מהיצירה היסודית של היהדות ועסק בה בלבושים שלו. "והשלישי הוא הספר החמוד שעשה המקובל הגדול מנחם מרקנ"ט ז"ל.... והוא בביאורי אלה כולל כל חלקי חכמת הקבלה ובפרט הרבה מאמרים מן הזהר."¹⁶⁸

ההנהגה של יהודי פולין וליטא, הוועדים הגדולים, נקטה אמצעי זהירות. בעוד שבשנת 1594 אסרו יבוא ספרים עבריים מאיטליה מחשש קיפוח פרנסת מדפיסי פולין, הרי התקנות של שנת 1607 מצביעות על חשש ממין אחר לחלוטין: ועד ארבע ארצות אסר על יבוא ספרים מבאזל וממורביה, כיוון שבתי הדפוס במקומות אלו הכניסו פרשיות מספר הזוהר וענייני קבלה אחרים לתוך הסידורים. ההתנגדות התבטאה גם בבדיקת הסידורים שבאו ממקורות אלו ובתקנה נוספת משנת 1611 בה הורה הועד שכל קהילה תרכוש לה "סידור למופת".¹⁶⁹

כל אלו לא יכלו לספרי המוסר הקבליים וההנהגות, שבאמצעותם חדרה הקבלה דווקא לשכבות העממיות.¹⁷⁰ נכתבו, הודפסו והופצו יצירות מקומיות, שעסקו בקבלה¹⁷¹ ושהכינו את הרקע להתפשטות של קבלת האר"י בפולין. הנחשון היה יהודה בן דוד הכהן, שפרסם בשנת 1613 בקרקוב את תיקוני שבת לאר"י.¹⁷² 12 שנים לאחר מכן היו ספרי קבלת האר"י סחורה מבוקשת בירידי הספרים בפולין, שכן חיים אולמא, ביבליופיל בעל ספרייה מרשימה וסוחר ספרים, יצא ליריד ירוסלב בשנת 1625 ודווח שלצערו לא היו בפעם ההיא בידו ספרי קבלת האר"י.¹⁷³

בניתוח המאגר יש ביטוי לחדירה ההולכת וגוברת של ספרי הקבלה לפולין במחצית השנייה של שנות ה"שין" (ראה טבלא מס' 44 להלן).

טבלה 44: התפלגות הדפסת ספרי הקבלה בפולין לאורך העשורים בשנות ה"שין".

עשור	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	סה"כ
תחום הודפסו	2		1	9	10	27	9	11	7	12	88
חוברו				1	4	4	10	7	1	7	34

חלק מספרי הקבלה שחוברו בפולין אף פרצו את גבולותיה והודפסו במקומות אחרים (ראה טבלה מס' 45 להלן).

טבלה 45: התפלגות גיאוגרפית של דפוסי קבלת פולין בשנות ה"שין".

מס. רשומות	מקום דפוס
12	קרקוב
9	פראג
6	לובלין
2	האנאוה
2	ונציה
1	באזל
1	סלונקי
1	פריז
34	סה"כ

אין ספק שהמאגר תומך ומחזק את הגישה הטוענת, שבשנות ה"שין" הפכה הקבלה לחלק בלתי נפרד מחיי העם, בכל תפוצותיו ובכל שכבות הציבור. תרומה נוספת לתמיכה זו מהווה הסקירה של בתי הדפוס שהדפיסו את ספרי הקבלה. מתוך 148 בתי דפוס שפעלו בשנות ה"שין", 55 הדפיסו ספרי קבלה, ב- 31 ערי דפוס מתוך 76, פיזור המצביע בהחלט על חדירתה והתפשטותה (ראה טבלאות 46, 47 להלן).

טבלה 46: דפוסי ספרי הקבלה בחלוקה לבתי הדפוס

שם הדפוס	עיר דפוס	דפוסי קבלה	סה"כ דפוסים	% מתוצרת הדפוס
זואן די גארה	ונציה	76	501	15
משפחת פרוסטיץ	קרקוב	43	464	9
משפחת זאניטי	ונציה, רומא, מנטובה	26	157	17
אברהם בן שמעון איש הידא	פראג	20	43	47
משפחת יפה	לובלין, פראג	19	201	9
משפחת כ"ץ	פראג	15	202	7
רופינלי	מנטובה	13	90	14
יעבץ	קושטא	13	102	13
משפחת קונטי	ונציה, קרימונה, סביוניטה	12	85	14
יעקב בן נפתלי ומאיר בן אפרים	מנטובה	10	16	63
קונרד ואלדקיך	באזל	10	88	11
אברהם אבן אושקי	פריז	9	42	21
משפחת די מדינה	סלונקי	9	75	12
מנחם נחום בן משה מייזליש	קרקוב	8	27	30
משפחת פרובינאו	באזל, פריז, פרייבורג	8	113	7

100	8	8	איטליה	אליעזר שונצינו
11	72	8	ונציה	משפחת קאיוני
36	22	7	מנטובה	יהודה שמואל ויהושע מפירושה
58	12	7	טיהינגן	אליעזר ויוסף טריוואש
3	177	6	ונציה	מרקו אנטוניו יושטיניאן
18	28	5	קורוגישמי, בליוידיר	דונה ריינה נשיא
9	44	4	ונציה	יואני וינדרמין
5	80	4	ריווא די טרינטו	יעקב מרקריאה בבית ברואן
1	30	4	האנאוה	יורשי יוהניס הובר (AUBRY)
1	24	4	ונציה	זורזי די קבלי
25	16	4	סלוניקי	דוד בן אברהם אזוביב
12	26	3	האנאוה	האנס יעקופ הענא זבניו
12	26	3	אויגשפורג, איכנהויזן, הידרנום, קרקוב, לובלין	דפוס שחור
100	3	3	קושטא	יוסף אבן חכם הלוי
29	7	2	סלוניקי	שלמה ומשה שמעון
50	4	2	האנאוה	שמואל בן יהודה ליב ש"ץ
11	19	2	באזל, האנאוה	לודביג קניג
100	2	2	האנאוה	יעקב ווענצל
66	3	2	קרקוב	יחיאל בר אשר גף (מיכל קיהטשי)
11	18	2	ונציה	זואן די גריפו
10	21	2	ונציה	זואני די פארי ואחיו
28	25	2	פראג	חיים בן יעקב (געל יעקלש)
100	2	2	פראג	יהודה ליב בן אלכסנדר ועזריאל
5	37	2	לובלין, קושטא, צפת	אליעזר בן יצחק אשכנזי
13	8	1	לידן	יוחנן מירא
50	2	1	פריז	טוסיאנוס די בריי
1	71	1	מנטובה, סביוניטה	טוביה בן אליעזר פואה
100	1	1	פדובה	לורנצו פשקווסו ושותפיו
7	14	1	פריז, ונציה	מרטינוס ג'ובנס
10	10	1	קושטא	משפחת פרנס
4	26	1	איזנא, קונסנצא	פאולוס פאגיוס
25	4	1	פריז	קריסטיאן וושלי
8	12	1	קייירי	משפחת קונציו
100	1	1	קושטא	אסתר אבן מינאש
10	10	1	בולוניה	אגודת טווי המשי
0.5	175	1	ונציה	דניאל בומברג
8	12	1	ונציה	משפחת אידלקינד
2	51	1	באזל	היינריך פטרוס
11	9	1	קושטא	שמואל בן חיים העליץ
11	9	1	רומא	בלדו, דלטיש, בנימין בן יוסף
		75		לא ידוע

טבלה 47: התפלגות ערי הדפוס בהן הודפסו ספרי הקבלה בשנות ה"שיף".

מקום דפוס	סה"כ רשומות
ונציה	150
קרקוב	61
פראג	51
מנטובה	37
סלוניקי	24
קושטא	23
לובלין	22
באזל	18
קרימונה	14
האנאוה	13
פררה	9
טיהינגן	8
ריווא די טרינטו	4
בליוידיר	3

2	פריז
2	קורוג'ישמי
2	נאווי דאבר
1	טביוניטה
1	פדובה
1	פרוסטיץ'
1	פרייבורג
1	צפת
1	קירי
1	רומא
1	אויגשפורג
1	איזנא
1	אמסטרדם
1	בלוניה
1	הידרנום
1	לובינגן
1	לידן
2	לא ידוע
459	סה"כ

ניתוח המאגר בשיטת "ספר וחברה" מאפשר להתבונן מזווית נוספת על אבחנותיהם של החוקרים השונים אודות חיי התרבות והחברה של היהודים בשנות ה"שין".

ניתוח המאגר מצביע על כך שההלכה היתה הנושא המרכזי בחיי היהודים בתפוצות השונות ורבע מהספרים הרשומים במאגר עוסקים בה בדרך זו או אחרת. בכך תומך המאגר בדעות החוקרים השונים. שנות ה"שין" נחשבות לשנים בהן הולכת ומתחזקת מגמת הקודיפיקציה בהלכה. ניתוח המאגר מחזק מסקנות אלו ומצביע על שיא בתהליך עם הדפסת יצירתו של יוסף קארו ה"שולחן הערוך", שיא שמתעצם עם פרישת מפתו של הרמ"א עליו.

גם בדיון במעמדה של הפילוסופיה יש התאמה בין מסקנות החוקרים השונים ובין תוצאות הניתוח של המאגר. המסקנה הראשונה היא שתחום זה עניין ציבור מצומצם, ועניין זה הלך ודעך, יחד עם העניין בעיקרי האמונה לאורך העשורים של שנות ה"שין".

למרות שספרי הדרשות בשנות ה"שין" תופסים נפח זהה לאלו של הפילוסופיה, מצביע המאגר על חשיבותן בחיי החברה והתרבות של היהודים בתקופה: נצפית מגמה של הדפסה גוברת והולכת של ספרי דרשות לאורך העשורים ונוצרת ספרות "מקצועית", בה מסתייעים הדרשנים בעבודתם. על האקטואליות והפופולריות של הדרשות מצביעה גם העובדה ש-83% מתוך ספרי הדרשות שהודפסו היו של כותבים בני הזמן. המאגר מאפשר דיון רחב בשאלת חשיבותו של המרכז הרוחני בצפת בחיי היהודים במאה ה-16.

הקטלוג מונה 1604 יצירות שנכתבו במאה ה-16 ונדפסו בשנות ה"שין". 291 מהן נכתבו בצפת, מכאן שהתוצרת הספרותית של חכמי צפת מהמאה ה-16 היוותה % 18.1 מכלל הספרים ממאה זו שהודפסו.

מן הערים המרכזיות של התפוצה היהודית במאה ה-16, נטלו חכמי צפת את הבכורה במספר יצירותיהם המודפסות. ההשפעה של חכמי צפת באה לידי ביטוי גם בתחום התוכני של היצירות: במספר תחומים חלקה היחסי של התוצרת הצפתית בת הזמן מרשים במיוחד. המאגר מאפשר להוסיף נדבך למחקרים הקיימים ולהצביע על הכוח, המעמד, היצירתיות וההשפעה של חכמי צפת בני המאה ה-16.

בנושא הקבלה ומקומה בחיי החברה והתרבות היהודים בשנות ה"שין" מבהיר הניתוח שהקבלה יצאה ממסתוריה והפכה לנחלת הכלל. מלבד ספרים העוסקים בקבלה, המהווים 8% מתוצרת הדפוס, הודפסו עשרות ספרים העוסקים במשיח ובסימניו, הגאולה ותחיית המתים. המאגר מזהה את המתח המשיחי בחיי היהודים באתרו את הפופולריות של הסיפורים המיוחדים לחבורות "משכימי בוקר" וכן של ספרי אסתר ודניאל והפירושים להם, כיוון שנתפסו כצופנים בחובם רמזים לביאת המשיח ולגאולה.

הפופולריות של הקבלה בולטת גם בהשוואה לשאר נושאי היצירות שחוברו והודפסו בשנות ה"שין". כאן היא נמצאת מבחינה כמותית במקום השני לאחר הלכה ופוסקים. המאגר מאשר את האבחנות בדבר חלקה של צפת בהפצה ובפופולריזציה של הקבלה ואת הפופולריות של שנים ממקובלי צפת בתקופה, משה קורדוברו והאר"י הקדוש.

המאגר אינו תומך בגירסאות המצביעות על תפיסת מקומה של קבלת קורדוברו בידי קבלת האר"י, אלא מצביע על קיומן של שתי הקבלות זו בצד זו. הקבלה חדרה לאיטליה, לגרמניה, לאימפריה העות'מאנית ולפולין. המאגר תומך ומחזק את הגישה הטוענת שבשנות ה"שין" הפכה הקבלה לחלק בלתי נפרד מחיי העם בכל תפוצותיו ובכל שכבות הציבור.

הערות

- ¹ שש מהן הדפסתן התחילה בשנות ה"שין" והסתיימו אחרי: ראה רשומות מס' 950, 1129, 2506, 4431, 6186, 6187 בנספח 2 לעבודה זו.
- ² אין לעשות סה"כ כיוון שיש ספרים העוסקים במספר נושאים.
- ³ שפרה ברוכסון, ספרים וקוראים, עמ' 228, 229.
- ⁴ ראה רשימת המחברים לפי כמות ספריהם המודפסים, נספח מס' 1 לעבודה זו.
- ⁵ אשר גולאק, יסודי המשפט העברי, דביר, ת"א, תשכ"ז, עמ' 3. מנחם אלון, המשפט העברי, מאגנס, ירושלים, תשל"ג, עמ' 18, 19.
- ⁶ לא נעשה כאן סכום פשוט של שלושת הקטגוריות אלא ספירה שבטלה חפיפות הנובעות מספרים שנכללו תחת יותר מקטגוריה אחת.
- ⁷
- Incunabula, Hebraica & Judaica, Catalogue of an Exhibition National Library of Canada, Ottawa, 1981, pp. 61.
- ⁸ מנחם אלון, שם, עמ' 94.
- ⁹ יצחק יוליוס גוטמן, הפילוסופיה של היהדות, מקדמת ימים ועד לדורות האחרונים, מהדורת ערמוני, ת"א, תשמ"ט, 142-169.
- ¹⁰ חיים טשרנוביץ, תולדות הפוסקים, ועד היובל, ניו יורק, תש"ו-תש"ח, 1947, עמ' 304-306.
- ¹¹ אפרים אלימלך אורבך, בעלי התוספות תולדותיהם, חיבוריהם שיטתם, מוסד ביאליק, ירושלים, תשמ"מ, עמ' 465-479. ישעיה זנה, "טיולים במקום שהמציאות והספר - היסטוריה וביבליוגרפיה נושקים זה את זה", ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס למלאת לו שבעים שנה, ניו יורק, תש"י, עמ' ר"ט-רל"ה.
- ¹² אלימלך וסטרייך, "הכרעות שיפוטיות של הרא"ש בספרד", מחקרים בהלכה ובמחשבת ישראל, מוגשים לכבוד הרב פרופ' מנחם עמנואל רקמן בהגיעו לגבורות, בר אילן, תשנ"ד, עמ' 157-182.
- ¹³ אפרים אלימלך אורבך, "על ספר הטורים לר' יעקב בר אשר", מחקרים במדעי היהדות, מאגנס, ירושלים, תשנ"ח, עמ' 362-365.
- ¹⁴ מרדכי הכהן, "רבנו יום טוב ליפמן הלר, ספריו ושיטת למודו", אישים ותקופות, יד רמ"ה, ירושלים, 1977 עמ' 197-213.
- ¹⁵ מאיר בניהו, "ספר בית יוסף והמפנה שחולל בספרות ההלכה", אסופות, ג', תשמ"ט, עמ' צ"ט - קל"ט, אברהם בן שלמה טריווש הצרפתי, ברכת אברהם, ונציה, ש"ב, דף נ"ה.
- ¹⁶ מנחם אלון, המשפט העברי, שם, עמ' 308-402, התבסס על הרי"ף הרמב"ם והרא"ש שאליבא דמרן 200 רבנים בדורו ראו בהם שלושת עמודי ההלכה, ראה: חיים יוסף דוד אזולאי, מערכת ספרים, בעריכת יצחק אייזיק בן יעקב, וינה, 1864, אות ב' ס' 59.

¹⁷ "ויהי ארכו לנו הימין הורקנו מכלי לכלי ובגולה הלכנו... ואזלת יד התורה ולומדיה כי לא נעשית כשתי תורות אלא כתורות אין מספר לסבת רוב הספרים הנמצאים בברור משפטיה ודיניה. יוסף בן אפרים קארו, "הקדמה" טור יורה דעה, בית יוסף, זואן די גארה, ונציה, של"ד, "אשר עד כה עזרני ה' לחבר הבית יוסף ולהדפיסו ונתפשט בכל גבול ישראל" יוסף בן אפרים קארו, "הקדמה", בדק הבית, זאניטו זניטי, ונציה שס"ו.

¹⁸ את מעמדו זה מתאר המו"ל של ההוצאה השנייה של טור אורח חיים של ה"שולחן הערוך", אברהם מנחם פורטו הכהן: "ורבו הקופצים עליו", "הקדמת המביא לבית הדפוס", טור אורח חיים עם הבית יוסף, אלוויזי ברגאדין, ונציה, שכ"ד. "וראיה לדבר שתכף לאחר שהותר הדפוס העברי בונציה כמעט כל המדפיסים: די גארה, ברגאדין, גריפו וקבאלי נפלו על המציאה והדפיסו את ה'בית יוסף", ישעיה זנה, "רבי משה בן שושן ומדפיסי סביוניטה", קרית ספר, ט"ז, עמ' 519-513. הפופולריות של מרן באיטליה נכרת בכמות הקינות שנכתבו עליו: השוו את מותו לאסון חורבן בית המקדש. מאיר בניהו, "קינות חכמי איטליה על רבי יוסף קארו", רבי יוסף קארו, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשל"ט, עמ' ש"ב-שכ"א.

¹⁹ מאיר בניהו, ספר בית יוסף והמפנה, שם, עמ' ק"ק-קי"ב, אברהם מאיר רפלד, "חילופין כמוצא למפגשם של חכמי פולין והבית יוסף", סידרא, ו' (תשנ"א), עמ' 87-91.

²⁰ חיים זאב הירשברג, "מפעלו בהלכה של מרן יוסף קארו", מחניים, צ"ז, תשכ"ה, עמ' 27-21, וראיתי אני בלבי כי טוב ללקט שושני ספירי אמריו בדרך קצרה בלשון צח וכולל יפה ונעים למען תהיה תורת ה' תמימה שגורה בפי כל איש בישראל....וקראתי ספר זה שולחן ערוך כי בו ימצא ההוגה כל מיני מטעמים ערוכים בכל ושמורים וסדורים וברורים ומובטח אני בחדש עליון כי על ידי ספר זה תמלא הארץ דעה את ה' הקטנים עם הגדולים..." יוסף בן אפרים קארו, כפי שצוטט בספרו של יקותיאל יהודה גרינוולד, הרב יוסף קארו וזמנו, ניו-יורק, תשי"ד, עמ' 173.

²¹ יצחק טברסקי, "הרב ר' יוסף קארו בעל הש"ע", אסופות, ג', תשמ"ט, עמ' רמ"ה-רס"ב.

²² הרמ"א מבקר את ה"שולחן הערוך" ואת מחברו במקומות שונים. לדוגמא ב"דרכי משה" לטור "חושן המשפט" הוא מאשימו בכתובת פירושים זרים שאינם נראים בעינו, ראה שם סימן ס"ה ס' ו', שסברו סתומים ותירוציו קלושים, שם סימן ס"ז, ס' ד', משה בן ישראל איסרליש, הרמ"א, דרכי משה השלם (והארוך) לטור חושן המשפט, מכון ירושלים, ירושלים, תשל"ט, או בדרכי משה ליורה דעה ס' צ"ה, אות ב, משה בן ישראל איסרליש, הרמ"א, דרכי משה השלם (והארוך) לטור יורה דעה, ירושלים, תשכ"ט. בהקדמתו לשולחן הערוך עליו פרש את מפתו הוא אומר: "ולא זה השולחן אשר ערך לפני ה' ולא נתנו עדיין לבני אדם אשר במדינות אלו אשר רובי מנהגי במדינות אלו לא ניהיגין כוותיה.... או ועל ידי זה נתפשו מספריו הרבה דברים שאינן אליבא דהלכתא לפי דברי חכמים שמימיהם אנו שותים..." משה בן ישראל איסרליש, בהקדמתו לשולחן ערוך קרקוב של"ח כפי שמצוטטת במאמרו של יהודה הכהן מימון, "השולחן הערוך ונושאי כליו", קובץ רבי יוסף קארו, בעריכת יצחק רפאל, מוסד הרב קוק ירושלים, תשכ"ט, עמ' מ"ט, נ'.

- ²³ יהודה אדרי, "מבוא", שולחן ערוך המבואר, חברת אהבת שלום, ירושלים, תשמ"ו, אביגדור שולוואס, "התורה ולימודה בפולין וליטא", קיום ושבר, יהודי פולין לדורותיהם, מרכז שז"ר, ירושלים, 1997, חלק ב', עמ' 37.
- ²⁴ יהושוע הורוביץ "השולחן הערוך" ורבי משה איסרליש (הרמ"א), מחניים, צ"ז, עמ' 40-46.
- ²⁵ יהודה ליב מימון הכהן, "השולחן הערוך ונושאי כליו", קובץ רבי יוסף קארן, בעריכת יצחק רפאל, מוסד הרב קוק ירושלים, תשכ"ט, עמ' מ"ב-ס"ג.
- ²⁶ פולין, פרקים בתולדות יהודי מזרח אירופה ותרבותם, האוניברסיטה הפתוחה, ת"א, תשנ"א, יחידה ה', עמ' 16, 17.
- ²⁷ ישראל תא שמע, "הלכתא כבתראי - בחינות היסטוריות של כלל משפטי", שנתון המשפט העברי, ו-ז, (תשל"ט-תש"ם), עמ' 420. "והנה מחברי הספרים דומים אל האומנים עושי מטבעות שאינם יכולים לעשות את מלאכתם אלא אם יש להם קרקע משם מוציא הכסף. אבל אם תם מוצא הכסף ההוא צריכים הם לקח המטבעות הישנות ולעשות מהן מטבעות חדשות גרועות ורועות. אין זו מלאכת מחשבת רק איבוד מטבעות ישנות וטובות. כך הגאונים מחברי הספרים הראשונים יושבים על מעיינות חכמת מרחבי ים התלמוד ויהי להם לב נבון לחדש ממנו, וכיום אחרונים אינם מחדשים כלום ורק מקצרים דברי הראשונים." חיים בן בצלאל מפרידברג, "הקדמה", ס' ו', וויכוח מים חיים, פרופס, אמסטרדם, תע"ב.
- ²⁸ רפאל אברהם מאיר, המהרש"ל - עיונים בתולדותיו ובפרקי משנתו, חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, בר אילן, רמת גן, תשמ"ג, עמ' 77.
- ²⁹ חיים בן בצלאל מפרידברג, וויכוח מים חיים, שם, ס' ט', אריק יצחק זימר, רבי חיים בן בצלאל מפרידברג, אחי המהר"ל מפראג, מוסד הרב קוק, ירושלים, עמ' 27, 28.
- ³⁰ ישראל צינברג, תולדות ספרות ישראל, ספרית פועלים, תשט"ז, ח' ג', עמ' 187, ראה גם, אביגדור שולוואס, התורה ולימודה בפולין ובליתא, שם, עמ' 38, 39.
- ³¹ יום טוב בן משה צהלון, שו"ת מהריט"ץ החדשות, מכון אור המזרח, ירושלים, תש"ם, סימן ס"ב.
- ³² יצחק נסים, "ההגהות על שלחן-ערוך", קובץ רבי יוסף קארן, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשכ"ט, עמ' ע"ה-ע"ו.
- ³³ יצחק נסים, "הגהותיהם של רבי יעקב קאשטרו ורבי יעקב צמח על שלחן-ערוך", ספונות, ספר שני, תשי"ח, עמ' פ"א-צ"א.
- ³⁴ בניהו מאיר, "על שום מה חיבר מרן את שולחן ערוך ולשם מי חיברו?" אסופות, ג', תשמ"ט, עמ' רס"ג-רע"ג.
- ³⁵ לנדוי בצלאל, "לתולדות מרן רבי יוסף קארן", קובץ רבי יוסף קארן, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשכ"ט, עמ' י"ט-מ"א.
- ³⁶ יעקב אלבוים, פתיחות והסתגרות, היצירה הרוחנית-ספרותית בפולין ובארצות אשכנז בשלהי המאה השש-עשרה, מאגנס, תש"ן, עמ' 74.

- ³⁷ מרדכי הכהן, רבנו יום טוב ליפמן הלר, שם.
- ³⁸ יעקב אלבוים, פתיחות והסתגרות שם, עמ' 74-76.
- ³⁹ אלחנן ריינר, "תמורות בישיבות פולין ואשכנז במאות ה"ז וה"ז והוויכוח על הפול"ו", כמנהג אשכנז ופולין ספר יובל לחנא שמרוק, מרכז זלמן שז"ר, ירושלים, תשנ"ג, עמ' 44-47.
- ⁴⁰ יצחק יוליוס גוטמן, "הפילוסופיה היהודית בימי הביניים", מבוא למחשבת ישראל, קובץ מאמרים, האוניברסיטה העברית, ירושלים, עמ' 59-67. ראובן בונפיל, "תורת הנפש והקדושה במשנת רבי עובדיה ספוראנו", אשל באר שבע, א', תשל"ו, עמ' 203, 207.
- ⁴¹ נחום אריאלי, המחשבה היהודית בימי הביניים, המשך או מפנה, סדרת הלל בן חיים, ספריית אלינר, הרשות המשותפת לחינוך יהודי, 1995, עמ' 15.
- ⁴² אברהם צפרוני, "מבוא", חובות הלבבות, מחברות לספרות בסיוע מוסד הרב קוק, ירושלים, תש"ט, עמ' 5, 15.
- ⁴³ ישראל אפרת, הפילוסופיה העברית העתיקה, הסתכלות במטפיסיקה ובאתיקה, דביר, ת"א, תשכ"ה, עמ' 161, הפילוסופיה היהודית בימי הביניים, שיטות וסוגיות, דביר, ת"א, תשכ"ה, עמ' 83-87, 197.
- ⁴⁴ יעקב כ"ץ הלכה וקבלה, מחקרים בתולדות דת ישראל על מדוריה וזיקתה החברתית, מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשמ"ד, עמ' 53.
- ⁴⁵ יוסף הקר, "הפעילות האינטלקטואלית בקרב יהודי האימפריה העות'מאנית במאות ה-16 וה-17, תרביץ, נ"ג, תשמ"ד, עמ' 588, 589. ישעיה תשבי, פרקי זוהר, ספריית דורות, ביאליק, ירושלים, תש"ז, עמ' 35.
- ⁴⁶ יצחק יוליוס גוטמן, הפילוסופיה של היהדות, שם, עמ' 230-240. ראובן בונפיל, הרבנות באיטליה בתקופת הרנסנס, מאגנס, ירושלים, תשל"ט, עמ' 184-197.
- ⁴⁷ ישעיה תשבי, פרקי זוהר, שם, עמ' 35. גרשם שלום, פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה, מוסד ביאליק, ירושלים, תשל"ט, עמ' 184-197.
- ⁴⁸ הוגי דעות רבים, יוצאי פרד ופורטוגל, בני דור הגירוש הטיפו נגד העיסוק בפילוסופיה: רבי יוסף חיון, רבה של ליסבון, עמד על פרשת דרכים ביחסו אל הפילוסופיה. מצד אחד היה נתון בתוך עולם מושגיה ומצד שני חשש מאי התאמתה לתרבות היהודית. האסון בחצי האי האיברי הביא אותו למסקנה שהפילוסופיה היא צרעת איומה שדבקה באומה הישראלית. ראה אצל יוסף יעבץ, אור החיים, למברג, 1850, עמ' כ"ח. יצחק עראמה האשים את המתפלספים בלעג לתורה, בזריעת ייאוש בלב ההמון ואת הגישה הפילוסופית כתורמת להחלטת רבים להמיר את דתם: יצחק עראמה, עקדת יצחק, זואן די גארה, ונציה, של"ג, לך לך, שער ששה עשר. יוסף בן חיים יעבץ תלמידו של הראשון גיסו של האחרון, ייחס לפילוסופיה את כל הרעות שבאו לישראל: גדליה נגאל, "דעותיו של ר"י יעבץ על פילוסופיה ומתפלספים, תורה ומצוות", אשל באר שבע, א', תשל"ו, עמ' 264-269. שלמה אלקבץ ביקש להבליט את מעלות העיסוק בתורה מול חסרונות החקירה

הפילוסופית. אלקבץ אינו מנותק מן הפילוסופיה ומן ספרותה אך מסתייג מן החקירה המדעית של הפילוסופים כדרך להשגת האל. אלקבץ כוון את המחשבה המתחדשת בעיר זו הרחק מן המחשבה הפילוסופית ראציונליסטית שנקשרה בתודעת הדור עם האסון של חורבן יהדות ספרד אל דרך המחשבה הקבלית. ברכה זק, "יחסו של ר' שלמה אלקבץ לחקירה הפילוסופית", אשל באר שבע, א', תשל"ו, עמ' 288-306.

⁴⁹ נחום אריאלי, המחשבה היהודית בימי הביניים, המשך או מפנה, סדרת הלל בן חיים, ספריית אלינר, הרשות המשותפת לחינוך יהודי, 1995, עמ' 204.

⁵⁰ נחום אריאלי, המחשבה היהודית בימי הביניים, שם, עמ' 204-208, איתן דרשן, ר' מתתיהו יצהרי האיש ותקופתו, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן, תשנ"ח, עמ' ג.

⁵¹ למעשה חמישה: אבא מארי אסטרוק מלונגיל, שם טוב אבן פלקירא, דוד בן שמואל כוכבי, דוד אבן ביליא ושמריה בן אליה האיקריטי, ראה מנחם קלנר, תורת העיקרים בפילוסופיה היהודית בימי הביניים, סדרת הלל בן חיים, ההסתדרות הציונית, ירושלים, 1991, עמ' 59.

⁵² מנחם קלנר, תורת העיקרים בפילוסופיה היהודית, שם, עמ' 90. שמעון בן צמח דוראן פסל את שלוש עשר אלה שהציע הרמב"ם והביא שלושה שהיו ידועים כבר מתרגומים של אבן רשד ונספגו ונתפסו כחלק בלתי נפרד מן האמונה: מציאות אלוהים, תורה מן השמים שכר ועונש. תורת עקרים זו היא מן היצירות המפורסמות ביותר של ימי הביניים אלא שלא שמו של דוראן נקרא עליה כי אם שמו של אלבו. ראה: יצחק יוליוס גוטמן, הפילוסופיה של היהדות, שם, עמ' 224-228. ישראל צינברג, תולדות ספרות ישראל, שם, חלק ב', עמ' 194.

⁵³ יצחק יוליוס גוטמן, הפילוסופיה של היהדות, שם, שם.

⁵⁴ איתן דרשן, ר' מתתיהו יצהרי, שם, שם.

⁵⁵ מנחם קלנר, תורת העיקרים בפילוסופיה היהודית, שם, עמ' 125.

⁵⁶ מנחם קלנר, שם, עמ' 127.

⁵⁷ יצחק בן יהודה אברבנל, ראש אמנה, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשנ"ג, פרקים כ"ב, כ"ג.

⁵⁸ משה בן ישראל איסרליש, תורת העולה, הוצאה חדשה, בני ברק, תש"ל. ח"א, פרק ט"ז.

⁵⁹ אברהם מאיר רפלד, המהרש"ל ו"הים של שלמה", חיבור לשם קבלת תואר ד"ר לפילוסופיה, בר אילן, רמת גן, תשנ"ט, עמ' 54.

⁶⁰ למשל, מפריד לחלוטין בין הקבלה ובין ההלכה והמנהג בנושא כיסוי הראש עם טלית. דוד אבן זמרא, שו"ת, ונציה, מאיר דא זארא, ח' א', עמ' שמ"ד.

⁶¹ מנחם קלנר, תורת העיקרים בפילוסופיה היהודית, שם, עמ' 159-167.

Saperstein Marc, Jewish Preaching 1200-1800, Yale University Press, New Haven & London, 1989, pp. 6-9, Israel Bettan Studies in Jewish Preaching, Hebrew Union College Press, Cincinnati, 1939, pp. 3-49.

63 יקותיאל י. גרינוולד, מהר"ל זמנו, ניו-יורק, תש"ד, עמ' 21.

64 יום טוב ליפמן צונץ, הדרשות בישראל והשתלשלותן ההיסטורית, מוסד ביאליק, ירושלים, 1974,

עמ' 198-240. ראה עדותו של זכריה אלצהרי: "והנה חסרתי כמה עניינות וחסרון לא יוכל להימנות ואתנכר בתורה ורעיונותי היו חלושות בבתי כנסיות ובבתי מדרשות לשמוע הדרשנים הדורשים על כמה אופנים כי הם יודעים כל סוד מקירות הספון ועד היסוד" זכריה אלצהרי, ספר המוסר, מחברות יהודה אלצהרי, מכון בן צבי ירושלים תשכ"ה, עמ' 116.

Saperstein Marc, Jewish Preaching 1200-1800, ibid, pp. 14-62.

65 מאיר צבי בניה, משה אלמושינו, איש שלוניקי, פועלו ויצירתו, הקתדרה לחקר יהדות שלוניקי

ויוון, המכון לחקר התפוצות, אוניברסיטת ת"א, תשנ"ז - 1996, עמ' 83.

66 יוסף הקר, "הפעילות האינטלקטואלית בקרב יהודי האימפריה העות'מאנית במאות ה-16 וה-17,

תרביץ, נ"ג, תשמ"ד, עמ' 587-590.

67 יוסף בן בנימין סאמיג'ה, "הקדמה", מקראי קודש, ונציה, שמ"ו, דף ד' ב.

68 מרדכי ברויאר, רבנות אשכנז בימי הביניים, מרכז זלמן שז"ר, ירושלים, תשל"ו עמ' 30, שלמה בן

יצחק לבית הלוי, ספר דברי שלמה חלק ראשון, האחים גולדברג, ניו-יורק, תשנ"ג, עמ' ב'. בנוסף לרבנים הקבועים נמצאו גם דרשנים מקצועיים אשר דרשו ברבים בשבתות ובימים טובים.

בנושאים מענייני דיומא ובלשון קולחת על פי הסדר הישן עם קישורי ההיגיון ופילוסופיה שווה לכל נפש, ראה: רוזנס שלמה אברהם, דברי ימי ישראל בתורגמא, סופיה, תר"ץ, חלק שני עמ' 16.

באיטליה אפילו הספדים נשאו בשבת ראה: שמואל יהודה קצנאלנבויגן, דרשות מהר"י מינץ, (י דרושים), מישור, א"י-ניו יורק, תשנ"ז, עמ' ל"ב. ככל שכישורי הדרשנות של הרב באו לידי ביטוי

סיכויו למצוא משרה גדול. יהודה אריה מודינא מספר שלאחר שנשא דרשה בבית הכנסת הגדול בונציה בשבת נחמו, והוא בן 21, העסיקוהו מידי שבת ופעם נוספת באחד מערבי השבוע. יהודה

אריה מודינא, "מבוא", מדבר יהודה, ח' א', שם. גם לירושלים הגיע הנוהג: "שנת השל"ח ליצירה והייתי דורש בירושלים בקהל ביום שבת בבוקר", ראה: חיים ויטאל, ספר החזיונות, מקורות י"ז,

מוסד הרב קוק, ירושלים, תשי"ד, ס' י"ב. בפולין, שלמה אפרים מלונטשיץ רכש את פרסומו

ומעמדו בדרשותיו המצוינות. רבינוביץ (שפ"ר), "הערות", דברי ימי ישראל, שם, עמ' 32. ראשי ועד

שלוש ארצות, באורח יוצא דופן, ככל הנראה הודות לפרסומו ומעמדו סייעו בכסף להדפסת ספר

דרשותיו, ראה: "דבר המדפיס" בפתח הספר: שלמה אפרים בן אהרון איש לונטשיץ, כלי יקר,

מרדכי בן קלונימוס יפה, לובלין, שס"ב.

69 חיים דובריש פרידברג, תולדות ר' יהודה מוסקאטו ז"ל, דראהאביטש, תר"ס, עמ' 29, 30.

⁷⁰ דרשותיו של המהר"ל מפראג לשבתות המיוחדות נדפסו כיצירות בפני עצמן: ראה רשומות 196, 4233, 5546 בקטלוג, נספח 2 לעבודה זו. יהודה אריה מודינא מעיד שהספיד את שלמה שמעיה ספוראנו, שהותיר בת לא נשואה, והכסף שנאסף מהמאזינים הספיק כדי להשיאה. יהודה אריה מודינא, ספר חיי יהודה, שם, עמ' 83. באיטליה לקראת סוף הדרשה, עברו בקהל מתרימים עם מקלות ובקצותיהם שקית. היהודים הנפעמים מהחוויה תרמו, הדרשן לקח את חלקו, והשאר חולק בין המתרימים או למטרות צדקה שונות:

Ravid Benjamin, "Christian Travelers in the Ghetto of Venice: Some Preliminary Observations,"

בין היסטוריה לספרות, הקבוץ המאוחד, תל אביב, תשמ"ג, עמ' 125. יעקב אלבוים, "טוב כף נחת, הדרשה באשכנז ובפולין במאה ה-16 ובראשית המאה ה-17" התרבות העממית, מרכז זלמן שז"ר, ירושלים, תשנ"ו, עמ' 167-168.

⁷¹

Marc Sarpstein, *Jewish Preaching*, *ibid.*, pp. 44-50

⁷² חיים הלל בן ששון, הגות והנהגה, השקפותיהם החברתיות של יהודי פולין בשלהי ימי הביניים, מוסד ביאליק, ירושלים, תשי"ט, עמ' 42, 45. יעקב אלבוים, טוב כף נחת, הדרשה באשכנז, שם, עמ' 172.

⁷³ שלמה אפרים בן אהרון איש לונטשיץ, הקדמת המחבר, עוללות אפרים, מרדכי בן קלונימוס יפה, לובלין, ש"ן.

⁷⁴ יוסף דן, "ספרות הדרוש וערכיה הספרותיים", הספרות, כרך ג', חוב' 3-4, עמ' 556-567.

⁷⁵ מאיר צבי בניה, משה אלמושינו, איש שלוניקי, שם, עמ' 83-93.

⁷⁶ ראובן בונפיל, הרבנות באיטליה בתקופת הרנסנס, שם, עמ' 199-201.

⁷⁷ יוסף דן, "ספרות הדרוש וערכיה הספרותיים", שם, שם.

⁷⁸ ראובן בונפיל, הרבנות באיטליה בתקופת הרנסנס, שם, עמ' 195.

⁷⁹ יוסף הקר, "הדרשה הספרדית במאה הט"ז, בין ספרות למקור היסטורי", פעמים, 26, 1986, עמ' 108-126.

⁸⁰ מאיר צבי בניה, משה אלמושינו, איש שלוניקי, שם, עמ' 94.

⁸¹ ראה לדוגמא פירושיהם של משה אלשיך, אברהם סבע, מאיר עראמה.

⁸² בשלהי המאה ה-16 ותחילת המאה ה-17 פעלו בפראג מספר דרשנים. הבולטים שביניהם הביאו

רבות מדרשותיהם לדפוס. המהר"ל הדפיס 10 ספרי דרשות, 9 מהם בפראג, שלמה אפרים

לונטשיץ הדפיס 9 ספרי דרשות, 4 מהם בפראג ויצחק חיות 6 ספרי דרשות, 3 מהם בפראג.

כתוצאה מכך גבוה חלקן היחסי של הדרשות המודפסות בפראג מכלל התוצרת בתחום זה. ראה

- המהר"ל רשומות מס' 195-198, 201, 2330, 3136, 4223, 5546; חיות 163, 4249, 4630; לונטשיץ 1306, 1307, 2398, 3270 בקטלוג הספרים, נספח מס' 2 לעבודה זו.
- ⁸³ ראה טבלא מס' 34, פרק 4, עמ' 163 להלן.
- ⁸⁴ הסה"כ מביא בחשבון חפיפה בין הנושאים כיוון שיש יצירות העוסקות ביותר בנושא אחד.
- ⁸⁵ יהודה ליב מימון הכהן, חידוש הסנהדרין במדינתנו המחודשת, מוסד הרב קוק ירושלים, תשי"א
- ⁸⁶ אברהם יערי, שלוחי א"י - תולדות השליחות מן הארץ לגולה מחורבן, בית שני ועד המאה ה-19, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשי"א, עמ' 233, יהושע טברסקי, "צפת - עיר החזיון", מחניים, צ"ז, עמ' 17-20, צבי איש הורוויץ הלוי, "תולדות ר' יוסף אשכנזי 'התנא' מצפת", סיני, ז', ת"ש, עמ' שכג'-שכ"ו.
- ⁸⁷ חיים זאב הירשברג, "מפעלו בהלכה של מרן יוסף קארל", מחניים, צ"ז, תשכ"ה, עמ' 21-27, יצחק טברסקי, הרב ר' יוסף קארל בעל הש"ע", אסופות, ג', תשמ"ט, עמ' רמ"ה-רס"ב.
- ⁸⁸ גרשם שלום, פרקי יסוד בהבנת הקבלה, שם, עמ' 128. ספרו הקטן של משה קורדוברו "תומר דבורה", מצא הד רב, וכן הקיצורים של ראשית חכמה. ספר פופולרי נוסף היה צוואתו המוסרית של אברהם הורוביץ "יש נוחלין". ראה: בן ציון כ"ץ, רבנות, חסידות, השכלה, לתולדות התרבות הישראלית מסוף המאה ה"ט ועד ראשית ה"ט, דביר, ת"א, תשט"ז, עמ' 49. רבי יששכר בער משערבעשין פתח תקופה חדשה בעיצובם והדפסתם של ספרי ההנהגות הקבליות עם הדפסתו ופירסומו של מראה כהן שהוא ספר מפתח והנהגות מלוקטות מספר הזוהר שפתח את הדלת להפצת מנהגי מקובלים לאוכלוסייה הרחבה. זאב גריס, "עיצוב ספרות ההנהגות העברית במפנה המאה השש-עשרה ובמאה השבע-עשרה ומשמעותו ההיסטורית", תרביץ, נ"ו, עמ' 528. זאב גריס, עיצוב ספרות ההנהגות העברית, שם, עמ' 531-532. אבריאל בר-לבב, רבי אהרון ברכיה מודינא ורבי נפתלי הכהן כ"ץ אבות המחברים ספרי חולים ומתים, אסופות, ספר תשיעי, תשנ"א, עמ' קפ"ט-קצ"ז.
- ⁸⁹ יעקב כ"ץ, הלכה וקבלה, שם, עמ' 9-32.
- ⁹⁰ ישעיה תשבי, פרקי זוהר, שם, עמ' 35, 36. רחל אליאור, "המאבק על מעמדה של הקבלה במאה ה"ט", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, א', עמ' 188-190.
- ⁹¹ יצחק בער, "רבי יצחק אברבנל והנבואות המשיחיות של זמנו", מאסף ציון, ד', עמ' ע"א.
- ⁹² ברכה זק, "על פירושו של רבי אברהם גלאנטי - כמה הערות על זיקתם לכתבי רבותיו", מחקרי משגב ירושלים בספרות עם ישראל, משגב ירושלים, תשמ"ז, 62.
- ⁹³ דוד גאנז מעיד על השפעתו של אשר מלעמלין על אביו זקנו שבשנת רנ"ט ניתץ את תנור הפסח שלו ואמר שיבנה חדש בירושלים בשנה הבאה (ר"ס), דוד גאנז, צמח דוד השלם, ירושלים, תשכ"ו, עמ' 114.
- ⁹⁴ גרשם שלום, "כמה שלמה מולכו יש בשוקא?", קרית ספר, כ"ג, עמ' 249-250.
- ⁹⁵ דוד תמר, "האר"י והרח"ו כמשיח בין יוסף", ספונות, ספר שביעי, תשכ"ג, עמ' קכ"א-קל"ו.

- 96 חיים ויטאל, ספר החזיונות, שם, עמ' ט.
- 97 דוד תמר, "האר"י והרח"ו כמשיח בן יוסף", שם, שם.
- 98 דוד תמר, האר"י והרח"ו, שם, שם, יוסף אביב"י, "כתבי האר"י באיטליה עד שנת ש"פ", עלי ספר, י"א, עמ' 134-91. יוסף דן, "קבלת האר"י בין מיתוס למדע", פעמים 26, 1986. עמ' 23-9. גרשם שלום, "כתביו האמיתיים של האר"י בקבלה", קרית ספר, תשעה עשר, תש"ב-תש"ג, עמ' 184-196. דוד תמר, "על עסקי המסחר של האר"י", מחניים, 2, תשנ"ב, עמ' 198-203.
- 99 דוד תמר, "האר"י והרח"ו כמשיח בן יוסף", שם, שם.
- 100 משה אביגדור שולוואס, רומא וירושלים, תולדות היחס של יהודי איטליה לארץ ישראל, מוסד הרב קוק, ירושלים, תש"ד, עמ' 42.
- 101 מלאכי בית אריה, משה אידל, "מאמר על קץ האיציטגנינות מאת ר' אברהם זכות", קרית ספר, נ"ד, תש"ם, עמ' 181.
- 102 דוד תמר, הציפייה באיטליה לשנת הגאולה של"ה, ספונות, ספר שני, תשי"ח, עמ' ס"א-פ"ח. בן ציון כ"ץ, רבנות, חסידות, השכלה, שם, עמ' 41. עזריה מן האדומים, מאור עיניים, דפוס י. אלאפין, ורשא, תרנ"ט, פרק מ"ג.
- 103
- Yerushalmi Yosef Hayim, "Messianic Impulses in Joseph.104 Ha-Kohen", Jewish Thought in the Sixteens Century, Harvard University Press, Cambridge 1983, pp. 479-484.
- 104 אפרים חזן, "תמורות בסוגי השיר בשירה העברית בצפון אפריקה", ספונות, י"ז תשמ"ג, עמ' 347.
- 105 יוסף הקר, "היאוש מן הגאולה והתקווה המשיחית בכתבי רבי שלמה לבית הלוי משאלוניקי", תרביץ, ל"ט, תש"ל, עמ' 198, 199.
- 106 יצחק בער, רבי יצחק אברבנל והנבואות המשיחיות, שם, שם.
- 107 יוסף שפרן, "משנתו החינוכית של יצחק אברבנאל", סיני, ס"ח, תשל"א, עמ' נ"ז-פ"ו, משה אביגדור שולוואס, רומא וירושלים, שם, עמ' 42.
- 108 יוסף הקר, היאוש מן הגאולה והתקווה המשיחית, שם, עמ' 213-201.
- 109 משה אביגדור שולוואס, רומא וירושלים, שם, עמ' 67. במאגר מתוארות 19 יצירות עם סמל זה, ראה רשומות: 238, 251, 427, 614, 658, 798, 868, 900, 1086, 1822, 1961, 1990, 2208, 2209, 2421, 5768, 5844, 5880, 5904 בנספח 2 לעבודה זו.
- 110 ברכה ארדוש ריבלין, "חברות גמילות חסדים באיטליה בין המאות השש-עשרה והשמונה-עשרה", מורשת יהודי ספרד והמזרח, מאגנס והאוניברסיטה העברית, ירושלים, תשנ"ב, עמ' 157-152. משה אידל, "על משמרות ומשיחיות בירושלים במאות הט"ז-ה"י", שלם, ה', תשמ"ז, עמ' 83-95, "וסדרנו ב' משמרות לתענות כל שבוע יום אחד והן חוזרות חלילה להתפלל על הכל והיום אשר סדרנו

- המשמרות בלילה הוא נדדה שנת מלכו של העולם והראה לנו סימן גאולה וגו'.."אגרת בני הישיבה", (משנת 1521), אגרות א"י, מסדה, 1971, רמת גן, עמ' 165.
- ¹¹¹ מאיר בניהו, "שטרי התקשרות של מקובלי צפת ומצרים", אסופות, ספר תשיעי, תשנ"א, עמ' קכ"ט-קמ"ז.
- ¹¹² חיים ויטאל, ספר החזיונות, שם, עמ' י"ח.
- ¹¹³ אברהם יערי, שלוחי א"י, שם, עמ' 124, 125.
- ¹¹⁴ אברהם יערי, שלוחי א"י, שם, עמ' 124. ראה רשומות 1338, 2179, נספח 2 לעבודה זו, ישעיה תשבי, "העימות בין קבלת האר"י לקבלת הרמ"ק", ציון, ל"ט, תשל"ד, עמ' 27.
- ¹¹⁵ יוסף ידידיה בן בנימין יקותיאל, "הקדמת המחבר", כנף רננים, יואני קאיוני, ונציה, שפ"ז.
- ¹¹⁶ חיים שירמן, "התאטרון והמוסיקה בשכונות היהודים באיטליה (בין המאה הט"ז למאה הי"ח), ציון, כ"ט, תשכ"ד, עמ' 61-105.
- ¹¹⁷ בשנת ש"ס כבר פועלת חבורה בוירונוה, משה אביגדור שולוואס, רומא וירושלים, שם, עמ' 100. בשנת ש"ס כבר פועלת חבורה בוירונוה, משה אביגדור שולוואס, רומא וירושלים, שם, עמ' 100. חבורת מנטובה של ק"ק איטליאנו בשנת שע"ב, חבורת ק"ק איטליאנו בונציה בשנת שע"ד, ברומא בשע"ז, שתי חבורות מתחרות במודינא בשנת שפ"ב. שולווס, שם, עמ' 114-112. ישעיהו זנה, "על דבר החברה 'חדשים לבקרים' במנטובה" ציון, א', תרצ"ו, עמ' 94, ראה יוסף ידידיה בן בנימין יקותיאל, "הקדמת המחבר", כנף רננים, שם, שם, יצחק יודלוב, "אשמורת בוקר לר' אהרון ברכיה ממודינה: מהדורה מצונזרת ובלתי מצונזרת", עלי ספר, חוב' י, תמוז תשמ"ב, עמ' 113.
- ¹¹⁸ אליעזר ליזר בו מאיר לאנדסהוטה, עמודי עבודה, ברלין, תר"ז, עמ' 2.
- ¹¹⁹ לסה"כ ספרים תחת הכותרת תנ"ך ומפרשיו ראה טבלא מס' 3, פרק 5 עמ' 170.
- ¹²⁰ אהרון מירסקי, "שירי גאולה לרבי ישראל נג'ארה", ספונות, ה', תשכ"ז, עמ' ר"ז-רל"ד, טובה בארי, "עולת החודש לרבי ישראל נג'ארה - נושאים ותכנים", אסופות, ד', תש"ן, עמ' שי"א-שכ"ד.
- ¹²¹ חיים טשרנוביץ, תולדות הפוסקים, ועד היובל, ניו יורק, תש"ו-תש"ח, 1947, עמ' 106-117. גרשם שלום, "פירושו האמיתי של הרמב"ן לספר היצירה ודברי קבלה אחרים", מחקרי קבלה, א', עם עובד, ירושלים, 1998, ע"ע משה בן נחמן, רמב"ן, אנציקלופדיה עברית, כרך כד, עמ' 565-568.
- ¹²² הסה"כ מביא בחשבון חפיפה בין הנושאים כיוון שיש יצירות העוסקות ביותר בנושא אחד.
- ¹²³ ישעיה תשבי, פרקי זוהר, שם, שם.
- ¹²⁴ לדוגמא מהרש"ק הביא לידי ביטוי בדרשותיו דעות קבליות שהיו חלק בלתי נפרד מהשקפת עולמו תוך שימוש בחומרים מספרי הבהיר, הזוהר, תולעת יעקב וספר מראות אלוהים מתוך מודעות לכך שבדרשות המכוונות לציבור הרחב אין להתעמק בסודותיה: גדליה נגאל, "דרשותיו של שמואל יהודה קצנבלוביגן", סיני, ע', תשל"ב, עמ' ע"ט-פ"ה. יוסף סאמיג'ה העניק לאנשי ונציה את ספרו כדי שיעיינו בו בימי חג שבת ופנאי. זה למעשה הספר הראשון שבו דברי הזוהר הוּוּ אבני הבניין לדרשות ממש כדברי חז"ל. בדרך זו הלך גם רבי שלמה לבית הלוי מסלונקי בספרו חשק

- שלמה, מאיר בניהו, היחסים שבין יהודי יוון, שם, עמ' 169 וראה גם: ראובן בונפיל הרבנות באיטליה בתקופת הרנסנס, שם, עמ' 199-201.
- ¹²⁵ פירושו של משה אלשיך בהם שילב אלמנטים ותכנים קבליים תרמו גם הם לפופולריזציה של הקבלה, ורבים ממפרשי רש"י לתורה האשכנזים במחצית המאה ה-16 ותחילת ה-17 באו לדובב רעיונות קבליים, ראה: יעקב אלבוים, פתיחות והסתגרות, שם, עמ' 88.
- ¹²⁶ מרדכי פכטר, "ספר ראשית חכמה לר' אליהו די וידאש וקיצוריו, קרית ספר, מ"ז, תשל"ב, עמ' 689-710.
- ¹²⁷ עשורי הפריחה הם: הראשון (ש-ש"ט), השלישי(ש"כ-שכ"ט) השישי (ש"ן-שנ"ט) והשביעי (ש"ס-שס"ט), ראה פרק 4, עמ' 116, עבודה זו.
- ¹²⁸ גרשם שלום, פרקי יסוד בהבנת הקבלה, שם, עמ' 128. ספרים מסוג זה שהתפשטו היו ספרו הקטן של משה קורדוברו "תומר דבורה", הקיצורים של ראשית חכמה וצוואתו המוסרית של אברהם הורוביץ "יש נוחלין". ראה: בן ציון כ"ץ, רבנות, חסידות, השכלה, שם, עמ' 49. רבי יששכר בער משערבעשין פתח תקופה חדשה בעיצובם והדפסתם של ספרי ההנהגות הקבליות עם הדפסתו ופירסומו של מראה כהן, שהוא ספר מפתח והנהגות מלוקטות מספר הזוהר שפתח את הדלת להפצת מנהגי מקובלים לאוכלוסייה הרחבה. זאב גריס, "עיצוב ספרות ההנהגות העברית במפנה המאה השש-עשרה ובמאה השבע-עשרה ומשמעותו ההיסטורית", תרביץ, נ"ו, עמ' 528.
- ¹²⁹ גרשם שלום, פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה, שם, עמ' 113-152.
- ¹³⁰ זאב גריס, עיצוב ספרות ההנהגות העברית, שם, ע' 531, 532.
- ¹³¹ אבריא בר לבב, תפיסת המוות בספר החיים לרבי שמעון פרנקפורט, חבור לשם קבלת ד"ר לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשנ"ז, 1997, וגם רבי אהרון ברכיה ממודינא ורבי נפתלי הכהן כ"ץ אבות המחברים ספרי חולים ומתים, אסופות, ספר תשיעי, תשנ"א, עמ' קפ"ט-קצ"ז.
- ¹³² ברכה זק, בשערי הקבלה של רבי משה קורדוברו, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן גוריון בנגב, תשנ"ה, עמ' 17-20.
- ¹³³ דוד תמר, "האר"י והרח"ו כמשיח בין יוסף", ספונות, ספר שביעי, תשכ"ג, עמ' קכ"א-קל"ו.
- ¹³⁴ מאיר בניהו, "שטרי התקשרות של מקובלי צפת ומצרים" אסופות, ספר תשיעי, תשנ"א, עמ' קכ"ט-קמ"ז.
- ¹³⁵ יהודה ליב מימון, חידוש הסנהדרין במדינתנו המחודשת, מוסד הרב קוק ירושלים, תשי"א, יעקב כ"ץ, הלכה וקבלה, שם, עמ' 153-183.
- ¹³⁶ בספרות המאה ה"ט"ז נזכרה פעמים רבות תופעה רוחנית של גילוי המגיד שהכוונה לכוח עליון המתעצם מול האדם ומגלה לו סתרי תורה או סתרי עולם, גרשם שלום, "המגיד" של ר' יוסף טאיטאצאק", ספונות, י"א, תשל"א-תשל"ח, עמ' ס"ט-ע"א, צבי וורבלובסקי, ר' יוסף קארו בעל הלכה ומקובל, מאגנס, ירושלים, תשנ"ב, עמ' 242-265.

- ¹³⁷ יעקב כ"ץ, הלכה וקבלה, שם, עמ' 59. ישראל תא שמע, הנגלה שבנסתר לחקר שקיעי ההלכה בספר הזהר, ספרית הלל בן חיים, הקיבוץ המאוחד, 1995, עמ' 67-76.
- ¹³⁸ שמעון שלם, לחקר חיבוריו של רבי משה אלשיך, שם, עמ' קצ"ה-קצ"ז.
- ¹³⁹ גרשם שלום, פרקי יסוד בהבנת הקבלה, שם, עמ' 88.
- ¹⁴⁰ ברכה זק, בשערי הקבלה של רבי משה קורדוברו, שם, עמ' 16-32.
- ¹⁴¹ דוד תמר, "האר"י והרח"ו כמשיח בין יוסף", שם, שם.
- ¹⁴² ישעיה תשבי, "דמותו של רבי משה קורדוברו בחיבור של רבי מרדכי דאטו", ספונות, ספר שביעי, תשכ"ג, עמ' קכ"א, קכ"ב, "אגרת שמשון בק" יערי אגרות א"י, שם, עמ' 181, וגם חיים ויטל ביומנו מעיד על כך. חיים ויטאל, ספר חזיונות, שם, עמ' נ"א, נ"ב.
- ¹⁴³ חיבורי משה קורדוברו: "אור יקר" - פירוש על ספרי הזהר, אדרות, צניעותא, יצירה ותיקונים. "פרדס רימונים" - לקסיקון לקבלה, "אור נערב" - מבוא לפרדס, פירוש על התורה, "זבחי שלמים" - חגי תשרי, "אלימא" - שרשי קדמות הקבלה, "ספר גירושין" - דוח מסעות הלילה, פירוש על ספר יצירה, פירוש על שיר השירים, פירוש על איכה, "תפילה למשה" - פירוש תפילות כל השנה "דרושים שמועה" - בעניין הגלגול, כללי הגמרא, "תומר דבורה" - מעין שולחן ערוך קבלי, "באור אדרא זוטא", באור על פרשת משפטים, קיצור באור מדרש רות, "מבקש ה'", "שיעור קומה", "זוהר איכא", פירוש על הבהיר, טעמי המצוות, פירוש על הירושלמי. משה צוריאלי, "מבוא", פרדס רימונים, יריד הספרים, ירושלים תש"ס, עמ' 7-12 ישראל וינשטוק, "רבי משה קורדוברו (400 שנה לפטירתו)", סיני, ס"ח, תשל"א, עמ' קע"ג - קע"ט, מאיר בניהו, "לתולדות רבי גדליה קורדוברו", סיני, ט"ז, תש"ה, עמ' פ"ב-צ', ברכה זק, בשערי הקבלה של רבי משה קורדוברו, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן גוריון בנגב, תשנ"ה.
- ¹⁴⁴ גרשם שלום, "ישראל סרוג - תלמיד האר"י?", ציון, ה', ת"ש, עמ' 215, 219-222.
- ¹⁴⁵ מאיר בניהו, ספר שבחי האר"י, מכון בן צבי, ירושלים, תשכ"ז.
- ¹⁴⁶ מאיר בניהו, שם, שם, יוסף אביב"י, כתבי האר"י באיטליה, שם, עמ' 91-134.
- ¹⁴⁷ ראה למשל, יצחק (אריק) זימר, עולם כמנהו נוהג, מרכז זלמן שז"ר, ירושלים, תשנ"ו, עמ' 123-132.
- ¹⁴⁸ קיימות שמונה יצירות המתייחסות הן לקבלת האר"י והן לקבלת קורדוברו.
- ¹⁴⁹ בשהותו הקצרה של ישעיהו הלוי הורוויץ (השל"ה הקדוש) בצפת בשנת 1621, הוא מתאר את קברי צפת החשובים ומזכיר את קארו, קורדוברו והאר"י כמקובלים חשובים באותה דרגה. ראה אצל: אברהם יערי, אגרות א"י, מסדה, רמת גן, 1971, עמ' 217.
- ¹⁵⁰ מאחרי לוקחה ממנו הגמרא נמלאה הארץ ממקובלים בעלי החכמה האלוקית... "ראה: אברהם מנחם הכהן רפא מפורט, מנחה בלולה על התורה, וירונה, שנ"ד, עמוד אחרון.
- ¹⁵¹ דוד פרענקיל, "תולדות רבי יצחק יהושע די לאטאש", עלים לביבליוגרפיה וקורות ישראל, ב', חוב' ג', עמ' 30-31.

- ¹⁵² שלמה סימונסון, תולדות היהודים בדוכסות מנטובה, שם, עמ' 459, 460.
- ¹⁵³ על השומרים לבוקר ראה לעיל, עמ' 136 עבודה זו.
- ¹⁵⁴ מאיר בניהו "רבי עזרא מפאנו חכם מקובל ומנהיג", ספר היובל ליוסף דוב סולובייצ'ק, ירושלים ניו יורק, 1984, עמ' תשצ"ט.
- ¹⁵⁵ אלכסנדר אלטמן, "הערות על התפתחות תורתו הקבלית של ר' מנחם עזריה מפאנו", מחקרים בקבלה בפילוסופיה יהודית ובספרות המוסר וההגות, (במלאת 75 לישעיה תשבי), מאגנס, ירושלים, תשמ"ו, עמ' 241-243. ראובן בונפיל, "ידיעות חדשות לתולדות חייו של מנחם עזריה מפאנו ותקופתו", פרקים בתולדות החברה היהודית בימי הביניים ובעת החדשה, (מוקדשים לכ"ץ ביובלו ה-75), מאגנס, ירושלים, תש"ם, עמ' צ"ח - קי"ז. מאיר בניהו, "לתולדות רבי גדליה קורדובר", סיני, ט"ז, תש"ה, עמ' פ"ב-צ'.
- ¹⁵⁶ ישראל וינשטוק, "רבי משה קורדוברו (400שנה לפטירתו)" סיני, ס"ח, תשל"א, עמ' קע"ו.
- ¹⁵⁷ גרשם שלום, ישראל סרוג, שם, שם.
- ¹⁵⁸ "ספר כנפי יונה" רבי משה יונה אחד מגורי האר"י האמיתיים. הרמ"ע עבד ספר זה פעם אחת פעם ונקרא לבסוף על שמו. העיסוק הרב של הרמ"ע בספר זה מצביע על התלבטותו בין שתי הקבלות, ראה: אלכסנדר אלטמן, "הערות על התפתחות תורתו הקבלית של ר' מנחם עזריה מפאנו", מחקרים בקבלה בפילוסופיה יהודית ובספרות המוסר וההגות, (במלאת 75 לישעיה תשבי), מאגנס, ירושלים, תשמ"ו, עמ' 241-243.
- ¹⁵⁹ ראה רשומות מס' 35, 282-285, 392, 425, 563, 1047, 1076, 1198, 1968, 2560, 3063, 3211, 3846, 4168, 4476, 4580, 4463-4465, 4829, 5010, 5140, 5141, 6432, נספח 2 לעבודה זו.
- ¹⁶⁰ רבי אהרון ברכיה מפאנו, תלמיד הרמ"ע, התלבט קשות ונצרך לשנים לא מעטות של לימוד וקריאה כדי להתמודד עם המתח שבין קבלת משה קורדוברו לזו של האר"י. בשני ספריו המודפסים "אשמורת בוקר" ו"מעבר יבוק" באה לידי ביטוי מבוכתו. ישעיה תשבי, "העימות בין קבלת האר"י לקבלת הרמ"ק", שם, עמ' 9-25. לפירושו של אברהם גלאנטי, מקובל צפתי במחצית השנייה של המאה ה-16 לאיכה, אבות ולזוהר הנשענים על קבלת משה קורדוברו חודרים אלמנטים לוריאניים, ראה ברכה זק, "על פירושו של רבי אברהם גלאנטי - כמה הערות על זיקתם לכתבי רבותי", מחקרי משגב ירושלים בספרות עם ישראל, משגב ירושלים, תשמ"ז, עמ' 86-80.
- ¹⁶¹ אחד המתנגדים הקולניים בונציה לעיסוק בקבלה, במחצית הראשונה של המאה ה-17, היה יהודה אריה מודינא: הוא התנגד בחריפות לכוחה המוחלט של הקבלה כפי שהוצג ע"י הנוהים אחריה, כעס על פולחן האישיות שנערך סביב אישים שעסקו בה, נסה לתארה כ"הבלי דעות פילוסופי יוון שנכנסו באוזני קצת מחכמינו האחרונים והלבישום סדר ושמות לפי רעיונם, וקראו להם קדושה רבתי וסוד אלוה". קבע שספר הזוהר יוחס לרשב"י כדי שיכניס הרבה כסף למחברו ולא למנת בעל ביתו. ראה משה חלמיש, "תעודה לפולמוס על הקבלה באיטליה בראשית המאה הי"ז", בר אילן, ספר השנה, כ"ב, כ"ג, תשמ"ח, עמ' 179-183. מודינה חיבר את ספרו "ארי נוהם" כדי להציב נגדה

טעונוים מסודרים וברורים. יהודה אריה מודינא, לקט כתבים, מוסד ביאליק, ירושלים, 1968, עמ' 224-226.

¹⁶² יוסף הקר, "הפעילות האינטלקטואלית, שם, עמ' 583-587.

¹⁶³ המהרש"ל גילם בדמותו את המנהיג האידיאלי של המאה ה-16: פוסק, מפרש הגמרא, מגיה, מיוחס (מגזע רש"י), בעל נס. ירוחם ליינער, המהרש"ל והקבלה, סיננ, מ"ד, עמ' רכ"ד-רכ"ט, "כאילו הראוני מן השמים.. ופתחו לי שערי אורה לומר עסוק בתורה דון ואסור והתיר והורה הוי גיבור כאריה שבחבורה וכתוב על הספר והבא להם תשורה..." ראה: שלמה בן יחיאל לוריא, "הקדמת המחבר" ים של שלמה, יבמות, הוצאת ספרים נחוצים ללומדי תורה, בני ברק, תשי"ט. שלמה בן מרדכי ממעזריטש, תלמיד מובהק של מהרש"ל מעיד שמהרש"ל כתב תחינה קבלית בשם מנורת הזהב והרשה לעצמו כתלמידו לכתוב ספר קבלי מנהגי לצורך מניעת התפשטות מגיפות. ביבער מנחם מנדל בן אריה ליבוש, מזכרת לגדולי אוסטרהא, ברדיצב, תרס"ז, עמ' 36.

¹⁶⁴ מהר"י מינץ הגיב על מכתבו של הרמ"א אליו בעניין איסורו של מהרש"ל לומר את שיר הייחוד "בעניי לא מקובל ולא בן מקובל אבל יש לי פירוש על שיר הייחוד ע"ד הקבלה..בו יודע חכמת המחבר והשיר הזה קדש הקדשים אצל כל בני עמנו הוא" משה איסרלש, שו"ת הרמ"א, ירושלים, תשל"א, קכ"ו ס' ג.

¹⁶⁵ משה בן ישראל איסרלש, תורת העולה, שם, חלק ג', פ"ד.

¹⁶⁶ יהושע הורוביץ, הרמ"א, רבי משה איסרלש, הקבוץ המאוחד, תשל"ד, עמ' 40, 41.

¹⁶⁷ דוב בורשטיין, הקבלה והפילוסופיה בחידושי אגדות למהרש"א ז"ל, סיננ, מ"א, עמ' קע"ב-קפ"ג.
¹⁶⁸ מרדכי בן אברהם יפה, "הקדמת המחבר", ספר לבוש התכלת, זכרון אהרון, ירושלים, תש"ס, עמ' ד'.

¹⁶⁹ ישראל היילפרין, ועד ארבע ארצות בפולין והספר העברי, שם, עמ' 372.

¹⁷⁰ ספרו הקטן של משה קורדוברו "תומר דבורה", מצא הד רב בפולין כי התאים לרוח האשכנזית. בן ציון כ"ץ, רבנות, חסידות, השכלה, שם, עמ' 49. פופולרית לא פחות היתה צוואתו המוסרית קבלית "יש נוחלין" של אברהם בן שבתאי הורוביץ. בן ציון כץ, שם, שם, יעקב אלבוים, "רבי אברהם הורוויץ על התשובה", מחקרים בקבלה בפילוסופיה היהודית בספרות המוסר ובהנהגות, מוגשים לישעיה תשבי במלאת לו 75 שנה, מאגנס, ירושלים תשל"ו, עמ' 537-567.

¹⁷¹ 1. העיבוד של אלטשולר לראשית חכמה מרדכי פכטר, "ספר ראשית חכמה לר' אליהו די וידאש, שם, עמ' 703. 2. ספריו של נפתלי שעברשין: מתנות כהונה שיצא בשנת שמ"ח, ושנתיים אחר כך מראה כהן, בהם הוא מבטא את הקשר בין קבלה, הלכה ומדרש שהיה נהוג בישיבתו של הרמ"א. 3. ספריו של לרבי יששכר בער בן פתחיה משה מקרעמניץ: יש שכר כקובץ הנהגות מהזוהר המסדר את הדינים והמנהגים מהזוהר בסדר שולחן ערוך והטורים. מבוא ללימודי הזוהר בשם "פתחי יה", וספר ביאורים למלים הזרות בזוהר בשם "אמרי בינה". זאב גריס, עיצוב ספרות הנהגות העברית במפנה המאה השש-עשרה, שם, עמ' 527, 528.

¹⁷² יוסף יצחק כהן, "ספר תיקוני שבת", קרית ספר, ל"ט, תשכ"ד, עמ' 539-542.

¹⁷³ יצחק (אריק) זימר, גחלתן של חכמים, פרקים בתולדות הרבנות בגרמניה במאה השש עשרה ובמאה ה-17. אוניברסיטת בן גוריון בנגב, ירושלים, תשנ"ט, עמ' 229.

פרק חמישי: תוצרת הדפוס כמקור "עצמאי" להבנת תהליכים

ותמורות תרבותיים וחברתיים

הקטלוג המועלה על מחולל היישומים מאפשר להעז ולהציע מסקנות, הנובעות מן המידע הנשאב מן הנתונים והניתוחים הסטטיסטיים שלהם. היכולת להסיק מסקנות נובעת מן ההנחה כי לנתונים כוח לעמוד בפני עצמם היות והקף הנתונים שבמאגר מספק מדגם רחב מספיק על מנת להקנות למסקנות את אמינותן.

א. הפופולריות של היצירות כדרך לאיתור תחומי עניין

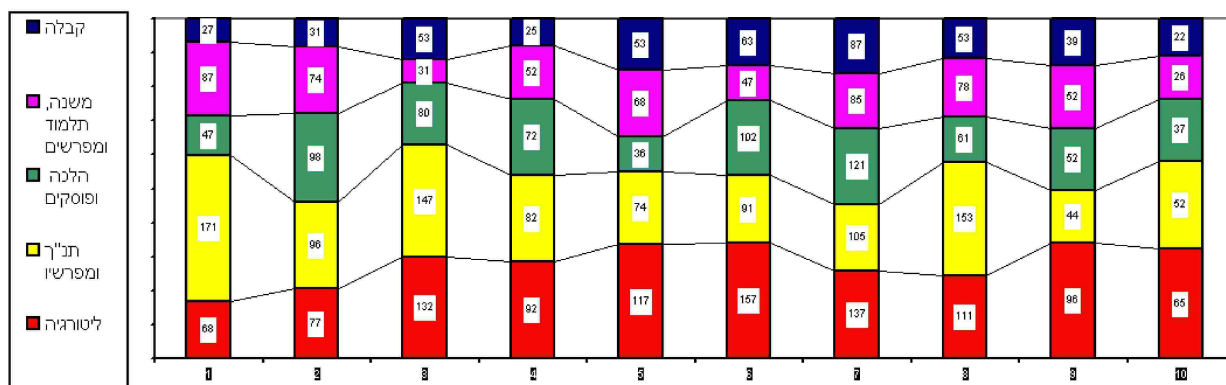
סדרת השאלות הראשונה שנשאל המאגר קשורה לפופולריות. יציאה לדרך מחקרית סזיפית שראשיתה בניית מאגר מפורט המכיל עשרות אלפי נתונים המרכיבים את תוצרת הדפוס של שנות ה"שין", נובעת בראש ובראשונה מן ההנחה, שבראש מעיניהם של העוסקים בדפוס מכירה והפצה של תוצרתם.¹

ניתן לבחון פופולריות על פי קריטריונים שונים של חלוקה. במחקר זה נבחנה הפופולריות של תכני היצירות, המקובלות של מחברי היצירות, החשיבות של המרכזים היהודיים בהם חוברו היצירות וכן הפופולריות של המאות בהן נכתבו היצירות.

1. תכני היצירות

היצירות המודפסות חולקו ל- 16 נושאים.² חמשת הנושאים המרכזיים: ליטורגיה, תנ"ך ומפרשיו,

גרף מס' 1: מגמות בהתפלגות חמשת הנושאים המרכזיים לאורך המאה

הלכה ופוסקים, משנה תלמוד ומפרשים וקבלה, הוּו 70% מתוצרת הדפוס בשנות ה"שין" (ראה גרף מס' 1 לעיל)

דפוסי הליטורגיה

בסיכום הכולל נמצאים דפוסי הליטורגיה במקום הראשון בפופולריות. הם הגיעו למקומם זה רק בעשור רביעי, ומאז המשיכה הליטורגיה לעמוד בראש הסולם (ראה טבלא מס' 1 להלן). ניתן להסביר את הפופולריות של הליטורגיה בשימוש הרב, שהיה לה בבתי הכנסת ובחיי היום יום של היהודים.³ בתשובה לשאלה מדוע לא היתה הליטורגיה מספר אחד מלכתחילה, ניתן להניח שהשימוש בסידורים מיסוד תופעה שחזקה את עצמה והשפיעה השפעה יסודית על הנוהל של התפילה.

טבלה 1: התפלגות הדפסת ספרי הליטורגיה בחלוקה גיאוגרפית וכוונולוגית

ארץ דפוס	עשור	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	ל"י	סה"כ
איטליה	51	60	87	49	61	87	75	46	56	32	6		610
פולין	2	3	11	24	26	34	21	15	5	11			152
בוהמיה	3	7	3	2	19	15	29	36	16	8			138
אימפריה עות'מאנית	5	6	21	11	4	8	1	1	3				60
גרמניה	6		5		3	3		5	14	1			37
שוויץ			1	2	2	10	5						30
ארצות השפלה			1						2	13			19
צרפת		1	1										2
לא ידוע	1		2	2	2		1	2			4		14
סה"כ	68	77	132	92	117	157	137	111	96	65	10		1062
% מהתוצרת	10	13	21	20	23	23	20	19	21	23			19

תנ"ך ומפרשיו

טבלה 2: התפלגות דפוסי תנ"ך ומפרשיו בחלוקה גיאוגרפית וכוונולוגית

ארץ דפוס	עשור	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	ל"י	סה"כ
איטליה	99	38	101	29	22	36	46	39	7	9	4		430
שוויץ	12	14	9	3	7	4	13	46	1	2			111
צרפת	39	32	8	1	14	7		2	5	2			91
ארצות השפלה		6	14	13	14	7	5	6	8	24			83
אימפריה עות'מאנית	12	5	12	23	7	11	1	2		1	5		79
בוהמיה			1	5		3	20	26	15		1		71
גרמניה	6	2	8	4	13	8	7	17	1	2			68
פולין	1	2	1	3	11	17	11	14	3	4	1		68
אנגליה						2							2
לא ידוע	2	3	1		1	3	1	4	8	5			28
סה"כ	171	96	147	82	74	91	105	153	44	52	16		1031
% מהתוצרת	26	17	24	18	15	13	16	26	10	19			18

הספרים, הנמצאים תחת הקטגוריה תנ"ך ומפרשיו, נמצאו לאורך כל המאה במקום הראשון או השני בסולם הפופולריות (ראה גרף מס' 1, פרק זה לעיל). הסברים לרמת הפופולריות של ספרים אלו ניתן למצוא ע"י צירוף של מספר גורמים:

1. השימוש הרב שהיה להם במוסדות החינוך ובבתי הכנסת, בעיקר לחומשים ולחמש המגילות.
2. הקנוניות של מספר מפרשים ובראשם רש"י, ולעניין הנוצרי בהדפסת ספרים מתחום זה.⁴

הלכה ופוסקים

במקום השלישי בבחינת הפופולריות של התכנים ניצבים הספרים, הנמצאים תחת הקטגוריה הלכה ופוסקים (ראה גרף 1 לעיל). הם סובלים מתנודות במעמדם לאורך המאה. בעשור הראשון הם מהווים רק 7% אחוז מתוצרת הדפוס, אולם עשור לאחר מכן מוכפלת הכמות הנומינלית של הדפוסים, בניגוד למגמה הכללית של ירידה בתוצרת הדפוס, והם תופסים את המקום הראשון עם 17% מהתפוקה. מעמד זה לא נשמר, ובעשורים השלישי הרביעי והחמישי נצפית מגמת ירידה בתפוקה הנומינלית ובחלקם היחסי בתפוקה הכללית, עד לשפל של 36 רשומות במאגר וירידה חזרה ל-7% מהתפוקה. עם תחילת פריחת הדפוס במחצית השנייה של שנות ה"שין", חוזרים ותופסים ספרי ההלכה מקום נכבד בתפוקת הדפוס הכללית, ולקראת סוף המאה, עם הצניחה בתפוקה הכללית, הם מתייצבים על חלק של כ-10% (ראה טבלא מס' 3 להלן).

טבלה 3: התפלגות דפוסי הלכה ופוסקים בחלוקה גיאוגרפית וכתובנית

עשור	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	ל"י	סה"כ
ארץ דפוס												
איטליה	29	94	64	38	4	47	55	8	13	11	3	366
פולין	2		2		25	46	25	26	5	19		182
בוהמיה	3				1	3	19	18	19	1		64
אימפריה עות'מאנית	4	4	13	1	3	5	4	1	1		1	37
גרמניה	7							7	14	2		30
שוויץ					3	1	17	1				22
ארצות השפלה											3	3
אנגליה											1	1
וינה			1									1
צרפת				1								1
לא ידוע	2						1			4		7
סה"כ	47	98	80	72	36	102	121	61	52	37	8	714
% מהתוצרת	7	17	13	16	7	15	18	10	11	13		13

משנה תלמוד ומפרשים

עד להמצאת הדפוס, התלמוד עצמו כ"טקסט בוק" לא היה נגיש לכל. כתבי היד היו נדירים: במערב אירופה החל מהמאה ה-13 לספירה סבל התלמוד מרדיפות, שריפות וגזירות, אבל גם במזרח אירופה ובארצות המזרח היה קשה להשיגם. כתבי יד אלו היו ללא פירושים, מלאים בשיבושים ובמחיקות והיה טורח גדול לתלמוד ולעיין בהם. התוספות ופירוש רש"י היו נפרדים והלומדים והיו צריכים לעיין בשלושה ספרים במקביל.⁵

המצאת הדפוס בישרה אפשרות לשינוי המצב ונעשו ניסיונות לא מעטים להדפסת מסכתות שונות במקומות שונים כבר בימי האינקונבולות. צו אפיפיורי משנת ר"פ, שהתיר להדפיס את התלמוד באיטליה, פתח את הדרך להפיכתו של התלמוד לידידותי למשתמש.

ואכן, בהתבוננות בנתוני המאגר, בתחילת שנות ה"שין" הוּו הספרים הנמצאים תחת הקטגוריה "משנה, תלמוד ומפרשים" כ-13% מתוצרת הדפוס הכללית וחלקם זה נשמר במשך שני עשורים (ראה טבלא מס' 4 להלן). את הכמות הגדולה הזו ניתן להסביר בשתי מהדורות שלמות של התלמוד שיצאו לאור בונציה בעשור זה, האחת בבית הדפוס של דניאל בומברג והשנייה בבית הדפוס של יושטיניאן.⁶ הצרכנים נהנו מהיכולת הטכנית-אומנותית-מקצועית של בתי הדפוס, ובתי הדפוס מהפוטנציאל של שוק גדול וצמא לתלמוד. על דף הגמרא הודפסו, מלבד הטכסט, גם התוספות והפירושים ולמסכתות צורפו אמצעים טכניים שהקלו על הלימוד: מראי מקום ומפתחות מגוונים.⁷

נראה איפה שהתחילה תקופה חדשה ללומדי התלמוד, אבל באיטליה של המאה ה-16 התלמוד נשאר נדיר עקב התנכלות הכנסייה לו. בשנת 1452, כחלק מן המאבק של הכנסייה ברפורמה הלותרנית, נוסדה האינקוויזיציה ברומא, שאמנם היתה מכוונת נגד נוצרים כופרים אך גם יהודי איטליה הרגישו את קיומה. הרדיקליות שלה גברה עם עלייתו לכס האפיפיורות של יוליוס השלישי באפריל 1550. החל משנת 1551 החל הספר העברי למשוך את תשומת לבו של האינקוויזיציה, והתלמוד, שהודפס בבית הדפוס של יושטיניאן בשנים 1546-1551, היה הקורבן הראשון, באלול 1553 יצא צו אפיפיורי לשרוף את התלמוד, כולל את הטפסים המצויים בבתי היהודים. ברומא נערך חיפוש, שגרר שריפת ספרים רבים נוספים לתלמוד והגזירה התפשטה לערים נוספות. בונציה נאסרה הדפסת ספרים עבריים במשך 12 שנה, בין השנים 1554-1566.⁸

בשנים אלו התאפשרה פריחה קצרה של בתי דפוס עבריים בערים אחרות בצפון איטליה. בסביבות פעל בין השנים 1551-1559 בית הדפוס של טוביה פואה, שהעז להתמודד עם הדפסת חלק קטן מן

התלמוד.⁹ מקלט זמני לספרי התלמוד ומפרשיו היתה קרימונה, שנשלטה בידי הספרדים שנלחמו אותה עת עם האפיפיור. יוסף אוטולינגי¹⁰ ייסד בה ישיבה גדולה ובית דפוס מפואר ורבים מיהודי איטליה הבריחו אליה את ספרי התלמוד שלהם. בשנת 1559 הגזירה הגיעה גם לקרימונה. נשרפו בה עשרת אלפים ספרים, לא רק התלמוד ומפרשיו.¹¹

לכל אלו ביטוי בולט במאגר. בעשור השלישי נצפית ירידה דרסטית במספר הדפוסים של יצירות מסוג זה. המאגר רושם סה"כ של 30 יצירות שהן 5% מהתוצרת כולה. (ראה טבלא מס' 4 להלן). בשנות ה"שין" לא חזרו להדפיס את התלמוד באיטליה, למרות שבשנת 1584 חשו יהודי איטליה, שהאפיפיור סיטקוס החמישי נוח יותר מקודמיו, הקימו שדולה לקבלת רשיון להדפסת התלמוד והחלו לגייס כספים למטרה זו בקהילות השונות. בקיץ 1590 הורכבו שתי וועדות לצנזורה של התלמוד ברומא, אך מותו של האפיפיור סתם את הגולל על הניסיונות הללו.¹² אגדות התלמוד, בספרו של יעקוב אבן חביב, נשארו נחלתם של בני ישראל באיטליה כי החליפו את שם הספר ל"עין ישראל" וכך ניצל.¹³

כשנעלמו מן השוק המסכתות שבאו מאיטליה ונוצר להן ביקוש בישיבות הגדולות בפולין, התארגנו יחד חמישה מדפיסים בלובלין בשנים 1559 ו-1560. להדפסת כל התלמוד היה צורך בהשקעה גדולה מאוד ולכן הדפיסו כל מסכת בנפרד. גויסה גם עזרתו של בית הדין הגבוה, שפעל בירידים החצי שנתיים ויצאה הוראה ללמוד בישיבות פולין, רוסיה וליטא בעת ובעונה את אותה מסכת.¹⁴

בשנת 1578 החלו לסדר בקרקוב את מסכת כתובות שיצאה בשנת 1579 והתחרתה ביופיייה עם המהדורות המפוארות של בומברג ויושטיניאן, אבל לא המשיכו, יתכן מכיון שהשיגו את גבולה של לובלין.¹⁵

גם בישיבות המזרח נוצר מחסור חמור במסכתות: הפסקת היבוא מאיטליה, גידול מספר התלמידים, התבלות המסכתות הקיימות, ושריפות ענק בסלוניקי, בקושטא, וכנראה גם במקומות אחרים, שכלו רחובות שלמים, חיי אדם ורכוש רב.¹⁶ האחים יעבץ, שהדפיסו בערים אלו, ראו חובה ושעת כושר לפעול למען בית ישראל ולהדפיס את התלמוד.¹⁷ בשנים 1558-1565 יצאו בסלוניקי, בבית הדפוס של יוסף יעבץ, 8 מסכתות.¹⁸

למאמצים אלו ניתן ביטוי במאגר הספרים. בעשור הרביעי נרשם גידול במספר הספרים מקטגוריית "משנה, תלמוד ומפרשים", כשהגידול הוא הפוך לגמרי למגמת תוצרת הדפוס הכללית. גם בעשור החמישי הגידול הוא בלתי פרופורציוני לגידול בכמות היצירות המודפסות. (ראה טבלא מס' 4 להלן).

את ההסבר לגידול זה ניתן להסביר במאמצים שהתגברו במרכזי הדפוס העברי השונים למלא את מקומה של איטליה כספקית הראשית של מסכתות התלמוד: בשנים 1578-1581 יצאה בבאזל, ביזמת יהודי איטליה, בבית הדפוס של פרובן מהדורה שלמה של התלמוד ברשות הכנסייה ובפיקוח צנזור של האינקוויזיציה האיטלקית, ההבראיסט מרקו מריני.¹⁹

למחסור שנוצר בישיבות המזרח נענו האחים יעבץ, שלאחר שהתאחדו בקושטא הדפיסו, בין השנים 1582, 1593, 15 מסכתות.²⁰ בעשור השישי מצטמצמת כמות הספרים הנדפסים בקטגוריה, והם מהווים שבעה אחוז מתוצרת הדפוס הכללית. החל מהעשור השביעי והלאה מתייצבת תוצרת הדפוס בתחום זה במקום הרביעי עם חלק יחסי שבין 11-13 אחוזים מהתוצרת. בפולין, הודות להתבססותו והתרחבותו של בית הדפוס הוותיק בקרקוב והעברתו לידי בן המייסד, אהרון, הודפסו שתי מהדורות שלמות: האחת בתחילת העשור הראשון של המאה ה-17 והשנייה עשר שנים לאחר מכן.²¹ בית דפוס זה היה היחיד שהדפיס בשנות ה"שין" את התלמוד הירושלמי.²²

הירידה הנומינלית שנרשמת ע"י המאגר בתחום משנה, תלמוד ומפרשים בשני העשורים האחרונים, היא חלק מהירידה הכללית של תוצרת הדפוס בסוף המאה (ראה טבלא מס' 5 להלן) היצירות האחרות הנכנסות לקטגוריה הזו, כמו המשניות, מפרשי התלמוד והמפתחות, תלויות ברובן בתמונת הדפסת המסכתות (ראה פרק 3, טבלא 5 וטבלא מס' 4 להלן).

טבלא 4: התפלגות משנה, תלמוד ומפרשים בחלוקה גיאוגרפית וכרונולוגית

עשור	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	ל"י	סה"כ
ארץ דפוס איטליה	80	69	11			18	14	7	7	5	1	212
פולין	1	1	5	21	3	10	65	59	28	10		203
שוויץ				30	38	2	2					72
אימפריה עות'מאנית	4	4	15	1	27	12	1	1	5		1	71
בוהמיה						5	3	8	6			22
ארצות השפלה									1	10		11
גרמניה								2	2	1		5
צרפת									9			2
לא ידוע		2						1	1			4
סה"כ	87	74	31	52	68	47	85	78	52	26	2	602
% מהתוצרת	13	13	5	11	13	7	12	13	11	9		11

קבלה

הקבלה, שהיא הנושא החמישי בחשיבותו, כבשה מקום זה בתוצרת הדפוס הכללי בהדרגה. חוקרים רבים עסקו במקומה החשוב של הקבלה בחיי העם היהודי בשנות ה"שין" והמאגר תומך ומבליט את

העובדה, שהיא היתה נפוצה בקרב כל שכבות הציבור, בכל התפוצות (ראה טבלא מס' 5 להלן), שפרקטיקות קבליות חדרו לכל תחומי החיים בחברה היהודית בשנות ה"שין" וספרים בתחום זה הודפסו בכל מרכזי הדפוס העברי.²³

טבלה 5: התפלגות משנה, תלמוד ומפרשים בחלוקה גיאוגרפית וכתובות

עשור	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	ל"י	סה"כ
ארץ דפוס	14	27	33	8	26	20	60	9	15	4	3	219
איטליה	2	1	8	10	27	8	11	7	12			86
פולין												
שוויץ					5		9	1	2			19
אימפריה עות'מאנית	8	2	9	7	8	14	3		1		1	53
בוהמיה		1	1	1	3	2	6	28	8		1	51
ארצות השפלה									1	1		2
גרמניה	3		8				1	4	5	4		25
צרפת		1								1		2
לא ידוע					1						1	2
סה"כ	27	31	53	25	53	63	87	53	39	22	6	459
% מהתוצרת	5	6	9	6	10	9	13	8	8	8		8

מוסר

מעמדם של ספרי המוסר נשאר יציב למשך כמעט כל המאה ונע סביב שבעה אחוז מכלל התוצרת. גם הירידה בתוצרת הדפוס הכללית בעשורים הרביעי והחמישי לא פגעה בתפוקה הנומינלית של ספרי המוסר ועקב כך עולה חלקם היחסי בעשורים אלו. בעשור האחרון, שבו נרשמת ירידה דרסטית בתוצרי דפוס אלו, ניתן להסבירה במגמות ירידה בתוצרת הדפוס הן בפולין והן באיטליה' שספקו את רוב ספרי המוסר (ראה טבלא מס' 6 להלן) ובעליית קרנה של אמסטרדם שבה כמעט ולא הודפסו ספרים מסוג זה (ראה גרף מס' 1 ופרק 4 לעיל). הדפוס העברי באמסטרדם היה בראשיתו, רוב תוצרתו היתה מבית הדפוס של מנשה בן ישראל שהעדיף להדפיס תוצרי דפוס שיהיה להם שוק בטוח ורוב התוצרים היו בתחום הליטורגיה ותנ"ך ומפרשיו.²⁴

טבלה 6: התפלגות הדפסת ספרי המוסר בחלוקה גיאוגרפית וכתובנית.

עשור	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	ל"י	סה"כ
איטליה	26	35	26	14	12	16	16	6	9	2	1	163
פולין				15	15	29	17	12	8	6	1	103
אימפריה עות'מאנית	6	7	16	9	6	3	1					48
בוהמיה					3	12	7	16	7			45
שוויץ	1	3		3	4		1				1	13
גרמניה	2	1				1		1	3	2		12
צרפת		1								3		6
ארצות השפלה					2	1		1				5
לא ידוע											2	5
סה"כ	35	47	46	41	44	62	42	36	32	10	4	400
% מהתוצרת	5	8	7	9	9	9	6	5	7	4	4	7

דקדוק

ספרי הדקדוק למיניהם תופסים מקום נכבד בתוצרת הדפוס בעשור הראשון של שנות ה"שין". זאת ניתן לייחס בברור לפעילותו של אליהו בן אשר אשכנזי (בחור) שהיה מעורב בכתיבתם ובהדפסתם של לא פחות מ-35 יצירות שהוּו 42% במסך היצירות הדקדוק שהודפסו בעשור זה.

טבלה 7: התפלגות הדפסת ספרי הדקדוק בחלוקה גיאוגרפית וכתובנית.

עשור	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	ל"י	סה"כ
איטליה	44	12	16	10	5	7	7	4	8	3	2	118
שוויץ	11	9	8	2	4	1	9	7	3	8		67
גרמניה	11	2	3	6	2	4	1	4	3	6		42
צרפת	10	8	10	2	4				2	1	1	38
ארצות השפלה				4	5	3	2	2	4	6		31
פולין		1			2	1	11	2	8	1		27
אימפריה עות'מאנית	9	1	1	1	1	2					1	16
בוהמיה	1					2	1	4	3			12
אנגליה								1				1
דנמרק							1					1
לא ידוע						1		1			1	3
סה"כ	86	33	42	29	22	31	22	25	36	25	5	356
% מהתוצרת	13	6	7	6	4	4	4	3	4	8	9	6

לאחר העשור הראשון מתמעט חלקם היחסי של דפוסי הדקדוק ונראה אף שבעשורי הפריחה חלקם קטן עוד יותר. בשני העשורים האחרונים של המאה גדל שוב חלקם היחסי של דפוסי הדקדוק ונראה כי אינם נפגעים מההתמעטות הכללית (ראה טבלה מס' 7 לעיל). הלקוחות המרכזיים של ספרי הדקדוק היו יהודי איטליה שתחום זה נכלל בתכניות הלימודים שלהם.²⁵ לקוחות נוספים היו שוחרי

העברית הנוצרים, שהזדקקו לספרים אלו לצורך הוראת השפה בעיקר במחלקות לעברית באוניברסיטאות השונות.²⁶

יש לציין את חלקם הנכבד של הנוצרים בכמות הדפסת יצירות מסוג זה, המורגשת לאורך כל המאה ומגיעה לכדי 38% מכלל התוצרת. (ראה טבלא מס' 8 להלן).

טבלה 8: התפלגות הדפסת ספרי הדקדוק לצרכים נוצריים בחלוקה כרונולוגית

עשור	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	ל"י	סה"כ
מספר רשומות	18	16	20	16	13	7	11	11	12	9	2	135

פילוסופיה

הגישה שבשנות ה"שין" העיסוק בפילוסופיה הפנה לאט לאט את מקומו לתחומים אחרים ושאנשי רוח יהודים לא מעטים אף תקפו את הפילוסופיה וראו בעיסוק בה מעין "עבודה זרה", מקובלת ע"י חוקרים רבים. המאגר מצביע על מספר מגמות המאפיינות את העיסוק בה: ספרי הפילוסופיה הוו 4% מכלל הספרים שהודפסו וכנראה עניינו ציבור מצומצם. רוב ספרי הפילוסופיה הודפסו באיטליה ומגמת הירידה בהתעניינות המאובחנת ע"י החוקרים הרבים מורגשת: 132 חיבורים הודפסו במחצית הראשונה של שנות ה"שין" לעומת 69 חיבורים במחצית השנייה.²⁷ בהתבוננות במעמדה של הפילוסופיה בחלוקה לעשורים, נראה שהיה בה עניין מיוחד בעשור השני. פילוח השדות במאגר חושף כי בעשור זה התרכזו הפעילות של שני בתי דפוס, האחד של אבן אושקי בפררה והשני של טוביה פואה בסביוניטה, שהדפיסו כל אחד 9 ספרי פילוסופיה וכמעט הכפילו את התוצרת בתחום זה.²⁸ לאחר העשור השני דעך העניין בפילוסופיה ולא התאושש עד סוף המאה²⁹ (ראה טבלא מס' 9 להלן).

טבלה 9: התפלגות הדפסת ספרי הפילוסופיה בחלוקה גיאוגרפית וכתובנית

עשור	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	ל"י	סה"כ
ארץ דפוס												
איטליה	17	37	22	9	10	11	8	8	1	1		124
פולין	1			2	4	11	3		3			24
אימפריה עות'מאנית		4	8	3	2					2		19
גרמניה	2	2		1					1	1		11
בוהמיה				1		3		5				10
שוויץ		1			2				5	1		9
ארצות השפלה									1	2		3
צרפת			2									2
לא ידוע	1							2			2	5
סה"כ	21	44	34	15	19	25	11	15	13	5	5	207
% מהתוצרת	3	8	5	3	4	4	2	2	3	2	2	4

מדרש ואגדה

בנושא הספרים העוסקים במדרש ואגדה ניתן לומר, שחלקה היחסי של איטליה, 56% (ראה טבלה מס' 10 להלן) גדול מחלקה היחסי בתוצרת הדפוס בכלל, 46% (ראה גרף מס' 1 פרק 4 לעיל). ניתן אולי ליחס זאת לעובדה, שאגדות התלמוד לא נפגעו מההגבלות שהטילה הצנזורה הכנסייתית באיטליה על ספרי התלמוד וספריהם.³⁰

טבלה 10: התפלגות הדפסת ספרי מדרש ואגדה בחלוקה גיאוגרפית וכתובנית

עשור	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	סה"כ
ארץ דפוס											
איטליה	23	8	22	4	4	15	17	5	8	4	110
פולין			2	5	4	10	4	6	2	4	37
בוהמיה						5	1	10	8	1	25
אימפריה עות'מאנית	1	2	1	2	5	8	1		1		21
ארצות השפלה									3		3
גרמניה									1		1
צרפת									1		1
סה"כ	24	10	25	11	13	38	23	21	24	9	198
% מהתוצרת	4	2	4	2	3	6	3	3	5	3	4

דרשות

דפוסי הדרשות מהווים כ-4% מתוצרת הדפוס. בעשורי הפריחה של הדפוס במחצית השנייה של שנות ה"שין" כמעט מוכפל חלקן היחסי מכלל תוצרת הדפוס ומגיע לששה אחוזים (ראה טבלה מס' 11 להלן). בעשורים אלו פעלו בבוהמיה ובפולין מספר דרשנים מפורסמים: המהר"ל, אפריים מלונטשיץ ויצחק חיות. הם הבינו את חשיבות הדפוס ופעלו למען הדפסת דרשותיהם.³¹

טבלה 11: התפלגות הדפסת ספרי דרשות בחלוקה גיאוגרפית וכתובנות

עשור	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	ל"י	סה"כ
ארץ דפוס												
איטליה	7	2	8	5	12	20	19	3	9	3		88
בוהמיה					7	7	11	8	4	1		38
פולין			1	9	4	10	4	3	1	3	2	37
אימפריה עות'מאנית	2		4	3	4	3	3		2			21
גרמניה								1	2			3
שוויץ					2		1					3
צרפת									1	1		2
לא ידוע											1	1
סה"כ	9	2	13	17	29	40	38	15	19	8	3	193
% מהתוצרת	1	0.5	2	4	6	6	6	2	4	3	3.5	

ככל שכמויות הספרים בתחום מסוים קטנות, קשה יותר לקבוע מגמות במידה של בטחון. ששת הנושאים האחרונים ברשימה, ספרות יפה, שונות, שו"ת, היסטוריה, מדעים ואמונות עממיות ומאגיה מהווים יחדיו 11% מכלל תוצרת הדפוס העברי בשנות ה"שין", ולכל אחד מהם חלק קטן בתוצרת.

ספרות יפה

בספרים השייכים לקטגוריה של ספרות יפה ניתן להצביע על חלקה הבלתי פרופורציוני של האימפריה העות'מאנית בהדפסת ספרים מסוג זה, תופעה ההבאה לידי ביטוי בעיקר בעשור הראשון של המאה (ראה להלן טבלא מס' 12) ההסבר לכך נעוץ בחיבתם של יוצאי פורטוגל וספרד³² לספרות מסוג זה (ראה טבלה מס' 22, פרק 3 עמ' 88 לעיל).

טבלה 12: התפלגות הדפסת ספרי ספרות יפה בחלוקה גיאוגרפית וכתובנות

עשור	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	ל"י	סה"כ
ארץ דפוס												
איטליה	17	23	4		3	7	14	4	5	2	1	80
אימפריה עות'מאנית	11		1	5	4	6	5	1			3	36
פולין	1					3			4	1		9
בוהמיה					1	2	1	3				8
גרמניה	1		1				1		2	2		7
שוויץ					3	2					1	6
ארצות השפלה						1				2		4
אנגליה							1					1
צרפת									1			1
לא ידוע					1				1			4
סה"כ	30	23	7	7	12	22	21	8	13	7	6	156
% מהתוצרת	5	4	1	2	2	3	3	1	3	3	3	3

ספרות השו"ת, שהיא למעשה חלק בלתי נפרד מספרות ההלכה, תופסת חלק קטן אך קבוע של 2% מתוצרת הדפוס במאה (ראה טבלא מס' 13 להלן). רבים מגדולי התקופה הבינו את כוחו הרב של הדפוס בקביעת מעמדם כפוסקים³³ ופעלו או הפעילו את בני משפחותיהם או תלמידיהם למטרה זו, אך תחום משפטי זה עניין שכבה מצומצמת של עוסקים בתחום. העובדה שספרי השו"ת שמרו על מעמד קבוע לאורך התקופה מעידה על גודל השוק שלהם.

טבלה 13: התפלגות הדפסת ספרי שו"ת בחלוקה גיאוגרפית וכתובנית

עשור	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	ל"י	סה"כ
ארץ דפוס												
איטליה	11	13	8		5	5	12	5	5	5	1	70
אימפריה עות'מאנית	4	2	6	2	5	9	2	5	1			36
בוהמיה				1		3	2		1			7
גרמניה								6				6
פולין				4		2		1	1	1		9
שוויץ									1	1		2
לא ידוע											1	1
סה"כ	15	15	14	7	10	19	16	17	9	7	2	131
% מהתוצרת	2	2	2	1	2	3	2	2	2	3		2

ספרי ההיסטוריה

לאחר שחיבורים היסטוריוגרפיים לא נמנו בין חיבורי היהודים למין חורבן בית שני, מלבד ז'אנר אחד: שלשלת הקבלה של התורה שבע"פ³⁴, חוקרים רבים מציינים את העניין שהתעורר בהיסטוריה בשנות ה"שין"³⁵. הם מניחים שהכתיבה והחקירה ההיסטורית הוו כלי התמודדות עם השאלות הקשות שעוררו הגירוש והשינויים הרבים שנוצרו בחיי העם היהודי בעקבותיו.³⁶ המאגר מונה 99 יצירות העוסקות בהיסטוריה, מספר לא מרשים יחסית לגודל המאגר, המהוות סה"כ 2% מתוצרת הדפוס. בחלוקה הפנימית 41 יצירות מתוכן נכתבו בשנות ה"שין" עצמן, 52 חוברו לפני התקופה ושנת חיבורן של 8 איננה ידועה (ראה טבלא מס' 14 להלן). ניתן אולי לצמצם את הפער בין אבחנות החוקרים ל"רנסנס היסטורי" ותוצאות המאגר אם מתרכזים בתוצרת הדפוס בתחום זה באיטליה.

טבלה 14: התפלגות הדפסת ספרי היסטוריה בחלוקה גיאוגרפית וכתובות

ארץ דפוס	עשור	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	ל"י	סה"כ
איטליה	7	8	5	5	2	2	4	3	4	2			42
פולין						7	3	1	2	1	1		15
שוויץ	2	2			7								11
אימפריה עות'מאנית	2	2	4	1				2					11
בוהמיה				1			1	2	2	2		1	9
ארצות השפלה					1						3		4
צרפת					3								3
גרמניה								1			1		2
אנגליה												1	1
סה"כ	11	12	9	11	16	6	9	8	7	7	2		98
% מהתוצרת	2	2	1	2	3	1	1	1	1	2	3		2

מדע, אמונות עממיות ומאגיה.

חוקרים רבים כתבו על העניין במדע בשנות ה"שין"³⁷, אך אין ביטוי לעניין רב במדע במאגר. מספר היצירות העוסקות במדע גדול אך ברשומה אחת ממספרן של אלו העוסקות באמונות עממיות ומאגיה (ראה טבלאות מס' 15 ו-16 להלן).

טבלה 15: התפלגות הדפסת ספרי מדע בחלוקה גיאוגרפית וכתובות

ארץ דפוס	עשור	1	2	3	4	5	6	7	8	9	ל"י	סה"כ
איטליה	6	4	5	3	3	2	1	1	1	2		27
אימפריה עות'מאנית	1	1	5	1		3						11
ארצות השפלה		1							1	5		7
בוהמיה							2	3	1			6
פולין						1	3		2			6
שוויץ	5					1						6
גרמניה							1			1		2
לא ידוע			2								1	4
סה"כ	12	6	12	4	5	9	3	8	9	1		69
% מהתוצרת	2	1	2	1	1	1	0.4	1	1	2		1

טבלה 16: התפלגות הדפסת ספרי אמונות עממיות ומאגיה בחלוקה גיאוגרפית וכתובות

עשור	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	ל"י	סה"כ
ארץ דפוס												
איטליה	2	11	4	3	3	4	1		2	1	2	33
בוהמיה							2	1	2	1		9
אימפריה עות'מאנית		2	2		2	1			1			8
פולין		1	1		2				2	1		8
שוויץ						3						3
ארצות השפלה									1	1		2
גרמניה									1			1
לא ידוע		2	1						1			4
סה"כ	2	16	8	7	4	7	5	3	10	4	2	68
% מהתוצרת	0.3	3	1	1	1	1	1	0.4	2	1	1	1

טבלה 17: התפלגות הדפסת ספרי שונות בחלוקה גיאוגרפית וכתובות

עשור	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	ל"י	סה"כ
ארץ דפוס												
איטליה	3	7	4	10	13	10	7	5	21	2	1	83
אימפריה עות'מאנית	5	1	3	9		3	2	1				24
שוויץ		1				1		2	2	1	1	8
פולין					2			3	1	1		7
בוהמיה						1	1	2				4
גרמניה					1				2			3
אנגליה						2						2
ארצות השפלה										2		2
צרפת								1				1
לא ידוע				1								1
סה"כ	8	9	7	20	16	17	10	14	24	8	2	135
% מהתוצרת	1	2	1	4	3	2	1	2	5	3	3	2

ההבדל בהיררכיה של נושאי תוצרת הדפוס בארצות הדפוס השונות (ראה טבלה מס' 19 להלן) התפלגות הנושאים של דפוס איטליה בשנות ה"שין" דומה לזו של תוצרת הדפוס כולה, זאת בשל חלקה הגדול מכלל התוצרת. נרשמת חריגה כלפי מעלה בהדפסת ספרי הליטורגיה. ספרים אלו הוו פעמים רבות את הבסיס הכלכלי לקיומם של בתי הדפוס וכיוון שתוצרת הדפוס העברי בארץ זו הונעה בעיקר משיקולים כלכליים, ברורה הפופולריות של ספרי הליטורגיה בה.³⁸ לעומת זאת, חלקם היחסי של הספרים בקטגוריות תנ"ך ומפרשיו ומשנה תלמוד ומפרשים באיטליה נמוך מחלקם היחסי הכללי. המיעוט היחסי בקטגוריית התלמוד ברור בגלל הגזירות על הספרים באיטליה. המיעוט היחסי של תוצרי דפוס בקטגוריית תנ"ך ומפרשיו נעוץ כנראה בעובדה, שתוצרת הדפוס העברי באיטליה נועדה לשוק היהודי והצרכנים הגדולים של תוצרי הדפוס מקטגוריית התנ"ך ומפרשיו היו הנוצרים.³⁹ (ראה פרק 5, טבלה מס' 78, עמ' 218 להלן)

בפולין בולט חלקם של ספרי ההלכה בתוצרת הדפוס. שתי הקטגוריות: משנה תלמוד ומפרשים והלכה ופוסקים תופסות חלקים יחסיים של 22%-ו-20% בהתאמה, שיעורים כפולים מחלקם בתוצרת הכללית. ניתן להסביר זאת בחשיבות הרבה, שהעניקו יהודי פולין ללימוד התלמוד ולעיסוק בהלכה.⁴⁰ גם חלקה של ספרות המוסר עולה על חלקה בתוצרת הדפוס הכללית. לעומת זאת חלקה היחסי של הקטגוריה תנ"ך ומפרשיו בפולין הוא 7%, כמעט שליש מחלקה היחסי בתוצרת הדפוס הכללית. שילוב הנתונים הללו משקף את שיטת החינוך שהיתה נהוגה בפולין, בה עברו מיד לאחר לימוד הקריאה והחומש ללימוד התלמוד.⁴¹

באימפריה העות'מאנית נמוך חלקה של הליטורגיה בשליש מחלקה בתוצרת הכללית. זאת ניתן להסביר בכך, שכאשר הודפסו בה ספרים אלו הם הודפסו בעיקר לשימוש מקומי. לעומת זאת גבוה חלקם של הספרים בקטגוריית משנה, תלמוד ומפרשים, שהודפסו לספק את צרכי תלמידי הישיבות הגדולות, יוצאי ספרד ופורטוגל, וכן כדי לפצות על הפסקת הדפסת התלמוד באיטליה.⁴² את השפעתם של מגורשי חצי האי האיברי אפשר לראות גם בתפוקה הרבה יחסית של ספרים מסוג ספרות יפה, קבלה ופילוסופיה. בולטת התפוקה הנמוכה יחסית של ספרים מקטגוריית הלכה ופוסקים אל מול שילוש התפוקה של ספרי שו"ת. זאת ניתן להסביר ב"אופנה" של הדפסת ספרי שו"ת ע"י חכמי המקום, תלמידיהם וקרוביהם.⁴³

בארצות השפלה בולטות מאוד הקטגוריות תנ"ך ומפרשיו עם 42% מתוצרת הדפוס, למעלה מכפל היחס מהתוצרת הכללית, ודקדוק עם 16%, כמות משולשת כמעט מחלקו היחסי בתוצרת הכללית. מצד שני בולט חלקן המצומצם משמעותית ובמקרים מסוימים מאופס של שאר הקטגוריות. זאת ניתן לייחס ללא ספק לדומיננטיות של דפוס לצרכים נוצריים בארצות אלו.⁴⁴

בבוהמיה בולט מאוד חלקם היחסי של דפוס הליטורגיה, לעומת חלקם היחסי הקטן של הלכה ופוסקים ומשנה תלמוד ומפרשים. עובדה זו תואמת את ההשערה על הכוונות הכלכליות של מייסדי הדפוסים. בולט במיוחד גם חלקן היחסי של הדרשות בתוצרת הדפוס בפראג. ניתן ליחס זו לפעילותם הדרשנית הנמרצת של קבוצת חכמים שפעלה בפראג בסוף המאה ה-16 ותחילת ה-17, שהבולטים בה היו המהר"ל, אפרים שלמה לונטשיץ ויצחק בן אברהם חיות.⁴⁵

בשווייץ, בדומה לתופעה שכבר דנו בה בארצות השפלה, בולט חלקם היחסי של תנ"ך ומפרשיו וכן זה של הדקדוק.⁴⁶ הקטגוריה של משנה תלמוד ומפרשים היא כמעט כפולה מחלקה היחסי בכלל תוצרת הדפוס, וזאת כיוון שבעשורים הרביעי והחמישי של המאה ה-16 לקח על עצמו אמברוסיו פרובן

להדפיס מהדורה שלמה של התלמוד, ברשות הכנסייה ובפיקוח צנזור של האינקוויזיציה האיטלקית, ההבראיסט מרקו מריני.⁴⁷ הדפסה זו היתה למעשה עקיפה של האיסור להדפסת התלמוד באיטליה, שהיתה המקור המרכזי לספרים עבריים בתקופה, מתוך ידיעה על הצורך הרב במסכתות אלו. החלוקה בגרמניה מצביעה על מענה לצורכי שוק מעורבים: נוצרים ויהודים. בדומה לארצות השפלה ולשוויץ, יש נתח נכבד לספרי התנ"ך ומפרשיו והדקדוק, אולם הירידה בחלקה של הליטורגיה, למשל, אינה דרסטית. תחום שאינו בא כמעט לידי ביטוי הוא משנה תלמוד ומפרשים, כנראה משום שבתי הדפוס בגרמניה היו קטנים, ארעיים ולא יכלו לעמוד בהוצאות הקשורות בהפקת ספרים מסוג זה. לעומת זאת יש פריחה לספרי הקבלה.

טבלה 18: התפלגות תוצרת הדפוס לפי נושאים בארצות הדפוס השונות

דנמרק	וינה	אנגליה	צרפת	גרמניה	שוויץ	בוהמיה	ארצות השפלה	אימפריה עות'מאנית	פולין	איטליה	ארץ ישראל
			2	37	30	138	19	60	152	610	ליטורגיה
4		2	91	76	111	71	83	79	68	429	תנ"ך ומפרשיו
	1	1	1	30	22	64	3	37	182	365	זלכה ופוסקים
			2	5	72	22	11	71	203	212	זשנה, תלמוד מפרשים
			2	25	19	51	2	53	86	219	קבלה
			6	11	13	45	5	48	103	163	זוסר
1			38	42	42	12	31	16	27	118	יקדוק
			2	11	9	10	3	19	24	124	זילוסופיה
			1	1		25	3	21	37	110	זדרש ואגדה
			2	3	3	38		21	37	88	ירשות
		1	1	7	6	8	4	36	9	80	זפרות יפה
				6	2	7		36	9	70	זו"ת
		2	1	3	8	4	2	24	7	83	זונות
		1	3	2	11	9	4	11	15	42	זיסטוריה
				2	6	6	7	11	6	27	זדעים
				1	3	9	2	8	8	33	זמונות נממיות מאגיה

בצרפת, בה הדפוס היה לצרכים נוצריים כמעט ללא יוצא מן הכלל, מגיעה מגמת הדומיננטיות של תנ"ך ומפרשיו והדקדוק לשיא.

2. היוצרים

שאלת הפופולריות של יוצרים כמשתקפת מתמונת תוצרת הדפוס היא מורכבת. לשאלה מיהו היוצר הפופולרי ביותר תשובה פשוטה - שלמה בן יצחק (רש"י), 148 דפוסים של יצירותיו רשומים במאגר.⁴⁸ הפריסה הגיאוגרפית והכרונולוגית של הדפסת יצירותיו מצביעה גם היא על פופולריות רבה: הוא הובא לדפוס בכל מקומות הדפוס וברוב העשורים. יצירותיו יצאו לאור ב- 55 מתוך 100 שנות ה"שין". (ראה טבלא מס' 19 להלן) מהידוע לנו על היחס לרש"י הפופולריות שלו כמעט ברורה מאליה, כי לפירושו מעמד קנוני, כמעט כמו לטקסטים שלהם נכתבו.⁴⁹

טבלא 19: התפלגות דפוסי יצירותיו של שלמה בן יצחק (רש"י), בשנות ה"שין", כרונולוגית וגיאוגרפית.

עשור	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	ל"י	סה"כ
איטליה	22	7	26	5	2	4	6	9		1	1	83
שוויץ					3		5	10				18
פולין		2		4	2	1	3	4	1			17
אימפריה עות'מאנית	3	2	3		1	1						10
צרפת		6							3			9
גרמניה				1				4				5
בוהמיה				2				1	1			4
ארצות השפלה									1			1
לא ידוע										1		1
סה"כ	25	17	29	12	8	6	14	28	6	2	1	148

ברובד השני של הפופולריות נמצאת ההתקבלות, מונח שהוצע ע"י Adams R. Thomas & Nicolas Barker לצורך התרשמות מפופולריות של מחבר או יצירה. ההתקבלות מחושבת ע"י בדיקת השפעתם של מחבר או יצירה, כפי שהם נזכרו או שימשו כבסיס ליצירות אחרות.⁵⁰ אם ניישם את המנגנון המוצע לעיל ביחס לרש"י, נמצאות במאגר 85 יצירות שעוסקות ביצירותיו או מתבססות עליהן (ראה טבלא מס' 20 להלן)

טבלה 20: התפלגות דפוסי יצירות שנכתבו על אלה של שלמה בן יצחק (רש"י), בשנות ה"שיך", כרונולוגית וגיאוגרפית..

עשור	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	ל"י	סה"כ
ארץ דפוס												
איטליה	3	4	14	2	2	2	5	1				33
פולין				2		6	4	5	3			20
בוהמיה				1			8	5	5			19
אימפריה עות'מאנית	1	1		1					1	6		10
שוויץ					1		1					2
לא ידוע										1		1
סה"כ	4	4	15	6	3	8	18	11	5	4	7	85

מחזקת את מעמדו של רש"י העובדה ש-34 היצירות הללו הן בנות הזמן (ראה טבלא מס' 21 להלן).

טבלה 21: התפלגות דפוסי יצירות בנות הזמן שנכתבו על אלה של שלמה בן יצחק (רש"י), בשנות ה"שיך", כרונולוגית

וגיאוגרפית..

עשור	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	סה"כ
ארץ דפוס											
איטליה	1		2	2	2	1	1				9
פולין						4	2	3	2		11
בוהמיה			1				7	2	3		13
שוויץ					1						1
סה"כ	1		2	3	3	5	10	5	3	2	34

השני ברשימת הפופולריות הוא יוסף קארו, מורה ופוסק, איש המאה ה-16.⁵¹ המאגר רושם 108 דפוסים של יצירותיו, מספר המעמידו שני בפופולריות אחרי רש"י (ראה טבלא מס' 22 להלן) אולם במדד ההתקבלות קארו הוא פופולרי יותר, עם 99 יצירות העוסקות, מבקרות, מגיהות, משלימות או מוסיפות ליצירותיו, אשר נדפסו בשנות ה"שיך" (ראה טבלא מס' 23 להלן). ניתן לאתר יותר מסיבה אחת למעמדו הבכיר של קארו: ההשפעה של מעמדה של צפת⁵², מדפיסי ונציה, אשר התנפלו על ה"בית יוסף" מיד עם הנעת מכונות הדפוס בשנת 1566 בגלל האיסור על הדפסת התלמוד והפיכת ה"בית יוסף" לממלא מקומו,⁵³ בקיאותו, יחוסו המשפחתי והבנתו העמוקה את כוחו של הדפוס.⁵⁴ חלק גדול מהפופולריות שלו הוא חייב לעובדה שחיבר ספר, "השולחן הערוך", שאפשר להגדירו כמודרני ורלוונטי. בהתבוננות בטבלא 24 להלן נראית בבירור התרומה של "השולחן הערוך" לפופולריות של מחברו: קודם כתבו על "השולחן הערוך" יצירתו המאוחרת ורק אח"כ גם על יצירתו הגדולה והמוקדמת יותר "הבית יוסף".

טבלה 22: התפלגות דפוסי יצירותיו של יוסף בן אפרים קארו בשנות ה"שין", כרונולוגית וגיאוגרפית.

עשור	2	3	4	5	6	7	8	9	10	סה"כ
ארץ דפוס										
איטליה	4	14	19	1	16	1			5	60
פולין			4	7	5	4	9		1	30
אימפריה עות'מאנית		4			5	1				10
בוהמיה						2	1	1		4
גרמניה								4		4
סה"כ	4	18	23	8	26	8	10	5	6	108

טבלה 23: התפלגות דפוסי יצירות שנכתבו על אלו של יוסף בן אפרים קארו בשנות ה"שין", כרונולוגית וגיאוגרפית.

עשור	4	5	6	7	8	9	10	סה"כ
ארץ דפוס								
על שולחן ערוך								
פולין	8	9	12	7	7		2	47
איטליה			9				4	17
בוהמיה				3	5	6		14
גרמניה						4		4
אימפריה עות'מאנית			2				4	2
סה"כ								84
על הבית יוסף								
פולין			3		5		3	11
אימפריה עות'מאנית				2				2
איטליה				1				1
בוהמיה					1			1
סה"כ								16
סה"כ	8	9	26	13	18	16	9	99

מעניינת במיוחד היא תרומת הביקורת העזה של הרמ"א לפופולריות של מר"ן. הרמ"א מבקר את ה"שולחן הערוך" ואת מחברו.⁵⁵ התוצאה המעשית של הביקורת של הרמ"א היתה "פרישת המפה על השולחן", מה שהגביר את הפופולריות של "השולחן הערוך" ומחברו אך תרם גם לפופולריות של הרמ"א.⁵⁶ השלישי ברשימת עשרת הגדולים הוא משה בן מימון (הרמב"ם).⁵⁷ הובאו לדפוס בשנות ה"שין" 83 מיצירותיו (ראה טבלא מס' 24 להלן).

טבלה 24: התפלגות דפוסי יצירותיו של משה בן מימון (הרמב"ם) בשנות ה"שיך", כרונולוגית וגיאוגרפית

עשור	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	סה"כ
ארץ דפוס											
איטליה	11	15	10	4		3	1	2		1	47
אימפריה עות'מאנית	1		5		1	3					10
שוויץ		1		1	2				3	1	8
פולין				1	1	5		1			8
גרמניה	1	1							2		4
ארצות השפלה										3	3
בוהמיה						1					1
צרפת				1							1
אנגליה										1	1
סה"כ	13	17	15	7	3	8	6	2	6	6	83

במבחן ההתקבלות מתייצב הרמב"ם במקום השני אחרי מרן: נדפסו 87 יצירות שהתבססו על יצירותיו ברחבי התפוצה היהודית, מחצית מהן (44) בנות הזמן (ראה טבלא מס' 25 להלן). עניין זה בולט עוד יותר על רקע ירידת העניין בפילוסופיה והמאבק שהתנהל נגדה⁵⁸ ואכן קיימת ירידה בהדפסת יצירותיו במקביל לירידה בהדפסת היצירות הפילוסופיות (ראה טבלא מס' 26 להלן).

טבלה 25: התפלגות דפוסי שנכתבו על אלה של משה בן מימון (הרמב"ם) בשנות ה"שיך", כרונולוגית וגיאוגרפית

עשור	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	ל"י	סה"כ
ארץ דפוס												
איטליה	2	23	6	9		2	3	4			1	50
אימפריה עות'מאנית	2	3	3	1	1	1						11
פולין			1	1	1	3	2	1	1			10
בוהמיה					1		3	1				5
שוויץ									3	1		4
ארצות השפלה										2		2
גרמניה									1			1
לא ידוע										4	4	4
סה"כ	4	26	10	11	2	7	5	8	6	3	5	87

טבלה 26: התפלגות יצירות בנות הזמן שנכתבו על אלה של משה בן מימון (הרמב"ם) בשנות ה"שיך", כרונולוגית

וגיאוגרפית

עשור	1	2	3	4	5	6	7	8	9	סה"כ
ארץ דפוס										
איטליה	1	6	5	7		2	2	4		27
פולין			1	1		3	2		1	8
אימפריה עות'מאנית		1	2	1	1	1				6
בוהמיה							3			3
סה"כ	1	7	8	9	1	6	4	7	1	44

רביעי ברשימת "הכוכבים" הוא דוד בן יוסף קמחי(הרד"ק), שחי בפרובנס במאות ה-12 וה-13.⁵⁹ כמו יצירותיו של רש"י גם פירושו נחשבים ל"קנוניים" או בלשונם של ברקר ואדמס, יצירות כאלו היוצאות במהדורות רבות ומגוונות לאורך זמן, עשו את דרכן מפופולריות לאהובות ועד ל"קלאסיות", כשלשכפול האינסופי (או במקרה של רש"י ורד"ק, ללימוד האינסופי ולהענקות שלפני הדפוס), תפקיד חשוב בתהליך.⁶⁰

טבלה 27: התפלגות דפוסי יצירותיו של דוד בן יוסף קמחי(הרד"ק), בשנות ה"שיף", כרונולוגית וגיאוגרפית

עשור	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	סה"כ
ארץ דפוס											
איטליה	17		9	2		2		2			32
צרפת	9	7	1					1	1		19
שוויץ	1	1	1				3	2		1	9
ארצות השפלה				2	2						4
גרמניה	2										2
בוהמיה							1				1
לא ידוע	2	1	1						2		6
סה"כ	31	9	12	4	2	2	3	5	3	1	73

על הפופולריות של רד"ק משפיעים מספר אלמנטים נוספים שיש לקחתם בחשבון: פירושו של הרד"ק ויצירותיו הדקדוקיות היו חביבים במיוחד על ההבראיסטים (ראה טבלא מס' 28 להלן) ומצד שני הפירוש שלו בקרב היהודים לספר תהילים נחשב לאפולוגטיקה קלאסית בוויכוחים עם הנוצרים והודפס 14 פעמים בשנות ה"שיף".⁶¹

טבלה 28: התפלגות דפוסי יצירותיו של דוד בן יוסף קמחי(הרד"ק) בשנות ה"שיף", כרונולוגית וגיאוגרפית, שהודפסו לצרכים

נוצרים.

עשור	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	סה"כ
ארץ דפוס											
צרפת	9	7	1					1	1		19
שוויץ		1	1							1	3
ארצות השפלה				1	2						3
איטליה	2										2
גרמניה	1										1
לא ידוע	1								2		3
סה"כ	13	8	2	2	1	1	1	1	3	1	31

החמישי ברשימה הוא יעקב בן יהודה וויל (מהרי"ו), איש אשכנז שפעל בסוף המאה ה-14 ובמחצית השנייה של המאה ה-15.⁶² 63 דפוסים של יצירותיו מונה המאגר (ראה טבלא מס' 29 להלן). יצירתו ההלכתית הממוקדת, מדרך לשחיטות ובדיקות, יצאה לאור בשנות ה"שיף", בהוצאות וצורות שונות,

למעלה מ- 55 פעם בעברית (היו הוצאות גם באידיש, לדינו ואיטלקית).⁶³ סביר להניח שהתפוצה שלו היתה גדולה יותר ממה שמתבטא במאגר, בגלל היותו ספר קטן, שימושי מאוד ובשל כך מועד לבלאי גדול ולאובדן.⁶⁴

טבלה 29: התפלגות דפוסי יצירותיו של יעקב בן יהודה וויל (מהר"ו), בשנות ה"שינ", כרונולוגית וגיאוגרפית...

עשור	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	סה"כ
ארץ דפוס											
איטליה	4	7	4	4	2	2	6			1	28
פולין			1	2	6	4	3	2	1	3	22
בוהמיה	1						1	1	4		7
שוויץ							2	1			3
גרמניה								1	1	1	2
אימפריה עות'מאנית	1										1
סה"כ	6	7	5	6	6	6	12	5	5	5	63

גם השו"ת של יעקב וויל יצא מספר רב של פעמים יחסית להוצאות שו"ת של אחרים. (ראה טבלה מס' 30 להלן). כמו כן נדפסו 22 יצירות שנכתבו על יצירתו, מהן 17 בנות הזמן, עובדה המוסיפה את מימד ההתקבלות לפופולריות שלו (ראה טבלה מס' 30 להלן).

טבלה 30: רשימת מחברי שו"תים בשנות ה"שינ" בסדר הפופולריות שלהם

שם המחבר	מס' מהדורות
משה בן מימון (הרמב"ם)	10
יוסף בן דוד אבן לב (מהריב"ל)	7
שלמה בן אברהם כהן (מהרש"ד)	6
גאוני בבל	6
נסים בן ראובן גירונדי (הר"ן)	5
יעקב בן יהודה וויל (מהר"ו)	5
שמואל בן משה די מדינה (מהרשד"ם)	4
לוי בן יעקב אבן חביב (הרלב"ח)	4
אלכסנדר הכהן ר' זיסלן מפרנקפורט	4
אליהו בן אברהם המזרחי (רא"ם)	3
שלמה בן אברהם אבן אדרת (הרשב"א)	3
שלמה בן יחיאל לוריא (מהרש"ל)	3
מאיר בן גדליה (מהר"ם לובלין)	3
מאיר בן יחזקאל אבן גבאי	3
יצחק בן שמואל אדרבי	3
יוסף בן משה מיטראני (מהר"ט)	2
יוסף בן שלמה קולון (מהר"ק)	2
שמואל בן יצחק חיון	2
משה בן מרדכי גאלנטי (רמ"ג)	2
משה בן חיים אלשיך	2
מאיר בן שם טוב מלמד	2
מאיר בן ברוך מרוטנבורג (מהר"ם)	2
מנחם ממרשבורג (ממיריזבורג, מנחם המעילי)	2
יצחק בר ששת ברפת (ריב"ש)	2
יעקב בן ישראל הלוי	2
יעקב בן משה הלוי (מהרי"ל)	2
אליהו אבן חיים (הראנ"ח)	2
אשר בן יחיאל (הרא"ש)	2
דוד בן מנשה דרשן	2

2	יוסף בן אפרים קארו
1	משה בן יצחק אבן אלאשקר
1	דוד בן אברהם עראמה
1	בנימין אהרון בן אברהם מסאלניק
1	אברהם בן יהודה הלוי מינץ
1	אברהם בן משה בן מימון
1	אהרון בן יוסף ששון (מסלוניקי)
1	בנימין זאב בן מתתיהו
1	בצלאל בן אברהם האשכנזי
1	ברוך אנג'ל
1	חזקיה בן יצחק פואה
1	ידידיה בן משה גאלאנטי
1	יהודה אריה בן יצחק ממודינא
1	יהודה בן אליעזר מינץ
1	יהודה בן זברה
1	יהודה ליב סארוואל
1	יהושוע יעקב בן אלחנן היילפרון
1	יוסף בן מרדכי גרשון כ"ץ מקרקוב
1	יוסף בן שלמה טאיטצאק
1	יעקב בן יוזיפא שורזינא כץ
1	יעקב בן יצחק לוי פולק (האחרון)
1	יצחק בן וורדימס מפואה
1	ישראל בן פתחיה איסרלין (מהרא"י)
1	יששכר בער בן ישראל
1	ליעזר פרנס
1	מאיר הכהן מרוטנבורג
1	מנחם עזריה עמנואל בן יצחק ברכיה מפאנו
1	משה בן יהודה נגרי
1	משה בן יוסף מטרני (המב"ט)
1	משה בן יצחק הלוי מינץ
1	שמואל בן יצחק הסרדי
1	שמואל בן משה קלעי
1	שמואל בן שלמה טאיטצאק תם (יעקב)
1	בן דוד אבן יחיא

טבלה 31: התפלגות דפוסי יצירות שנכתבו על אלו של יעקב בן יהודה וויל (מהר"ו), בשנות ה"שיך", כרונולוגית

וגיאוגרפית.

עשור	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	סה"כ
ארץ דפוס פולין				2	1	2		1		2	8
בוהמיה							2		2		4
שוויץ					1		2				3
גרמניה								1			1
לא ידוע	1	2				1	2				6
סה"כ	1	2	2	2	1	4	6	2	2	2	22

השישי ברשימה הוא אליהו בן אשר הלוי אשכנזי(בחור), איש המחצית הראשונה של המאה ה-16. בחור שימש במשך עשרות שנים מגיה, מדפיס ומנהל בתי דפוס במקומות שונים, וקרבתו לבתי הדפוס אפשרה לו לפרסם הרבה מיצירותיו שלו ולהיכנס לרשימת עשרת הגדולים.⁶⁵ כוכבו דרך בעיקר בעשור הראשון של שנות ה"שיך", עת היה פעיל בתעשיית הדפוס, אבל גם בעשורים האחרים המשיכו להדפיס את יצירותיו המילוניות והדקדוקיות (ראה טבלא מס' 32 להלן).

טבלה 32: התפלגות דפוסי יצירותיו של אליהו בן אשר הלוי אשכנזי (בחור) בשנות ה"שיך", כרונולוגית וגיאוגרפית.

עשור	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	סה"כ
ארץ דפוס איטליה	9	2	4	1							18
שוויץ	4		3				2	1		1	11
גרמניה	9										9
פולין				1		2			4		7
ארצות השפלה					1		1			2	4
בוהמיה	1							2			4
צרפת	1										2
לא ידוע						1					4
סה"כ	24	6	6	3	1	3	4	3	6	3	59

אברהם בן מאיר אבן עזרא (ראב"ע), השביעי ברשימת הכותבים הפופולריים, היה איש המאה ה-12 בספרד.⁶⁶ הודפסו 58 יצירות שלו (ראה טבלא מס' 33 להלן). את הפופולריות של ראב"ע ניתן לייחס לשלושה מרכיבים: 1. היותו מפרש תורני חשוב, שיצירתו הפרשנית, בדומה לזו של רש"י ורד"ק, נחשבה לקאנונית.⁶⁷ 2. הגוון היצירתי הרב שלו (ראה טבלא מס' 34 להלן). 3. חשיבותו בעיני התיאולוגים הנוצריים.⁶⁸

טבלה 33: התפלגות דפוסי יצירותיו של אברהם בן מאיר אבן עזרא בשנות ה"שיך", כרונולוגית וגיאוגרפית.

עשור	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	ל"י	סה"כ
ארץ דפוס איטליה	18	3	9					4		1	1	36
צרפת		7	2									9
שוויץ		3						5				8
ארצות השפלה		1			1							2
גרמניה									1			1
אמפריה עות'מאנית											1	1
לא ידוע								1				1
סה"כ	18	14	11		1			10	1	1	2	58

טבלה 34: התפלגות דפוסי אברהם בן מאיר אבן עזרא (ראב"ע) בשנות ה"שיך" לפי נושאים

נושא	מספר רשומות
קורפוס פרשני	40
דקדוק	9
קורפוס מדעי	7
מונוגרפיות	1

אם נבדוק את נושא ההתקבלות, הודפסו בשנות ה"שיך" 5 יצירות העוסקות ביצירותיו, וכולן על גבי פירושו לתורה.⁶⁹

רבי משה איסרליש (הרמ"א), הוא השמיני בין עשרת הגדולים: בן הדור, מנהיג חשוב, בן למשפחה מהוללת, עשיר, אב"ד קרקוב, פוסק ומורה ידוע.⁷⁰ כל זה איננו מספיק, כדי להיחפך ל"כוכב דפוס": ספרי גדולים אחרים בני דורו לא זכו לפופולריות שזכו יצירותיו בשנות ה"שין".⁷¹ 58 יצירות שלו הודפסו במרכזי הדפוס העברי באירופה (ראה טבלא 35 להלן).

טבלה 35: התפלגות דפוסי יצירותיו של משה בן ישראל איסרליש (הרמ"א) בשנות ה"שין", כרונולוגית וגיאוגרפית.

עשור	2	3	4	5	6	7	8	9	10	סה"כ
ארץ דפוס פולין			9	8	7	7	4	1		36
איטליה	1				9				4	14
גרמניה								5		5
בוהמיה			1				1			2
שוויץ						1				1
סה"כ	1		10	8	16	8	5	5	5	58

הגהותיו ל"שולחן הערוך" הן שהכניסוהו לרשימת עשרת הגדולים (ראה טבלא מס' 36 להלן) ומפופולריותו של קארו נבנה. ואולי נבנו הוא וקארו זה מזה. על השולחן הערוך עם המפה נכתבו ונדפסו עשרות יצירות בשנות ה"שין", (ראה טבלא מס' 37 להלן).

טבלה 36: יצירותיו הנדפסות של הרמ"א בשנות ה"שין"

שם הספר	מספר רשומות
הגהות ל"שולחן ערוך"	40
ניני גידה לפי "שולחן ערוך" טור י"ד	6
"תורת החטאת"	6
הגהות על דיני שחיטה ובדיקה של וויל	3
הגהות על פרק רביעי "יסוד עולם"	1
"מחיר היין"	1
"תורת העולה"	1
סה"כ	58

טבלה 37: התפלגות דפוסי יצירות שנכתבו על אלו של משה איסרליש ונדפסו בשנות ה"שין", כרונולוגית וגיאוגרפית.

עשור	5	6	7	8	9	10	סה"כ
ארץ דפוס פולין	1	7	1	3	2	2	16
בוהמיה			4	5	6		15
איטליה					4	1	5
גרמניה					2		2
סה"כ	1	7	5	8	14	3	38

התשיעי ברשימה: יעקב בן אשר, אבי הקודיפיקציה בהלכה, איש המאה ה-14 בספרד, אהוב במיוחד על יהודי ספרד שהעתיקו את ספרו מאות פעמים.⁷² 48 דפוסים מיצירותיו מונה המאגר, 33 מהם כרכי ה"טורים" (ראה טבלאות מס' 38 ו-39 להלן).

טבלה 38: התפלגות דפוסי יצירותיו של רבנו יעקב בן אשר בשנות ה"שיף", כרונולוגית וגיאוגרפית.

עשור	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	סה"כ
ארץ דפוס											
איטליה	4	7	9	1	1	4	1				27
פולין						1	2	2		3	8
גרמניה	4						2				6
שוויץ							2	1			3
אמפריה עות'מאנית	2										2
בוהמיה	1										1
לא ידוע	1										1
סה"כ	12	7	9	1	1	5	4	6		3	48

על גבי הטורים שלו חיבר קארו את "הבית יוסף". עם פירסום ה"שולחן הערוך" (עם ובלי ה"מפה") ירד מעמדם של הטורים (ראה טבלא מס' 39 להלן).

טבלה 39: הדפסות ה"טורים" מול הדפסות "שולחן ערוך" לאורך העשורים בשנות ה"שיף"

עשור	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	סה"כ
ארץ דפוס											
טורים											
איטליה	6	7	1	1	3						18
פולין					1	1	2		3		7
גרמניה	4						1				5
אימפריה עות'מאנית	2										2
בוהמיה	1										1
סה"כ	12	7	9	1	1	5	4	6	3		33
שולחן ערוך											
איטליה		10	17		14				4		45
פולין			4	7	4		4				23
אימפריה עות'מאנית			4			2					6
בוהמיה						2	1	1			4
גרמניה								4			4
סה"כ		14	21	7	20	6	5	5	4		82

כאן מקבל אלמנט ההתקבלות חשיבות רבה: אמנם הודפסו 48 יצירות של בעל הטורים, מספר המציב אותו במקום התשיעי ברשימה, אבל במדד ההתקבלות והשפעת הטורים, משקלו כבד משל יוסף קארו: על גבי יצירתו זו נדפסו 82 כרכי "שולחן ערוך", ועוד 46 יצירות נוספות (ראה טבלא מס' 40 להלן) ואלמנט ההתקבלות מעלה את בעל הטורים למקום שלישי ברשימת המחברים הפופולריים (ראה טבלא מס' 43 להלן).

טבלה 40: התפלגות דפוסי יצירות, מלבד "שולחן ערוך" שנכתבו על אלה של יעקב בן אשר ונדפסו בשנות ה"שיך",

כרונולוגית וגיאוגרפית.

עשור	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	סה"כ
ארץ דפוס	1	6	4	1	1	2	1		1	1	18
איטליה								3			3
אימפריה עות'מאנית											
בוהמיה	1						2	3			6
גרמניה	3							3			6
פולין						3		5	5		13
סה"כ	5	6	4	1	1	8	3	11	1	6	46

סוגר את רשימת עשרת היוצרים הפופולריים: משה בן חיים אלשיך, איש צפת שחי ופעל בשני השלישים האחרונים של המאה ה-16.⁷³ 44 דפוסים של יצירותיו נמנים במאגר(ראה טבלא מס' 41 להלן).

טבלה 41: התפלגות דפוסי יצירותיו של משה בן חיים אלשיך בשנות ה"שיך", כרונולוגית וגיאוגרפית.

עשור	3	4	5	6	7	8	9	10	ל"י	סה"כ
ארץ דפוס			1	5	20					26
איטליה										
בוהמיה						11	1			12
אימפריה עות'מאנית	2			2						4
לא ידוע								1	1	2
סה"כ	2	2	2	7	20	11	1	1	1	44

הפופולריות של אלשיך נבעה מהיותו איש צפת, ממעמדו הגבוה בין רבני צפת, אך בעיקר מן העובדה שבנו, חיים, ישב שמונה שנים בונציה. חיים הדפיס 20 כרכים מיצירותיו של אביו בסיועו של יצחק בן מרדכי גרשון טריווס, המגיה ואיש הדפוס מצפת, שעשה רבות בונציה להדפסת תורתם של חכמי צפת.⁷⁴ (ראה טבלא 42 להלן).

טבלה 42: תרומתו של יצחק בן מרדכי טריווס להדפסת תוצרת צפת בונציה כפי שמשקפת במאגר.

עשור	טריווס כמגיה של תוצרת צפת	סה"כ דפוסים של חכמי צפת	%
4	5	29	17
5	8	25	32
6	5	30	17
7	24	46	52
סה"כ	42	130	32

טבלה 43: עשרת המחברים המודפסים ביותר וההתקבלות שלהם

שם המחבר	דפוסים	התקבלות	סה"כ
שלמה בן יצחק (רש"י)	148	85	233
יוסף בן אפרים קארו	108	100	208
יעקב בן אשר	48	128	176
משה בן מימון (הרמב"ם)	83	87	170
משה בן ישראל איסרליש	58	38	96
יעקב בן יהודה וויל	63	22	85
דוד בן יוסף קמחי	73	4	77
אברהם בן מאיר אבן עזרא (ראב"ע)	58	5	63
אליהו בן אשר הלוי אשכנזי (בחור)	59		59
משה בן חיים אלשיך	44		44

בניסיון למצוא מכנה משותף בין עשרת הכותבים הפופולריים ניתן להגיע למספר מסקנות: עשרה מחברים אלה חברו סה"כ 742 יצירות שהודפסו בשנות ה"שין" והן מהוות % 20.3 מכלל 3649 היצירות שהודפסו וידוע שם מחברן. כל עשרת המחברים הללו היו יוצרים מגוונים, שעסקו ויצרו במגוון תחומים, ואפשר לומר שהפרופיל של המחבר הפופולרי הוא: רצוי שיעסוק בפירוש לתורה, בהלכה ובפוסקים, ורצוי שיהיה איש המאה ה-16 (ראה טבלא מס' 44 להלן)

טבלה 44: התפלגות תכני היצירות של עשרת הכותבים בעלי מספר הדפוסים הגדול ביותר.

נושא	מחבר	רש"י	מרן	רמב"ם	רד"ק	מהרי"ו	בחור	רמ"א	ראב"ע	ב. אשר	אלשיך
תנ"ך ומפרשיו	115	4	2	53		1	1	1	40	12	38
הלכה ופוסקים	16	100	22		58			55		35	
משנה, תלמוד ומפרשים	9	2	16							1	
ש"ת		2	10		5						2
פילוסופיה			19					1	2		
דקדוק				17		58			9		
מדרש ואגדה	3										
מוסר	4		11								
מדעים			2					4			
ליטורגיה				3							3
היסטוריה								1			
אמונות עממיות ומאגיה									3		

גם שבוחנים את עשרת המחברים הבאים בתור בסדר הפופולריות, נראה שהכללים שקבענו לעיל תופסים: רצוי גוון בנושאי היצירה, רצוי לעסוק בהלכה ופוסקים או בפירוש לתנ"ך ורצוי להיות בן המאה ה-16 (ראה טבלא מס' 45 להלן).

טבלה 45: התפלגות תכני היצירות של העשירייה השנייה של הכותבים בעלי מספר הדפוסים הגדול ביותר.

מחבר	נושא	אריה ממודינה	מהרש"ל	אברבנל	משה קמחי	רמב"ן	יונה גירונדי	יצחק מטירנא	הר"ף	רלב"ג	אברהם יפה
5	הלכה ופוסקים	6				7		25	25	1	20
2	תנ"ך ומפרשיו	10	2	10	20	7				20	2
	פילוסופיה			10		1				1	1
12	ליטורגיה	6	6	6							
2	משנה, תלמוד ומפרשים	10				2					1
	מוסר			6		7	27				
1	דרשות					3					
1	שו"ת	3									
5	מדרש ואגדה										
2	מילון										
2	שונות										
	דקדוק				8						
	ספרות יפה									2	
	מדעים										1
2	אמונות עממיות ומאגיה										

השמינייה השלישית אינה מצייתת לכללים: הנושאים הפופולריים: ליטורגיה וקבלה, הגוון אינו הכרחי, אך עדיין מחברים בני המאה ה-16 מהווים 50% (ראה טבלא מס' 46 להלן).

טבלה 46: התפלגות תכני היצירות של השמינייה השלישית של הכותבים בעלי מספר הדפוסים הגדול ביותר.

מחבר	נושא	שלמה אבן גבירול	יוסף ג'יקאטילה	שמעון בר יוחאי	יהושוע בועז	משה קורדוברו	יעקב אבן חביב	אונקלוס	אברהם בן אביגדור
6	ליטורגיה	3				8			7
	קבלה	19		20		13			
	הלכה ופוסקים				7				13
	מדרש ואגדה			1			21		
14	פילוסופיה				14				
	תנ"ך ומפרשיו							20	
3	מוסר								

נתון מעניין נוסף מאחד רבים מהכותבים הפופולריים בני התקופה והוא הקרבה או הקשרים שהיו להם בבתי הדפוס.⁷⁵

בסקירה של הפופולריות של המחברים לאורך העשורים מתברר: בעשור הראשון כיכבו דוד קמחי (הרד"ק) ואליהו בן אשר (בחור) אומני הדקדוק העברי. עשור זה התאפיין יותר מכל השאר בשליטה של המחברים מרובי היצירות בשוק, כאשר העשירון העליון מביניהם תפס כמעט חצי מנפח היצירות. החל מהעשור השני, בו בלטו הרמב"ם, רש"י, אברהם אבן עזרא, יהושוע בועז אומן המפתחות, ומאיר בן מאיר איש המדריכים הקטנים⁷⁶, החלה מגמה של צמצום בנפח התוצרת של המחברים הבולטים וכניסה של מחברים רבים בעלי יצירות מעטות.

בעשור השלישי הצטרף לקלאסיקנים (הרמב"ם, אבן עזרא ורש"י) יוסף קארו ובעשור הרביעי תופסים הוא והרמ"א את מקומם של הוותיקים. מגמת ההתרבות של המחברים "הקטנים" מתחזקת בעשור זה מאד.

בעשור החמישי מסתמנת פגיעה ברורה במעמדם של "הכוכבים", כאשר יוסף קארו, אשר בעשור הקודם תפס 8% מנפח הדפוסים, יורד ל-3% למרות היותו עדיין בראש הטבלא. בעשור השישי, שהוא הפורה ביותר בכל שנות ה"שיף", מסתמנת הפוגה במגמת דעיכת ה"כוכבים". יוסף קארו משקם את מעמדו ל-5% מנפח הדפוס, וגם שאר העשירון העליון רושם עליה בנפח הדפוס, הראשונה מאז תחילת המאה. משקלם של המחברים הקטנים נופל מ-53 ל-45 אחוזים. מעמדם של המחברים המובילים לוקה בחוסר יציבות בארבעת העשורים האחרונים של המאה. בעשור השביעי כוכב אחד, משה אלשיך, בעשור השמיני רש"י, קארו, הרמ"א ואלשיך ובשני העשורים האחרונים אין כוכבים אמיתיים. חייבים לציין שרש"י ומהר"י וויל שומרים על פרסומם היחסי בכל העשורים, למרות שהמגמה של ריבוי יוצרים בעלי מיעוט יצירות מודפסות מתחזקת ביתר שאת (ראה טבלאות 47 ו-48 להלן).

טבלה 47: סקירת המחברים מרבי הדפוס בחלוקה לעשורים

עשור	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	ל"י	סה"כ
מחבר												
שלמה בן יצחק (רש"י)	25	17	29	12	8	6	14	28	6	2	1	148
יוסף קארו (מרו)	4	18	23	8	26	8	10	5	6			108
משה בן מימון (הרמב"ם)	13	15	6	3	8	2	6	2	6			82
דוד בן יוסף קמחי (רד"ק)	31	6	12	4	2	2	4	5	3	1		73
יעקב וויל (מהרי"ו)	6	7	5	6	6	6	12	5	5	5		63
אליהו בן אשר לוי (בחור)	24	6	6	3	1	3	4	3	6	3		59
משה איסרליש (הרמ"א)	1		10	8	16	8	5	5	5	5		58
אברהם אבן עזרא (ראב"ע)	18	14	11		1		10	1	1	2		58
יעקב בן אשר	12	7	9	1	1	5	4	6	3			48
משה בן חיים אלשיך			2		1	7	20	11	1	1	1	44
יהודה אריה ממודינא					8	4	6	8	7			33
יצחק בן יהודה אברבנל	5	12	5	2	1	3	1	1	1	2		32
שלמה בן יחיאל (מהרש"ל)			3	5	7	6	7	4	3	1		32
משה בן יוסף קמחי	10	1	5	2			4	4	2			28
משה בן נחמן (הרמב"ן)	5	6	1		2	4	2	1	5	1		27
יונה בן אברהם מגירונדי	4	2	1	2	4	1	6	4	2	1		27
יצחק איזיק מטירנא			1	3	7	1	3	4	3	3		25
יצחק אלפאסי (הרי"ף)	1	11			4	5	1	2	2	1		25
לוי בן גרשם (הרלב"ג)	6	2	7						2			24
מרדכי בן אברהם יפה					8	4	2	10				24
שלמה בן יהודה אבן גבירול	3	4	2	6	3	2	2	1	2	1		23
יוסף ג'קאטילה	1	1	2	4	2	7	1	1				22
שמעון בר יוחאי	2	3	7		5	2		1		1		21
משה בן יעקב קורדוברו					8	5	2	3	2			21
יעקב אבן חביב	3		2		3	3	4	6				21
יהושוע בועז		13	2		2		2	1				21

20		2		1	2	1	2	1	2	2	7	אונקלוס
20				1	2	1	1		7	3	5	אברהם בן אביגדול

טבלה 48: ניתוח סטטיסטי של פופולריות לפי עשורים⁷⁷

עשור	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
ממוצע רשומות למחבר	2.5	2.1	2.3	1.9	1.9	2.1	3	1.9	1.8	1.7
רשומה חציונית	4	3	3	2	2	3	2	2	2	2
משקל המחבר המוביל	8%	4%	7%	8%	3%	5%	4%	7%	3%	4%
משקל עשרת המובילים	40%	33%	29%	28%	23%	19%	21%	25%	22%	27%
משקל העשירון הראשון	47%	42%	40%	34%	30%	33%	33%	36%	32%	27%
משקל המחברים עם יצירה אחת	4%	31%	23%	32%	30%	27%	30%	32%	36%	40%
משקל המחברים עם 2 יצירות	13%	18%	21%	23%	23%	19%	20%	24%	20%	19%
סכום המשקלים לעיל	17%	49%	45%	55%	53%	45%	50%	56%	56%	59%

3. מאות פופולריות

חלוקה נוספת של תוצרת הדפוס של שנות ה"שין" היא על פי מאת כתיבת היצירות. מתוך 5630 יצירות הנמצאות במאגר, ידועה מאת כתיבתן של 3710. כאשר מחלקים את תוצרת הדפוס של שנות ה"שין" לפי המאה שבה נכתבו, בולטת בראש ובראשונה המאה ה-16. מתוך 5630 יצירות שהודפסו ונמצאות במאגר 1604 נכתבו במאה זו והן מהוות 28% מכלל היצירות שנדפסו ו-43% מהיצירות שידועה מאת יצירתם. המאה השנייה היא המאה ה-17. מאחר ויצירות אשר הודפסו בשנות ה"שין" יכלו מסיבות מובנות להיכתב רק בארבעת העשורים הראשונים של המאה ה-17 יש צורך בחישוב שיקזז את החסרון הזה. בארבעת העשורים הראשונים של המאה ה-17 נכתבו בממוצע 96 יצירות שהגיעו לדפוס בשנות ה"שין", זאת לעומת 160 יצירות בממוצע שנדפסו בכל עשור ונכתבו במאה ה-16 (ראה טבלא מס' 49להלן).

טבלה 49: התפלגות היצירות המודפסות של שנות ה"שין" לפי המאות בהן נכתבו

מאת כתיבה	עשור דפוס	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	ל"י	סה"כ
16	98	123	168	174	188	323	237	133	95	47	20	1606	
17							77	99	124	78	5	383	
13	74	57	50	23	30	34	41	28	19	3	6	365	
15	41	57	54	29	17	45	35	26	16	21	8	349	
12	57	43	43	18	15	27	16	21	16	15	5	276	
11	36	41	42	18	11	23	32	33	14	5	2	257	
14	45	45	33	12	9	20	18	21	11	3	3	220	
2	21	15	14	9	11	10	6	9	10	6	1	110	
10	7	5	6	2	5	7	2	3	2		2	41	
1	5	7	3		5	3	6	4	3		1	37	
3	4		4		2	3	4		1	1		19	
9	6		2	2	3	1	2	2				18	
2-	6	2	1	2		1	1					13	
4	2	3	2		2	1	1		1			9	
8-	2					1						3	
5					1		1					3	
8	1											1	
סה"כ	405	395	423	294	295	494	483	380	309	179	53	3710	

יצירות רבות שנכתבו במאה ה-13 הודפסו בשנות ה"שין". חוקרים רבים עסקו בחשיבותה של מאה זו בהיסטוריה של הרעיונות בתיאולוגיה היהודית.⁷⁸ הפופולריות של יצירות שנכתבו במאה זו נובעת גם ללא ספק מחדירתה של הקבלה למרכז הבמה במאה ה-16⁷⁹ (ראה טבלא מס' 50 להלן).

טבלה 50: התפלגות היצירות בנות המאה ה-13 שהודפסו בשנות ה"שין" לפי נושאייהן.

נושא היצירה	סה"כ ⁸⁰
תנ"ך ומפרשיו	80
קבלה	77
מוסר	75
הלכה ופוסקים	44
ספרות יפה	24
ליטורגיה	23
משנה, תלמוד ומפרשים	23
דקדוק	23
פילוסופיה	13
ש"ת	10
דרשות	10
מדרש ואגדה	9
אמונות עממיות ומאגיה	7
מדעים	2

המאה ה-15 היא המאה הרביעית בכמות היצירות שנכתבו בה ונדפסו בשנות ה"שין". בניסיון לאתר את הסבות לריבוי היצירות מתקופה זו, נראה שפרט לסמיכות התקופתית שלה לשנות ה"שין", הדבר נעוץ בקיומם של מספר מרכזים תרבותיים פעילים באותה תקופה מה שהניב כמות יצירות גדולה. (ראה טבלא מס' 51 להלן)

טבלה 51: ספירת רשומות עם פירוט לפי מקום חיבור היצירה במאה ה-15.

מספר רשומות	ארץ חיבור היצירה
98	גרמניה
90	איטליה
51	ספרד
25	אוסטריה
20	פורטוגל
18	צפון אפריקה
13	צרפת
12	א"י
10	אמפריה עות'מאנית
4	בוהמיה
2	קאנדיה (כרתים)
6	לא ידוע
349	סה"כ

טבלה 52: ספירת רשומות עם פירוט לפי שמות המחברים בני המאה ה-12

מס' רשומות במאגר	שם מחבר היצירה
82	משה בן מימון (הרמב"ם)
58	אברהם בן מאיר אבן עזרא (ראב"ע)
28	משה בן יוסף קמחי
12	יהודה בן שמואל הלוי
11	בעלי התוספות
8	סעדיה בן יוסף בכור שור
8	אברהם בן דוד הלוי אבן דאוד
8	בנימין בן יונה מטודלה
7	יצחק בן אבא מארי ממארסיליאה
7	נתן בן יחיאל מרומי
6	יהודה בן שאול אבן תיבון(מיוחס לו)
4	יוסף לועז המדקדק
4	אברהם בן דוד מפוסקיייר
4	אברהם בן חייא הנשיא הספרדי
3	טוביה בן אליעזר הגדול
3	יהודה בן יצחק הלוי אבן שבתאי
3	בון סניור אבן יחיה
2	אבו אלוליד מחמוד אבן רשד
2	זרחיה בן יצחק הלוי (רז"ה)
2	יעקב בן מאיר (רבנו תם)
2	יוסף בן יצחק קמחי
2	פתחיה בן יעקב מרגנשבורג
2	שמואל בן יהודה אבן תיבון(מיוחס לו)
2	משה בן יעקב אבן עזרא
1	יוסף בן יעקב אבן צדיק
1	אליעזר בן נתן (ראב"ן)
1	יהודה בן ברזילי אלברצלוני
3	לא ידוע
276	סה"כ 28 אישים יצירות

לפופולריות היחסית של המאה ה-12 אחראים למעשה שלושה יוצרים: הרמב"ם, הראב"ע ומשה

קמחי, שנפח יצירותיהם מהווה % 63 מתוצרת הדפוס של התקופה (ראה טבלא מס' 52 לעיל).

במאה ה-11, כמו במאה ה-12, הפופולריות של המאה נגזרת מפופולריות של מחברים, אלא שהפעם

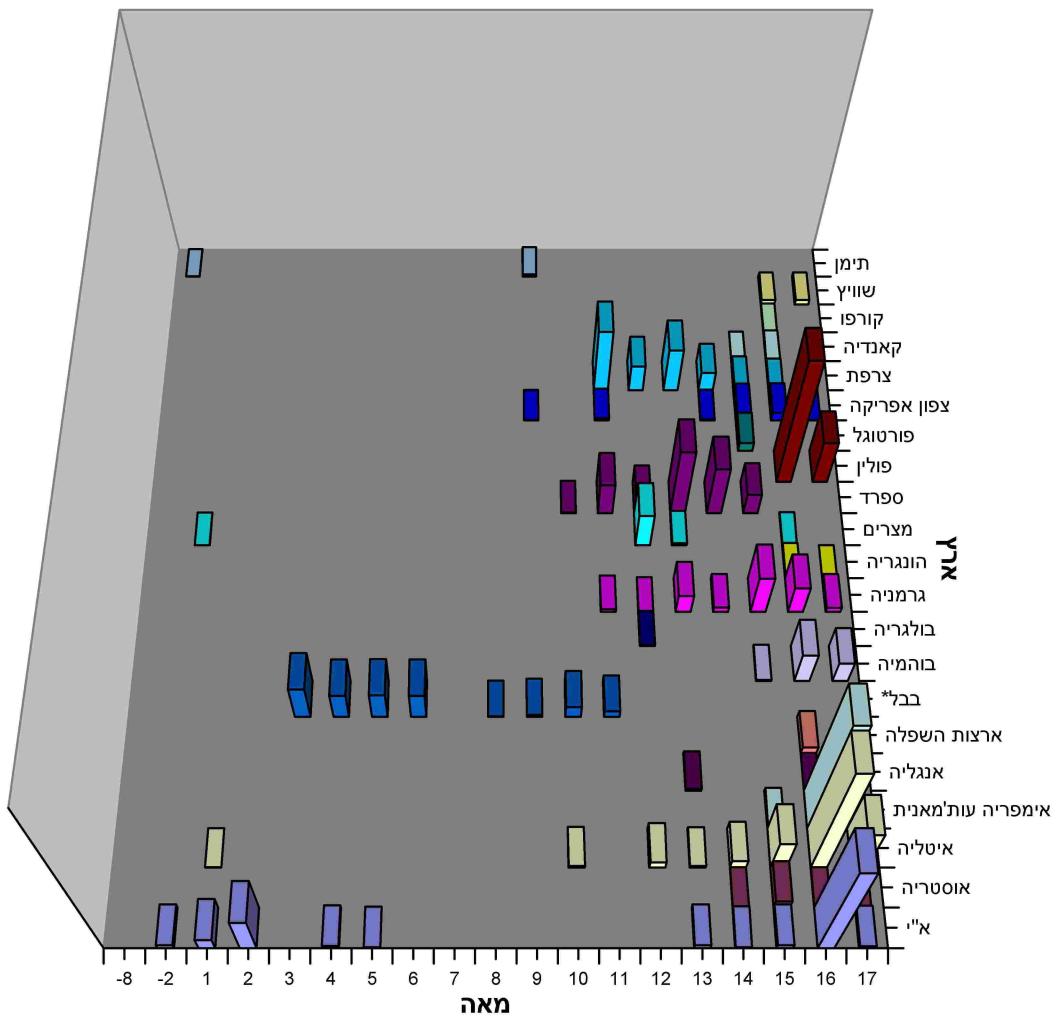
מדובר במחבר אחד, רש"י, שנפח יצירותיו מהווה % 58 מזה של התקופה.

טבלה 53: ספירת רשומות עם פירוט שמות המחברים בני המאה ה-11

מס' רשומות במאגר	שם מחבר היצירה
148	שלמה בן יצחק (רש"י)
25	יצחק אלפאסי בן יעקב הכהן
23	שלמה בן יהודה אבן גבירול
18	האי בן שרירא גאון
12	בחיי בן יוסף אבן פקודה
8	שמואל הלוי בן יוסף אבן נגילה
7	יצחק בן ראובן אלברגלוני
5	נסים בן יעקב שהין (מקירואן)
4	אליעזר בן יצחק (הגדול)
3	גרשם בן יהודה (רבנו גרשם מאור)
3	יהודה בן שמואל בן בלעם הספרדי
1	אליעזר בן הורקנוס (הגדול)
1	לא ידוע
257 יצירות	סה"כ 13 מחברים

כאשר יוצרים ריכוז נתונים המשלב מקום חיבור היצירה והמאה בה נכתבה, נפרשת לפנינו את מפת המרכזים התרבותיים היהודיים ופריחתם לאורך המאות. הדפוס של שנות ה"שיף" מהווה בבואה של התוצרת התרבותית היהודית לאורך הדורות. כמו כן ניתן הניתוח ביטוי למגמה האופיינית לדפוס בכלל בתקופה זו של הוצאה לאור של טקסטים עתיקים לצד עידוד יצירה מודרנית⁸¹.

גרף 2: התפלגות היצירות שידוע מקום חיבורן, לפי מקום חיבורן במאה בה חוברו⁸²

4. יצירות פופולריות

בניסיון לאתר את היצירות הפופולריות של דפוסי שנות ה"שין", מכבב השולחן הערוך ללא מתחרים. הוא מנמיך קומתו רק מול ספרי החומש.⁸³ אחריו המדריך לשחיטה ובדיקה של מהרי"ו, ובמקום השלישי הפירוש לתורה של רש"י (ראה טבלא מס' 54 להלן).

טבלה 54: טבלת היצירות הפופולריות בסדר יורד

שם היצירה	רשומות במאגר	שם המחבר	נושא	מאה	מקום חיבור
כרכי השולחן ערוך*	82	יוסף קארו(מרן)	הלכה ופוסקים	16	צפת
בדיקות ושחיתות**	58	יעקב וויל(מהרי"ו)	הלכה ופוסקים	15	אשכנז
פירוש על התורה	44	שלמה בן יצחק(רש"י)	תנ"ך ומפרשיו	11	צרפת
הגהות לכרכי * השולחן הערוך	40	משה איסרליש(הרמ"א)	הלכה ופוסקים	16	פולין
כרכי ארבעה טורים*	33	יעקב בן אשר	הלכה ופוסקים	14	ספרד
מנהגים	26	יצחק איזיק טירנא	הלכה ופוסקים	15	אוסטריה
פירוש על חמש מגילות	24	שלמה בן יצחק(רש"י)	תנ"ך ומפרשיו	11	צרפת
כרכי הלבוש*	24	מרדכי יפה	הלכה ופוסקים	16	פולין
עין יעקב (עין ישראל)***	22	יעקב אבן חביב	מדרש ואגדה	16	אימפריה עות'מאנית
כרכי הלכות רב אלפאס	22	יצחק אלפאסי(הרי"ף)	הלכה ופוסקים	11	ספרד
תרגום לתורה	20	אונקלוס	תנ"ך ומפרשיו	2	א"י
כרכי בית יוסף*	18	יוסף קארו(מר"ן)	הלכה ופוסקים	16	אימפריה עות'מאנית
מהלך שבילי הדעת	17	משה בן יוסף קמחי	דקדוק	12	צרפת
פירוש למהלך שבילי דעת	15	אליהו הלוי (בחור)	דקדוק	15	איטליה
מעגלי צדק	13	אברהם בן אביגדור	ליטורגיה	16	בוהמיה פראג
קונקורדנציה	13	יצחק בן קלונימוס	דקדוק	15	צרפת
תרגום לחמש מגילות	11	יונתן בן עוזיאל	תנ"ך ומפרשיו	1	א"י
פירוש לתורה	11	יעקב בן אשר	תנ"ך ומפרשיו	14	ספרד
מדרש רבות על התורה	11	רבה בר נחמני	מדרש	3	בבל
מנורת המאור	11	יצחק בן אברהם אבוהב	מוסר	14	ספרד
אלפא ביתא דבן סירא	10	בן סירא בן ירמיהו	ספרות יפה	10	בבל
חידושי הלכות	10	שמואל אידליש(מהרש"א)	הלכה ופוסקים	16	פולין
כתר מלכות	10	שלמה אבן גבירול	פילוסופיה	11	ספרד
מדע אהבה זמנים, מהיד החזקה	10	משה בן מימון (הרמב"ם)	הלכה ופוסקים	12	מצרים
פרקי רבי אליעזר	10	אליעזר בן הורקנוס	מדרש ואגדה	1	א"י
פתרון חלומות	10	שלמה בן יעקב אלמולי	אמונות עממיות ומאגיה	16	אימפריה עות'מאנית
שערי דורא	10	יצחק בן מאיר מדורא	הלכה ופוסקים	14	אשכנז

* כרכים, לא מהדורות

** יצא בשמות שונים ועם תוספת זו או אחרת

*** העין יעקב יצא גם בשם עין ישראל על מנת לבלבל את הצנזורה של האינקוויזיציה

ב. המגמות המתאפיינות כתוצאה מניתוח המאגר

הניתוח של המאגר והמסקנות שהסקנו מריכוז הנתונים עד עתה מאפשרים לתאר מספר מגמות המאפיינות את חיי התרבות של שנות ה"שיף".

1. מודרניות

מסתמנת בברור מגמה לאקטואליות ולמודרניות: חלקן של היצירות בנות הזמן בתוצרת הדפוס של שנות ה"שיף" הולך וגדל ככל שהדפוס העברי הולך והופך לחלק בלתי נפרד מחיי התרבות, הפרקטיקה הדתית והיום יום ברחבי התפוצה היהודית. (ראה טבלא מס' 55 להלן). כלומר, הולכת ונוצרת תרבות יהודית "מעודכנת" המתעצבת בין השאר בשל השימוש הרב בדפוס. לדוגמא התפשטות הקבלה בשכבות רבות של העם בתפוצות השונות, לדוגמא תהליך הקודיפיקציה בהלכה, המגיע לשיאו עם הדפסת השולחן הערוך והמפה שעליו במהדורות חוזרות ונשנות.

טבלא 55: חלקן של היצירות שנכתבו והודפסו בשנות ה"שיף" בכלל תוצרת הדפוס של שנים אלו

עשור	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	ל"י	סה"כ
מאה	98	123	168	174	188	323	237	133	95	47	20	1604
מאה 16												
מאה 17							77	99	124	87	5	383
סה"כ יצירות שידועה מאת חיבורן	405	395	423	294	295	494	483	380	309	179	53	3710
% יצירות בנות הזמן	24	31	40	59	64	65	65	61	71	70		53

2. הרחבת דיאטת הקריאה

תוספת היצירות החדשות ופעילותם הנמרצת של בתי הדפוס הביאו להתפתחות המגמה של קריאה רחבה על פני המגמה של קריאה יסודית. אם טרם היות הדפוס נהוגה היתה קריאה חוזרת ונשנית של טקסטים מסוימים⁸⁴ הרי עתה התפתחה קריאה של טקסטים רבים ומגוונים. כתוצאה מכך החלו מתעצבים הרגלי קריאה חדשים:

א. קריאה ייעוצית:

במקום קריאת אותו טקסט פעמים רבות ובאופן יסודי, חיפוש ממוקד אחר נושא העניין בתוך חומר הקריאה.⁸⁵ לצורך זה התפתחה מה שנקראת ספרות המפתחות, כגון המפתחות השונים לתלמוד שהתמחה בהם יהושוע בועז, הקונקורדנציות השונות, מפתחות המוצמדים לספרים ומשמשים מקדם מכירה ועוד. המאגר מונה 91 יצירות מסוג זה (ראה טבלא מס' 56 להלן).

טבלה 56: התפלגות הדפסת ספרי המפתחות גיאוגרפית וכרונולוגית בשנות ה"שין"

עשור	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	ל"י	סה"כ
ארץ דפוס												
איטליה	3	18	2	3		3	1	4	2	2	1	39
פולין			1	2	1	3	3	2	1	1		14
אימפריה עות'מאנית		4	4	1	2							11
שוויץ					6					5		12
גרמניה								1	4			5
בוהמיה							2	2	1			5
ארצות השפלה									2			2
צרפת				1					1			2
לא ידוע										1	1	1
סה"כ	3	22	8	6	10	6	6	9	11	8	2	91

המעבר לקריאה בוררת, כלומר מיון הנחוץ מתוך הטקסט הרחב, מוצא ביטוי גם בלקטים השונים בהם העורך הוא שברר עבור קהל הקוראים את מה שנראה היה לו שיעניין אותו, רכז את היצירות לפי נושא או ליקט יצירות שהיו חביבות במיוחד על הקהל. המאגר מונה כמעט 300 לקטים מסוג זה (ראה טבלא מס' 57 להלן).

טבלה 57: התפלגות דפוסי הלקטים גיאוגרפית וכרונולוגית בשנות ה"שין"

עשור	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	ל"י	סה"כ
ארץ דפוס												
איטליה	27	14	14	7	4	16	19	7	12	6	1	127
פולין				7	4	13	9	8	3	2		46
אימפריה עות'מאנית	4	2	10	5	5	2	2	1	2		7	38
בוהמיה		1			2	3	7	10	8	1		32
גרמניה	2	2	1	1					3	4	1	17
שוויץ		1			2	1	2	1	2			9
ארצות השפלה					2	1		2	1	2		8
צרפת			1						2			3
אנגליה								1				1
לא ידוע					1					2		3
סה"כ	33	18	18	25	20	39	39	33	33	17	9	284

בנוסף הביאו הרגלי הקריאה החדשים לפריחת ספרות קיצורים. בספרו "צמח דוד" מעיד דוד גאנז שרבים לא קוראים יצירות ארוכות וקשות, אלא מעדיפים לקרוא קיצורים של יצירות.⁸⁶ אבחנה זו של דוד גאנז, המתבטאת גם בכך שקיצר את ספריו המדעיים והביא את הקיצורים לדפוס,⁸⁷ מתאימה למסקנות של חוקרי "חברה וספר" המצביעים על הנטייה הגוברת והולכת לשטחיות.⁸⁸ הקיצורים הודפסו בכל ארצות הדפוס, ע"י כ- 44 מדפיסים שונים בכל אחד ואחד מהתחומים בהם עסקו

היצירות שהודפסו בשנות ה"שין". (ראה טבלאות מס' 17, 18, בפרק 3 עמ' 82 לעיל, וטבלא מס' 58 להלן).

טבלה 58: התפלגות דפוסי הקיצורים גיאוגרפית וכרונולוגית בשנות ה"שין"

עשור	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	ל"י	סה"כ
איטליה	6	17	20	3	3	1	10	8	1			69
פולין			1	5	2	16	4	9	2			39
בוהמיה				1		3	5	8	2	1		20
גרמניה	2	1						2	3	1		9
אימפריה עות'מאנית	1				1	1	2					7
ארצות השפלה				1	3	1		1		1		7
שוויץ		2				3						7
צרפת		2								1		5
לא ידוע								1				1
סה"כ	13	22	21	10	9	22	24	20	18	3	2	164

הקריאה הרחבה הביאה עדנה גם לטקסטים הישנים, וגאלה מנשייה יצירות שכמעט ונעלמו לפני היות הדפוס. ניתוח המאגר מצביע על כך, שההרגלים החדשים לא באו במקום ההרגלים הישנים, אלא על גבם ובמקביל להם וליצירות הקלאסיות נהייתה עדנה. בכך דומה הדפוס העברי בשנות ה"שין" לדפוס הנוצרי בתקופה.

חוקרי "חברה וספר" האירופים מדגישים את מגמות החידוש מול מגמות מסורתיות ואת מגוון קולות בני התקופה, המוצאים ביטוי מול גאולת טקסטים ישנים וחיפוש מתמיד אחרי כתבי יד ישנים, על מנת להביאם לדפוס ולפרסמם.⁸⁹

60% מתוך היצירות שידוע זמן חיבורן, הן יצירות שחוברו לפני שנות ה"שין", וכאשר מוסיפים לחישוב את התנ"ך ומסכתות התלמוד הרי חלקן של היצירות המודרניות הוא 1/3 מתוצרת הדפוס העברי בשנות ה"שין".

3. גידול והרחבת מעגל קוראי ורוכשי הספרים

המגמה האמביוולנטית של הדפסת ישן וחדש הרחיבה את שכבות האוכלוסייה ה"זכאיות" לאחוז בספר, לקרוא ולהיות הבעלים של טקסטים כתובים. המקרה של ספרי הליטורגיה מצביע על הרחבת קהל בעלי הספריות. 1062 יצירות ליטורגיות קיימות בקטלוג של הספרים המודפסים של שנות ה"שין", ומהווים כשישית מתוצרת הדפוס. החל מהעשור השלישי שומרים תוצרי דפוס אלה על חלקם היחסי. (ראה טבלא מס' 1 לעיל, עמ' 169).

נתונים אלו מחזקים את ההנחה המקובלת, שספרי הליטורגיה הוו את הבסיס הכלכלי והקבוע של בתי הדפוס.⁹⁰ ידוע גם מעדויות רבות, שמהדורות ספרי התפילה היו גדולות.⁹¹ במחקרים שנעשו ע"י חוקרי "ספר והיסטוריה" באירופה, דווחו היעלמויות של מהדורות רבות של ספרי תפילה, שהתכלו בשל השימוש הרב שנעשה בהם.⁹² מכאן, שככל הנראה היו ספרי הליטורגיה נפוצים עוד יותר אף ממה שמשקף המאגר ורבים החזיקו בסידורים, מחזורים וספרי תפילה ספציפיים.

התפוצה של ספרים אלו חוללה שינוי בחיי התרבות והרוח של היהודים, והעניקה להם מעין עצמאות הודות לטקסט הכתוב הנמצא בידם: בבית הכנסת לא הש"ץ או החזן היו עתה אחראים לתפילתם אלא הם עצמם. התפילה היתה בין היתר קריאה של טקסט המונח לפני העיניים ואשר סיפק הוראות ברורות בכל שלב של התפילה. לרבים מן הסידורים והמחזורים הוסיפו המדפיסים תוספות שונות, עד שחלקם הפכו לספרייה שימושית בזעיר אנפין: מנהגים, דינים, לקטים של ברכות, לעתים מסכת אבות, שמונה פרקים של הרמב"ם, ליקוטי שירה ופיוטים, לוחות שנה, עברונות, פירושים לתפילות (לעתים בשפות הוולגריות הרלוונטיות) והנהגות קבליות.⁹³

הספרייה הקטנה שהסידור הכיל, או לחילופין הבעלות על מספר תוצרי דפוס שימושיים מסוג זה הגדילה את העצמאות והאחריות האישית והכשירה את הקרקע לקבל אינפורמציה, הדרכה וידע מטקסט. הספר המודפס החל ממלא את תפקידי המורה והמדריך. כאן נוצר קשר עם עקרונות הקריאה הרחבה - הפרט בורר את האינפורמציה הרלוונטית לו ברגע מסוים: לוח החגים והמועדים, המידע איזו שנה מעוברת, זמן הדלקת הנרות, שעת יציאת השבת. הדוגמא הבולטת היא ההגדות של פסח.⁹⁴

טבלה 59: התפלגות דפוסי הגדה של פסח בשנות ה"שיף" לפי ארץ דפוס

ארץ דפוס	דפוסי הגדה	סה"כ דפוסי ליטורגיה
איטליה	54	610
אימפריה עות'מאנית	3	60
ארצות השפלה	1	19
בוהמיה	17	138
גרמניה	5	37
פולין	9	152
שוויץ	2	30
צרפת		2
לא ידוע		14
סה"כ	91	1062

השיתוף הפעיל של הילדים בליל הסדר הביא ליצירת והדפסת הגדות מצוירות ומעוטרות.⁹⁵ המאגר רושם למעלה מ-90 הגדות וקרוב לוודאי שהיו קיימות רבות נוספות (ראה טבלא מס' 59 לעיל).

להגדה נוספו תרגומים רבים, מתוך רצון להפכה לנחלת הכלל, כולל הנשים ובראשית המאה ה-17 החלו להדפיס תרגומים לאידיש, ספרדית ואיטלקית באותיות עבריות.⁹⁶ טבלא מס' 60 להלן מאשרת את המגמה עליה מצביעים החוקרים: בעוד במחצית הראשונה של שנות ה"שין" הודפסו הגדות רב לשוניות בודדות (4 במשך 50 שנה), והן הוו כעשירית מהיבול, הרי במחצית השנייה הודפסו 18 הגדות כאלה, שהוו כשליש מסך ההגדות שהודפסו ומצויות במאגר.

טבלה 60: התפלגות דפוסי ההגדה הרב לשונית בשנות ה"שין" לאורך העשורים.

עשור	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	סה"כ
רב לשוניות	1	2			1	3	7	2	6		22
סה"כ	7	7	17	1	7	19	27	3	19	2	91

ג. חלוקת מאגר הספרים של שנות ה"שין" בצורה אלטרנטיבית ומקבילה

לצורה המקובלת, כדרך להבנת תהליכים תרבותיים

ניתן לחלק את הספרים לקטגוריות אחרות מן המקובלות. חלק מן הספרים, אשר פוזרו בין 16 הקטגוריות של החלוקה המקובלת⁹⁷ יכולים להתלכד תחת כותרות משותפות אחרות.

1. ספרי שימוש והדרכה

ספרים רבים משמשים כספרי הדרכה, המלמדים פעולות מסוימות, חומר תיאורטי או מעשי או מדריכים את הקורא בהם כיצד לפעול. באוסף הספרים קיימים מדריכים (במובן Manuals) במגוון רב של תחומים: הנפוצים ביותר הם מדריכי שחיטות, בדיקות וניקור. על הפופולריות שלהם אין עוררין: ספרים מסוג זה הודפסו בכל מרכזי הדפוס הגדולים בכל העשורים (ראה טבלא מס' 61להלן), וכנראה מצוי בידינו רק חלק ממה שהודפס.⁹⁸

טבלה 61: התפלגות דפוסי מדריכי השחיטות השונים בשנות ה"שיך" כרונולוגית וגיאוגרפית.

עשור	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	סה"כ
ארץ דפוס											
איטליה	4	16	7	6		4	10	1	1		49
פולין			1	3	4	6	3	3	1	5	26
בוהמיה	1						3	1	6		11
שוויץ						1	5	1			7
אימפריה עות'מאנית	1		2			1					4
גרמניה								1		1	2
סה"כ	6	16	10	9	4	12	21	7	8	6	99

גם הספרים הקטנים, שנקראו כללי התלמוד או כללי הגמרא והסבירו כיצד ללמוד מסכת זו או אחרת של התלמוד, הודפסו עשרות פעמים, (ראה טבלא מס' 62 להלן)

טבלה 62: התפלגות דפוסי כללי הגמרא בשנות ה"שיך" כרונולוגית וגיאוגרפית.

עשור	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	סה"כ
ארץ דפוס											
איטליה	3	1	4			11	3	1	4	4	31
אימפריה עות'מאנית	2	1			1	3	1				8
ארצות השפלה										2	2
צרפת									1		1
לא ידוע		2									2
שוויץ	7	2	4	1		14	4	1	5	6	44

בנוסף להם הודפסו ספרי הדרכה במגוון רב של תחומים: מדריכים לכתבת אגרות, לחישוב לוחות השנה, לוחות שנה עם הוראות שבועיות, חודשיות ולחגים, מדריכים למורים, מוהלים, מגיהים, ש"צים, מדריכים לקיום המצוות, לכתבת שירה ולשיפור הזיכרון. המאגר מונה למעלה ממאה מדריכים מסוג זה (ראה טבלא מס' 63 להלן).

נראה שאפשר להכניס לקטגוריה זו של ספרי הדרכה ושימוש גם את ספרי המנהגים, ההנהגות הקבליות, המילונים, הקונקורדנציות, המפתחות השונים, ה"אנציקלופדיות" הקטנות כגון "פרדס רימונים" של משה קורדוברו, "שלטי הגיבורים" של אברהם בן דוד פורטליאונה ו"ספר הגדרים" של מנחם בן אברהם המאירי. אפשר להעז ולהוסיף את הלבושים של מרדכי יפה ואת כרכי ה"שולחן ערוך" של יוסף קארו עם המפה הפרושה עליו של הרמ"א.

טבלה 63: ספרי ההדרכה השונים שיצאו לאור בשנות ה"שין" בחלוקה לנושאים.

סה"כ	נושא
28	עברונות ולוחות שנה שונים
20	אגרונים
10	מדריך למקומות הקדושים בא"י
8	מדריך לקיום המצוות
6	מדריך לש"ץ
5	מדריך להתנהגות מוסרית
4	מדריך לכתובת כתב סתרים
4	מדריך קבלי לחיי אישות
3	מדריך ללימוד משחק השח
2	מדריך למוהל
2	מדריך לברכת המזון לילדים
2	מדריך לדרשנים
2	מדריך לנוסחי שטרות, גטין, גטין
1	מדריך לקריאה בתנ"ך
1	מדריך לשיפור הזכרון
1	מדריך לספרות ומושגי הקבלה
1	מדריך לאורח חיים יהודי
1	מדריך למגיהים
1	מדריך ללימוד התורה והאמונה
1	מדריך למורה לתורה ולחמש מגילות
1	מדריך למלמדים
1	מדריך לכתובת שירה
106	סה"כ

לכל אלו יש לצרף את המגמה ההולכת וגוברת של דפוסים דו-לשוניים: עברי-אידי, עברי-לדינו ועברי-איטלקי של חומשים, פירושי רש"י, הגדות, סידורי תפילה ומחזורים, שהלכו ונעשו נפוצים במחצית השנייה של שנות ה"שין". הופעתם של תוצרי דפוס מסוג זה מצביעות בברור על קהל צרכנים הזקוק להם בלשונו המדוברת ועל מתרגמים ומעבדים שהיו מוכנים לספק צורך זה.⁹⁹ המאגר מונה למעלה מ-150 תוצרי דפוס מסוג זה (ראה טבלה 64 להלן).

טבלה 64: התפלגות דפוסי יצירות דו לשוניות (עברי-אידי, עברי-לדינו, עברי-איטלקי) בשנות ה"שין", כרונולוגית

וגיאוגרפית.

סה"כ	ל"י	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	עשור
												ארץ דפוס
64		7	10	6	14	6	6	4	4	5	2	איטליה
27		2	3	4		9	6	2	1			פולין
23		1	5	4	3	6	2	1		1		בוהמיה
15				1	5	3	3		1	1	1	שוויץ
14					1		1	7	4		1	אימפריה עות'מאנית
11		1		2	1	1	1		1		4	גרמניה
1		1										ארצות השפלה
1	1											אנגליה
1			1									לא ידוע
157	1	12	19	17	24	25	19	14	11	7	8	סה"כ

אם נחבר את כל תוצרי הדפוס הללו נגלה שהקטגוריה הזו: ספרי שימוש מהסוג של "כדאי שיהיה בבית" מהווה % 11 מכלל תוצרת הדפוס בשנות ה"שיף" (ראה טבלא מס' 65 להלן).

טבלה 65: ספרי השימוש שהודפסו בשנות ה"שיף"

נושא	סה"כ
מדריכים שונים	103
מפתחות	91
מילונים	81
שולחן ערוך	84
שחיתות	99
מנהגים	59
הנהגות קבליות	61
כללי הגמרא	44
לבושים	24
קונקורדנציות	14
שערי דורא	10
"אנציקלופדיות"	6
סה"כ ¹⁰⁰	639

כשמוסיפים לקטגוריה זו את ספרי הליטורגיה¹⁰¹, יהיה סך ספרי השימוש 1661 והיא תהווה % 30 מתוצרת הדפוס העברי של שנות ה"שיף".

2. תקשורת המונים

תוצרת בתי הדפוס העבריים בשנות ה"שיף" משרתת גם על תקן של כלי של תקשורת המונים. מלבד חלקם הגדול של כותבים בני הזמן בתוצרת הדפוס, יש בה גם ביטוי והתייחסות לנושאים שהעסיקו את הציבור בזמן אמת.

טבלה 66: התפלגות כמותית של דפוסי הפולמוסים

נושא הפולמוס	רשומות במאגר
פולמוסים נגד ובעד העיסוק בפילוסופיה	17
פולמוס הגט תמרי-וינטורצו	14
פולמוס מקווה ראוינו - איסור	11
פולמוס הסמיכה	2
פולמוס נגד הספר מאור עיניים	2
פולמוס הלולב	1
סה"כ	47

אחד מהביטויים הבולטים של התופעה היה התפלגות באמצעות תוצרי דפוס. אירועים מקומיים כמו פרשת הגט של תמרי-וינטורצו, שזכתה ל- 10 פרסומים מודפסים, או הוויכוח על כשרותו של מקווה שהניב 9 תוצרי דפוס ואחרים. נראה כי נוצר מעין משוּב חיובי בין הפולמוס לדפוס. המאגר מונה 47 תוצרי דפוס מסוג זה (ראה טבלא מס' 66 לעיל).

ביטוי נוסף היה התפתחות "האופנה" להדפסת פסקים עדכניים, תקנות של קהילות ושו"ת אקטואליים, שלעתים קרובות אבדו את הרלוונטיות שלהם לאחר זמן מה. (ראה טבלאות 67, 68, 69 להלן). הם הודפסו בכדי להאדיר את שם הפוסק, ליצור דעת קהל אוהדת או מתנגדת, ליהנות את הכלל או לידע את הציבור. כיוון שחלק מתוצרי דפוס אלו היו על פלקט לתלייה בבית הכנסת או על דף בודד, סביר להניח שרבים מהם אבדו ואלו ששרדו רק מעידים על תופעה.¹⁰²

טבלה 67: התפלגות דפוסי פסקים עדכניים כרונולוגית וגיאוגרפית

עשור	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	ל"י	סה"כ
ארץ דפוס	3	2	13	1		4	24	1	2	2	1	53
איטליה								1				3
בוהמיה								1				2
פולין	2											2
סה"כ	5	2	13	1		5	25	2	2	2	1	58

טבלה 68: התפלגות דפוסי תקלות קהילתיות שונות שהוציאו קבוצות רבנים וועדים, כרונולוגית וגיאוגרפית

עשור	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	סה"כ	
ארץ דפוס	1		2	1	1	1	3	4	1	3	2	18
איטליה												2
בוהמיה								2				1
לא ידוע							1					21
סה"כ	1		2	1	1	1	3	5	3	3	2	21

טבלה 69: התפלגות דפוסי שו"ת בני הזמן כרונולוגית וגיאוגרפית

עשור	2	3	4	5	6	7	8	9	10	סה"כ
ארץ דפוס	2	5		3	4	11	5	5	4	39
איטליה										
אימפריה עות'מאנית	2	6	1	5	8	2	5	1		30
בוהמיה					1					1
פולין			4		2			1	1	8
סה"כ	4	11	5	8	15	13	10	7	5	78

ניתן להכליל תחת הכותרת "תקשורת המונים" גם את ההנהגות הקבליות, דרשות בנות הזמן וספרי מוסר מודרניים, העוסקים כולם למעשה בחיי היום יום של היהודים בשנות ה"שין". כל התוצרים הללו יהיו כ-9% מתוצרת הדפוס (ראה טבלא מס' 70 להלן).

טבלה 70: ריכוז יצירות תחת הכותרת "תקשורת המונים"

נושא	רשומות במאגר
שו"ת מודרני	78
פסקים עדכניים	58
פולמוסים	47
פסקי קהילות	21
הנהגות קבליות	61
מוסר (בן הזמן)	129
דרשות (בנות הזמן)	158
סה"כ ¹⁰⁵	483
% מתוצרת הדפוס	9

לתחום זה של תקשורת המונים אפשר לצרף תוצרי דפוס או אלמנטים שעסקו בפרסומת של תוצרי דפוס אחרים. לדוגמא יצירות המשמשות בין היתר כפרסומת ליצירות אחרות של המחבר כגון: שיר המעלות לדוד, של דוד בן מנשה דרשן, אגדת שמואל של שמואל בן יצחק אריפול, איילה שלוחה של נפתלי הירש אלטשולר.¹⁰⁴ "אגרת לקהילות ישראל באיטליה" של דוד ואברהם פרובינציאלו נועדה לעשות נפשות לרעיון לייסוד אוניברסיטה יהודית במנטובה.¹⁰⁵ מדפיסים רבים נהגו לפרסם בראש הספר או בסופו ולעתים גם באמצעו שירים בשבח הספר. המאגר מצביע על 201 שירים בראש ספר, 84 בסופו ו-32 באמצע, וסה"כ ספרים שהמאגר מציין שיש עליהם "סיסמאות פרסומת" מסוג זה – 292.

3. קריאה לשם הנאה

כשם שגלקטו יצירות מתחומים שונים תחת ההגדרה ספרות שימוש, או תקשורת המונים, ניתן לעשות מיון של יצירות מתחומים שונים תחת הכותרת קריאה לשם הנאה. היצירות שניתן בקלות להכניסן תחת קטגוריה זו הן אלו שבחלוקה המסורתית ל-16 הנושאים קוטלגו כ"ספרות יפה" (ראה טבלא מס' 12 לעיל, עמ' 178).

טבלה 71: הז'אנרים המרכזיים בספרות יפה בשנות ה"שין".

סה"כ	נושא
59	שירה
46	משלים ופתגמים
25	מסעות
17	מקאמות
16	מעשיות
10	מקרא משוכתב
7	ספרות נשים
4	פרודיה ומחזות
3	סטירה
2	רומן
1	ספרות שבחים

הקטגוריה הזו כוללת תחתיה ז'אנרים ספרותיים שונים שחלקם היו פופולריים יותר וחלקם מנו יצירות בודדות.

אבל גם יצירות אחרות שהיו להן מטרות "מכובדות" דתיות, חברתיות, לימודיות ופולחניות יכולות להיכלל תחת הכותרת של "ספרות להנאה". בראש ובראשונה לקטי האגדות התלמוד, שהפופולריים בהם היו אלו של יעקב אבן חביב, "עין יעקוב".¹⁰⁶

טבלה 72: התפלגות דפוסי לקטי אגדות כרונולוגית וגיאוגרפית.

סה"כ	עשור									
	9	8	7	6	5	4	3	2	1	ארץ דפוס
17	5			4	2		2		4	איטליה
11		5	2	4						פולין
5	1		2	1	1					אימפריה עות'מאנית
3	3									בוהמיה
1	1									ארצות השפלה
37	10	5	4	9	3		2		4	סה"כ

ניתן לסווג כספרי קריאה לשם הנאה את ספרי הפילוסופיה והמוסר העממיים "חובות הלבבות" ו"מנורת המאור", שסה"כ הודפסו מהם בשנות ה"שין" 21 מהדורות. לקריאה לשם הנאה ניתן לצרף גם את ספרי ההיסטוריה השונים.¹⁰⁷ כבר הזכרתי לעיל את הפופולריות של הדרשות. כל הכותבים על הדרשות מדגישים את חשיבות הצד האסתטי והחוייתי שלהן. כלומר חלק בלתי נפרד מן הדרשה, הן האורלית והן הכתובה, היא ההנאה שמפיקים הקוראים או השומעים ולכן יש לצרף את 193 ספרי הדרשות למניין הספרים שאלמנט ההנאה בהן הוא מרכזי.¹⁰⁸ מכאן, ש9% מכלל הספרים שהודפסו בעברית בשנות ה"שין" נועדו גם להנאה.

טבלה 73: סה"כ ספרים שניתן לרכוזם תחת הכותרת "קריאה להנאה".

תוכן	רשומות במאגר
דרשות	193
ספרות יפה	156
אגדות התלמוד	37
"מנורת המאור"	11
"חובות הלבבות"	9
סה"כ להנאה ¹⁰⁹	485
סה"כ יצירות	5630
אחוז מכלל הדפוסים	9

4. המעורבות הנוצרית בדפוס העברי של שנות ה"שין"

האינטרס והעניין הנוצרי בתוצרי דפוס בשפה העברית העניקו תרומה משמעותית לפריחתו של הדפוס העברי בשנות ה"שין". עניין זה נבע הן מהאפשרויות הכלכליות, הנובעות מהדפסת הספרים העבריים¹¹⁰ והן מהעניין של תיאולוגים נוצריים בספרות העברית.¹¹¹

56% מתוצרי הדפוס העברי הודפסו בבתי דפוס נוצריים (ראה טבלא מס' 74 להלן). אבחנה זו משתלבת עם המידע הרב שברשותנו על מאמציהם של מדפיסים נוצרים שונים לקדם ולקיים תעשיית דפוס עברית.¹¹² העניין הנוצרי בדפוס העברי בולט במיוחד באיטליה, שבה היהודים לא הורשו, בד"כ, לפתוח בתי דפוס ובה הונהגה צנזורה והתנהלה רדיפה של תוצרי דפוס עבריים ע"י הכנסייה הנוצרית והאינקוויזיציה¹¹³.

טבלה 74: התפלגות הדפוס בבתי דפוס נוצריים לפי ארצות

ארץ דפוס	יצירות מבתי דפוס נוצריים	יצירות שבית הדפוס ידוע	%
איטליה	2073	2485	83
שוויץ	399	401	99
גרמניה	171	259	66
צרפת	159	159	100
ארצות השפלה	137	189	72
אנגליה	12	12	100
דנמרק	5	5	100
בוהמיה	5	459	0.5
פולין	5	907	0.5
וינה	2	2	100
אמפריה עות'מאנית	0	494	0
לא ידוע	10	14	71
סה"כ	2978	5341	56

בונציה, בירת הדפוס העברי בשנות ה"שין", בא לידי ביטוי חלקם החשוב של המדפיסים הנוצריים בצורה בולטת ביותר. מתוך 1920 תוצרי דפוס עבריים שהודפסו בונציה בשנות ה"שין", 1824 הודפסו בבתי דפוס נוצריים (ראה טבלא מס' 75 להלן). בעשור הראשון של שנות ה"שין" ספקה ונציה 60%

מתוצרי הדפוס הללו, בתוכם שתי מהדורות של התלמוד, מקראות גדולות, ספרי תפילה שונים ורבות מן "הקלאסיקות היהודיות".

טבלה 75: חלקה של ונציה בתוצרת הדפוס העברי בשנות ה"שין"

עשור	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	ל"י	סה"כ
סה"כ תוצרת דפוס	656	581	626	471	513	686	675	295	462	286	77	5630
תוצרת הדפוס בוונציה	397	146	194	138	144	248	304	127	123	86	13	1920
% של ונציה	60	25	31	29	28	36	45	21	27	30	17	34

דניאל בומברג, החלוץ, והמדפיסים הונציאנים הנוצרים שהתחרו בו והלכו בעקבותיו, עיצבו את דף התלמוד, קבעו אלו מפרשים יאיישו את המקראות הגדולות והחליטו איזה ספרים יודפסו ואילו לא.¹¹⁴ המעורבות הנוצרית בתוצרת הדפוס העברי של שנות ה"שין" קשורה, בין היתר, לאמונתם של תיאולוגים נוצריים בדבר מציאת האמת הנוצרית בספרות היהודית. לצורך כך נזקקו הנוצרים הן לטקסטים בשפה המקורית והן לספרים ללימוד השפה. תיאולוגים נוצרים יזמו ייסוד בתי דפוס לצורך הדפסת החומר הדרוש להם לצורכי הוראה, מחקר תיאולוגי נוצרי, לימוד השפה והטפה.¹¹⁵ רק 24 יצירות מתוך 516 שהודפסו למטרות נוצריות תיאולוגיות היו למטרות מיסיונריות, 12 מהן של מחבר אחד, הוגו ברוגטון.¹¹⁶ 516 היצירות הודפסו ב-41 ערים במערב אירופה (ראה טבלא מס' 76 להלן).

טבלה 76: התפלגות דפוסים עבריים לצרכים תיאולוגים נוצרים לפי מקומות דפוס

מס' רשומות	עיר דפוס
143	פריז
105	באזל
34	ז'נבה
21	אנטוורפן
21	ויטנברג
13	אמסטרדם
13	ונציה
11	איזנא
11	קולונה
10	נירנברג
7	לונדון
7	לייפציג
7	פראנקער
5	האנאוה
5	פרנקפורט על אודר
4	לידן
3	ברגמו
3	הידלברג
3	קונסטנצא
3	רומא
2	וינה
2	פראג
2	פריבורג
2	רוסטוק
2	שטרסבורג

1	אוקספורד
1	אנסבן
1	ארנהיים
1	ברן
1	גוסטרוביה
1	דילינגן
1	הלמשטאט
1	המבורג
1	זוכאו
1	טובינגן
1	לובק
1	פררה
1	קוטן
1	קופנהגן
1	קנטרברי
1	קרקוב
11	לא ידוע
516 יצירות	סה"כ 41 ערים

בהדפסה למטרות תיאולוגיות נוצריות קיימת היררכיה שונה מאשר ההיררכיה היהודית בחלוקה לנושאים. (ראה ההשוואה בטבלא מס' 77 להלן).

טבלה 77: השוואה כמותית של הנושאים השונים בספרים שהודפסו למטרות תיאולוגיות נוצריות לכלל הנושאים שהודפסו בשנות ה"שין".

נושא ¹¹	תוצרת הדפוס הכללית	תוצרת לצרכים נוצריים	ללא דפוס לנוצרים
ליטורגיה	1062	5	1057
תנ"ך ומפרשיו	1031	234	797
הלכה ופוסקים	714	6	708
משנה תלמוד ומפרשים	602	8	594
קבלה	459	2	457
מוסר	400	20	380
דקדוק	356	135	221
פילוסופיה	206	10	196
מדרש ואגדה	198	0	198
דרשות	193	0	193
ספרות יפה	156	4	152
שונות	135	4	129
ש"ת	131	0	131
היסטוריה	98	8	90
מדעים	69	1	68
אמונות עממיות ומאגיה	68	0	68

לכאורה כאשר מפחיתים את תוצרת הדפוס לצרכים נוצריים מכל אחד מהנושאים בהם עוסקים תוצרי הדפוס של שנות ה"שין" לא משתנה ההיררכיה הכוללת של הנושאים. אולם, דפוסים אלו העשירו את המדף בספרי מקרא מגוונים, העלו פופולריות של מפרשים כגון הרד"ק והראב"ע, והגדילו את אוצר ספרי הדקדוק והמילונים.

טבלה 78: פירוט תרומתו של הדפוס לצרכים נוצריים למגוון דפוסי התנ"ך, המפרשים, הספרים החיצוניים ולספרי

הדקדוק.

נושא	סה"כ רשומות	עבור נוצרים	%
ספרי התנ"ך השונים			
תנ"ך מלא	80	22	28
עובדיה	10	10	100
פרוש לעשרת הדברות	5	5	100
הושע	15	14	93
מלאכי	8	7	88
יואל	10	8	80
עמוס	17	13	76
זכריה	4	3	75
חבקוק	4	3	75
משלי	23	14	60
יונה	24	14	58
תרי עשר	18	9	50
יחזקאל	6	3	50
ירמיה	9	4	44
ישעיה	18	5	28
תהילים	195	55	28
דברי הימים	15	4	27
מפרשים			
רד"ק	73	31	42
ראב"ע	58	12	21
רש"י	116	11	9
יוסף בן יחיא	7	3	43
ספרים חיצוניים	18	15	83
דקדוק	356	135	38%

ההדפסה לצרכים נוצריים תפסה % 9 מנפח תוצרת הדפוס הכללית, ועשרות בתי דפוס שונים באירופה הדפיסו או עשו ניסיונות להדפסה בעברית. ללא העניין הנוצרי בדפוס העברי מספרם של הספרים שהודפסו בעברית בשנות ה"שינ" היה מועט יותר ומגוון פחות.

היכולת להסיק מסקנות הנובעות ישירות מניתוח המאגר, נובעת מן ההנחה כי לנתונים כוח לעמוד בפני עצמם הודות להיקף הגדול שלהם. לצורך הבנת ואבחנת תהליכים תרבותיים וחברתיים שאפיינו את הקהילות היהודיות בשנות ה"שינ" נבחנו אלמנטים שונים של פופולריות: תכני היצירות, הפופולריות והמקובלות של מחברי היצירות, הבולטות של המרכזים בהם חוברו היצירות וכן אלו מאות תרמו יותר יצירות מאחרות.

היצירות שעסקו בחמשת הנושאים: ליטורגיה, תנ"ך ומפרשיו, הלכה ופוסקים, משנה, תלמוד ומפרשים וקבלה, הוו 70% מתוצרת הדפוס בשנות ה"שינ", והצביעו על תחומי העניין המרכזיים של הלקוחות.

הפופולריות של מחברי היצירות נבדקה הן באמצעות ספירת מספר דפוסי יצירותיהם והן באספקט של ההתקבלות שלהם. בדיקה זו בשילוב ראייה דינמית של פופולריות לאורך העשורים של שנות ה"שין", מצביעה על שלושים כותבים פופולריים ש-1189 מיצירותיהם הודפסו בשנות ה"שין" והן מהוות % 33מכלל 3649 היצירות שידוע שם מחברם.

בניסיון למצוא מכנה משותף למחברים הפופולריים, הרי שרובם היו יוצרים מגוונים רבים מהם עסקו בפירוש לתורה בהלכה ובפוסקים, ושנים עשר מהם היו בני הזמן. נתון המאחד רבים מהכותבים הפופולריים בני התקופה הוא הקרבה או הקשרים שהיו להם בבתי הדפוס. מול קבוצה בולטת זו של "כוכבים" מסתמנת, ככל שמקדמים בעשורים של שנות ה"שין", מגמה של מעבר ממספר יוצרים כוכבים ליוצרים רבים מאד, שלהם מספר מועט של דפוסים.

כאשר מחלקים את תוצרת הדפוס של שנות ה"שין" לפי המאה שבה נכתבו, בולטת בראש ובראשונה המאה ה-16 ואחריה ה-17. מכל אלה מסתמנת בברור מגמה לאקטואליות ולמודרניות: חלקן של היצירות בנות הזמן בתוצרת הדפוס של שנות ה"שין" הולך וגדל ככל שהדפוס העברי הולך והופך לחלק בלתי נפרד מחיי התרבות, הפרקטיקה הדתית והיום יום ברחבי התפוצה היהודית. כלומר, הולכת ונוצרת תרבות יהודית "מעודכנת", המתעצבת בין השאר בשל השימוש המתרחב בדפוס. במקביל להדפסת יצירות בנות הזמן והשמעת קולם של בני התקופה, זוכות יצירות מן העבר לעדנה. בתי הדפוס ויזמים רבים משקיעים ממון וזמן בגאולת טקסטים ישנים מתחום הנשייה וחיפוש מתמיד אחרי כתבי יד על מנת להביאם לדפוס ולפרסמם.

כל אלו מביאים להתרחבות מתמדת של מגוון הספרים העומד לרשות הקוראים והרחבה זו יוצרת הרגלי קריאה חדשים: חיפוש ממוקד אחר נושא העניין בתוך חומר הקריאה, מיון הנחוץ מתוך הטקסט הרחב, ונטייה לשטחיות.

בניסיון לאתר את היצירות הפופולריות של דפוסי שנות ה"שין", מככב השולחן הערוך ללא מתחרים. הוא מנמיך קומתו רק מול ספרי החומש. אחריו המדריך לשחיטה ובדיקה של מהר"ו ובמקום השלישי הפירוש לתורה של רש"י.

המגמה האמביוולנטית של הדפסת ישן וחדש הרחיבה את שכבות האוכלוסייה ה"זכאיות" לאחוז בספר, לקרוא ולהיות הבעלים של טקסטים כתובים.

ספרים רבים משמשים כספרי הדרכה המלמדים מיומנויות, חומר תיאורטי או מעשי או מדריכים את הקורא בהם כיצד לפעול. כיוון שהם מופנים לקהלים הולכים ומתרחבים של האוכלוסייה, הופיעו

יותר ויותר תוצרי דפוס דו-לשוניים, המצביעים בברור על קהל צרכנים הזקוק להם בלשונו המדוברת ועל מתרגמים ומעבדים שהיו מוכנים לספק צורך זה.

תוצרת בתי הדפוס העבריים בשנות ה"שין" משרתת גם על תקן של כלי של תקשורת המונים. כותבים בני הזמן מביאים באופן קבוע לידי ביטוי את רוח הזמן במגוון יצירות במגוון רחב של נושאים. תוצרי הדפוס מנוצלים לצורך התפלמסות, הדפסת פסקים עדכניים, תקנות של קהילות ושו"ת אקטואליים. לתחום זה של תקשורת המונים אפשר לצרף תוצרי דפוס או אלמנטים שעסקו בפרסומת של תוצרי דפוס אחרים. תפקיד ונוסף וחשוב לספרים בתקופה זו הוא הנאה ועיסוק בשעות הפנאי.

תשומת לב מיוחדת ניתנת בפרק זה למעורבות הנוצרית בדפוס העברי של שנות ה"שין". האינטרס והעניין הנוצרי בתוצרי דפוס בשפה העברית העניקו תרומה משמעותית לפריחתו של הדפוס העברי בשנות ה"שין". עניין זה נבע הן מהאפשרויות הכלכליות הנובעות מהדפסת הספרים העבריים, והן מהעניין של תיאולוגים נוצריים בספרות העברית.

- ¹ ראה פרק 3, עמ' 99 לעיל בעבודה זו.
- ² ראה עמ' 31 לעיל בעבודה זו.
- ³ ראה על הליטורגיה עמוד 169 לעיל בעבודה זו.
- ⁴ ראה עמ' 216 לעיל בעבודה זו.
- ⁵ רפאל נתן נטע רבינוביץ, מאמר על הדפסת התלמוד, תולדות הדפסת התלמוד, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשי"ב, עמ' ח.
- ⁶ ראה למשל, ישעיהו וינוגראד, אוצר הספר העברי, המכון לביבליוגרפיה ממוחשבת, ירושלים, תשנ"ה, בערך, רפאל נתן נטע רבינוביץ, המאמר על הדפסת התלמוד, שם, עמ' מ"ז-נ"ה. ראה רשומות מס' 1497, 1719-1721, 1723-1736, 1738, 1739, 1731-1744, 1746-1748, 1896, 2748, 2750-2756, 3370, 3371, 3373, 3375, 3506-3511, 3514-3517, 3712-3722, 3728-3731, 3712-3722, 3514-3517, 3511, 3648, 6236, 3984, 3972-3973, 3728-3731, 3712-3722, 3514-3517, 3511, 3648 בקטלוג הספרים, נספח מס' 2 לעבודה זו.
- ⁷ צפורה (שפרה) ברוכסון, ספרים וקוראים, תרבות הקריאה של יהודי איטליה בשלהי הרנסנס, בר אילן, רמת גן, תשנ"ג, עמ' 40-42.
- ⁸ יוסף בן יהושוע הכהן, עמק הבכא, ווינה, 1852 עמ' 111, מאיר בניהו, הסכמה ורשות בדפוס ונציה, מכון בן צבי ומוסד הרב קוק, ירושלים, תשל"א, עמ' 21-30. יעקב ישראל דינסטאנג, "משנה תורה להרמב"ם, ביבליוגרפיה של הוצאות", Studies in Jewish Bibliography in Honor of Edward Kiev, N.Y. Ktav, N.Y. 1971 pp. לה-לז.
- ⁹ שמחה אסף, "לפולמוס על הדפסת ספרי הקבלה", סינן, שנה שלישית - כרך חמישי, סיוון תרצ"ט-חשון ת"ש, ע' שס"א-שס", מאיר בניהו, הדפוס העברי בקרימונה, מכון בן-צבי ומוסד הרב קוק, ירושלים, תשל"א, עמ' 99-101.
- ¹⁰ יוסף אוטולינגי (נפטר 1570) חי בצפון איטליה, צאצא למשפחה אשכנזית מפורסמת ועשירה. בשנים של איסור הדפוס בונציה (1554-1556) ייסד ישיבה אשכנזית בקרימונה, אליה נמשכו תלמידים מרחבי איטליה. כחלק ממאבקו לשימור התרבות היהודית תמך בדפוס ריווא די טרינטו, הן בכסף והן ע"י הגהה ועריכה של חיבורים חשובים. היה מעורב גם בפעילות הדפוס העברי בקרימונה. חיבוריו: לוח לכל הדינים, מסימני ומקיצורי המרדכי, חידושי הר"ן. יהושוע בלוק, "הדפוס העברי בריווא די טרינטו", שם, שמואל גירונדי, תולדות גדולי ישראל, שם, עמ' שלמה, "חוזה הוצאת ספרים עבריים בקרימונה", ספר זכרון לשלמה אומברטו נכון, קובץ מחקרים לתולדות היהודים באיטליה, מוסד שלמה מאיר, ירושלים, תשל"ח, עמ' 146.

- Amram D., W., The Makers of the Hebrew Books in Italy, Julius H. Greenstone, Philadelphia, 1909, pp. 307.
- ¹¹ אברהם יערי, "המדפיסים בני פואה", מחקרי ספר, פרקים בתולדות הספר העברי, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשי"ח, עמ' 345-352, רפאל נתן נטע רבינוביץ, המאמר על הדפסת התלמוד, שם, עמ' נ"ה-נ"ט, ראה רשומות מס' מס' 2373, 2374, 2365 בקטלוג הספרים, נספח מס' 2 לעבודה זו.
- ¹² אברהם ברלינר, כתבים נבחרים, מוסד הרב קוק ירושלים תש"ה תש"ט, חלק ב', עמ' 9-33, אברהם יערי, "שריפת התלמוד באיטליה", מחקרי ספר, שם, עמ' 231, ישעיהו זנה, "שמונה מכתבים מפררה מן המאה הט"ז", ציון, י"ז, תשי"ב, עמ' 151.
- ¹³ ישראל צינברג, תולדות ספרות ישראל, שם, חלק ג', עמ' 36.
- ¹⁴ ישראל היילפרין, "ועד ארבע ארצות בפולין והספר העברי", קרית ספר ט', תרצ"ב, תרצ"ג, עמ' 367, 387. שאול פנחס רבינוביץ (שפ"ר), "הערות", דברי ימי ישראל, ירושלים, תשל"ב, כרך ז', עמ' 11, אברהם יערי, שריפת התלמוד, שם, שם, פולין, פרקים בתולדות יהודי מזרח אירופה ותרבותם, שם, יח' 5, 6 עמ' 77-92.
- ¹⁵ חיים דב פרידברג, תולדות הדפוס העברי בפולניה מראשית היוסדו בשנת רצ"ד והתפתחותו עד זמננו, ת"א, תשי"י, עמ' 10.
- ¹⁶ אברהם יערי, הדפוס העברי בקושטא, מאגנס והאוניברסיטה העברית, ירושלים, תשכ"ז, ס' 205, עמ' 131 והלאה, צפורה (שפרה) ברוכסון, "ידיעות על המסחר בספרים עבריים בין איטליה והאימפריה העות'מאנית במאה הט"ז", ממזרח וממערב, ה, תשמ"ו, עמ' 62.
- ¹⁷ שלמה יעבץ מכריז על כוונתו זו בראש חלק א' של שו"ת יוסף בן לב, סלוניקי, ראה: רפאל נתן נטע רבינוביץ, המאמר על הדפסת התלמוד, שם, עמ' ס"ז, ס"ח.
- ¹⁸ ראה רשומות 237, 2241-2341 בקטלוג, נספח 2 לעבודה זו.
- ¹⁹ חיים דב פרידברג, תולדות הדפוס העברי בערים אלו שבאירופה: אויגניון, איזנא, אמסטרדם, אנטוורפן, באזיליאה, ברונא, דיהרנפורט, דעסויא, האלי, ווינא, טהינגן, יעסניץ, לונדון, ליידן, מיץ, צוריק, קארלסרואה, קושטניץ, קיטן, קליווא ושטראסבורג, אנטוורפן, תרצ"ז, עמ' 3-5. רפאל נתן נטע רבינוביץ, המאמר על הדפסת התלמוד, שם, עמ' ע"ד-ע"ט.
- ²⁰ ראה רשומות מס' 1559-1773 בקטלוג הספרים, נספח מס' 2 לעבודה זו.
- ²¹ חיים דב פרידברג, תולדות הדפוס העברי בפולניה, שם; רפאל נתן נטע רבינוביץ, המאמר על הדפסת התלמוד שם, עמ' פ-פ"ה, רשומות מס' 1775-1815, 3377-3400, 4461-4471, 6224, קטלוג הספרים, נספח 2 לעבודה זו.
- ²² התלמוד הירושלמי הלך ואבד את סמכותו ההלכתית עם התדלדלות הישוב בא"י ועליית כוחו של המרכז הבבלי. בוויכוח בינו לבין הבבלי, קבע כבר הר"ף, במאה ה-11 לספירה את מעמדו - הבבלי גובר. חלקים ממנו אבדו במשך הדורות (יש עדויות שהיה קיים על המשנה כולה), כמעט ולא שרדו כתבי יד ממנו, ומקובל לחשוב שיחיאל בן יקותיאל עניו (הרופא), העתיקו במאה ה-13 ברומא

- והצילו מאבדן. בשנות ה"שין" הודפס בשלמותו רק פעם אחת, בקרקוב בשנת 1609 ומעטים החכמים שעסקו בו או פרשוהו ראה: זכריה פראנקעל, מבוא הירושלמי, מהדורת ברעסלויא, נדפס מחדש בירושלים, תשכ"ז, עמ' קל"ב, קל"ד, קל"ה, עמוס סמואל, מפעלו הפרשני והטקסטואלי של רבי שלמה סיריליו לירושלמי זרעים, חיבור לשם קבלת תואר ד"ר, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשנ"ח, עמ' 7-18.
- ²³ ראה לעיל דיון מקיף על הקבלה, דפוסי הקבלה וחלקם בתוצרת הדפוס של שנות ה"שין", בפרק 4 עמ' 132-151 בעבודה זו.
- ²⁴ ראה על ההיבטים הכלכליים של הדפסת ספרי ליטורגיה ותנ"ך ומפרשיו בפרק 3, עמ' 81 ולעיל, עמ' 193 בעבודה זו.
- ²⁵ אטיליו מילאנו, גיטו רומא, תמונות מן העבר, מעריב, תל אביב, 1992, עמ' 251-258. ביטוי לגוון הרב האפשרי מצאנו בתכנית הלימודים המפורטת שהתווה אלימנו, ראה: משה אידל, "סדר הלימוד של ר' יוחנן אלימנו", תרביץ, מ"ח, תשל"ט, עמ' 331-303. שפרה ברוכסון, ספרים וקוראים, שם, עמ' 128-146.
- ²⁶ ראה על ההבראיסטים בעמ' 95-100.
- ²⁷ ראה על הפילוסופיה בפרק 4, עמ' 123 לעיל.
- ²⁸ ראה רשומות מס' 745, 801, 834, 922, 923, 2189, 2858, 4897, 6089, קטלוג הספרים, נספח מס' 2 לעבודה זו - ספרי הפילוסופיה שהודפסו ע"י טוביה פואה, ורשומות מס' 606, 607, 608, 743, 763, 842, 1704, 2386, 4915, שם - ספרי הפילוסופיה שהודפסו בידי אושקי.
- ²⁹ ראה דיון מקיף על הפילוסופיה ודפוסי הפילוסופיה וחלקם בתוצרת הדפוס בפרק 4 של עבודה זו, עמ' 123.
- ³⁰ אגדות התלמוד, בספרו של יעקב אבן חביב, נשארו נחלתם של בני ישראל באיטליה כי החליפו את שם הספר ל"עין ישראל" וכך ניצל, ישראל צינגברג, תולדות ספרות ישראל, ספרית פועלים, תשט"ז, חלק ג', עמ' 36.
- ³¹ ניתוח מפורט על מעמדן של הדרשות ועל חלקם של ספרי הדרשות בתוצרת הדפוס בשנות ה"שין" ראה לעיל פרק 4 עמ' 127 בעבודה זו.
- ³² ראה ההשוואה בין תוצרת בתי הדפוס של פררה וכלל איטליה בפרק שלישי, עמ' 88 טבלה 22: התפלגות הנושאים בפררה וחלקם היחסי מתוצרת הדפוס בה לעומת התפלגות הנושאים באיטליה בכלל.
- ³³ ראה עמ' 94 לעיל בעבודה זו.

Mordechai Breuer, "Modernism and Traditionalism .36 in Sixteenth Century Jewish Historiography", *Jewish Thought in the Sixteenth Century*, Harvard University Press, Cambridge 1983, pp. 49,50.

³⁵ החוקרים מציינים את היצירות הבאות: "שבט יהודה" שמחברו, שמואל אבן וירגא, אמץ ז'אנר פופולרי באותה תקופה באיטליה, רומן היסטורי, בספרו הביע הטמיע את דעותיו, וסלל דרך לניסיונות להבין את שורשי האנטישמיות. ראה י.פ. בער, הערות חדשות לס' שבט יהודה", תרביץ, ו', תרצ"ה, עמ' 160-179 וגם "מבוא", ספר שבט יהודה, מוסד ביאליק, ירושלים, תש"ז, עמ' ו-ט"ז. את יצירתו של עזריה די רוסי, שחבר והדפיס במנטובה בשנת 1574 את ספרו "מאור עיניים": ספר בקורת היסטורי, שהתבסס על השוואת טקסטים, נוצרים ויהודים. קצף עז יצא על די רוסי בשל העזתו, ופולמוס עז ניטש האם להחרים את ספרו. ראה ראובן בונפיל, "מבוא", מאור עיניים, מוסד ביאליק, ירושלים, תשנ"א, עמ' 96-119 וגם מאיר בניהו "הפולמוס על הספר מאור עיניים לרבי עזריה מן האדומים", אסופות, ספר חמישי, ירושלים תשנ"א, עמ' ר"ג רס"ה וגם שלמה זלמן חיים הלברשטם(ש'ז'ח'ה), "שלושה כתבים- ע"ד ספר מאור עיניים", תהלה למשה קבוצת מאמרים בחכמת ישראל לכבוד משה שטיינשניידר ביום בואו לגבורות, תרנ"ו, עמ' 9-19. גם התעניינות בקורות האומות היתה נחלתם של היסטוריונים יהודים במאה ה-15 וה-16. ראה אצל אברהם דוד, מפעלו ההיסטוריוגרפי של גדליה אבן יחיא בעל שלשלת הקבלה, חבור לשם קבלת תואר ד"ר לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשל"ו. וגם אצל יוסף חיים ירושלמי, זכור, שם, עמ' 85-86. היצירה הרחבה והמפורטת ביותר היתה ספרו של דוד גאנז "צמח דוד" המשתרעת מימי בראשית ועד שנת שנ"ב. היא המבשר של היצירות ההיסטוריות היהודיות מודרניות של המאות ה-18 וה-19. ראה אצל Mordechai Breuer, "Modernism, ibid". הפריד מחדש את קורות ישראל מן העמים והשיב את הגישה המסורתית היהודית להיסטוריה: ההיסטוריה היהודית קדושה ונפרדת. ראה מרדכי ברויאר, "הקדמה" ספר צמח דוד לרבי דוד גאנז פראג שנ"ב, מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשמ"ג. מלבד היצירות הללו נוצר בשנות ה"שיף" סוג נוסף של ספרות הסטורית יהודית והוא של תיאור מאורעות שחוה המחבר, והעלה אותם על הנייר במטרה להנציחם, פעמים רבות אף טרח הכותבים להביאם לדפוס כיצירה בפני עצמה או כמבוא או חלק מיצירה אחרת שהביאו לבית הדפוס. ראה לדוגמא: יצחק אלוף מסראן, ספר הגלות והפדות, מנטובה שצ"ד, (מאורעות מלחמת שלושים השנה), אברהם קטאלנו, "עולם הפוך", קובץ על יד, מקיצי נרדמים, ירושלים תש"ו, (המגפה בפדובה בשנת שצ"א), אברהם דוד כרוניקה עברית מפראג מראשית המאה ה"ז, מרכז דינור, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשמ"ה, (קורות קהילת פראג). מאיר בן יחיאל (מאיר הקדוש), "מגילת רבי מאיר", ספרים היוצאים לאור בפעם הראשונה, מקיצי נרדמים, י"ט, ברלין 1903, עמ' 5-17 (תיאור רדיפה אישית על רקע שנאת יהודים בפולין בתחילת המאה ה-17) יצחק בן יעקב, אגרת דופי הזמן, ונציה, זואן די גארה, שנ"ו (גורל היהודים בעת כיבוש פאטרץ בידי הונצייאנים בשנת שנ"ו).

- ³⁶ יוסף חיים ירושלמי, זכור, עם עובד, תל אביב, תשמ"ח, עמ' 50-52, 78.
- ³⁷ אסתר קנדלשטיין, דפוסים עבריים במדעי הטבע הפיזיים מהמאה הט"ו עד ה-י"ח; היבטים תרבותיים וחברתיים, עבודה לקבלת תואר מסטר, אוניברסיטת בר איל, רמת גן, תשנ"ח.
- ³⁸ ראה לעיל כלכלה ודפוס באיטליה, פרק 3, עמ' 86-90.
- ³⁹ הקשר בין תנ"ך ומפרשיו ונוצרים, ראה להלן עמ' 215 בעבודה זו.
- ⁴⁰ ראה על העיסוק המוגבר בהלכה בפולין אצל: דוד אסף, "עולם התורה בפולין במאות הט"ז-י"ז", קיום ושבר, יהודי פולין לדורותיהם, מרכז שז"ר, ירושלים, 1997, עמ' 69-113 ואצל אלחנן ריינר, "תמורות בישיבות פולין ואשכנז במאות הט"ז והי"ז והיכוח על הפלפול", כמנהג אשכנז ופולין ספר יובל לחנא שמרוק, מרכז זלמן שז"ר, ירושלים, תשנ"ג, עמ' 70-9. "אשר כל גדולי הארץ הזאת הם תלמידיו", ר' יעקב פולק: ראשון וראש לחכמי קרקוב", קראקא-קז'מייז' קרקוב, מחקרים בתולדות יהודי קרקוב, המכון לחקר התפוצות, אוניברסיטת ת"א, תשס"א, עמ' 43-68.
- ⁴¹ בתכנית הלימודים של ילדי אשכנז פולין ובוהמיה לא היה זכר ללימודי חול, גם לימוד הדקדוק הזנח, ידיעת המלמדים בלשון היתה קלושה ולעתים אף לא ידעו את קריאה נכונה. לימוד המקרא היה חלקי, משנה לא למדו כלל. בגיל שמונה או תשע התחילו ללמוד גמרא שנעשתה עיקר וכל שאר הלימודים תפלים. שמחה אסף, ספר החינוך, דביר, ת"א, 1942, מעין מבוא עמ' xvi. פריץ קליינברגר, המחשבה הפדגוגית של המהר"ל מפראג, מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשכ"ב, עמ' 7-29, א.מ. ליפשיץ, "החדר תכונתו ושיטתו", התקופה, ספר שביעי, ת"א, תרצ"ד, עמ' 295-297.
- ⁴² הרבנים ואנשי הרוח והמדע ממגורשי ספרד ופורטוגל הקימו ישיבות, אקדמיות ומרכזי לימוד בערים החשובות של האימפריה העות'מאנית בהם למדו תלמידים רבים. בישיבות הגבוהות הנציחו את דרך לימוד התלמוד שהנהיגו רבי יצחק אבוהב (בעל העין האחת), יצחק די ליאון, יוסף חיון (נכה הרגליים) ורבי שמעון, תלמידיו של יצחק קאנפטון. חיים בנטוב, "בתי המדרש בשאלוניקי ובתורקיה", ספונות, יוון, כרך ג', ספר 13, עמ' ל"ט-מ"א. דניאל בויארין, "דרכם בקודש, על שיטת לימוד התלמוד בקרב מגורשי ספרד", פעמים, 3, סתיו תש"ס, 1979, עמ' 73-82. ח.ז. דימיטרובסקי, "בית מדרשו של מהר"י בירב בצפת" ספונות ה' ספר צפת חלק ב, תשכ"ד, עמ' מ"ג-פ"א.
- ⁴³ ראה לדוגמא המאמצים שעשו להדפסת שו"ת הראנ"ח, שהתפזר ואבדו ממנו חלקים בגלל התעוורות של מחברו ומות בנו בגיל 20. בניהו מאיר, "דפוס תורכיה שאינם אלא דפוס איטליה", סיני, ע"ב תשל"ג, עמ' ק"ע-קע"ט. מאמצי משה די מדינה להדפיס שו"ת אביו שנסע וקנה בית דפוס שלם על עובדיו והביאם לסלוניקי ונצחת שמו של שמואל חיון ע"י חבריו באמצעות הדפסת השו"ת שלו, בני שמואל. ראה: משה ושלמה שמעון, "הקדמת המדפיסים והמביא לבית הדפוס", בני שמואל, סלוניקי, שע"ב, דוד קונפורטי, קורא הדורות, מהדורת קאססעל, ירושלים, תשכ"ט, דף מ"ד, ע"ב.

- 44 ראה להלן המעורבות הנוצרית עמ' 178-218 בעבודה זו.
- 45 ראה הערה 82, פרק רביעי, עמ' 159 בעבודה זו.
- 46 ראה הערה 43 לעיל.
- 47 ח.ד. פרידברג, תולדות הדפוס העברי בערים אלו שבאירופה: אויגניו, איזנא, אמסטרדם, אנטוורפן, באזיליאה, ברונא, דיהרנפורט, דעסויא, האלי, ווינא, טהינגן, יעסניץ, לונדון, לייזן, מיץ, צוריק, קארלסרואה, קושטנץ, קיטן, קליווא ושטראסבורג, אנטוורפן, תרצ"ז, עמ' 3-5.
Incunabula, Hebraica Judaica, Catalogu, ibid.
- 48 ראה נספח מס' 1, רשימת היוצרים וכמות יצירותיהם, לעבודה זו
- 49 שלמה בן יצחק (רש"י) 1104-1040 - נולד בטריוויש בצרפת. פעילותו הספרותית היתה מפעל פירוש מונימנטלי על התלמוד (מלבד בבא בתרא ומכות) וכמעט על כל ספרי התנ"ך. על פירושו לתנ"ך אפשר לומר שכמעט חלה עליו קדושת כתבי הקודש. רש"י מקובל כגדול פרשני המקרא והתלמוד בכל תפוצות ישראל. למעלה ממאתיים פירושים נתחברו במשך הדורות לפירושו זה. חשיבות רבה מאוד מיוחסת לפעילותו הבלשנית. פונקנשטיין עמוס, סגנונות בפירוש המקרא בימי הביניים, אוניברסיטה משודרת, משרד הביטחון, תש"ן, עמ' 30. הספר העברי הראשון שידועים מקום ושנת הדפסתו, היה פירושו לתורה. אברהם מאיר הברמן, הספר העברי בהתפתחותו, ראובן מס, ירושלים, תשכ"ח, עמ' 75.
- 50
- Thomas Adams R. & Nicolas Barker "A New Model for .53 the Study of the Book", A Potencie of Life, Books in Society, the British Library, London, 1993, pp.9.
- 51 יוסף בן אפרים קארו, 1488-1575, יליד ספרד בן משפחת חכמים ורבנים, יצא בגירוש, למד ולימד בטובות שבישיבות האימפריה העות'מאנית במאה ה-16. עוד לפני עלייתו לארץ בשנות ה-30 היה מוכר כפוסק חשוב. התחיל את עבודתו על "הבית יוסף", נושא הכלים לטורים, בשנת 1522, מתוך כוונה ליצור אחידות בקיום המצוות. עלה לארץ ישראל בשנת 1536, תמך בעמדת יעקב בירב בעניין הסמיכה ואף הוסמך על ידו. מעמדו כפוסק-על התייצב כבר בניקופול אבל בצפת נוספו הילתה של העיר, סמכותו על כל ישיבות צפת, ותלמידיו הרבים שהיו חכמים מוכרים בקהילות ישראל השונות. בד בבד עם פעילות ההוראה הפסיקה והכתיבה קיים חיים של מקובל הלומד מפי מגיד בלילות. יוסף קארו היה אחד היוצרים היותר פוריים במאה ה-16 ותרומתו היתה מכרעת בעיצוב הנורמה הדתית של הכלל והפרט.
- חיבוריו: "בית יוסף" - נושא כלים מפרט ומרחיב לטור, "שולחן ערוך" - הלכה פסוקה, מדרך עממי, "כסף משנה" - ביאור למשנה תורה של הרמב"ם, "כללי התלמוד" - שיטות ללימוד התלמוד, "בדק הבית" - השלמות לבית יוסף, שו"ת על שולחן ערוך - "אורח חיים", "אבקת רוכל" - שו"ת על יתר חלקי שו"ע, "מגיד מישרים" - קבלה, "אור צדיקים" - אגדה. בצלאל לנדוי, "לתולדות מרן רבי יוסף קארו", קובץ רבי יוסף קארו, בעריכת יצחק רפאל, הרב קוק, ירושלים, תשכ"ט, עמ' י"ט-מ"א.

יהודה בן יוסף קארו, "מבוא", שר"ת על אבן העזר דיני נשים, סלוניקי, שנ"ח, צבי וורבלובסקי, יוסף קארו בעל הלכה ומקובל, מאגנס, ירושלים, תשנ"ו, חיים זאב הירשברג, "מפעלו בהלכה של מרן יוסף קארו", מחניים, צ"ז, תשכ"ה, עמ' 21-27, יצחק טברסקי, "הרב ר' יוסף קארו בעל הש"ע", אסופות, ג', תשמ"ט, עמ' רמ"ה-רס"ב.

⁵² מיכאל איש שלום, "ידיעות על צפת בספריהם של נוסעים נוצרים", ספונות, ספר שביעי, ירושלים, תשכ"ג, עמ' ר"א-ר"ט. אברהם יערי, מסעות א"י של עולים יהודים מימי הביניים ועד ראשית שיבת ציון, מסדה, רמת גן, 1976, עמ' 127. ראה עמ' 49, פרק 2 בעבודה זו.

⁵³ את מעמדו זה מתאר המו"ל של ההוצאה השנייה של טור אורח חיים של ה"שולחן הערוך", אברהם מנחם פורטו הכהן: "ורבו הקופצים עליו", "הקדמת המביא לבית הדפוס", טור אורח חיים עם הבית יוסף, אלוויזי ברגאדין, ונציה, שכ"ד. "וראייה לדבר שתכף לאחר שהותר הדפוס העברי בונציה כמעט כל המדפיסים: די גארה, ברגאדין, גריפו וקבאלי קפצו על המציאה והדפיסו את ה'בית יוסף", ישעיה זנה, "רבי משה בן שושן ומדפיסי סביוניטה", קרית ספר, ט"ז, עמ' 519-513. הפופולריות של מרן באיטליה נכרת בכמות הקינות שנכתבו עליו, השוו את מותו לאסון חורבן בית המקדש. מאיר בניהו, "קינות חכמי איטליה על רבי יוסף קארו", רבי יוסף קארו, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשל"ט, עמ' ש"ב-שכ"א, מאיר בניהו, "ספר בית יוסף והמפנה שחולל בספרות ההלכה", אסופות, ג', תשמ"ט, עמ' ק"י-קי"ב.

⁵⁴ מרן היה צאצא למשפחה רב יחס, הוא היה מודע לכוחו הרב של הדפוס: "אשר עד כה עזרני ה' לחבר הבית יוסף ולהדפיסו ונתפשט בכל גבול ישראל" יוסף קארו, "הקדמת המחבר", בדק הבית, זאניטו זניטי ונציה, ס"ו. ה"שולחן הערוך" היה ספר שימושי, קצר ופשוט, ראה להלן, הדיון בסוג זה של ספרים הפופולריות שלהם עמ' שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת. 210- להלן.

⁵⁵ ראה לדוגמא בספרו "דרכי משה" לטור "חושן המשפט": הרמ"א מאשים את מר"ן בכתיבת פירושים זרים שאינם נראים בעיניו, ראה שם סימן ס"ה ס' ו', טוען שהסבריו של מרן סתומים ותירוציו קלושים, שם סימן ס"ז, ס' ד', משה בן ישראל איסרליש, הרמ"א, דרכי משה השלם (והארוך) לטור חושן המשפט, מכון ירושלים, ירושלים, תשל"ט, או ב"דרכי משה" ל"יורה דעה" ס' צ"ה, אות ב, משה בן ישראל איסרליש, הרמ"א, דרכי משה השלם (והארוך) לטור יורה דעה, ירושלים, תשכ"ט. בהקדמתו לשולחן הערוך עליו פרש את מפתו הוא אומר: "ולא זה השולחן אשר ערך לפני ה' ולא נתנו עדיין לבני אדם אשר במדינות אלו אשר רובי מנהגי במדינות אלו לא ניהיגן כוותיה.... או ועל ידי זה נתפשו מספריו הרבה דברים שאינן אליבא דהלכתא לפי דברי חכמים שמימיהם אנו שותים..." משה בן ישראל איסרליש, בהקדמתו לשולחן ערוך קרקוב של"ח כפי שמצוטטת במאמרו של יהודה הכהן מימון, "השולחן הערוך ונושאי כליו", קובץ רבי יוסף קארו, בעריכת יצחק רפאל, מוסד הרב קוק ירושלים, תשכ"ט, עמ' מ"ט, נ'.

⁵⁶ ראה על הרמ"א והמפה שפרש על "השולחן הערוך" בעמ' 192 להלן.

⁵⁷ משה בן מימון (הרמב"ם) - 1135-1204. נולד בקורדובה שבספרד למשפחה מיוחסת של רבנים ודיינים. נעשה לאחד הרופאים המפורסמים בדורו עת נתמנה לרופא חצרו של צלאח-א-דין.

במקביל עלה מעמדו בקרב יהודי מצרים ועד מהרה התמנה לנגידה של הקהילה. נשא בתפקיד זה בין השנים 1177-1171 ו-1204-1195. הוא ראה עצמו כממלא החלל הריק שהחל נוצר כתוצאה משקיעת המרכז הבבלי. עסק גם בפעילות ספרותית מגוונת.
⁵⁸ ראה להלן, הירידה בעניין בפילוסופיה עמ' 123 בעבודה זו.

⁵⁹ דוד בן יוסף קמחי הרד"ק - 1235-1160. יליד גרבון שבפרובנס, צאצא למשפחה של חכמים תורניים ומדקדקים, בן זקונים לאביו שלהבדיל מאחיו האחרים לא זכה ללמוד תורה מפיו. שימש כמלמד תינוקות, פרשן ודקדקן. שיטת הוראתו ופרשנותו גרמו לכך שהפך למדקדק הפופולרי ביותר ורוב הספרים שנכתבו לפניו נדחו מפני ספריו. נודע גם כמפרש לתנ"ך, מפורסם במיוחד פירושו על תהילים. על רד"ק אמרו בני דורו "אם אין קמחי אין תורה". חיבוריו "מכלול", "ספר שורשים", פירושים ל: בראשית, נביאים ראשונים ואחרונים, תהילים רות ודברי הימים. פירוש להפטרות. זבולון בוארון, גירושי ספרד ושמד פורטוגל השתקפותם בביאורי רבי אברהם סבע, המכון התורני שלייד מכללת ליפשיץ, 1994. מנחם עוזו, המדקדקים לבית קמחי, מנחה לאברהם, ספר יובל לכבוד אברהם אלמליח, ירושלים תשי"ט, עמ' 126, חלק ב' עמ' 4-3. מרדכי בצלאל שניידר, תורת הלשון בהתפתחותה, שם, כרך שני, עמ' xiii. אבא חומסקי, הלשון העברית בדרכי התפתחותה, ספריה לזכר דניאל מס, ראובן מס, ירושלים, 1967, עמ' 176-180.

60

Thomas Adams R. & Nicolas Barker "A New Model for the .63 Study of the Book", *A Potencie of Life. Books in Society*, ibid.

⁶¹ ראה רשומות מס' 1494, 1495, 4568, 5032, 5033, 5295-5297, 6025, 6026, 6028, 6058-6060, קטלוג הספרים, נספח מס' 2 לעבודה זו.

⁶² יעקב בן יהודה וויל - 1456-1375. יליד העיר ויילארשטאט בדרום גרמניה, צאצא לאחת מהמשפחות החשובות באשכנז: נינו של מהר"ם מרוטנבורג. היה תלמידו של מהר"ל ואח"כ למד בישיבת זלמן רוניקל במגנצא. הוסמך לרבנות בשנת 1427 בנירנברג והוצעה לו משרת רב שסירב לקבל כדי לא לקפח מעמדו של הרב המכהן. התמנה לרבה של ערפורט, ואח"כ לרבה של אוגוסבורג. אחרי פטירתו של זלמן כהן, רבה של נירנברג, שב אליה ושימש כרבה. התפרסם בחייו בתשובותיו הבהירות והקצרות אך תהילת עולם העניק לו ספרו "הלכות שחיטה ובדיקה". ספר זה זכה לעשרות רבות של הוצאות, והווה את הבסיס לכל הספרות האשכנזית בתחום זה, שנכתבה מימיו והלאה. חיבוריו: שו"ת, "הלכות שחיטה ובדיקה". יעקב לייב שפירא, משפחות עתיקות בישראל, שם, עמ' 69, 70. יעקב בן אברהם ישראל גליס, "רבנו יעקב וויל ותקופתו", שאלות ותשובות יעקב וויל ז"ל ועוד חידושי מספר אגודה ונימוקי מהר"ר מנחם מרזבורק, ירושלים, תשי"ט, עמ' 7-3.

⁶³ ראה רשומות מס' 159-156, 698-693, 700, 1077, 1080, 1082-1085, 1087, 1088, 1641, 2662, 2759, 2852, 2860, 3212, 3264, 3315, 3317, 3482, 5895, 4001, 4006, 4090, 4101, 4117, 4207, 4354, 4362,

4367, 4375, 4384, 4399, 4406, 4435, 4438, 4451, 4945, 5012, 5420, 5428, 5516, 5517, 5519, 5522-5524, 5797, 5801 בקטלוג הספרים, נספח מס' 2 לעבודה זו.

⁶⁴ על גורלם של ספרים קטנים ושימושיים ראה אצל ישראל מהלמן, "סיבות לנדירות ספרים עבריים", גנזות ספרים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים, תשל"ו, עמ' 129-140, וגם Henry Jean Martin, "What Parisians Read in the Sixteenth Century, 1470-1600", French Humanism, Ed., Harper Torchbooks, N.Y. 1959, pp. 131-147.

⁶⁵ אליהו בן אשר הלוי אשכנזי(בחור) -מגיה ומדקדק, יליד העיר נוישטט שליד נירנברג, הגיע לאיטליה והיה מורה ללשון בבית המדרש הגדול בפדובה בשנים הראשונות של המאה ה-16. שם כתב ביאור לספר "המהלך" של המדקדק משה קמחי. בעקבות מהומות בפדובה ואובדן רכושו, נדד בשנת 1509 לונציה ומשם לרומא. ישב בביתו של הקרדינל אג'ידיו דה ויטרבו למעלה מ-10 שנים, לימדו עברית ולמד ממנו יוונית. ברומא כתב והדפיס את ספרו "הבחור" שגם הועתק ללשון רומי, את "ספר ההרכבה" ואת "פרקי שירה". קשריו עם הקרדינל העלו עליו את חמתם של רבני הדור. בשנת 1527 נפגע רכושו בשוד ברומא ע"י הלאנצים והוא עבר לונציה, שם בין השנים 1527-1540 שימש כמגיה בבית הדפוס של בומברג. בשנת 1541 הזמינו פאולוס פאגיוס להיות המגיה בבית הדפוס שייסד באיזני, שם שהה כשנתיים וגם הוציא לאור כמה מספריו, ביניהם המילון האידי-עברי המודפס הראשון. שב לונציה והמשיך במלאכת ההגהה עד מותו. אליהו בחור תרם תרומה חשובה לספרות האידיש: תרגם לאידיש חמישה חומשי עם המגילות וההפטרות, כתב את ה"בבא בוק" ספורים באידיש, ופארזי און ווינה - רומן שהודפס בונרונה בשנת 1594. בניו נפטרו ללא צאצאים. שנים מבניה של בתו, שעסקו במלאכת הדפוס העברי, התנצרו. חיבוריו: פירוש ל"מהלך" של המדקדק משה קמחי, "הבחור" - דקדוק, "הרכבה" - המלים המורכבות מהבניינים, פרקי שירה, "מסורת המסורת" או "ספר הזכרונות" - מסורה, "טוב טעם" - ביאור הטעמים, "תשב" - מילון לתלמוד ולמדרשים, "מתורגמן" - ביאור למלים הארמיות הנמצאות בתרגומים, "שמות דברים" - לוח שמות וביאורם, שירים רבים לפאר הספרים הנדפסים. יעקב אלבוים, פתיחות והסתגרות, שם, עמ' 44, שלמה באבער, תולדות אליהו התשב"י, ציון, ת"א, תשל"ב.

⁶⁶ אברהם בן מאיר אבן עזרא (הראב"ע) נפטר 1159. נולד באל - אנדלוס בשנות ה-90 של המאה ה-11. פרשן, דקדקן, אסטרונום, משורר ומורה. בשנת 1139 בערך ברח לאירופה, כמו יהודים רבים אחרים, בעקבות פלישות של שבטים מוסלמיים קיצוניים לאנדלוסיה. השפה הערבית בה למד ופעל בספרד הפכה ללא שימושית באירופה והוא פנה לכתיבה בעברית. בגיל חמישים הוא היה לאינטלקטואל נודד שהתפרנס מכתבתו, הודות "לרנסנס של המאה ה-12, שבמסגרתו תורגמו חיבורים מדעיים מערבית ללטינית ולעברית. ראב"ע בנדודיו באיטליה, צרפת ואנגליה פרק את מטען הידיעות שרכש בנעוריו במפעל ספרותי אדיר שנמשך כ-20 שנה. חיבוריו: א. הקורפוס הפרשני - 2 פירושים שונים לכל אחד מספרי התנ"ך הבאים: לחומש, דניאל, שיר השירים, אסתר, רות, תרי עשר ותהילים פירוש לקהלת, איוב, איכה, ישעיה, פירוש לעשרת הדברות ב. חיבורים מונוגרפיים "יסוד מורא" - טעמי המצוות, "ספר השם" ו"ספר האחד" - שמות האל משמעם, צירופי

האותיות . "ספר העיבור", "אגרת השבת" ו"שלוש השאלות" - מועדים פולחניים תוך שימוש במודלים מן האסטרונומיה המוסלמית והנוצרית. ג. חיבורים מדעיים: ספר המספר - פעולות חשבון, טעמי הלוחות האסטרונומיים - ארבע גירסאות מהן 2 בעברית, ספר כלי הנחושת - מדריך לאסטרולב, משפטי המזלות - אסטרוטלוגיה, "ראשית חכמה", "גורלות" - אסטרוטלוגיה, "ספר הטעמים" - אסטרוטלוגיה. יש לציין שקורפוס זה כולל 24 חיבורים שחלקם גרסאות מגוונות של אותו חיבור (לא כולן אותרו). ד. שירה: שירי קודש, שירי חול. ה. דקדוק וידיעת הלשון: "צחות", "מאזני לשון הקודש", "תחבולה", "שפה ברורה". שלמה סלע, אסטרוטלוגיה ופרשנות המקרא, בהגותו של אברהם אבן עזרא, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן, 1999, עמ' 5, 11, 12. ישראל ליון, מהדיר ומלקט, ילקוט אבן עזרא, קרן ישראל מן, חיפה תשמ"ה.

⁶⁷ ראה על רש"י וקמחי לעיל עמ' 184 והערה מס' 59 לעיל.

⁶⁸ 12 יצירות של הראב"ע הודפסו בידי הנוצרים לשימושם: ראה רשומות מס' 3031, 3032, 3572, 3612, 4298, 5289-5286, 5441, 6112, 6355 בקטלוג הספרים, נספח מס' 2 לעבודה זו.

⁶⁹ ראה רשומות מס': 134, 734, 847, 2019, 2519 בקטלוג הספרים, נספח מס' 2 לעבודה זו.

⁷⁰ משה בן ישראל איסרליש (הרמ"א) 1525-1572. נולד בקרקוב לאב תלמיד חכם סוחר נכבד ואחד מפרנסי הקהילה ומחשוביה, שהיה בעל זכיון מסחר בוילנא מטעם מלך פולין שניתן לו בשנת 1551. את תחילת לימודיו עשה בבית אביו, בנעוריו למד בישיבתו של שלום שכנא בלובלין ונשא את בתו לאשה. בשנת 1550 שב לקרקוב, שם היה כבר חבר בית הדין, ובשנת 1533 היה לאב בית הדין. בשנת 1552, במגיפה גדולה שפקדה את העיר, אבד הרמ"א את אשתו, אמו וסבתו. הוא נשא לאשה את בתו של רבי מרדכי כ"ץ מנכבדי קרקוב ונולדו לו שתי בנות ובן. נחשב יחד עם המהרש"ל קרובו-עמיתו -יריבו לדור השלישי של חכמי יהדות פולין. הוא עמד בראש ישיבה שמומנה בכספו ומשכה תלמידים נבחרים. בלט ביחסו הנדיב ליתומים ואלמנות ולתלמידי ישיבה עניים. עסק בהוראה פסיקה וכתובה. עיקר פירסומו מחוץ לפולין נרכש מהמפה ששם לשולחן הערוך של קארו, שלא היתה יצירתו החשובה. החשובים היו ספרי הפסיקה וההגות העצמאיים שחיבר ובטאו את רוחה ומנהגיה של יהדות אשכנז הפולנית. חיבוריו: "דרכי משה" על הטורים, הגהות לשולחן הערוך, שו"ת, "מחיר היין" - פירוש על מגילת אסתר, "תורת העולה" - חיבור פילוסופי הדין בגופי ההלכות, "תורת החטאת" - דיני איסור והתר ע"פ שערי דורא, הגהות על המרדכי, הגהות על דיני שחיטה ובדיקה של וויל, הגהות על יסוד עולם של ישראלי ועל ספר יוחסין, "קרני רא"ם" - הגהות על המזרחי, הגהות על מורה נבוכים ועל פירושי האפודי ושם טוב, הגהות על הרא"ש, פירוש על הזוהר (כנראה). חיים יוסף דוד אזולאי, מערכת גדולים, בעריכת יצחק אייזיק בן יעקב, וינה 1864, אות מ' ס' צ"ח, יהושוע הורוביץ, "השולחן הערוך" ורבי משה איסרליש (הרמ"א), מחניים, צ"ז, עמ' 40-46, וגם הרמ"א, רבי משה איסרליש, שם, אשר זיו, "הרמ"א כפוסק בישראל", הדרום, כ"ה, תשכ"ז, עמ' 219-211 וגם רבי משה איסרליש (רמ"א), ישיבה אוניברסיטה, ניו-יורק, תשל"ב, עמ' י-י"ט, אלחנן ריינר, "אשר כל גדולי הארץ הזאת הם תלמידיך", שם, עמ' 43-45.

⁷¹ לדוגמא: רבותיו יעקב פולק ושולם שכנא, גיסו יוסף כ"ץ, הרידב"ז שחיבר מגוון רב של יצירות בימי חייו הארוכים וביניהם 3000 שו"ת ואפילו המהרש"ל בן תקופתו המפורסם. ראה נספח מס' 1, רשימת היוצרים לפי כמות היצירות שהודפסו, לעבודה זו.

⁷² יעקב בן אשר (בעל הטורים) - 1269-1343, בן הרא"ש. נולד בקלן, למד בבית מדרשו של אביו, נמלט מאשכנז לספרד יחד עם אביו וכל משפחתו. חי בבית אחיו יחיאל. לאחר מות אביו נהל יחד עם אחיו קרן לתמיכה בתלמידים נצרכים. כהן בטולדו כרב ומורה בישיבותיה אך סרב לקבל שכר. מפעלו הגדול היה הקודיפיקציה של ההלכה: חיבור ה"ארבעה טורים", שהיה לספר ההלכה השימושי והפופולרי ביותר בתולדות ישראל. חיבוריו: "ארבעה טורים" - הלכות התלמוד מסודרות לפי נושאים. צוואה מוסרית לבניו, פירוש על התורה - ליקוטים. פסקים, תשובות, מדרש לתורה (מיוחס לו), "ספר נזיר" - הלכה, הלכות א"י, חיים אברהם פריימן, הרא"ש רבנו אשר ב"ר יחיאל וצאצאיו, שם, עמ' קכ-קמד.

⁷³ משה בן חיים אלשיך - 1520-1598, נולד באדריאנופולי למשפחה ממגורשי ספרד. את השכלתו רכש בסלוניקי, עלה לצפת, כאן סמך אותו יוסף קארו והושיבו בבית דינו.

⁷⁴ ראה על מפעלו של טריווס אצל: שלמה סימונסון "מבוא", שו"ת זקני יהודה, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשט"ז, עמ' 37, אברהם יערי שלוחי א"י - תולדות השליחות מן הארץ לגולה מחורבן בית שני ועד המאה ה-19, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשי"א, עמ' 251, ואצל יצחק יוסף כהן "מגילת אסתר באספקלריה של חכמי צפת במאה ה-17" מורות קורות, ראובן מס, ירושלים, תשמ"ב, עמ' 142-174.

⁷⁵ אליהו בן אשר אשכנזי (בחור), היה חלק מתעשיית הדפוס העברי ברומא ונציה ובאיזנא, ראה לעיל, הערה 65. משה אלשיך שגר את בנו חיים לונציה, שהשקיע שמונה שנים מחייו בהדפסת ספרי אביו, ראה, שמעון שלם, רבי משה אלשיך לחקר שיטתו הפרשנית והשקפותיו בענייני מחשבה ומוסר, מכון בן צבי-האוניברסיטה העברית, ירושלים תשכ"ו, עמ' רנ"ט; יוסף קארו הטיל על תלמידיו ומוקיריו לטפל בענייניו בבתי הדפוס בונציה, ראה ישעיה זנה, "רבי משה בן שושן ומדפיסי סביוניטה", קרית ספר, ט"ז, עמ' 519-513, ואצל ראובן בונפיל, "ידיעות חדשות לתולדות חייו של מנחם עזריה מפאנו ותקופתו", פרקים בתולדות החברה היהודית בימי הביניים ובעת החדשה (מוקדשים לכ"ץ ביובלו ה-75), מאגנס, ירושלים, תש"ם, עמ' צ"ח - קי"ז. יהודה אריה ממודינה עסק בהגהה והבאה לבית הדפוס: הוא הגיה את משניות עם כף נחת שע"ד, הגיה והביא לדפוס את מקראות גדולות שע"ח, הגיה את נביאים וכתובים שע"ט, חיבר הקדמה והגיה את לבוש מלכות שפ"א, את יפה עיניים שצ"א וכללי התלמוד שצ"ט. כמו כן חיבר שירים בשבח 13 ספרים שיצאו בונציה: תיבת נוח - שנ"ג, דברי שלום, יריעות עיזים, פירוש לאבות - שנ"ז, זמירות ישראל - שנ"ט, ארזי הלבנון - שס"א, מחזור תפילות ופירוש התקיעות - שע"ד, סדר מעמדות שע"ח, ספרי עיקרים שע"ט, בליל חמיץ שפ"ד, יבין שמועה ומחזור תפילות - שצ"ט, ראה קטלוג הספרים, נספח 2 לעבודה זו. מרדכי יפה היה קשור לחבורה של חכמי הלכה, אנשי רוח, מורים, אנשי דפוס

ויוצרים שיסדו מעין חבורת אינטלקטואליים בפראג במחצית השנייה של המאה ה-16. מרדכי ברויאר, "קווים לדמותו של ר' דוד גאנז, בעל 'צמח דוד'", בר אילן, י"א, תשל"ג, עמ' 102, 103. ⁷⁶ יהושע בועז בן שמעון ברוך - נולד 1510 ונציה. היה שייך לחוג הצרפתים של צפון איטליה. מעיד על אבותיו שהם ממגורשי קטלוניה, אבל נראה שחיו תקופת מה באביניון. היה קרוב משפחה למהרי"ק, תלמיד של נתן איגרא. פעל בתעשיית הדפוס ונציה, נחשב ל"גאון המפתחות": יצר מפתחות ומראי מקום לספרי ההלכה החשובים עבור בית הדפוס של יושטיניאן, עבד כמגיה בדפוס קרימונה בשנות הארבעים והחמישים של המאה ה-16 וכסדר ומגיה בדפוס סביוניטה משנת 1553 והלאה. חיבוריו: "נר מצוה" - מפתח לדינים המופיעים בעין המשפט, "עין המשפט" - מראה מקום לפוסקים "שלטי הגבורים" - מראה מקום על הרי"ף, "מסורת התלמוד" - מפתחות, קיצור פסקי הראש, "סימני המרדכי", "מבחר הדינים - לעין המשפט". רפאל נתן נטע רבינוביץ, מאמר על הדפסת התלמוד, תולדות הדפסת התלמוד, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשי"ב, עמ' נ"ג, ישעיה זנה, "טיולים במקום שהמציאות והספר - היסטוריה וביבליוגרפיה נושקים זה את זה", ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס למלאת לו שבעים שנה, ניו יורק, תשי"י, עמ' ר"ט-רל"ה. מאיר בן יעקב לבית מאיר בן יאיר - חי בסלוניקי, במחצית הראשונה של המאה ה-16. תלמיד חכם, פדגוג ובעל מעמד בקהילתו. חבר מספר ספרי הדרכה קטנים: לדקדוק עברי, לשחיתות, ולתפילת נשים. בשנים של שריפת התלמוד באיטליה ישב בסביוניטה, שם הוציא לאור מספר מחיבוריו בקונטרסים קטנים. חיבוריו: "יאיר נתיב" - דיני שו"ב, טריפה, הלכות הריאה. "סימני שמונת הבניינים" - דקדוק עברי. מרדכי בצלאל שניידר, תורת הלשון בהתפתחותה, וילנה, 1939, כרך שני, עמ' xxvi מאיר בניהו, הסכמה ורשות בדפוס ונציה, שם, עמ' 219.

⁷⁷ מילון מונחים לטבלא מס' 48 לעיל.

ממוצע - מספר היצירות שידוע שם המחבר בחלוקה למספר המחברים. רשומה חצינית - בסידור מספר הרשומות על פי מספר ההדפסות של מחברן, מספר ההדפסות של מחבר הרשומה האמצעית. מספר הרשומות שיש למחבריהן יותר הדפסות בעשור ואלו שלמחבריהן יש פחות הדפסות בעשור, זהה. משקל המחבר המוביל - חלקה היחסי של תוצרת הדפוס של המחבר המוביל מתוך תוצרת הדפוס בעשור שידוע זהות מחברה. משקל עשרת המובילים - כנ"ל, בחיבור חלקם היחסי של עשרת המחברים המובילים. משקל העשירון הראשון - כנ"ל, בחיבור חלקם היחסי של 1/10 המובילים ממספר המחברים בעשור (עשור בו יש 150 מחברים, העשירון הראשון הוא 15 הראשונים). משקל המחברים עם יצירה 1 - סכום חלקם היחסי של תוצרת הדפוס של המחברים בעלי יצירה אחת. משקל המחברים בעלי 2 יצירות - כנ"ל, לבעלי 2 יצירות. סכום המשקלים - חיבור סכום חלקם היחסי של תוצרת הדפוס של המחברים בעלי יצירה אחת, ושל אלו בעלי שתי יצירות.

⁷⁸ במאה השנה שבין 1190 ל-1290 הגיעה המחשבה ההגיונית השיטתית של דת ישראל אל פסגתה, והמיסטיקה היהודית לגיבושה המיתי החריף ולמיצוי הספרותי העז ביותר. במעבר מזה לזה, ובמתח שבין זה לזה, מצויה ההיסטוריה של הרעיונות ומתח זה הוא השולט במאה ה-13. ניתן לומר שבשעה שהחל הרמב"ם כותב את "מורה נבוכים" היתה הפילוסופיה היהודית התיאולוגיה המגובשת היחידה ביהדות, ואילו בשעה שסיים לכתוב כבר היו המתחרות בנמצא, אם כי בחשאי. שלוש השיטות התיאולוגיות בעולם היהודי שנוצרו במאה השנים שבין 1190-1290 עתידות היו להתגבש לשלושה זרמים נבדלים: הקבלה, החסידות והפילוסופיה. ראה: יוסף דן, "מחשבת ישראל במאה ה"ג, דברי מבוא", מחקרים בהגות יהודית, מגנס, האוניברסיטה העברית 1989, עמ' 235-231.

⁷⁹ ראה לעיל, הערה 23.

⁸⁰ אין לבצע כאן סיכום של סה"כ כיוון שיש יצירות העוסקות במספר נושאים.

81

Elizabeth L. Eisenstein, *The Printing Revolution in Early Modern Europe*, Cambridge University Press, Cambridge, 1983, pp. 172,173.

⁸² כדי לתת ביטוי למרכז בבבל, הנתונים במאות 3-6 משוערים על פי הסך הכולל של דפוסי התלמוד הבבלי, אשר נכתבו במאות אלו.

⁸³ יש קושי להכניס את ספרי הליטורגיה למניין לצורך מיפוי פופלריות בשל הגוון הגדול של צורות, פורמטים ותוספות של ההוצאות השונות. המאגר מצביע על 122 חומשים ועל 60 הוצאות של חמש מגילות. מהדורות של תנ"ך מלא הכוללות תוספות שונות ומשונות יצאו 80, ו-292 מסכתות של התלמוד הבבלי יצאו בחלוקה הבאה:

שם המסכת	מספר רשומה
בבא בתרא	6
בבא מציעא	8
בבא קמא	12
ביצה	10
בכורות	7
ברכות	10
גיטין	8
הוריות	8
זבחים	6
חגיגה	6
חולין	8
יבמות	8
יומא	8
כריתות	8
כתובות	9
מגילה	7
מועד קטן	6
מידות	5
מכות	7
מנחות	6
מעילה	7
נדרים	7
נזיר	7

11	נידה
6	סוטה
8	סוכה
6	סנהדרין
9	עבודה זרה
10	עירובין
5	ערכין
11	פסחים
9	קידושין
7	ראש השנה
9	שבועות
7	שבת
8	תמורה
4	תמיד
8	תענית

84

Robert Darnton, "First Steps Towards the History of .87 Reading" The Kiss of Lamourette, Reflections in Cultural History, W.W. Northon & Company, N.Y. 1990, pp. 165,166.

85

Jean-Francois Gilmont, "L'Imprimerie A L'aube du 16 .88 Siecle", La Reforme et le Livre, L'Europe de l'imprime (1517-1570), Cerf, Paris, 1990, pp. 105-154.

86 דוד גאנז, "הקדמת המחבר", ספר צמח דוד לרבי דוד גאנז פראג שנ"ב, מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשמ"ג.

87 ראה ספרו, "מגן דוד" רשומה מס' 2935 בקטלוג הספרים, נספח 2 לעבודה זו.

88

Henri Jean Martin "The Bibliotheque Bleu, Literature .91 for the Masses in the Ancient Regime" Publishing History III, 1978, pp. 70-102.

89

Roger Chartier, ed., Les Usages de L'imprime (XVe-XIXe Siecle) Fayard, 1987, pp. 344-345.

90 ראה על היות ספרי הליטורגיה בסיס כלכלי עליו נשענו בתי הדפוס, עמ' 81 לעיל.

91 על גודל המהדורות של ספרי התפילה ראה עמ' 72 לעיל.

92 לדוגמא סוחר הספרים Guillaume Godard החזיק ב-1545 מלאי של 271,420 ספרי ליטורגיה, מהם 166,460 ספרי שעות. ידוע על ספרי תפילות, ספרים על חיי הקדושים וספרי אלפבית שהיו ברשימות המלאי של סוחרים ושנעלמו לחלוטין. ראה במחקרו של:

Henry Jean Martin, What Parisians Read, *ibid*, pp. 131-147.

⁹³ ראה לדוגמה רשימות 516, 935, 1428, 2002, 2067, 2370, 2781, 3420, 3772, 4098, 4359 נספח מס' 2 לעבודה זו.

⁹⁴ דניאל גולדשמידט, הגדה של פסח, מקורותיה ותולדותיה במשך הדורות, מוסד ביאליק, ירושלים, תשכ"ט, יצחק ריבקינד, ספרות ההגדה לפסח, קרית ספר, י"ב, תרצ"ה, תרצ"ו, עמ' 230, אורסולה שוברט, אומנות הספר היהודית מהרנסנס ועד הרוקוקו, ספריית הלל בן חיים, הקיבוץ המאוחד, 1994 עמ' 32-44, אברהם יערי, ביבליוגרפיה של הגדות של פסח מראשית הדפוס ועד היום, במברגר את ואהרמן, ירושלים, תשכ"א.

⁹⁵ א.מ. הברמן, "ההגדה המצוירת בדפוס העברי", הד הדפוס, י"א, עמ' 38-41.

⁹⁶ אברהם יערי, הגדה של פסח בכל הדורות, מחניים, כ"ה, עמ' 55.

⁹⁷ ראה פרק 4, טבלה 3, עמ' 118 לעיל.

⁹⁸ ראה על העלמות והתכלות ספרים בפרק 1, עמ' 34 לעיל.

⁹⁹ חוה טורניאנסקי, "מבוא", ספר מסה ומריבה, מאגנס, ירושלים, עמ' 1-156.

¹⁰⁰ הסה"כ מביא בחשבון חפיפה בין הנושאים כיוון שיש יצירות העוסקות ביותר מנושא אחד.

¹⁰¹ הסה"כ מביא בחשבון חפיפה בין הנושאים כיוון שיש יצירות העוסקות ביותר מנושא אחד.

¹⁰² יצחק יודלוב, "פסק דין של רבני ונציה משנת שס"ט", סיני, פ"ד, תשל"ט, עמ' קס"ו - קע"ב.

¹⁰³ הסה"כ מביא בחשבון חפיפה בין הנושאים כיוון שיש יצירות העוסקות ביותר מנושא אחד.

¹⁰⁴ יצירות המשמשות בין היתר כפרסומת ליצירות אחרות של המחבר כגון: שיר המעלות לדוד, של דוד בן מנשה דרשן, פרוסטיץ, קרקוב, של"ה, אגדת שמואל של שמואל בן יצחק אריפול, זואן די גארא, ונציה, של"ו, איילה שלוחה של נפתלי הירש אלטשולר, אהרון פרוסטיץ, קרקוב, שב"ה.

¹⁰⁵ אגרת לקהילות ישראל באיטליה של דוד ואברהם פרובינציאלו ונציה, שכ"ד, נועדה לעשות נפשות

לרעיון לייסוד אוניברסיטה יהודית במנטובה: הצורך לרכוש מקצועות מהם ניתן להתפרנס עורר

שאיפות אקדמאיות אצל יהודים רבים. רוב האוניברסיטאות באירופה לא קבלו יהודים. רפואה

ומדעים היו המקצועות המבוקשים, האוניברסיטה הראשונה שהסמיכה בגלוי רופאים יהודים

היתה אוניברסיטת פדואה לימודים כאלה היו מלווים במסכת קשיים חיצוניים ופנימיים: היציאה

מהגטו שלוותה מחששות לשמד, קשיי הקבלה באוניברסיטה נוצרית, דמי הרשמה כפולים, הענקת

התעודה למרות ההצטיינות בחדר צדדי, וגם אז הוסמך לעסוק ברפואה בקרב יהודים בלבד. ראה

אצל אטיליו מילאנו, גיטו רומא, שם, שם, ואצל דניאל קארפי, יהודים בעלי תואר ד"ר לרפואה,

שם, שם. על רקע כל אלה בלטה בשנת שכ"ד יזמתו של דוד פרובינציאלו, מגדולי חכמי איטליה,

לייסד בביתו אוניברסיטה עברית שבה ילמדו את לימודי היהדות בצורה רחבה ומודרנית,

פילוסופיה ודקדוק הלשון העברית, ומקצועות המדע הכללי ופקולטה לרפואה שאת הסטז' יעשו

בוגריה יחד עם תלמידי האוניברסיטאות הכלליות. ראה שמחה אסף, ספר החינוך, שם, עמ' xviii.

¹⁰⁶ ראה על אגדות התלמוד של יעקב אבן חביב בעמ' 172 לעיל.

¹⁰⁷ ראה על העיסוק בהיסטוריה בהערה 35 לעיל. ראה על התפלגות דפוסי ההיסטוריה בטבלה מס' 14 לעיל.

¹⁰⁸ ראה על הדרשות בפרק 4, עמוד 127 לעיל.

¹⁰⁹ הסה"כ מביא בחשבון חפיפה בין הנושאים כיוון שיש יצירות העוסקות ביותר מנושא אחד.

¹¹⁰ בתי הדפוס בונציה כעסק כלכלי ראה עמ' 75 בעבודה זו.

¹¹¹ ספרי היהודים כמקור לחיפוש האמת הנוצרית ראה עמ' 95 בעבודה זו.

¹¹² ראה הערה 112 לעיל.

¹¹³ על הכנסיה והספרים ראה פרק 3, עמ' 76 לעיל.

¹¹⁴ היו אלו המדפיסים הנוצרים של ונציה, דניאל בומברג ויושטיניאן שהדפיסו פעמיים בעשור הראשון את התלמוד המלא ראה: תא שמע, "דרך הדפסתם של חידושי הראשונים לתלמוד, פרק לתולדות הפלפול", קרית ספר, נ', עמ' 325-336. אברהם מאיר הברמן, המדפיס דניאל בומברג ורשימת ספרי בית הדפוס, הוצאת המוזיאון לאומנות הדפוס, צפת תשל"ח, רפאל נתן נטע רבינוביץ המאמר על הדפסת התלמוד, מוסד הרב קוק, ירושלים תשי"ב, עמ' מ"ז-נ"ה. והיו אלו המדפיסים הנוצרים של ונציה שהציפו את השוק ב"תחליפים" עם שריפתו ועם האיסור על הדפסתו. ראה: מאיר בניהו, "ספר בית יוסף והמפנה שחולל בספרות ההלכה", אסופות, ג', תשמ"ט, עמ' צ"ט - קל"ט, אברהם בן שלמה טריווש הצרפתי, ברכת אברהם, ונציה, ש"ב, דף נ"ה. יוסף", ישעיה זנה, "רבי משה בן שושן ומדפיסי סביוניטה", קרית ספר, ט"ז, עמ' 519-513. ¹¹⁵ אברהם מאיר הברמן, "המדפיס פאולוש באגיוס וספרי בית דפוס", עלי ספר, ב, תשל"ו, עמ' 97-105.

Stephen George Burnett, The Christian Hebraism of Johnn Buxtorf, University of Wisconsin, Madison, 1990, pp. 28-31, L. Fuks and R.G. Fuks-Mansfeld Hebrew Typography in the Northern Netherlands 1585-1815, E.J.Brill, Leiden. 1984.

ואצל שלמה באבער, תולדות אליהו התשבי, ציון, ת"א, תשל"ב.

¹¹⁶ ראה רשומות מס' 711, 837, 856, 1037, 1038, 1040, 1071, 1995, 2104, 2539, 2656, 2659, 2728, 2737, 3046, 3048, 3617, 3634, 4527, 6473, 5376, 5461, 5683.

¹¹⁷ הסה"כ מביא בחשבון חפיפה בין הנושאים כיוון שיש יצירות העוסקות ביותר מנושא אחד.

סיכום

מטרתו של מחקר זה לנסות ולהגיע למסקנות בתחום חיי התרבות והחברה של היהודים בשנות ה"שין" באמצעות שימוש בשיטות המחקר של "ספר וחברה". כבסיס למחקר שימש מאגר שנבנה במיוחד והוטען על גבי מחולל היישומים מיכה +8. המאגר מכיל 5630 יצירות שהודפסו בשנות ה"שין" והאינפורמציה אודותיהן נדלתה ממקורות שונים ומגוונים: קטלוגים של ספריות ואוספים, רשימות ביבליוגרפיות ומחקרים שונים העוסקים בתוצרת הדפוס בתקופה.

בשנות ה"שין" פרח העיסוק בספר העברי המודפס. היחס אליו הונע ע"י מגוון של שיקולים. חלק נכבד תפסו השיקולים הכלכליים. הפקת ספרים עבריים טמנה בחובה פוטנציאל לרווחים נאים, מקומות תעסוקה למאות עובדים ופיתוח קהל גדול ומגוון של צרכנים בעלי צרכים שונים ומגוונים. השיקולים התרבותיים להדפסת ספרים עבריים נבעו מכך, שהספר היה תמיד חלק בלתי נפרד מהפרקטיקה היומיומית היהודית והיתה לו חשיבות גדולה בכל הדורות.

השיקולים החברתיים נבעו ממהות הדפוס. הספרים המודפסים הגדילו את הנגישות לספרים ובכך את כוחם של אלו כסוכני סוציאליזציה. כוחו של הדפוס בהפצת מידע ואינפורמציה שרת את מערכות החינוך השונות, את הרבנים כותבי ספרי הפסיקה והשו"ת, את הדרשנים ואת אנשי המעשה בקהילות, שהשתמשו בו להפצת דבריהם.

בשנות ה"שין" הפכה התוצרת הטיפוגרפית העברית לענף חשוב ומיוחד במערכת הכלכלית היהודית ולעתים הנוצרית. באיטליה, הביא הרנסנס לפריחת תעשיית דפוס שהפיקה בשנות ה"שין" עשרות מיליוני עותקים. המחלקות העבריות שנוסדו בבתי הדפוס הגדולים של ונציה, שאליהן נוספו בתי דפוס קטנים יותר וארעיים היו לחלק בלתי נפרד וחשוב מתעשייה זו. באימפריה העות'מאנית היהודים היו חלוצי תעשיית הדפוס, 244 שנה לפני הופעת הדפוס המוסלמי. מרכזי הדפוס העברי באימפריה פעלו בעיקר בקושטא ובסלוניקי, ולצידם צצו בתי דפוס זעירים וזמניים בערים נוספות. במרכז אירופה נוסדו בתי דפוס גדולים, שהשתייכו ברובם למושלות של מדפיסים ופעלו בעיקר לשם תצרוכת יהודית עצמית. בשווייץ, גרמניה, צרפת וארצות השפלה התפתח שוק לספרים עבריים, שלקוחותיו היו הן הבראיסטים והומניסטים נוצריים והן צרכנים יהודים.

לשם ייצורו של הספר העברי המודפס פעלה מערכת כלכלית שנזקקה והשיגה מקורות אשראי ומימון. תעשייה זו נתנה מענה גם לתעסוקה של מאות רבות של עובדים במגוון של מקצועות. ברוב המקומות

הוגבלו היהודים לתחום צר של מקצועות ואמצעי פרנסה. תעשיית הדפוס הציעה שורה ארוכה של עיסוקים בתחומה, שרבים מהם התאימו לאינטלקטואלים ולתלמידי חכמים.

הפוטנציאל הכלכלי של הוצאת הספרים העבריים בא לידי ביטוי במספר אספקטים: תחרות בין מדפיסים שהגיעה עד לכיסאו של האפיפיור ולחילופין לוועד ארבע ארצות. הוועד התערב בשוק הספרים העבריים באמצעות תקנות שונות כדי להגן על דפוס פולין מתחרות.

בעלי בתי הדפוס נקטו תעלולי פרסום ומכירה, יצרו מנגנונים של תכנון ובקרה כגון הדפסת ספרי ליטורגיה ותנ"ך ומפרשיו בכמויות גדולות ע"מ לבסס את בית הדפוס. לצורך הוצאת ספרים מיוחדים ומסובכים ניסו להבטיח מספר רוכשים מינימלי באמצעות מכירת עותקים לפני ההדפסה.

בתי הדפוס השתמשו במערכת שווק מגוונת, יצירתית ומשומנת. הספרים נמכרו הן ע"י סוחרים נוסעים כחלק מאינוונטר מגוון של סחורות והן ע"י סוחרים נודדים. לעתים נערכה מכירה מראש של עותקים באמצעות סוכן שסבב בין ערים וקהילות. נהוגה היתה גם חלוקת טפסים או קונטרסים בבתי הכנסת בשבת, שהתשלום עליהם נעשה במשך ימי החול לאחר מכן. ליחס מיוחד זכו העשירים ולעתים הודפס עותק מיוחד עבורם על נייר יקר ושונה, מחווה שהביאה בעקבותיה מימון חלקי ולעתים מלא של ההוצאה. פעולות של קידום מכירות נעשו ע"י דרשנים מלהיבים, שספריהם נחטפו בעקבות דרשות שנשאו. במרכזים תורניים, כמו סלוניקי, לובלין וקרקוב, הונהג תיאום בין צרכי הלימודים לתוצרת בתי הדפוס.

הצרכנים של בתי הדפוס היו שונים ומגוונים: קהל הקונים, מערכת החינוך היהודית, אנשי מקצוע, ומגוון רב של אנשים שהשקיעו כספם וממנו הוצאה לאור של ספר זה או אחר בגלל קשת רחבה של מניעים: הרצון לזכות את הרבים ולא לשמור חידושי תורה לעצמם מתוך חובה מוסרית לפרסם חידושי תורה. הוצאת ספר כביצוע אקט ריטואלי מעין קורבן אשה לאל, אות תודה על הינצלות מצרה או הקדמת רפואה למכה. רבים ראו בהדפסת ספר פעולת הנצחה ליקריהם או השארת שם לעצמם באין להם בנים זכרים. בשנות ה"שין" הלכה והתבססה ההבנה בין היוצרים, הפוסקים וכותבי ספרי השו"ת, שעצם ההדפסה קובעת את מעמד יצירה. לקוחות נוספים היו שוחרי לימוד העברית מקרב הנוצרים.

הספרים המודפסים של שנות ה"שין" משקפים את רצונותיהם, טעמים וצורכיהם של לקוחות בתי הדפוס, ומכאן שניתן, על סמך ניתוח תוכני שלהם, לאפיין היבטים שונים של חיי התרבות והחברה של היהודים בתקופה.

תמונת הדפוס העברי של שנות ה"שין", כפי שהועלתה על גבי המאגר פורשת לעינינו 5630 יצירות שהודפסו ב- 148 בתי דפוס ב- 76 ערים שונות, באירופה ובאימפריה העות'מאנית. לאורך המאה חלה דינמיקה בכמות היצירות שהודפסו מתפוקת שיא של כמעט 700 יצירות בעשורי השיא, הראשון, השישי והשביעי, ל- 286 יצירות בעשור האחרון של המאה.

כאשר בוחנים את תפוקת הדפוס העברי לאורך העשורים בארצות השונות, תופסת איטליה חלק נכבד מנפח התוצרת לכל אורך התקופה. אבל אם בתחילת שנות ה"שין" ספקה איטליה כשני שליש מהתוצרת הכללית, הרי מעמד בכיר זה התערער בהמשך המאה ומגיע בעשור האחרון עד לכדי שליש. לירידה במעמדה של איטליה חברו יחד היחס החשדני של הכנסייה לספר העברי שלוה בסנקציות, שרפות וצנזורה של האינקוויזיציה מול התפתחות תעשיית הדפוס הכללי והעברי במקומות שונים באירופה ובאימפריה העות'מאנית.

אל הוואקום שנוצר בעקבות התלאות באיטליה חודרת בעיקר פולין, אולם נציפת עלייה משמעותית בתפוקה גם בשוויץ, בוהמיה ובארצות השפלה. תפוקת הדפוס העברי באימפריה העות'מאנית היתה כחמישית מהתפוקה האיטלקית, אבל בשלושת העשורים הראשונים של שנות ה"שין" היא היותה את המרכז השני בחשיבותו. בעשור האחרון של המאה בולט חלקה של אמסטרדם, מעמד המבשר את עלייתה כבירת הדפוס העברי במאות ה-17 וה-18.

ידועים שמותיהם של 805 ממחבריהן של 3649 יצירות מתוך האוסף הנמצא על גבי המאגר. המחבר המודפס ביותר היה רש"י, שלו 148 רשומות במאגר, ואחריו יוסף קארו והרמב"ם. מנגד ניתן למצוא 333 מחברים שלהם יצירה מודפסת אחת בלבד. היצירות הפופולריות ביותר היו חומשים, ספרי ליטורגיה שונים, "שולחן ערוך" של יוסף קארו והמדריך לשחיטות של יעקב וויל.

המאגר מאפשר לתאר, באופן מפורט ביותר, את תוצרת הדפוס העברית של שנות ה"שין" באמצעות חיתוכים רבים ומגוונים. המסקנות הנובעות מחיתוכים אלו מחזקות מחקרים שנעשו בשיטות אחרות לגבי תחומים שונים בחיי התרבות והחברה של היהודים בתקופה.

המחקר מצטרף לדעת החוקרים הרבים על חשיבותה העצומה של ההלכה בחיי היהודים. חלקן של היצירות העוסקות בתחום זה הוא רבע מסך כל היצירות שהודפסו בתקופה ומתוך 30 היוצרים הפופולריים ביותר 15 יוצרים עסקו בתחום זה. מתוך 27 היצירות הפופולריות ביותר 11 יצירות עוסקות בתחום.

המחקר מאשר ומחדד את דעת החוקרים הרבים על התגברות מגמות הקודיפיקציה בהלכה בשנות ה"שין", תהליך שהגיע לשיאו עם כתיבת והדפסת השולחן הערוך בידי יוסף קארו ופרישת המפה עליו בידי משה איסרליש (הרמ"א). מעמדו של יוסף קארו, ושל צפת מצד אחד ושל הרמ"א והמרכז היהודי בפולין ההולך ומתחזק מצד שני, בשילוב עם כוח התפוצה של הדפוס יצרו ספר יסודי שהווה מצע לחיבורים הלכתיים רבים של חכמי המאה ה-16 וראשית המאה ה-17 והפך לספר הפסק הבסיסי עד ימינו.

שאלה נוספת עימה מתמודד מחקר זה עוסקת במקומה של הפילוסופיה כשיטה תיאולוגית בעולם היהודי בשנות ה"שין". המחקר מצביע על כך שהפילוסופיה לא היוותה עיסוק מרכזי ועסקה בה רק שכבה מסוימת של אינטלקטואלים. חוקרים רבים מסכימים ביניהם על מגמת דעיכה בעיסוק בפילוסופיה, על התעניינות פוחתת והולכת בסוגיית הדוגמה וקובעים שמי שהמשיך ועסק בה בעיקר היו חכמי האימפריה העות'מאנית.

המחקר מאשר את מגמת הדעיכה בעניין בה בקרב החוגים שעסקו בה. מסתמנת מגמת ירידה בהדפסת ספרים בתחום זה, נחשפת דלות ביצירה בת הזמן ודעיכה בהתעניינות בשאלת הדוגמה. בנושא ההתעניינות המוגברת של חכמי האימפריה העות'מאנית בפילוסופיה סותר המחקר את המסקנות החוקרים ומצביע על ירידה דרסטית. רבות נכתב על העדנה שהיתה לדרשות ולנשיאתן בבית הכנסת בשבתות ובחגים במאות ה-16 וה-17. המאגר מונה 193 ספרי דרשות המהווים % 3.5 מתוצרת הדפוס של שנות ה"שין" ונתון זה כעומד בפני עצמו אינו מעיד על חשיבותן הרבה. ניתן להוכיח את חשיבותן ההולכת וגוברת באמצעות הצבעה על מגמות: הולכת וגוברת המגמה של הדפסת ספרי הדרשות ביחס ישיר לעשורי הפריחה. חכמים בני התקופה העדיפו להוציא לאור את ספרי דרשותיהם על פני ספרי השו"ת שלהם ורוב ספרי הדרשות שהודפסו היו של כותבים בני הזמן. כיוון שהדרשה היא בראש ובראשונה יצירה אורלית וברור שהרבה יותר דרשות נשאו משנתבנו, ובוודאי מאשר הובאו לדפוס, אפשר להסיק על הפופולריות שלהן מהפופולריות של יצירות אחרות ששמשו בין היתר גם כספרי עזר לדרשנים: המפתחות השונים, הקונקורדנציות, לקטי המדרשים והלקטים.

שאלה נוספת, שמקבלת תשובה חותכת באמצעות ניתוח התוצרת הספרותית המודפסת של שנות ה"שין", היא מעמדה של צפת. בניתוח מצליב של מקומות ומאות חיבור היצירות מתברר, שבכוחו של

המאגר לסמן את עלייתם ודעיכתם של המרכזים היהודים הגדולים לאורך הדורות ולכן ניתן לסמוך על ניתוח המאגר בדיון על מרכז ספציפי.

החוקרים הרבים מתארים את התפתחות המרכז הצפתי, בו התרכזו בין השנים 1520-1580 בכירי הרבנים והיוצרים של העם היהודי בתקופה. באמצעות ניתוח קטלוג הספרים ניתן להצביע על כוחם הרב של חכמי צפת כפי שהתבטא בתוצרת הדפוס של המחצית השנייה של המאה ה-16 והעשור הראשון של המאה ה-17. כ-300 של חכמי צפת הודפסו בשנות ה"שין". רוב היצירות הצפתיות שהודפסו היו של חכמים בני הזמן, ובולט חלקם של חכמי המאה ה-16. הקטלוג מונה 1606 יצירות שנכתבו במאה ה-16 והודפסו בשנות ה"שין", 291 מהן נכתבו בצפת. מכאן, שהתוצרת הספרותית של חכמי צפת מהמאה ה-16 שהודפסה היוותה 18.1% מכלל הספרים שנכתבו במאה זו והודפסו בשנות ה"שין". בהשוואה למרכזים תרבותיים אחרים של התפוצה היהודית במאה ה-16, נטלו חכמי צפת את הבכורה במספר יצירותיהם המודפסות. ההשפעה של חכמי צפת באה לידי ביטוי גם בתחום התוכני של היצירות: במספר תחומים חלקה היחסי של התוצרת הצפתית מהמאה ה-16 מרשים במיוחד: בקבלה היא היוותה 46% מהנפח, תנ"ך ומפרשיו 35%, בהלכה ופוסקים 30%, בספרות יפה 26% ובמוסר 21%.

דיון מיוחד מוקדש במחקר למקומה של הקבלה בחיי החברה והתרבות היהודים בשנות ה"שין", או כפי שמתארים זאת המחקרים השונים: יציאתה של הקבלה ממסתוריה והפיכתה לנחלת הכלל, תהליך שלדעת החוקרים ארע בעקבות גירוש ספרד.

האבחנה המקובלת של החוקרים בדבר התגברות העניין בקבלה בשלהי המאה ה-16 ותחילת המאה ה-17 מוצאת ביטוי בניתוח המאגר. בשני העשורים האחרונים של המאה ה-16 ובשני העשורים הראשונים של המאה ה-17, שבהם נצפית פריחה יחסית של תוצרת הדפוס, נצפית עלייה, הן נומינלית והן יחסית, גם בחלקם של דפוסי ספרי הקבלה. בראייה רחבה של מעמדן של היצירות הקבליות יחד עם כאלה הקשורות לתחום היא מהווה הנושא השלישי בחשיבותו לאחר ליטורגיה ותנ"ך ומפרשיו. על הפופולריות של הקבלה מעיד גם מספר הספרים שנכתבו בתחום בשנות ה"שין" וזכו להגיע למכבשי הדפוס: מתוך 459 ספרי הקבלה שהודפסו 289 נכתבו בשנות ה"שין". הפופולריות של הקבלה בולטת גם בהשוואה לשאר נושאי היצירות שחוברו והודפסו בשנות ה"שין". כאן היא נמצאת מבחינה כמותית במקום השני לאחר הלכה ופוסקים. המאגר מצביע על מגמה של עלייה בפופולריות של ספרי ההנהגות בשלהי המאה ה-16 ותחילת המאה ה-17.

חלקה של צפת בפופולריזציה ובחדירתה של הקבלה לכל שכבות העם נידון בידי חוקרים רבים. התבוננות ביצירות הקבליות, שהודפסו בשנות ה"שין", מאפשר חיזוק ותמיכה במסקנותיהם של החוקרים. כ-40% מספרות הקבלה בת הזמן שהודפסה בשנים אלו חוברת בצפת, והיוותה % 42 מכלל היצירות שנתחברו בצפת בתקופה, ושהודפסו בשנות ה"שין".

החוקרים העוסקים בקבלה, בשנות ה"שין" בכלל ובקבלת צפת בפרט, תמימי דעים שקבלת האר"י דחקה את רגליה של קבלת קורדוברו כבר בשלהי המאה ה-16. הניתוח של המאגר מאשר את הפופולריות של משה קורדוברו וממקד אותה בעשור האחרון של המאה ה-16 ובשלושת הראשונים של המאה ה-17. הוא אינו מצביע על תפיסת מקומה בשנים אלו בידי קבלת האר"י (או מה שנחשב כקבלת האר"י והנהגותיו) אלא מצביע על קיומן של שתי הקבלות זו בצד זו.

עד תום שנות ה"שין", כלומר דור אחד לפני הופעתו של שבתאי צבי, אין כלל רמז במאגר לפופולריות הסוחפת של קבלת האר"י ועל התפשטות הנהגותיו וקבלתו. נראה איפה שיש לבדוק מחדש קביעות אלו יתכן בדרכים נוספות כגון כניסתם של מנהגי האר"י ופיוטיו לספרי התפילה ומנהגי התפילה, או עיון מחדש בכתבי היד של התקופה.

חוקרים רבים מצביעים על כך שבשנים שבהם פרוחה הקבלה בצפת, פרוחה התחזקה והתאקלמה הקבלה באיטליה. המאגר מאשר שבאיטליה אכן הודפסו כמעט מחצית מכמות ספרי הקבלה שיצאו לאור בשנות ה"שין", אבל ראוי לציין שבאחוזים, חלקה בהוצאת ספרי הקבלה זהה לחלקה היחסי בתוצרת הדפוס בשנות ה"שין". לעומת זאת, באימפריה, בבוהמיה ובפולין אחוז הוצאה לאור של ספרי הקבלה עולה על חלקם היחסי של מקומות אלו בעוגת ההדפסה.

גם התיאוריה כאילו תפסה באיטליה קבלת האר"י את זו של קורדוברו איננה זוכה לתמיכה במאגר אלא מצביעה על כך שקבלת האר"י וקבלת קורדוברו התקיימו זו בצד זו.

לגבי מעמדה של הקבלה באימפריה העות'מאנית, מסרב ניתוח המאגר לאשר את דעת החוקרים על עיסוק מועט בקבלה, הבולט על רקע המגוון הגדול של הפעילות האינטלקטואלית והפריחה הגדלה והולכת של היצירה בתחומי המדרש והאגדה. חלקם של ספרי הקבלה שהודפסו באימפריה גדול מחלקם היחסי של ספרי האימפריה בתוצרת הדפוס בכלל ולטענה שהמדרש והאגדה הם הפופולריים בא המאגר ומוכיח ש-19 יצירות מסוג זה הודפסו מול 53 יצירות קבליות. גם באימפריה הלכו וכבשו הספרות והפרקטיקה הקבליות מקום של כבוד.

החוקרים הדנים ביחסם של חכמי פולין לקבלה מצביעים על מורכבות רבה. חכמי ורבני פולין בקשו לנהוג בה זהירות ולא להפכה לפופולרית ועממית. ההנהגה של יהודי פולין וליטא, הוועדים הגדולים, נקטה אמצעי זהירות שהתבטאו בחקיקה על מנת למנוע התפשטותה ברחבי הציבור היהודי. החוקרים טוענים שכל אלו לא יכלו לספרי המוסר הקבליים וההנהגות, שבאמצעותם חדרה הקבלה דווקא לשכבות העממיות. ואכן המאגר מצביע על עשרות יצירות בתחום זה שנכתבו והודפסו.

אין ספק, שמחקר זה תומך ומחזק את הגישה הטוענת, שבשנות ה"שין" הפכה הקבלה לחלק בלתי נפרד מחיי העם בכל תפוצותיו ובכל שכבות הציבור. תרומה נוספת לתמיכה זו מהווה הסקירה של בתי הדפוס שהדפיסו את ספרי הקבלה. מתוך 148 בתי דפוס שפעלו בשנות ה"שין", 55 הדפיסו ספרי קבלה, ב-31 ערי דפוס מתוך 76 פיזור המצביע על חדירתה והתפשטותה.

סדרת השאלות השנייה עליה עונה המחקר מתבססת על ההנחה, שניתוח המאגר יקדם את הגישה של התבוננות מחקרית בתוצרת הדפוס כמקור להבנת תהליכים ותמורות תרבותיים וחברתיים. גודל הקטלוג שנבנה לצורך המחקר מאפשר להעז ולהציע מסקנות, הנובעות מן המידע הנשאב מן הנתונים והניתוחים הסטטיסטיים שלהם. הלגיטימציה להסיק מסקנות נובעת מן ההנחה כי לנתונים כוח לעמוד בפני עצמם, היות והקף הנתונים שבמאגר מספק מדגם רחב מספיק על מנת להקנות למסקנות את אמינותן.

המחקר התמודד עם שאלת הפופולריות. הוא בחן את הנושאים בהן עוסקות היצירות והגיע למסקנות באשר לתחומי העניין בשנות ה"שין". חמשת הנושאים המרכזיים: ליטורגיה, תנ"ך ומפרשיו, הלכה ופוסקים, משנה תלמוד ומפרשים וקבלה, הוו 70% מתוצרת הדפוס בשנות ה"שין", והם מתחלפים בינם ובין עצמם ברמות הפופולריות לאורך המאה.

מעמדם החשוב של ספרי הליטורגיה בתוצרת הדפוס של שנות ה"שין" תומך בגישה המחקרית, הגורסת שבתי הדפוס הסתמכו על ספרי הליטורגיה ותנ"ך ומפרשיו, שנמכרו באלפים רבים, כדי לבסס את עסקיהם. ספרי התנ"ך השונים זכו לביקוש הן בידי היהודים והן בידי הלקוחות הנוצריים.

מקומה של ההלכה כחלק בלתי נפרד ומרכזי בחיי העם היהודי בכל תפוצותיו ושכבותיו בולט בניתוח תוצרת הדפוס, לאור העובדה שרבע מתוצרי הדפוס עסקו בה בדרך זו או אחרת. הפופולריות של היצירות העוסקות בקבלה מחזקת את הטענות שהקבלה, שהיתה עיסוק איזוטרי עד למאה ה-16, תפסה בשנות ה"שין" מקום של כבוד בין הנושאים הפופולריים. מקומם של התלמוד והיצירות

הקשורות אליו אכן מחזק את האבחנה, שהתלמוד הפך להיות ספרו ושיריו ושיחו ושיגו של העם ושהוא איחד אפילו יותר מן המקרא את תפוצות ישראל.

הניתוח של המאגר מאתר את שלושים הכותבים הפופולריים ביותר ש-1189 מיצירותיהם הודפסו בשנות ה"שין" והן מהוות % 33 מכלל 3649 היצירות שהודפסו וידוע שם מחברן.

ניתן לשרטט פרופיל של המחבר הפופולרי בדפוסי שנות ה"שין": יוצר במגוון תחומים, רצוי שיעסוק בפירוש לתורה ו/או בהלכה ופוסקים, ולאנשי המאה ה-16 מקום מיוחד ונכבד.

כאשר סוקרים את הפופולריות של היוצרים לאורך העשורים של המאה בא לידי ביטוי תהליך ההולך ומתגבר. ככל שמתקדמים בעשורים, ה"כוכבים" הולכים ומפנים את מקומם להרבה יוצרים שכל אחד מהם זוכה למעט דפוסים. תופעה זו מצביעה על המגמות של הדפוס העברי במאות ה-16 וה-17: הרחבת כמות הטקסטים, הפקה של יצירות מודרניות ובנות התקופה יחד עם חיפוש מתמיד חשיפה וגילוי של טקסטים ישנים. וולגריזציה של הספר: יותר טקסטים, חלקם איזוטריים ולא משמעותיים זוכים לצאת אור.

בחלוקה של תוצרת הדפוס של שנות ה"שין" לפי המאה שבה נכתבו היצירות, בולטת בראש ובראשונה המאה ה-16 השנייה היא המאה ה-17. כאשר יוצרים ריכוז הנתונים מן המאגר המצליב את מקום חיבור היצירות ואת המאה בה נכתבו נפרשת לפנינו מפת המרכזים התרבותיים היהודים ופריחתם לאורך המאות. הדפוס של שנות ה"שין" מהווה בבואה של התוצרת התרבותית היהודית לאורך הדורות. כמו כן מאשר ניתוח זה את המגמה האופיינית לדפוס בכלל בתקופה זו, של הוצאה לאור מוגברת של טקסטים עתיקים לצד עידוד יצירה מודרנית.

ריכוז והצלבה של הנתונים מאפשר למחקר זה להצביע על מספר מגמות, הקשורות לתרבות הקריאה ותפקיד תוצרי הדפוס בחיי היומיום של היהודים, כפי שהן באות לידי ביטוי באוסף הספרים: מסתמנת בברור מגמה לאקטואליות ולמודרניות - חלקן של היצירות בנות הזמן בתוצרת הדפוס של שנות ה"שין" הולך וגדל ככל שהדפוס העברי הולך והופך לחלק בלתי נפרד מחיי התרבות, הפרקטיקה הדתית והיום יום ברחבי התפוצה היהודית. תהליך זה מצביע על ממדי המודרניות והאקטואליות המאפיינים את התפתחות הדפוס וחדירת תוצריו לשכבות רחבות וגדלות של האוכלוסייה. אנו רואים תהליך של דמוקרטיזציה של הנגישות למקורות הידע ודמוקרטיזציה של יצירה.

הרחבת "דיאטת" הקריאה - בעוד בעבר היתה נהוגה קריאה יסודית וחוזרת של מספר קטן של טקסטים מסוימים וקבועים, מסתמן מעבר להרגלי קריאה חדשים: קריאה יעוצית המתבטאת

בחיפוש ממוקד אחר נושא העניין בתוך חומר הקריאה - סוג זה של קריאה בא לידי ביטוי בספרות המפתחות הענפה, בהוצאה לאור של לקטים הבוררים מראש עבור הקורא טקסטים נבחרים לפי נושא או בכל חלוקה אחרת. מתפתחת נטייה לשטחיות המתבטאת בעליה בתפוצת ספרי הקיצורים. הקריאה הרחבה נהנית ממבחר גדול של יצירות מודרניות ויצירות שהדפוס מחדש ימיהן. בצד היצירות המודרניות הרבות, מובאות לבית הדפוס יצירות שנשכחו ובכך חוזרות לאוצר התרבות הלאומי: לדוגמה לקטי מדרשים כמו ילקוט שמעוני, לקטי אגרות כמו אגרת אוגרת, התלמוד הירושלמי ואחרות.

גידול והרחבת מעגל הצרכנים של תוצרי הדפוס - המגמה האמביוולנטית של הדפסת ישן וחדש הרחיבה את שכבות האוכלוסייה ה"זכאיות" לאחוז בספר, לקרוא ולהיות הבעלים של טקסטים כתובים. התפוצה הרבה של ספרי הליטורגיה השונים מאשרת מגמה זו. דוגמה בולטת אחרת היא התפשטות האופנה של הדפסת ספרי שימוש והדרכה. הספר במתכונתו זו מלווה את הפרט בפעילויות היומיומיות במוסדות הלימוד, בבית הכנסת ובמילוי פונקציות כגון שחיטה, ארגון השבוע, החודש, השנה, החגים והמועדים.

תוצרת בתי הדפוס העבריים בשנות ה"שין" משרתת גם על תקן של כלי של תקשורת המונים: נשמע קולם של יוצרים מנהיגים ואנשי רוח בבני הזמן, וכך ניתנים ביטוי והתייחסות לנושאים שהעסיקו את הציבור בזמן אמת. התפתחה "אופנת" התפלמסות באמצעות תוצרי הדפוס. פסקים עדכניים, תקנות של קהילות ושו"ת אקטואליים קבלו ביטוי מיידי בדפוס. ניתן להכליל תחת הכותרת "תקשורת המונים" גם את ההנהגות הקבליות, דרשות בנות הזמן וספרי מוסר של התקופה שעסקו למעשה בחיי היום יום של היהודים בשנות ה"שין".

כשם שנלקטו יצירות מתחומים שונים תחת ההגדרה ספרות שימוש, או תקשורת המונים, ניתן לעשות מיון של יצירות מתחומים שונים תחת הכותרת קריאה לשם הנאה. היצירות שניתן בקלות להכניסן תחת קטגוריה זו, הן אלו שבחלוקה המסורתית ל- 16 הנושאים קוטלגו כ"ספרות יפה". אבל גם יצירות אחרות שהיו להן מטרות "מכובדות" דתיות, חברתיות, לימודיות ופולחניות יכולות להיכלל תחת כותרת זו. התפתחה בשנות ה"שין" מה שהיינו קוראים היום "תרבות פנאי" הודות לתוצרי בתי הדפוס.

נושא נפרד, "הזועק מן המאגר" הוא המעורבות הנוצרית בדפוס העברי של שנות ה"שין". האינטרס והעניין הנוצרי בתוצרי דפוס בשפה העברית העניקו תרומה משמעותית לפריחתו של הדפוס העברי

בשנות ה"שין". עניין זה נבע הן מהאפשרויות הכלכליות, שנבעו מהדפסת הספרים העבריים והן מהעניין של תיאולוגים נוצריים בספרות העברית. העניין הנוצרי בדפוס העברי בולט במיוחד באיטליה שבה היהודים לא הורשו, בד"כ, לפתוח בתי דפוס ובה הונהגה צנזורה של הכנסייה הנוצרית והאינקוויזיציה על תוצרי דפוס עבריים. החשד כי הם מכילים חומר אנטי נצרי ואנטי כנסייתי גרר סנקציות חמורות, שהסתיימו לא פעם בשריפת אלפי ספרים עבריים. בו בזמן הודפסו בה למעלה ממחצית התוצרים של שנות ה"שין" ורובם ככולם בבתי דפוס בבעלות נוצרית.

בהדפסה למטרות תיאולוגיות נוצריות קיימת היררכיה שונה מאשר ההיררכיה היהודית בחלוקה לנושאים. בעוד הנושאים לצרכים יהודים מגוונים, ובראשם חמישה נושאים מרכזיים, הרי הדפוס העברי לצרכים תיאולוגיים נוצרים מתרכז בשני תחומים עיקריים - תנ"ך ומפרשיו ודקדוק עברי. דפוסים אלו העשירו את המדף בספרי מקרא מגוונים, קדמו פופולריות של מפרשים כגון הרד"ק והראב"ע, והגדילו את אוצר ספרי הדקדוק והמילונים. ההדפסה לצרכים נוצריים תפסה % 9 מנפח תוצרת הדפוס הכללית, ועשרות בתי דפוס שונים באירופה הדפיסו או עשו ניסיונות להדפסה בעברית.

ניתוח תוצרת הדפוס העברי של שנות ה"שין" מתגלה כמקור רב ערך להבנת תהליכים תרבותיים וחברתיים בעם היהודי בתקופה. נחשפת הדינמיקה היצרית, מתייצבות לעינינו הדמויות המרכזיות בחיי העם, מתבלטים המרכזים הפעילים ונוצר תשבץ מרתק של תחומי העניין, הדעת מערכות החיים והפרקטיקה הדתית.

נספח מספר 1

רשימת מחברי היצירות לפי מספר יצירותיהם הנדפסות בסדר יורד

מספר יצירות	שם המחבר
148	שלמה בן יצחק (רש"י)
108	יוסף בן אפרים קארו (מרן)
83	משה בן מימון (הרמב"ם)
73	דוד בן יוסף קמחי (רד"ק)
63	יעקוב בן יהודה וויל (מהר"י)
59	אליהו בן אשר הלוי אשכנזי (בחור)
58	אברהם בן מאיר אבן עזרא (ראב"ע)
58	משה בן ישראל איסרליש (הרמ"א)
48	יעקוב בן אשר
44	משה בן חיים אלשיך
33	יהודה אריה בן יצחק ממודינא
32	שלמה בן יחיאל לוריא (מהרש"ל)
32	יצחק בן יהודה אברבנל
28	משה בן יוסף קמחי
28	משה בן נחמן גירונדי (הרמב"ן)
27	יונה בן אברהם גירונדי
25	יצחק איזיק טירנא
25	יצחק אלפאסי בן יעקוב הכהן (הרי"ף)
24	מרדכי בן אברהם יפה (בעל הלבוש)
24	לוי בן גרשם (הרלב"ג)
23	שלמה בן יהודה אבן גבירול
22	יוסף בן אברהם ג'יקאטיליה
21	שמעון בר יוחאי (מיוחס לו)
21	יהושע בועז בן שמעון ברוך
21	יעקוב בן חביב בן שלמה
21	משה בן יעקוב קורדוברו
20	אברהם בן אביגדור הורוביץ מפראג
20	אונקלוס
19	רבה בר נחמני/מיוחס לו
19	אשר בן יחיאל (הרא"ש)
18	נתן נטע בן שמשון שפירא
18	האי בן שרירא גאון
18	יהודה בן שמואל החסיד
18	ידעיה הפניני בן אברהם הבדרשי
17	סעדיה בן יוסף אלפיומי (רס"ג)
17	בחיי בן אשר אבן חלאה
16	יהודה ליווא בן בצלאל (המהר"ל מפראג)
16	אלעזר בן יהודה בן קלונימוס מוורמיזא
15	הוגו ברוטון
15	גרשון שאול יום טוב ליפמאן
14	שלמה אפרים בן אהרון איש לונטשיץ
14	צבי הירש בן חנוך זונדל
14	שמואל אליעזר בן יהודה הלוי אידלש (מהרש"א)
14	שלמה בן יעקוב אלמולי
14	בעלי התוספות
14	יצחק בן שלמה לוריא האשכנזי (האר"י)
14	מנחם עזריה עמנואל בן יצחק ברכיה מפאנו (הרמ"ע)
13	יצחק בן קלונימוס נתן
13	ישראל בן משה נג'ארה
13	מאיר בן יעקוב לבית מאיר בן יאיר
13	ניקולס קלינארטס
12	נסים בן ראובן גירונדי (הר"ן)
12	יוסף בן יעקוב שליט אשכנזי מפדובה
12	בחיי בן יוסף אבן פקודה

12	אליעזר בן אליהו האשכנזי הרופא
12	אליעזר בן הורקנוס (הגדול)
12	יהודה בן שמואל הלוי
12	משה בן ברוך אלמושינו
12	יוחנן בוקסטורף
11	יהוסף בן שרגא מארג'נטה
11	שמואל בן יצחק יפה אשכנזי
11	יצחק בן שמואל אדרבי
11	יצחק בן אברהם אבוהב (הספרדי)
11	עובדיה בן יעקוב ספוראנו
11	יהודה בן שלמה אלחריזי
10	יצחק בן מאיר הלוי מדורא
10	יונתן בן עוזיאל
10	יהושוע בן אלכסנדר פאלק הכהן
10	אליהו בן משה ווידאש
10	אליהו בן אברהם המזרחי (רא"ם)
10	אברהם בן שבתאי שעפטל הלוי איש הורוביץ
10	בן סירא בן ירמיהו הנביא (מיוחס לו)
10	יוסף בן גרשם קונציו
10	מאיר בן יחזקאל אבן גבאי
10	ישראל בן פתחיה איסרלין (מהרא"י)
10	משה בן אברהם פרובינציאלו
10	סנטוס פגינינוס
9	סבסטיאן מיניסטר
9	יוסף בן חיים יעבץ
9	שמעון בן צמח דוראן (הרשב"ץ)
9	גרשם בן אשר איש שקרמילה
9	יחיאל מיכל בן ידידיה מארפטשיק
9	שמואל בן יצחק אריפול
9	יצחק בן משה עראמה
9	יצחק בן אברהם חיות מפראג
9	מרדכי בן יהודה מכבי (רבי מורדו
9	לוי בן יעקוב אבן חביב (הרלב"ח)
8	יששכר בן נפתלי הכהן (בער) משברשין
8	ישועה בן יוסף הלוי
8	משה בן יצחק ריאטי
8	שלמה בן יצחק לבית הלוי (הזקן)
8	שלמה די רוסי
8	דוד בן שלמה אבן יחייא
8	אלכסנדר הכהן (ר' זיסלן מפרנקפורט)
8	אברהם בן דוד הלוי אבן דאוד
8	שלמה בן אברהם אבן אדרת (הרשב"א)
8	צבי בן יצחק יעקוב באכטינש
8	אברהם בן חנניה יגל (גאליקו)
8	בנימין בן יונה מטודלה
8	שמואל הלוי בן יוסף אבן נגרילה
8	יוסף שלמה דלמדיגו רופא (יש"ר קאנדיה)
8	יצחק בן אברהם עקריש (מלקט)
8	סעדיה בן יוסף בכור שור
7	נתן בן יחיאל מרומי
7	עובדיה בן אברהם ירא מברטנורא
7	יוסף בן שלמה טאיטצאק
7	יוהנס הברמן
7	שלמה בן משה הלוי אלקבץ
7	שמואל בן אברהם לניאדו
7	אהרון מפיסארו
7	אברהם מנחם בן יעקוב הכהן רפורט
7	תנחומא בר אבא (מיוחס לו)
7	שמעון בן יצחק הלוי אושנבורג
7	דוד בן מנשה דרשן
7	דוד בן ציון בן אברהם ממודינא
7	יוסף בן דוד אבן יחיאל הספרדי
7	יוסף בן גוריון (פסבדונים)
7	יוסף בן דוד אבן לב (מהריב"ל)

7	שמואל בן משה די מדינה (מהרשד"ם
7	רפאל בן גבריאל נורצי
7	שמואל בן יצחק די אוזידה
7	משה בן מרדכי גאלנטי (רמ"ג)
7	יצחק בן ראובן אלברגלוני
7	יצחק בן שמשון כ"ץ
7	יצחק בן אבא מארי ממארסיליאה (בעל העיטור)
7	מאיר בן גדליה (מהר"ם לובלין)
7	מאיר בן יצחק עראמה
7	מנחם בן בנימין מרקנאטי הבבלי
7	ישעיה בן אליה דטראני
6	מכיר בן יצחק שר חסד
6	ישמעאל בן אלישע התנא (מיוחס לו)
6	מנחם עזריה בן יהודה די לונזאנו
6	יעקוב ברוך בן יהודה לאנדא
6	יעקוב בן שמואל בונם קופלאמן מבריסק
6	יצחק בן שמואל הלוי
6	משה בן יוסף מטרני (המב"ט)
6	משה בן יצחק אבן אלאשקר
6	משה בן יעקוב אלבילדה
6	נפתלי הירש בן לא"א שר איש אלטשולר
6	משה מרדכי בן שמואל מרגליות
6	משה בן יששכר הלוי שערטל
6	שלמה בן אברהם כהן (מהרש"ך)
6	יוסף אוטולינגי
6	יוסף אלבו
6	יוסף בן אברהם הכהן מקורפו
6	זלמן מסט גואר
6	גאוני בבל
6	שמשון בן אברהם משאנץ
6	בנימין אהרון בן אברהם מסאלניק
6	אשר בן יוסף
6	אלישע בן גבריאל גאליקו
6	אברהם בן משה בן מימון
6	אליהו אבן חיים(הראנ"ח)
6	אלדד הדני
6	אברהם בן יהודה ליב סארוואל
6	יואל אבן שועיב
6	חזקיה בן מנוח
6	יהודה בן שאול אבן תיבון(מיוחס לו)
6	שלמה בן יהושע אלטשול
5	שלמה בן יהודה אבן וירגא
5	משה בן אברהם פישל שעדיל
5	שלמה בן לחמיש אלעמי
5	שם טוב בן יוסף אבן פאלקירה
5	שם טוב בן יוסף אבן שם טוב
5	יהודה בן יצחק הלוי אבן שבתאי
5	דוד בן שלמה וויטאל
5	וידאל בן שלמה בנבנשת
5	נתן נטע בן שלמה שפירא
5	עקיבא בן יוסף (רבי עקיבא)
5	נפתלי הרץ בן אליעזר טריווש
5	שמעון אשכנזי הדרשן מפרנקפורט
5	אברהם בן שלמה עקרא (מלקט)
5	אליהו בן משה לואנץ (בעל שם)
5	אברהם בן יצחק הבדרשי
5	בנימין בן מאיר הלוי אשכנזי
5	אברהם בן יצחק צהלון(הספרדי)
5	ז'אן סינקבר
5	יוסף בן אלחנן היילפרין
5	שמואל בן משה צרפתי
5	שמואל בן אלחנן יעקוב ד'ארקיוולטי
5	יעקוב ארבטי
5	קבוצת רבנים

5	נסים בן יעקוב שהין (מקירואן)
5	משה ניגרין
5	יצחק בן שלמה אבן סהולה
5	יעקוב לומברוזו
5	יצחק בן אליעזר מוורמס
5	יעקוב בן מרדכי פוינטו
5	משה בן חיים בן שם טוב פיזנטי
5	מנחם בן מאיר ציוני
5	מרדכי בן הלל האשכנזי
5	יוסף בן משה מקרעמניץ
4	מאיר בן אברהם אנגיל
4	מנחם בן אהרון אבן זרח
4	מאיר בן שמואל בנבנישתי
4	מנחם מניש בן יצחק חיות
4	משה בן אברהם מת (מפרמישיליה)
4	מרק מריני
4	ירוחם בן משולם מפרובינצאה
4	יששכר בער בן משה פתחיה מקרעמניץ
4	משה יקר אשכנזי
4	משה בן יוסף פיגו
4	משה בן שם טוב די ליאון
4	יעקוב בן יצחק לוצאטו
4	יצחק בן יוסף הכהן
4	יצחק בן משה עליס
4	יצחק בן יוסף קארו
4	יצחק בן נפתלי הכהן מאוסטרא
4	שלמה אבן ריי (אבן מלך)
4	שאוּל בן דוד
4	שלוש שכנא בן יוסף מלובלין
4	שלמה בן אליעזר הלוי
4	פטרס מרטינוס
4	יוסף לועז המדקדק
4	יוסף בן משה הכהן תמרי
4	שם טוב בן יעקוב מלמד (הרופא)
4	שלמה מולכו
4	שמואל בן יצחק הסרדי
4	שם טוב אבן מכיר
4	שלמה בן צמח דוראן
4	קלונימוס בן קלונימוס בן מאיר
4	עקיבא בן יעקוב גינצבורג
4	יוסף בן בנימין סאמיג'ה
4	יוסף בן חלפתא (מיוחס לו)
4	יום טוב ליפמן מילהויזן
4	ברוך בן משה בן ברוך הלוי
4	ברוך עוזיאל בן ברוך חזקיטו
4	ברוך בן יוסף (אקסלרוד)
4	ברכיה בן נטרומאי הנקדן
4	אברהם בן חייא הנשיא הספרדי
4	אהרון בן יעקוב הכהן מנרבונה
4	אברהם בן דוד מפוסקיייר
4	אברהם בן שלמה חיים חבר טוב
4	אהרון אברהם בן ברוך הלוי
4	אליעזר בן יצחק (הגדול)
4	אפרים זלמן בן נפתלי הירש שור
4	שרירא גאון
4	שמואל שמעלקי בן חיים שמש מפראג
4	שמואל בן עטר/יצחק ליאון
4	שמואל בן פנחס כץ (מקשן)
4	זרחיה היווני (מיוחס לו)
4	יהודה אריה בן יוסף מוסקאטו
4	יצחק בן מרדכי גרשון טריוס
3	חיים חזן בן יצחק ליפשיץ
3	טוביה בן אליעזר הגדול
3	יאשיהו בן יוסף פינטו

3	יהודה בן אברהם זארוק
3	יהודה בן דוד כ"ץ אשכנזי מבודין
3	יהודה בן שמואל בן בלעם הספרדי
3	יהודה בן זברה
3	יהודה בן משה גדליה
3	יהודה בן שלמה כאלאץ
3	יהושוע יעקוב בן אלחנן היילפרון
3	יהושוע אבן שועיב
3	דוד בן שלמה גאנז
3	הירונימוס אביאנוס
3	גרשם בן יהודה (רבנו גרשם מאור הגולה)
3	דוד בן יהודה הכהן מבודון
3	שמעון קירא (מיוחס לו)
3	שמשון בן צדוק
3	שמעון בן שמואל מצרפת
3	שמואל עתיה
3	שמואל גאליקו
3	בון סניור אבן יחיה
3	אשר בן יחיאל (הרא"ש, מיוחס לו)
3	אלעזר בן חנניה בן חזקיה בן גרון
3	אהרון אבן חיים בן אברהם מפס
3	אברהם ששון
3	אברהם בן יעקוב סבע
3	אברהם בן יצחק הלוי תמך
3	אברהם בן יצחק לניאדו
3	אברהם בן שמואל זכות
3	אברהם בן משה אשכנזי היילפרין
3	אברהם בן מרדכי גאלאנטי
3	אברהם חייא בן משה די בוטון
3	אבו אלוליד מחמוד אבן רשאד
3	אלחנן בן אברהם העלין
3	אייזופטיס
3	אליהו בן אלקאנה קפסאלי
3	בנימין בן יהודה מן הענווים
3	גיומו פראנסי
3	אליעזר בן יעקוב בלין אשכנזי
3	יהודה בר אלעאי (מיוחס לו)
3	יוחנן בן אהרון לוריא
3	יוחנן בן יוסף טריוואס
3	שמואל בן משה וינטורוצו
3	שמואל בן יעקוב בנבנישתי
3	יוסף בן נפתלי הירץ טריוויש
3	יעקוב בן אברהם שלמא דרשן שינגא
3	יחיאל בן יקותיאל עניו הרופא
3	פרץ בן יצחק גירונדי (מיוחס לו)
3	שלום בן אברהם
3	שבתאי בן יצחק סופר מפארמישלא
3	נתן בן יצחק שטרנבורג
3	עובדיה בן זכריה המון מברטנורה
3	עמנואל טרמיליוס
3	נפתלי הירץ בן מנחם מלמברג
3	יצחק בן שלמה אבן גבאי
3	יצחק בן שלמה יעבץ
3	יצחק בן שמואל עונקיניירא
3	יצחק בן משה אבן ארויו
3	יצחק בן משה לוי (פרופיאט דוראן)
3	יצחק בן נוח כץ שפירא
3	יעקוב בן משה בירב
3	יעקוב בן יצחק מצויזמר
3	יעקוב דיליישקאש (מאלזס)
3	יעקוב יעקל סופר בן משה חייט
3	יצחק אבוהב (הזקן)
3	משה בן יהודה אבן מכיר
3	משה בן יום טוב מלונדריש

3	משה בן שם טוב אבן חביב
3	משה בן יחיאל הכהן פורטו
3	ישראל בן יוסף הכהן
3	ישראל בן משה
3	יצחק יהושוע בן עימנואל די לאטא
3	ישעיהו בן מאיר מבומסלא (ישעיה הסופר)
3	יששכר בן מרדכי אבן שושן המערבי
3	משה אלפאלאס
3	יעקוב בן חיים אבן אדונייהו מתוניס
3	משה בן אהרון מוראפטשיק מפיזנץ
3	מכאל חיים בן אליהו אבן חיים
3	מנחם ממרשבורג(ממירזבורג)(מנחם המעילי)
3	מאיר בן ברוך מרוטנבורג (מהר"ם)
3	מנוח הנדל בן שמריה
3	מרדכי בן יצחק הכהן אשכנזי
3	אברהם חיים בן נפתלי הירש שור
3	נתן בן יוסף אוטולינגי
2	מאיר בן אליקים
2	מאיר בן יצחק אלדבי
2	מנחם בן יעקוב הלוי
2	מאיר בן שם טוב מלמד
2	מלכיאל חזקיה בן אברהם
2	מרדכי בן יעקב מטפליץ
2	משה בן זכריה כץ מקורפו
2	מנחם ציון פורטא כהן רפא
2	מנחם מנדל בן יצחק מטקטין
2	יצחק ליאון בן אליעזר אבן צור
2	ישעיה בן אליעזר חיים ניצה מנורצי
2	ישעיה דיטרני הזקן(רי"ד)
2	לוי קוזי (קוזין)
2	ישראל בן יוסף אלנקוה
2	יששכר בער בן ישראל ליעזר פרנס
2	לודביקו קאריטו (לפנים טודרוס הכהן)
2	יצחק בן יוסף מקורביל (בעל החוטם)
2	יצחק בן יהושוע בן אברהם הרופא
2	יצחק בן חיים אבן אלפואל
2	יצחק בן יוסף בן ישראל (יצחק ישראלי)
2	משה בן יעקוב אבן עזרא
2	משה בן יעקוב מקוצי
2	נחשון בן צדוק הכהן (נחשון בארץ שנער)
2	משה רומי
2	משולם בן יצחק סלם
2	מתיתיה (דברי מתיתיה מן השביה)
2	מתיתיה היצהרי
2	משה בן יצחק מפיזנץ
2	יצחק בן מרדכי פינצי
2	יצחק בן יעקוב קאנפאנטון
2	יצחק בן משה ביגה
2	יצחק בן שמואל אלחכים
2	יצחק בר ששת ברפת (ריב"ש)
2	נפתלי בן שמשון שפירא
2	עזרא בן שלמה מגירונה
2	עזריה בן משה די רוסי
2	עמנואל בן שלמה הרומי
2	פאולוס באגיוס
2	פול ווינדר
2	סעדיה בן אהרון חלוואנה
2	נתן פייטל בן שמואל פייבוש תאומים
2	נתן הבבלי
2	משה בן לוי נג'ארה
2	קבוצת רבנים
2	שלמה בן אברהם מאורבינו
2	שלום בן שמריה הספרדי
2	שאוּל בן משה הכהן אשכנזי

2	שבתאי בן עקיבא הלוי הורוביץ מפראג
2	רבני איטליה
2	פתחיה בן יעקוב מרגנשבורג
2	פילפוס דאקיאן (אקוינוס?)
2	פסח צבי הירש בן משה הכהן
2	יעקוב בן אלייקים היילפרון
2	יחיאל בן ישראל לוריא האשכנזי
2	יעקוב בן דוד מרקיראה הרופא
2	יעקוב בן יוזיפא שורזינא כץ
2	יעקוב בן יצחק הכהן שפירא
2	יוספוס פלאביוס
2	יוסף בן יצחק אבן עזרא
2	יוסף בן יצחק הלוי מליטא
2	יוסף בן יצחק קמחי
2	יוסף בן משה מיטראני (מהר"ט)
2	יוסף בן שלמה אבן וירגא
2	יוסף בן שלמה קולון (מהר"ק)
2	יוסף בן שם טוב אבן שם טוב
2	יוסף בן שמעון פארדו
2	שמואל בן מצליח ארלי
2	שמואל בן יצחק אלגאזי
2	שמואל בן יצחק חיון
2	שלמה בן שם טוב עתיה
2	שלמה יהושוע אשכנזי
2	שם טוב בן אברהם אבן גאון
2	שמואל אלמושנינו
2	שמואל בן יעקוב חאג'ז
2	שמואל בן אליעזר מאפטא פרוסטיץ
2	שמואל בן יהודה אבן תיבון(מיוחס לו)
2	שמואל בן יהודה וולירו הרופא
2	שמואל בן יוסף הכהן
2	שמואל בן יוסף יוסקה מלובלין
2	יוהנס דרוסיוס
2	יום טוב בן אברהם (הריטב"א)
2	יום טוב בן משה צהלון (מהריט"ץ)
2	יונה בן ישראל מרגנשבורג (האשכנזי)
2	יוסף בן אברהם אבן חיון
2	יוסף בן אליה הכהן מזסלב
2	יוסף בן חנן האזובי
2	חיים בן בצלאל מפרידברג
2	חונין בן יצחק הנוצרי הערבי
2	חיים בן יעקוב עובדיה בושאל
2	חסדאי אבן שפרוט
2	טוביה בן אברהם הלוי
2	יהודה
2	יהודה בן ישראל מרגנשבורג
2	יהודה בן משה נפתלי ליברץ
2	יהודה בן משה סאלטארו מפאנו
2	יהודה בן שמואל לירמה הספרדי
2	יהודה ליב בן עובדיה איילינבורג
2	יהודה ליב סארוואל
2	בנימין בן אברהם הרופא עניו
2	בנימין בן עמנואל מוסאפייה
2	ברוך בן דוד מגניזין
2	גדליה בן דוד אבן יחיה
2	דוד בן אברהם עראמה
2	דוד בן יוסף אבודרהם
2	דוד בן יוסף אבן יחיה
2	ועד ק"ק מנטובה
2	זארק ברפת
2	זרחיה בן יצחק הלוי (רז"ה)
2	גדליה בן יוסף אבן יחיא
2	גדליה בן שלמה ליפשיץ
2	שמואל בן סעדיה אבן מוטוט

2	יואל בן שמואל סירקיס
2	יוהן יצחק הלוי
2	תומס ארפיניוס
2	שמעון בן יהודה לוי גינצבורג
2	שמואל בן פרחיה הכהן
2	אליעזר מילי
2	אליעזר בן יצחק ראיטי
2	אליהו בן בנימין הלוי
2	אברהם בן מאיר די בלמש
2	אברהם בן נסים חיון
2	אברהם אבן עזוז המכונה בורגיל
2	אברהם אשכנזי אפוטקר
2	אברהם בן אליה הכהן
2	אברהם בן אפרים נידרלנד (הסופר)
2	אברהם בן גדליה בן אשר
2	אברהם בן יהודה חזן מקרמניץ
2	אברהם בן יום טוב ירושלמי
2	אברהם בן יצחק שלום
2	אברהם נחמיאס הרופא מפורטוגל
2	אורי בן שמעון מביאלה
2	אהרון בן ברוך לוי הברצלוני(מיוחס לו)
2	אהרון בן יוסף הלוי מברצלונה (הרא"ה)
2	אהרון ברכיה בן משה ממודינא
2	אליקים בן גדליה גוטשלק מרוטנבורג
2	ארנולד מווילובנה
2	אריסטו
2	אשר בן אברהם קרשקש
2	יוהן ברונר
2	יעקוב בן משה הלוי(מולין סגל)(מהר"ל)
2	יעקוב בן שלמה מאטאלון
2	יעקוב בן ישראל הלוי
2	יעקוב בן מאיר (רבנו תם בעל התוספות)
2	יצחק המכונה רבי איזיק שטיין
2	תם (יעקוב) בן דוד אבן יחיא
1	מרטינוס מרטינס
1	משה בן יהודה נגרי
1	משה בן יוסף וינטורה מטיבולי
1	משה בן יצחק הלוי מיניץ
1	משה בן מרדכי ברונשוויק מקרקוב
1	משה בן נוח יצחק ליפשיץ
1	משה בן נתנאל נתן
1	משה בן שמואל מדינה
1	מתתיהו דלקרואט
1	נוח בן פסח מפניסק
1	ניקולא יוחנן פרידריך
1	נסים בן אבא מארי חלפן
1	נפתלי בן דוד זכריה
1	נפתלי בן יואל שוורץ
1	נפתלי בן יוסף אשכנזי
1	נתן בן יצחק הבבלי
1	נתן בן יצחק שפירא
1	נתן ידידיה בן אליעזר מאורביטו
1	סעדיה בן אברהם לונגו
1	עובדיה בן דוד
1	עזרא בן יוסף ויזינו
1	עזרא בן יצחק מפאנו
1	עזריה בן אפרים פיג'ו
1	עזריה בן שמעון זוסקינד
1	עמנואל בן יקותיאל בנונטו
1	עמנואל בן מנחם ספרדי
1	פורטיוס הורזנטיוס
1	פנחס בן ראובן נעים
1	פראנדו די רוחס
1	פרנצ'סקוס רפלנגיוס

1	פרנצסקו דונטי
1	פרץ מקורביל
1	צבי הירש בן מרדכי טופליץ
1	צדקיהו בן אברהם הרופא עניו
1	קהילת ונציה
1	קהילת מנטובה
1	קהילת קוניאן
1	קהל מנופיראטו
1	קלונימוס בן דוד לבית קלונימוס
1	ראובן בן אושקי הכהן
1	ראובן דוד טעביל בן יחזקאל טראפ
1	רבינו בן אליהו
1	רבני ונציה
1	רבני מנטובה
1	רבני מרוקו
1	רלף בינס
1	רפאל בן שמשון ציודאל
1	שינדלר ולנטינוס
1	שלמה
1	שלמה בן אברהם אלגאזי
1	שלמה בן אברהם לוצאטו
1	שלמה בן אברהם פניאל
1	שלמה בן אליהו שרביט זהב
1	שלמה בן אליקים פינצי מרויגו
1	שלמה בן יצחק ממאריני
1	שלמה בן יצחק משיש
1	שלמה בן מזל טוב שרביט זהב
1	שלמה בן מרדכי ממזריטש
1	שלמה בן צמח דוראן (נין התשב"ץ)
1	שלמה בן שמעון בן צמח דוראן
1	שלמה ברוך
1	שלמה די נורצי
1	שלמה זלמן בן יעקב מפוזנא
1	שלמה חזן מאנקונה
1	שלמה חי סרוול
1	שלמה שליעמל בן חיים מינסטרל מד
1	שלמה שמעיה בן נסים ספוראנו
1	שם טוב אבן שם טוב
1	שם טוב בן יצחק אבן שפרוט
1	שם טוב בן יצחק ארדוטיל
1	שמואל אבן סירליין
1	שמואל בן אברהם אבוהב
1	שמואל בן אברהם אלבלנסי/משה אבן
1	שמואל בן אברהם לוי
1	שמואל בן יעקוב חאגיז
1	שמואל בן משה קלעי
1	שמואל בן שלמה טאיטצאק
1	שמואל בן בנימין אבן דייסוס
1	שמואל בן חביב די ווידאש
1	שמואל יהודה בן מאיר קאצנלבוגן
1	שמואל יחייא
1	שמואל מבוברוק (לפי צונץ)
1	שמואל מילדולה
1	שמואל מסקאנדינו
1	שמואל צרצה ש"ץ (אבן סנה)
1	שמחה בן גרשון רפא מפורטו (רפפו
1	שמחה לוצטו
1	שמעון בן משולם זלמן אורבך
1	שמעיה בן משה די מדינה
1	שמשון
1	שמשון בן יצחק מקינון (רש"ק)
1	שמשון בן שמואל (ירושלמי)
1	שמשון מוני
1	שניאור בן יעקוב פלקון

1	תאגיד מנטובה
1	תאגיד קהילות מנטובה
1	תאגיד רבני איטליה
1	תאודור אברטי (EBERTI)
1	תומס הולנד
1	תומס ומגמת'ורפ
1	יעקוב בן משה יוזביל הלוי
1	יעקוב בן שמואל חאגיז
1	יעקוב בן שמעון מטומשוב
1	יעקוב יקל בן בנימין אהרון
1	יעקוב ישראל בן רפאל פינצי/יצחק
1	יעקוב די אלבה
1	אברהם קלויזנר
1	אהרון
1	אהרון אבו אלדערי בן גרשון אבו
1	אהרון אביוב
1	אהרון בן אליעזר (סגי נהור)
1	אברהם בן ישראל יחיאל רפפורט
1	אביגדור בן משה איצמוניש (אביגד
1	אביגדור קרא
1	אברהם אבינו (מיוחס לו)
1	אברהם בן אלכסנדר
1	אברהם בן דוד
1	אברהם בן דוד פורטליאונה (שער א
1	אברהם בן יהודה אלמליך
1	אברהם בן יהודה הלוי מינץ
1	אברהם בן יחיאל הכהן פורטו
1	אברהם בן יצחק אלוף מסראן
1	אברהם בן יצחק הלוי אבן מיגאש)
1	אברהם בן יצחק חיות
1	אברהם בן מרדכי פאריצול
1	אברהם בן משה שעדל
1	אברהם בן משולם מאנילו
1	אברהם בן נתן הי יהרי
1	אברהם בן שלמה טריוויש
1	אברהם בן שמעון היידא (לעמבורגר
1	אברהם די פושינקא
1	אברהם הלוי ברוכים
1	אהרון בן יוסף הרופא (הראשון)ה
1	אהרון בן יוסף ששון (מסלוניקי)
1	אהרון בן משה בן אשר
1	אהרון זליג בן משה
1	אהרון שמואל בן משה שלום מקרעמג
1	אוסולד אמרוס (שרקנפוקס) FUCHS
1	אחאי דה סאבא
1	אלחנן בן בצלאל אורי ליפמן חפץ
1	אליה הוטר
1	אליהו בן יוסף
1	אליהו בן משה גאלינה
1	אליהו בן משה דלמדיגו מקאנדיה
1	אליעזר בן נסים אבן שנגי
1	אליעזר בן נתן (ראב"ן)
1	אליעזר בן שמואל ממיץ (הרא"ם)
1	אליקום בן משה הלוי
1	אליקים בן נפתלי
1	אלסטדיוס
1	אלעזר בן משה אזכרי
1	אלקנה בן גדור(קנה בן קנה)
1	אנדריאס ז'נס-או אנדרה ז'אן
1	אנונימי
1	אניוס דה ויטרבו
1	אפרים בן יוסף יאברובר (יוסף הע
1	אפרים מפאנו (מלקט)
1	אריסטיאס

1	אשטרוק רימוך (המומר)
1	אשר אנשיל בן יוסף מרדיק
1	אשתורי בן משה הפרחי
1	בנימין בן אברהם מוטל (מלקט)
1	בנימין בן יחיאל הלוי
1	בנימין זאב בן מתתיהו
1	בצלאל בן אברהם האשכנזי
1	ברוך אנגיל
1	ברוך בן יצחק בן יעיש
1	ברוך בן שמואל ממגנצא
1	דוד בן אברהם פרוביניציאלו
1	דוד בן אהרון מאצא מקורפו
1	דוד בן יהודה
1	דוד בן יהודה (מסיר ליאון מאנקו
1	דוד בן יעקוב הכהן (מאובן)
1	דוד בן יעקוב הכהן
1	דוד בן יעקוב משעברשין
1	דוד בן יצחק די פומוס - הרופא
1	דוד בן יצחק הכהן די לארה
1	דוד בן שלמה אבן זמרא (רדב"ז)
1	דוד בן שלמה אבן יחיא
1	גורי האר"י
1	גי מישל
1	גים פוסטל
1	גרשון בן אליעזר
1	גרשון בן ישראל קציגין
1	גרשם בן שלמה
1	דוד אבן הין (מלקט)
1	דוד בן אברהם בר דוד שמריה
1	האחים הטהורים
1	וידאל יום טוב די טולושה
1	וילהלם שיקארד
1	ועד המדינה מנטובה
1	ועד ק"ק פראג
1	זכריה בן יהושוע סרוק
1	זלמן בן יואל רוניקיל
1	זרח בן נתן מטרוקי (הקראי)
1	חבורת זריזים שבק"ק אסטי
1	חבורת קדושים ק"ק פוזנא
1	חברה קדושה שומרים לבוקר אשכנזי
1	חזקיה בן יצחק פואה
1	חיים בן יהודה אלפואל
1	חיים בן מאיר אבן גבאי
1	חיים פיבל בן זכריה
1	חיים ראשפיץ
1	חנוך בן אברהם
1	חנניה אליקים בן עשאל רפאל ריאי
1	חסדאי בן אברהם אבן קרקש
1	ידידיה בן משה גאלאנטי
1	יהודה אהרון משה בן אברהם חנוך
1	יהודה בן אברהם מפוזנא
1	יהודה בן אליעזר מינג'מאיר בן י
1	יהודה בן אליעזר צלבי פוקי (הקראי)
1	יהודה בן ברזילי אלברצלוני
1	יהודה בן יעקוב חייט
1	יהודה בן יצחק הלוי מפרנקפורט
1	יהודה בן שמואל
1	יהודה בן משה ויגה
1	יהודה בן שמואל עוזיאל
1	יהודה זעליגמאן בן משה שמעון הל
1	יהודה חייט
1	יהודה לב בן מאיר חנהל"ש
1	יהודה לב בן משה אהרון שמואל מק
1	יהודה ליב בן דוד פיסק

1	יהודה מאניאן
1	יהודה נתן פרובינציאל
1	יהודה שבתאי הלוי
1	יהושוע אברהם בן שמחה קאלימאני
1	יוהן ליינה
1	יוחנן בוקסטורף הבן
1	יוחנן יהודה אלטראני
1	יוליאני שלום בן שמואל קאזיס
1	יונה איזק
1	יונה בן יוסף
1	יוסף אבן כספי
1	יוסף בן אליעזר חלפן מאיזנה
1	יוסף בן חייא סגי נהור (מיוחס לו)
1	יוסף בן חיים
1	יוסף בן חיים צרפתי
1	יוסף בן יהודה חמיץ הרופא
1	יוסף בן יהושוע הכהן
1	יוסף בן יעקוב אבן צדיק
1	יוסף בן יששכר מפראג
1	יוסף בן מרדכי גרשון כ"ץ מקרקוב
1	יוסף בן מתתיהו דלקרוט
1	יוסף בן שלום גאליינו (המלקט)
1	יוסף בן שלמה אבן יחיה
1	יוסף בן שלמה סופר
1	יוסף בן שם טוב בן ישועה חי
1	יוסף בן שמואל אבן ריי
1	יוסף בן שמואל נשיא
1	יוסף בן שניאור הכהן
1	יוסף בן ששת בן לטימי
1	יוסף ידידיה בן בנימין יקותיאל
1	יוסף יוזפא בן יהושוע פאלק כ"ץ
1	יוסף מרוקה
1	יוסף סאגיש
1	יוסף פרנשיס
1	יחיאל
1	יחיאל בן אשר
1	יחיאל בן משולם מוורניק
1	יחיאל מילי
1	יעקוב בן אברהם הצדיק (יוסטוס)
1	יעקוב בן אברהם פאן כ"ץ
1	יעקוב בן דוד פרובינציאלו
1	יעקוב בן יוסף קיצינגן
1	יעקוב בן יצחק האשכנזי מיאנוואה
1	יעקוב בן יואב אליהו מפאנו
1	יעקוב בן יצחק הלוי פינצי
1	יעקוב בן יצחק לוי פולק (האחרון
1	יצחק בן שמואל
1	יצחק בן רפאל פינצי
1	יצחק בן משה קצננלבוגן
1	יצחק בן שלמה אשכנזי
1	יצחק בן שלמה הכהן מקושטא
1	יצחק ומאיר עראמה
1	יצחק חיים כהן מהחזנים
1	משה בן יצחק (בוינאק) בוטריל
1	יעקוב קניזל
1	יעקוב בן יקותיאל קאפמן
1	יצחק איזיק בן דוד שיק
1	יצחק בן אברהם אבן לטיף
1	יצחק בן אברהם ממודינא
1	יצחק בן אברהם סגל האשכנזי
1	יצחק בן אליהו שני
1	יצחק בן וורדימס מפואה
1	יצחק בן חיים (יצחק חסד) מיוחס
1	יצחק בן יודא הלוי

1	יצחק בן יעקוב יוסף הלוי
1	יצחק בן יעקוב עובדיה
1	יצחק פאסי בן אברהם עוזיאל
1	יצחק פערליש (לא ברור מי המחבר)
1	יקותיאל הנקרא זלמן בן משה שליט
1	ישמעאל הכהן טנוגי
1	ישעיה בן חיים מרקש מקרקוב
1	ישעיה מנחם בן יצחק
1	ישעיהו בן אברהם הלוי איש הורוביץ
1	ישראל די קוריאל
1	ישראל שמואל בן שלמה רופא קלפרא
1	לוקס אוזיאנדר
1	ליברמן בן יוסף שוחט
1	מאייר_ (ג'ורג'וס)
1	מאיר בן אפרים מפדובה
1	מאיר בן יחיאל (מאיר הקדוש)
1	מאיר בן יצחק קצנלנבוגן(מהר"ם פדובה)
1	מאיר בן שמואל משערבעשין
1	מאיר הכהן מרוטנבורג
1	מאריו קלאסיו
1	מונטלבו (מעבד)
1	מישל דה נוטרדם (נוסטרדמוס)
1	מנחם בן אברהם המאירי (בונאפוס
1	מנחם בן משה אגוזי
1	מנחם בן משה הבבלי (החברוני)
1	מנחם בן משה רבא
1	מנחם בן משה תמר
1	מנשה בן יוסף בן ישראל
1	מרדכי בן אברהם אשכנזי מלובלין
1	מרדכי בן אברהם טיוולי
1	מרדכי בן אברהם יפה בראש קבוצת
1	מרדכי בן אליעזר יונה מלבוב
1	מרדכי בן יהודה דאטו
1	מרדכי בן יונתן גלאנטי
1	מרדכי בן יחיאל לוריא
1	מרדכי בן יחיאל מרקיל
1	מרדכי בן יקותיאל
1	מרדכי בן שבתי
1	מרדכי פינצי
1	משה אבן מוסא
1	משה אלבילדה (הראשון)
1	משה בן אברהם פרנקטה-הררי
1	משה בן אברהם קטאלאנו
1	משה בן אליהו גאלינה
1	משה בן בצלאל
1	משה בן גדעון אבודיאנט
1	משה בן זבולון
1	אליעזר היילפרין

נספח מס' 2 – קטלוג הספרים

- א. חמש דוגמאות לרשימות מלאות עמ' 261
- ב. רשימת היצירות במאגר ע"פ שם היצירות בסדר אנקלופדיסטי עמ' 266

הנספח קיים רק בעותק המודפס

Appendix is on hard copy only

רשימה ביבליוגרפית.

- אבידע יהודה, "ספר משנה תורה להרמב"ם כספר לימוד, 'לתלמידים ולמלמדים' סדרה ראשונה: נוסח איטליה", ארשת, ג', תשכ"א, עמ' 31-49.
- אביב יוסף, "כתבי האר" באיטליה עד שנת ש"פ", עלי ספר, י"א, עמ' 91-134.
- אביצור שמואל, לתולדות תעשיית אריגי הצמר בשאלוניקי, ספונות, 12 (ספר יוון ב'), תשל"א-תשל"ח, עמ' קמ"ז-קס"ח.
- אבישור יצחק, "הספרות העממית של יהודי בבל", פעמים, 3 (סתו תש"ם), 1979, עמ' 83-90.
- אבן כליפא דוד, "תולדות חיי רבנו", יכין ובוועז, מכון הכתב, ירושלים, תשנ"ב-תשנ"ה.
- אבנארי חנוך, "מנגינות קדומות לפזמונים ספרדיים במאה הט"ז", אוצר יהודי ספרד, ספר ג', ירושלים, תש"ך, עמ' 149-153.
- אבנארי חנוך, "הלחנים בקובץ שירים מיוון מסידורו של שלמה מבורך, שנת שט"ו", ספונות י"ג, תשל"א-תשל"ח, עמ' קצ"ז-ר"ג.
- אברהם בן יצחק הלוי אבן מיגאש, כבוד אלוהים, קושטא, ש"ו.
- אברהם יצחק אלוף מסראן, ספר הגלות והפדות, מנטובה.
- אברהם בן דוד משער אריה (פורטוליאונה), שלטי הגיבורים, מנטובה, שע"ב.
- אברהם בן יהודה אלמליך, ליקוטי שכחה ופאה, אברהם אושקי, פרה, ש"ו.
- אברהם בן יהודה חזן, חיבורי לקט, צבי בן קלונימוס יפה, לובלין שע"א.
- אברהם בן שלמה, "דבר המביא לבית הדפוס", דרכי הגמרא, טומאשו רופינילו, מנטובה, ש"ג.
- אברהם בן שלמה טריווש הצרפתי, ברכת אברהם, ונציה, ש"ב, דף נ"ה.
- אברהם מנחם הכהן רפא מפורט, מנחה בלולה על התורה, וירונה, ש"ד.
- אברמסון שרגא, "דברי פתיחה", דרשות על התורה לר' יהושוע אבן שועיב, מקור, ירושלים, תשכ"ט, עמ' 5-51.
- אברמסון שרגא, "חמישה שערים מן ספר מיקח וממכר לרב האיי גאון", ספר היובל ליוסף דוב סולוביץ'יק, ירושלים ניו יורק, עמ' תתק"י"ג-תתק"י"ז.
- אברמסון שרגא, "נספח לאגרת התשובה", תגים, ג-ד, תשל"ב, עמ' 13-15.
- אברמסקי מנחם עזרא, "התוספתא בדפוס", קרית ספר, כ"ט, תשי"ד, עמ' 149-161.
- אדרי יהודה, שולחן ערוך המבואר, חברת אהבת שלום, ירושלים, תשמ"ו.
- אוצר ישראל אנציקלופדיה לכל מקצועות תורת ישראל, פרדס, ניו-יורק, תשי"ב.
- אורבך אפרים אלימלך, בעלי התוספות תולדותיהם, חיבוריהם, שיטתם, מוסד ביאליק, ירושלים, תש"מ.
- אורבך אפרים אלימלך, "ספרות יהודי המזרח", מחקרים במדעי היהדות, מאגנס, ירושלים, עמ' 303.
- אורבך אפרים אלימלך, "על ספר הטורים לר' יעקב בר אשר", מחקרים במדעי היהדות, מאגנס, ירושלים, תשנ"ח, עמ' 353-365.
- אוקון יעל, "היחס בין כתובי יד לספרים בספרייתו של אי"ש ג"ר", אסופות, י"א, תשנ"ז, עמ' רס"ז-רפ"א.
- אורמן גוסטב יעקב, "הבראיקה של המאה ה-16 בקצת מספריות איטליה", קרית ספר, ס"א, תשמ"ו, עמ' 925-928.

אורפלי משה, "ראב"ע והפולמוס היהודי-נוצרי", מחקרים ביצירתו של אברהם אבן עזרא, ת"א, תשנ"ב, עמ' 193-205.

אורפלי (לוי) משה, משומדים בספרד הנוצרית, במאות י"ד-ט"ו ויחסם ליהודים וליהדות בספרות ובמעשה, עבודה לתואר מוסמך, הר אילן, רמת גן, תשל"ו, עמ' 90.

אזולאי חיים יוסף דוד, מערכת גדולים, מערכת ספרים, בעריכת יצחק אייזיק בן יעקב, וינה 1864. אטינגר שמואל, עיונים בתולדות היהודים בעת החדשה, מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל ומוסד ביאליק, ירושלים, 1994.

אטינגר שמואל, "מבוא", פנקס וועד ארבע ארצות, מוסד ביאליק ירושלים תש"ן, חלק א'. אטינגר שמואל, היסטוריה והיסטוריונים, מרכז זלמן שז"ר/מוסד ביאליק, ירושלים, תשנ"ב, עמ' 74. אידל משה, "ר' יהודה חליוה וחיבורו - ספר צפנת פענח", שלם, ספר רביעי, יד בן צבי, ירושלים, תשמ"ד, עמ' 119-141.

אידל משה, ר' מנחם רקנאטי המקובל, שוקן, ת"א, 1998.

אידל משה, "הפירוש המאגי והתיאורי של המוסיקה בטקסטים יהודיים מתקופת הרנסנס ועד החסידות", יובל, כרך ד', תשמ"ב, עמ' ל"ה-ס"ג.

אידל משה, "הגירוש בין טראומה ליצירה", תרבות יהדות ספרד, ספר הקונגרס, מכללת לוינסקי, ת"א תשנ"ד.

אידל משה, "על משמרות ומשיחיות בירושלים במאות הט"ז-ה"ז", שלם, ה', תשמ"ז, עמ' 83-94.

אידל משה, "סדר הלימוד של ר' יוחנן אלימנר", תרביץ, מ"ח, תשל"ט, עמ' 303-331.

אידל משה, קבלה, היבטים חדשים, שוקן, ירושלים, תשנ"ג, עמ' 12, 23, 155-156, 213-214, 267.

אידלברג שלמה, "המסע לרגשבורג", תרביץ, מ"ב, תשל"ג, עמ' 147-153.

איזנשטאט ישראל טוביה, דעת קדושים, בערמאנן, פטרבורג, תרנ"ח.

איזנשטיין יהודה דוד, אוצר ויכוחים, תשכ"ט.

איזנשטיין יהודה דוד, אוצר מסעות, ת"א, תשכ"ט.

אילן צבי, "גיאוגרפיה של צדיקים", עתמול, ה' (1), 1979, עמ' 12.

איש הורוויץ הלוי צבי, "תולדות ר' יוסף אשכנזי "התנא" מצפת", סינז, ז', ת"ש, עמ' שי"א - ש"ל.

איש הורוויץ הלוי צבי, "העיר בומסלא ורבניה", אוצר החיים, ספר שישי, תרצ"ו, עמ' 17-20.

איש שלום מכאל, "ידיעות על צפת בספריהם של נוסעים נוצרים", ספונות, ספר שביעי, ירושלים, תשכ"ג, עמ' ר"א-ר"ט.

אלבוים יעקב, זרמים ומגמות בספרות המחשבה והמוסר באשכנז ובפולין, ירושלים, תשל"ז.

אלבוים יעקב, "דרשה ודרוש בין מזרח ומערב", פעמים, 1986, 26, עמ' 129-132.

אלבוים יעקב, פתיחות והסתגרות, היצירה הרוחנית-ספרותית בפולין ובארצות אשכנז בשלהי המאה השש-עשרה, מאגנס, תש"ן.

אלבוים יעקב, "רבי אברהם הורוויץ על התשובה", מחקרים בקבלה בפילוסופיה היהודית בספרות המוסר ובהנהגות, מוגשים לישעיה תשבי במלאת לו 75 שנה, מאגנס, ירושלים תשל"ו, עמ' 537-567.

אלבוים יעקב, "השפעות תרבות יהודי ספרד על יהודי אשכנז ופולין במאות הט"ו-ט"ז", תרבות והיסטוריה, משגב ירושלים, תשמ"ז, עמ' 95-121.

אלבוים יעקב, "טוב כף נחת, הדרשה באשכנז ובפולין במאה ה-16 ובראשית המאה ה-17", התרבות העממית, מרכז זלמן שז"ר, ירושלים, תשנ"ו.

אלבוים יעקב, "קשרי תרבות בין יהודי פולין ואשכנז לבין יהודי איטליה במאה ה-16", גלעד, ז' - ח', תשמ"ה, עמ' 11-40.

- אלבויים יעקב, "דוד דרשן מקרקוב וכללים שכלל באגדה ובמדרש", אסופות, 7, תשנ"ג, עמ' רפ"א.
אלבעק שלום, "מבוא", ספר ראב"ן, ורשה תרס"ה.
- אלבעק שלום, "יחסו של רבנו תם לבעיות זמנו", ציון, 19, תשי"ד, עמ' 104-141.
- אלון מנחם, המשפט העברי, מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשל"ג.
- אלוני נחמיה, "מי חיבר את שקל הקודש?", קרית ספר, י"ח, תש"א-תש"ב, עמ' 192-199.
- אלוני נחמיה, "רשימות ספרים עתיקות בוותיקן", ארשת, ד', תשכ"ו, עמ' 213-235.
- אלטמן אלכסנדר, "הערות על התפתחות תורתו הקבלית של ר' מנחם עזריה מפאנו", מחקרים בקבלה בפילוסופיה יהודית ובספרות המוסר וההגות, (במלאת 75 לישעיה תשבי), מאגנס, ירושלים, תשמ"ו, עמ' 241-243.
- אליאור רחל, "המאבק על מעמדה של הקבלה במאה הט"ז", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, א', עמ' 177-190.
- אלידע עוזי, "אסכולת ה'אנל' ותרבות הספר", ספרות והיסטוריה, מרכז זלמן שז"ר לתולדות ישראל, ירושלים, תשנ"ט, עמ' 299-323.
- אליהו דלמיגו, ספר בחינת הדת, מהדורה מדעית עם מבוא הערות ובאור, אוניברסיטת ת"א, 1984.
- אליהו המזרחי, ש"ת אליהו המזרחי, סימן ה', ירושלים תרצ"ח, דף י"ח, ע"א.
- אליעזר מילי, לכל חפץ, דניאל בן קורנליו אידלקינד, ונציה, שי"ב.
- אליצור ראובן, "על הספר 'שתי ידות' לר' מנחם לונזאנו, ונציה שע"ה", קרית ספר, מ"ב, תשכ"ז, עמ' 511.
- אליקים בן נפתלי, ספר טוב שם, ונציה, שס"ו.
- אלכסנדר תמר, "דמותו של האר"י בספור הספרדי יהודי", פעמים, 26, 1986, עמ' 87-90.
- אלמגור דן, "יוסף בן שמואל צרפתי, ביבליוגרפיה מוערת", איטליה, י"ב, תשנ"ו, עמ' נ"ג-ק"ג.
- אלמליח אברהם, "היצירות הספרותיות בסלוניקו", התור, כ"ז, עמ' 9, 8, כ"ח, עמ' 9.
- אלעזר בן שבתאי בלגיד, "הקדמת המביא לבית הדפוס", דברי שלום, זואן די גארה, ונציה, שמ"ו.
- אלפנביין ישראל, "מנהגים של כל השנה מאשכנז לרבנו יצחק מדורא", חורב, כרך ח', חוב' ט"ו-ט"ז, תש"ד, עמ' 129-139.
- אמארייליו אברהם שאול, "חברת תלמוד תורה הגדול בסלוניקו", ספונות, 13, (ספר יוון ג'), תשל"א-תשל"ח, עמ' רעה-רפא.
- אנציקלופדיה עברית, ע"ע ביבליוגרפיה, כרך ח', עמ' 261-270.
- אנקורי צבי, יהדות ויוונונות נוצרית, מפגש ועימות במרוצת הדורות, הקתדרה להיסטוריה ותרבות של יהודי סלוניקי ויוון, אוניברסיטת ת"א, תשמ"ד, עמ' 168-183.
- אסף דוד, "עולם התורה בפולין במאות הט"ז-י"ז", קיום ושבר, יהודי פולין לדורותיהם, מרכז שז"ר, ירושלים, 1997, עמ' 69-113.
- אסף שמחה, ספר החינוך, דביר, ת"א, 1942.
- אסף שמחה, מקורות לתולדות החינוך בישראל, ביאליק, ירושלים, תרצ"ו-תש"ח.
- אסף שמחה, "עם הספר והספר", רשומות, א, אודסה, תרע"ח, עמ' 292-316.
- אסף שמחה, "לפולמוס על הדפסת ספרי הקבלה", סיני, שנה שלישית, כרך חמישי, סיוון תרצ"ט-חשון ת"ש, עמ' שס"א-שס"ח.
- אסף שמחה, "משהו לתולדות מהרש"ל", ספר היובל לכבוד לוי גינצבורג במלאת לו שבעים שנה, האקדמיה האמריקנית למדעי היהדות, ניו יורק תש"ו, עמ' מ"ה, עד ס"ו.

- אסף שמחה, מקורות ומחקרים בתולדות ישראל, ירושלים, תש"ו.
- אסף שמחה, תקופת הגאונים וספרותה, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשט"ו, עמ' קנה-קפ"ד.
- אסף שמחה, "אגרות מצפת", קבץ על יד, ת"ש, סדרה חדשה ספר ג' (ג), חוברת א', עמ' ק"כ-קמ"א.
- אסף שמחה, "הקדמה", מוסר אב, אומנות, תל אביב, תר"ץ.
- אפפעלבוים אבא, ספר תולדות הרב יהודה מוסקאטו, דראהאביטש, תר"ס.
- אפפעל גרשון, תורת המצוות באמונת ישראל, ראובן מס, ירושלים, תש"ן.
- אפרת ישראל, הפילוסופיה העברית העתיקה, הסתכלות במטפיסיקה ובאתיקה, דביר, ת"א, תשכ"ה.
- אפרת ישראל, הפילוסופיה היהודית בימי הביניים, שיטות וסוגיות, דביר, ת"א, תשכ"ה.
- אפרת ישראל, הפילוסופיה היהודית בימי הביניים, מונחים ומושגים, דביר, ת"א, תשכ"ט.
- ארבע מאות שנים לדפוס בא"י, של"ז-תשל"ז, תערוכה, אב אלול תשל"ז, בית הספרים הלאומי, ירושלים, תשל"ז, עמ' 5-12.
- ארונשטיין רפאל, "עזריה מן האדומים", אורלוגן, 1, רפ"א, עמ' 279-281.
- אריאלי נחום, המחשבה היהודית בימי הביניים, המשך או מפנה, סדרת הלל בן חיים, ספריית אלינר, הרשות המשותפת לחינוך יהודי, 1995.
- אריאלי נחום, אוצר הרמב"ם, דביר, ת"א, 1973.
- ארליך ישראל, איטליה, פרקים בתולדות הקהילות היהודיות, מורשת, ת"א, תשל"ד.
- אשכולי אהרון זאב, ספור דוד הראובני, החברה הא"י להיסטוריה ואתנוגרפיה, ירושלים, ת"ש.
- אשר בן אברהם קרשקש, "דברים בשבח הספר", מורה נבוכים, אום, ניו יורק, תש"ו, עמ' 3.
- אשתור אליהו, קורות היהודים בספרד המוסלמית, קרית ספר, ירושלים, 1960-1966.
- באבער שלמה, תולדות אליהו התשבי, ציון, ת"א, תשל"ב.
- בארי טובה, "עולת החודש לרבי ישראל נג'ארה - נושאים ותכנים", אסופות, ד', תש"ן, עמ' שי"א-שכ"ד.
- בובר מרדכי מרטין, בין עם לארצו, ירושלים, תשמ"ה.
- בובר שלמה, אנשי שם, ישראל, תשכ"ח.
- בווארון זבולון, גירושי ספרד ושמד פורטוגל השתקפותם בביאורי רבי אברהם סבע, המכון התורני שליד מכללת ליפשיץ, 1994.
- בויאריין דניאל, "דרכם בקודש, על שיטת לימוד התלמוד בקרב מגורשי ספרד", פעמים, (סתיו תש"ם), 1979, עמ' 73-82.
- בויאריין דניאל, "מחקרים בפרשנות התלמוד של מגורשי ספרד", ספונות, י"ז, תשמ"ג, עמ' 165-185.
- בונפיל ראובן, הרבנות באיטליה בתקופת הרנסנס, מאגנס, ירושלים, תשל"ט, עמ' 123-208.
- בונפיל ראובן, "קווים לדמותם החברתית והרוחנית של יהודי אזור ונציה בראשית המאה הט"ז", ציון, מ"א, תשל"ו, עמ' 68-96.
- בונפיל ראובן, "תורת הנפש והקדושה במשנת רבי עובדיה ספוראנו", אשל באר שבע, א', תשל"ו, עמ' 200-245.
- בונפיל ראובן, "ספריותיהם של יהודי איטליה בין ימי הביניים לעת החדשה", פעמים, 52, תשנ"ב, עמ' 5-15.
- בונפיל ראובן, "ידיעות חדשות לתולדות חייו של מנחם עזריה מפאנו ותקופתו", פרקים בתולדות החברה היהודית בימי הביניים ובעת החדשה, (מוקדשים ליעקב כ"ץ ביובלו 75-), מאגנס, ירושלים, תש"ם, עמ' צ"ח - ק"ז.

- בונפיל ראובן, "מי היה המומר לודוויקו קאריטו?", גלות אחר גולה, מחקרים בתולדות עם ישראל מוגשים לחיים ביינארט, יד בן צבי, ירושלים תשמ"ח 437-442.
- בונפיל ראובן, "מבוא", מאור עיניים, ביאליק, ירושלים, תשנ"א, עמ' 96-119.
- בוקסבוים יוסף, רבי יוסף קולון, תולדותיו וכתביו, ירושלים, תשל"ל, עמ' י"ט-מ"ח.
- בוקסבוים יעקב, פרשיות מהווי יהודי איטליה במאה הט"ז, אוניברסיטת ת"א, ת"א, תשמ"ו.
- בורשטיין דוב, "הקבלה והפילוסופיה הדתית בחידושי אגרות מהרש"א ז"ל", סיני, מ"א, עמ' קע"ב-קפ"ג.
- בורנשטיין לאה, ההנהגה של הקהילה היהודית במזרח הקרוב משלהי המאה ה-ט"ו ועד סוף המאה ה"ח, חיבור לשם קבלת תואר ד"ר, אוניברסיטת בר אילן, תשל"ח.
- בורנשטיין-מקוביצקי לאה, "יהודים פורטוגזים בחצר המלכות בקושטא במאה השש עשרה: דון יוסף נשיא", מליסבון לסלוניקי וקושטא, אוניברסיטת ת"א, ת"א, תשמ"ח, עמ' 72, 73.
- ביבער מנחם מנדל בן אריה ליבוש, מזכרת לגדולי אוסטררהא, ברדיצב, תרס"ז.
- ביטון דוד, מפרש ומהדיר, אזהרות לרבי שלמה אבן גבירול, ניו יורק, תש"ס, עמ' 66.
- בילינסון משה אליעזר, תולדת הרב יוסף שלמה רופא דילמידיגו מקאנדיה, א בעלינסאן, אדעסא, תרכ"ד.
- בית אריה מלאכי, "אוספי כתבי יד עבריים בברית המועצות, אוספי כתבי היד העבריים בלנינגרד וחשיבותם לתולדות הספר העברי", מדעי היהדות, 31, תשל"א, עמ' 33-46.
- בית אריה מלאכי, "תרומת הגניזה בפוסטאט לפליאוגרפיה העברית", פעמים, 41, תש"ן, עמ' 32-41.
- בית אריה מלאכי, אידל משה, "מאמר על קץ האיציטגנינות מאת ר' אברהם זכות", קרית ספר, נ"ד, תש"ס, עמ' 175-183.
- במברג את וואהרמן, Hebraica, ספרים עבריים עתיקים, רשימה מס' 1 ירושלים, תרצ"ד.
- במברגר שמחה הלוי, "ביאור קוהלת לאברהם פאריצול", קובץ על יד סדרה חדשה ספר ב' (י"ב), תרצ"ו, עמ' ב"ו.
- בן יעקב אברהם, יהודי בבל מסוף תקופת הגאונים ועד ימינו, 1038-1960, קרית ספר, ירושלים, 1979.
- בן יעקב יצחק איזיק, אוצר הספרים נדפסים וכתבי יד עד שנת ה'תרכ"ג, ווילנא, תרל"ז-תר"ם.
- בנבסה אסתר ורודריג אהרון, יהודי ספרד בארצות הבלקן, מרכז זלמן שז"ר, ירושלים, 2001.
- בנדיקט בנימין זאב "לתולדות מרכז התורה בפרובנס", תרביץ, כ"ב, תשי"א, עמ' 85-107.
- בנז'מין חיה, "מגילת אסתר מצויירת וקומדיה דל-ארטה", רימונים, שקמונה, ת"א, עמ' 36-40.
- בנטוב חיים, "בתי המדרש בשאלוניקי ובתורקיה", ספונות, יוון, כרך ג', ספר 13, עמ' ל"ט-קצ"ב.
- בני שלמה בן יחיאל לוריא, "הקדמה עשו בניו של המחבר", חכמת שלמה, קרקוב, אהרון בן יצחק מפרוסטיץ, שמ"א.
- בניה מאיר צבי, משה אלמושינו, איש שלוניקי, פועלו ויצירתו, הקתדרה לחקר יהדות שלוניקי ויוון, המכון לחקר התפוצות, אוניברסיטת ת"א, תשנ"ז - 1996.
- בניהו מאיר, "הספדו של רבי שמואל יפה אשכנזי על אביו רבי יצחק יפה", קבץ על יד, שנה מ"ג, תשל"ו, עמ' 435-439.
- בניהו מאיר, "רבי ישראל נג'ארה", אסופות, ד', תש"ן, עמ' ר"ג-רפ"ג.
- בניהו מאיר, "מהיכן בא מנחם הבבלי לחברון?" קרית ספר, כ"ט, תשל"ג-ד, עמ' 173, 174.
- בניהו מאיר, ספרים שנתחברו בבבל וספרים שנעתקו בה, יד הרב נסים, ירושלים, תשנ"ג.
- בניהו מאיר, ספר 'יפה נוף' וספרים ראשונים של 'תיקון סופרים' אסופות, ספר שביעי, ירושלים, תשנ"ג.

- בניהו מאיר, "תשובות לקהילת עאנה לרבי יום טוב צהלון", קובץ על יד, סדרה חדשה ספר ב' (י"ב), תרצ"ו, עמ' ב'ו', קמ"ד.
- בניהו מאיר, "ידיעות על הדפסת ספרים והפצתם באיטליה", סיני, ל"ד, תשרי-אדר תשי"ד, עמ' קנ"ז-ר"ב.
- בניהו מאיר, "דפוסי תורכיה שאינם אלא דפוסי איטליה", סיני, ע"ב תשל"ג, עמ' קס"ג-קפ"ד.
- בניהו מאיר, מבוא, משפטי שמואל, יד הרב נסים, ירושלים, תשמ"ט, עמ' ז-ט"ו.
- בניהו מאיר, הדפוס העברי בקרימונה, מכון בן-צבי ומוסד הרב קוק, ירושלים, תשל"א.
- בניהו מאיר, היחסים שבין יהודי יוון ליהודי איטליה, המכון לחקר התפוצות, ת"א, תש"ם.
- בניהו מאיר, "דרושו של רבי יוסף בן מאיר גארסון", מכאל, 7, תשמ"ב, עמ' מ"ג-ס"א.
- בניהו מאיר, הסכמה ורשות בדפוסי ונציה, מכון בן צבי ומוסד הרב קוק, ירושלים, תשל"א.
- בניהו מאיר, "הפולמוס על הספר מאור עיניים לרבי עזריה מן האדומים", אסופות, ספר חמישי, ירושלים תשנ"א, עמ' ר"ג-רס"ה.
- בניהו מאיר, ולאראס יוסף, "מינוי 'שרי הבריאות' בקרימונה בשנת של"ה והמחלוקת בין הרב אליעזר אשכנזי והרב אברהם מנחם פורטו הכהן", מכאל, א', (תשל"ג), עמ' ע"ח-צ"ה.
- בניהו מאיר, "לתולדות רבי גדליה קורדובר", סיני, ט"ז, תש"ה, עמ' פ"ב-צ'.
- בניהו מאיר, "רבי אברהם אבן מוסא ובנו רבי משה מראשי המדברים בקבלת האר"י בצפון אפריקה, מכאל, ה', תשל"ח, עמ' ט'.
- בניהו מאיר, ספר שבחי האר"י, מכון בן צבי, ירושלים, תשכ"ז.
- בניהו מאיר, "רבי עזרא מפאנו חכם מקובל ומנהיג", ספר היובל ליוסף דוב סולובייצ'יק, ירושלים ניו יורק, 1984, עמ' תשפ"ו-תתל"ו.
- בניהו מאיר, "בית אברנבל בשאלוניקי", ספונות, י"ב, תשל"א-תשל"ח, עמ' ט-ל"ד.
- בניהו מאיר, "על שום מה חיבר מרן את שולחן ערוך ולשם מי חיברו?" אסופות, ג', תשמ"ט, עמ' רס"ג-רע"ג.
- בניהו מאיר, "רבי יוסף טאיטצאק ראש גולת ספרד", מאז ועד עתה, אוניברסיטת ת"א, תשמ"ד, עמ' 23-34.
- בניהו מאיר, "רבי דוד בן באן בנשת ואגרתו לרבי אברהם אבן יעיש", ספונות, 11, (ספר יוון א') ירושלים, תשל"א-תשל"ח, עמ' רס"ט-רפ"ז.
- בניהו מאיר, "ספר בית יוסף והמפנה שחולל בספרות ההלכה", אסופות, ג', תשמ"ט, עמ' צ"ט-קל"ט.
- בניהו מאיר "וויכוח הקבלה עם ההלכה", דעת, תש"ם, עמ' 61-116.
- בניהו מאיר, "רופא החצר רבי משה בנבנשת", ספונות, 12, תשל"א-תשל"ח, עמ' קכ"ה-קל"ז.
- בניהו מאיר, "רבי יוסף פארדו - רבה הראשון של קהילת אמסטרדם", תולדות יהודי הולנד, 4, עמ' 6-1.
- בניהו מאיר, "הספרים שנדפסו בוונציה בבית דפוסו של זאניטי", אסופות, שנים עשר, תש"ס, עמ' ט-קס"ג.
- בניהו מאיר, "קנינות חכמי איטליה על רבי יוסף קארר", רבי יוסף קארר, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשל"ט, עמ' ש"ב-שכ"א.
- בניהו מאיר, "שטרי התקשרות של מקובלי צפת ומצרים", אסופות, ספר תשיעי, תשנ"א, עמ' קכ"ט-קמ"ז.
- בניהו מאיר, "חברת שומרים לבוקר", אסופות, 11, תשנ"ח, עמ' ק"א-ק"ט.
- בניהו מאיר, "העתקת מרכז הדפוס העברי מונציה לאמסטרדם והתחרות ביניהן לבין הדפוס בקושטא", מחקרים על תולדות יהודי הולנד, כרך ראשון, תשל"ה, עמ' 41, 42.

- בנימין בן אברהם מוטל, "הקדמת הספר", תומת ישרים, ונציה, בית יואני קאליוני, 1622.
- בן יוסף מיכל חיים, "אור החיים", חכמי ישראל וספריהם, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשכ"ה.
- בן מנחם נפתלי, "הערה", קרית ספר, כ"א, עמ' 136.
- בן-מנחם נפתלי, "מפרשי אבן-עזרא על המקרא", ארשת, ג', תשכ"א, עמ' 71-74.
- בן מנחם נפתלי, דיוקים ועיונים ביבליוגרפיים, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשל"ו.
- בן שלום ישראל, "רבי יהודה בר אילעאי ויחסו לרומי", ציון, מ"ט, תשמ"ד, עמ' 15-24.
- בן שלמה יוסף, "מבוא", שערי אורה, דורות, מוסד ביאליק, ירושלים 1970.
- בן ששון חיים הלל, "משנתו החברתית של יוחנן לוריא", ציון, כ"ז, תשנ"ב, עמ' 167-180.
- בן ששון חיים הלל, "מבוא", ספר כבוד אלוהים, בית הספרים הלאומי, ירושלים, תשל"ז.
- בן ששון חיים הלל, "גלות וגאולה בעיניו של דור גולי ספרד", ספר היובל ליצחק בער במלאת לו 70 שנה, החברה ההיסטורית הישראלית, ירושלים, תשכ"א, עמ' 217-227.
- בן ששון חיים הלל, הגות והנהגה, השקפותיהם החברתיות של יהודי פולין בשלהי ימי הביניים, ביאליק, ירושלים, תשי"ט.
- בן ששון חיים הלל, "מושגים ומציאות בהיסטוריה היהודית בימי הביניים", תרביץ, כ"ט, תש"ד, עמ' 297-312.
- בן ששון חיים הלל, "דור גולי ספרד על עצמו", ציון, כ"ו, תשכ"א, עמ' 24-53.
- בן ששון חיים הלל, "ועדי הארצות שבמזרח אירופה", קיום ושבר, יהודי פולין לדורותיהם, מרכז שז"ר, ירושלים, 1997, עמ' 145-161.
- בן ששון יונה, משנתו העיונית של הרמ"א, ירושלים, תשמ"ד, עמ' 1-4.
- בס שבתאי משורר, שפתי ישנים, דפוס דוד חאראס, אמסטרדם, ת"ס.
- בעלקין שמואל, "המדרש הנעלם ומקורותיו במדרשים האלכסנדרוניים הקדומים", סורא, ירושלים, תשי"ז, תשי"ח, עמ' 25-29.
- בער יצחק, "רבי יצחק אברבנל והנבואות המשיחיות של זמנו", מאסף ציון, ד', עמ' ע"א, ע"ב.
- בער יצחק, "המגמה הדתית-חברתית של ספר חסידים" דת וחברה במשנתם של חסידי אשכנז, מרכז זלמן שז"ר לתולדות ישראל, ירושלים, תשמ"ז, עמ' 131-181.
- בער יצחק, "א"י והגלות בעיני הדורות של ימי הביניים", עם ישראל בימי הביניים, מחקרים ומסות בתולדות עם ישראל, החברה ההיסטורית הישראלית, ירושלים, תרמ"ו.
- בער יצחק, "לבקורת הוויכוחים של ר' יחיאל מפאריש ושל ר' משה בן נחמן", עם ישראל בימי הביניים, מחקרים ומסות בתולדות עם ישראל, החברה ההיסטורית הישראלית, ירושלים, תרמ"ו.
- בער יצחק, "הערות חדשות לס' שבט יהודה", תרביץ, ו', תרצ"ה, עמ' 160-179.
- בער יצחק, "מבוא", ספר שבט יהודה, מוסד ביאליק, ירושלים, תש"ז, עמ' ו-ט"ז.
- בער יצחק, "ספר יוסיפון העברי", עם ישראל בימי הביניים, מחקרים ומסות בתולדות עם ישראל, החברה ההיסטורית הישראלית, ירושלים, תרמ"ו.
- בער יצחק, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, עם עובד, ת"א, תשי"ט.
- בראודה בנימין, "תעשיית בגדי סלונקי בכלכלת המזרח התיכון", פעמים, 15, 1983, עמ' 82-96.
- ברגמן דבורה, "משוררים עבריים באיטליה - יהודים בסביבה נוצרית" תרבות יהדות ספרד, ספר הקונגרס, מכללת לוינסקי, ת"א תשנ"ד.
- ברגמן דבורה, צרוך זהובים, מכון בן צבי לחקר קהילות ישראל במזרח והוצאת הספרים של אוניברסיטת בן גוריון בנגב, תשנ"ח.

- ברגר נטליה, (עורכת), מפגש תרבויות סיפורם של יהודי צ'כוסלובקיה, בית התפוצות/משרד הבטחון ההוצאה לאור, 1990.
- ברויאר מרדכי, הישיבה האשכנזית בשלהי ימי הביניים, דיסרטציה, האוניברסיטה העברית ירושלים, תשכ"ח.
- ברויאר מרדכי, "וכוחו של המהר"ל מפראג עם הנוצרים, מבט חדש על הספר 'באר הגולה'", תרביץ, נ"ה, תשמ"ד, עמ' 253.
- ברויאר מרדכי, מהדיר, ספר צמח דוד לרבי דוד גאנז פראג שנ"ב, מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשמ"ג.
- ברויאר מרדכי, "קווים לדמותו של ר' דוד גאנז, בעל "צמח דוד", בר אילן, י"א, תשל"ג, עמ' 97-120.
- ברויאר מרדכי, רבנות אשכנז בימי הביניים, מרכז זלמן שז"ר, ירושלים, תשל"ו.
- ברוך בן ברוך, "הקדמת המחבר", פורת יוסף, זאניטי, סלוניקי, שנ"ט.
- ברוך בן דוד גענזען, אגודת אזוב, דודאי ראובן, ירושלים, תשנ"א.
- ברוך (בנדט) בן יוסף אקסלרוד, עבודת הלוי, גאלדענבערג, ניו-יורק, תשנ"ד.
- ברוכסון צפורה(שפרה), הספריות הפרטיות של יהודי צפון איטליה בשלהי הרנסנס, חבור לשם קבלת ד"ר לפילוסופיה, המחלקה לתולדות ישראל, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן, תשמ"ה.
- ברוכסון צפורה(שפרה), "ידיעות על המסחר בספרים עבריים בין איטליה והאימפריה העות'מאנית במאה הט"ז", ממזרח ומערב, ה', תשמ"ו, עמ' 53-77.
- ברוכסון צפורה(שפרה), "ספריה מקצועית באיטליה בשלהי הרניסאנס: ספרית יצחק סלם, עלי ספר, י', תשל"ט, עמ' 37-50.
- ברוכסון צפורה(שפרה), "חקר הספר העברי ומקצוע הביבליומטריקה", יד לקורא, כרך כ"ד, חוב' א-ב, (תמוז), תשמ"ט.
- ברוכסון צפורה(שפרה), ספרים וקוראים, תרבות הקריאה של יהודי איטליה בשלהי הרנסנס, בר אילן, רמת גן, תשנ"ג.
- ברוכסון צפורה(שפרה), "בעקבות הספרים האבודים של המאות הט"ו-ט"ז", עלי ספר, ט"ז, תש"ן, עמ' 37-58.
- ברכת המזון עם פירוש מספיק ומשביע כל רזון, זואן די גארה, ונציה, שס"ג.
- בר-לבב אבריאל, "רבי אהרון ברכיה ממודינה ורבי נפתלי הכהן כ"ץ אבות המחברים ספרי חולים ומתים", אסופות, ט', תשנ"ה, עמ' קפ"ט-קצ"ז.
- בר-לבב אבריאל, תפיסת המוות בספר החיים לרבי שמעון פרנקפורט, חבור לשם קבלת ד"ר לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשנ"ז, 1997.
- ברלינר אברהם, כתבים נבחרים, מוסד הרב קוק, ירושלים, תש"ה-תש"ט.
- ברנאי יעקב, "גילדות יהודיות בתורכיה במאות ה-16-19", היהודים בכלכלה, מרכז זלמן שז"ר, ירושלים תשמ"ה, עמ' 133-147.
- ברנאי יעקב, "זיקה וניתוק בין חכמי תורכיה לחכמי פולין ומרכז אירופה במאה הי"ז", גלעד, ט', תשמ"ו, עמ' 1-7.
- ברנפל שמעון, "מבוא", כבוד חכמים, מקור, ירושלים, תשל"ל, עמ' xi-xi.
- ברנשטיין שמעון, משירי ישראל באיטליה, דרום, ירושלים, תרצ"ט, עמ' xxxvii-xiii.
- בשן אליעזר, "עמדותיהם של חכמי סלוניקי במאות הט"ז-י"ח בעימות על רקע משקלו של מיעוט עשירים בהכרעות ציבוריות", ממזרח ומערב, ב', תשמ"ם, עמ' 27-45.
- גאון משה דוד, יהודי המזרח בא"י, ירושלים, תרצ"ח.
- גאנז דוד, צמח דוד השלם, הומינר, ירושלים, תשכ"ו.

גואטה עמוס, קדם בן צבי ענת, מיכה +8 צעדים ראשונים, מדריך יידידותי לעבודה במחולל היישומים הישראלי, פוקוס מחשבים, רמת גן, 1996.

גואטה ענת, "הצבא היהודי", "L'ARMEE", "JUIVE" בצרפת בימי הכבוש הנאצי, וההישגים שלו כתנועה מחתרית לוחמת עבודה לשם קבלת תואר מוסמך במחלקה לתולדות עם ישראל של אוניברסיטת בר-אילן רמת גן תשנ"ז.

גוטליב אפרים, מחקרים בספרות הקבלה, אוניברסיטת ת"א, ת"א, תשל"ו.

גוטמן יצחק יוליוס, הפילוסופיה של היהדות, מקדמת ימים ועד לדורות האחרונים, מהדורת ערמוני, ת"א, תשמ"ט.

גוטמן יצחק יוליוס, "הפילוסופיה היהודית בימי הביניים", מבוא למחשבת ישראל, קובץ מאמרים, האוניברסיטה העברית, ירושלים, עמ' 59-67.

גולאק אשר, יסודי המשפט העברי, דביר, ת"א, תשכ"ז.

גולאק אשר, אוצר השטרות הנהוגים בישראל, ינוביץ, ירושלים, תרפ"ו.

גולדשמידט אריה, "מבוא", ספר התרומות, מכון אור המזרח, ירושלים, תשמ"ח.

גולדשמידט דניאל, "מנהג בני רומא" מבוא למחזור בני רומא, דביר, ת"א, תשכ"ו, עמ' 79, 80.

גולדשמידט דניאל, "תרגומי המקרא ליוונית מאת יהודים בני המאה ה"ז", קרית ספר, ל"ג, תשל"ח, עמ' 131-133.

גולדשמידט דניאל, הגדה של פסח, מקורותיה ותולדותיה במשך הדורות, מוסד ביאליק, ירושלים, תשכ"ט.

גולדשמידט דניאל, מנהגי תפילה ופיוט, מאגנס, ירושלים, תשל"ט.

גורלנד חיהאנס, לקורות הגזרות על ישראל, אוצר הספרות, קרקוב תרמ"ט, חוברת ד', עמ' 4.

גידמאן משה, התורה והחיים, בארצות המערב בימי הביניים, וורשה, תרנ"ט.

גירונדי מרדכי שמואל, תולדות גדולי ישראל וגאוני איטליה, טרייסט, דפוס מרנייה, 1853.

גילת יצחק דב, משנתו של רבי אליעזר בן הורקנוס, דביר, ת"א, תשמ"ח.

גל-פאר אילן, "הבילביומטריה: השלכותיה ורישום לקחיה בספריה", יד לקורא, כ"א, עמ' 107-120.

גלזר רות, ויכוח מדעי פילוסופי במאה ה"ד המאמר בהפכי המהלך וכתב ההתעצמות לידעיה הפניני, האיגוד העולמי למדעי היהדות, ירושלים תשנ"ט.

גליס יעקב, "רבנו יעקב וויל ותקופתו", שאלות ותשובות יעקב וויל ז"ל ועוד חידושי מספר אגודה ונימוקי מהר"ר מנחם מרזבורק, ירושלים, תשי"ט, עמ' 3-7.

גליקסברג שמעון יעקב הלוי, הדרשה בישראל, ת"א, ת"ש.

גרבר חיים, יהודי האימפריה העות'מאנית במאות ה-16-17 כלכלה וחברה, מרכז שז"ר, תשמ"ג.

גרבר חיים, "יהודים והלוואה ברבית באימפריה העות'מאנית", היהודים בכלכלה, מרכז זלמן שז"ר, ירושלים, תשמ"ה, עמ' 169-172.

גרוס דוד אריה, "מבוא על יוסף הכהן", ספר דברי הימים למלכי צרפת ומלכי בית אוטומאן התוגב, חלק שלישי, מוסד ביאליק, ירושלים, תשט"ו, עמ' 3-26.

גרוס אברהם, רבי יוסף אבן חיון מנהיג קהילת ליסבון ויצירתו, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן, תשנ"ג.

גרוסמן אברהם, חכמי אשכנז הראשונים, מאגנס, ירושלים, תשמ"א.

גרוסמן אברהם, "הקשרים בין קהילות ישראל שבצרפת הצפונית ובין אלה של גרמניה לפני שנת תתנ"ו", אומה ותולדותיה, א', תשמ"ג.

גרוסמן אברהם, חכמי צרפת הראשונים, מאגנס האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשנ"ה, עמ' 121-253.

- גרינבאום אהרון, "פתרון חלומות, קורות ומקורות", אַרשת, ד', תשכ"ו, עמ' 180-201.
- גרינבאום אהרון, "מקורות ילקוט שמעוני", סיני, נ"ח, תשכ"ו, עמ' רס"ו, רס"ז.
- גרינוולד יקותיאל יהודה, מהרי"ל וזמנו, ניו-יורק, תש"ד.
- גרינוולד יקותיאל יהודה, הרב יוסף קארו וזמנו, ניו-יורק, תש"ד.
- גרטנר אריה, נתיבות להיסטוריה חברתית יהודית, הרצאה לזכר דניאל דומן שנשאה באוניברסיטת בן גוריון, 16.1.1986.
- גרין יוסף, "שערורית הקידושין באליסנדריה (של"ט) מקור נכבד לתולדות הקהילה", אַסופות, ה', עמ' רס"ז-רפ"א.
- גרין יוסף, "פולמוס בן שושן, ר"מ פרובינציאלו ומדפיסי סביוניטה", צינון, נ"א, תשמ"ו, עמ' 223-239.
- גריס זאב, "הדפוס כאמצעי קשר בין קהילות ישראל", דעת, 28, עמ' 5-17.
- גריס זאב, "העתקת והדפסת ספרי קבלה כמקור ללימודה", מחניים, 6, תשנ"ד, עמ' 204-211.
- גריס זאב, "עיצוב ספרות ההנהגות העברית במפנה המאה השש-עשרה ובמאה השבע-עשרה ומשמעותו ההיסטורית", תרביץ, נ"ו, עמ' 527-581.
- גריס זאב, "הספר כסוכן תרבות במאות ה'ח"ו ו'ט - הדפסת ספרים, קריאת ספרים ובקורת ספרים", מדעי היהדות, 39, תשנ"ט, עמ' 5-33.
- גריס זאב, ספרות ההנהגות תולדותיה ומקומה בחיי חסידי ר' ישראל בעל שם טוב, מוסד ביאליק, ירושלים, תש"ן.
- גריס זאב, הספר כסוכן תרבות בשנים ת"ס-ת"ר (1700-1900), ספריית "הלל בן חיים", הקבוץ המאוחד, ת"א, תשס"ב.
- דובנוב שמעון, "מבוא", פנקס המדינה או פנקס ועד הקהילות הראשיות במדינת ליטא, עיינות, ברלין, ירושלים, תשכ"ט.
- דוד אבן זמרא, שו"ת, ונציה, מאיר די זארא, תק"ט, ח' א', עמ' שמ"ד.
- דוד אברהם, "הדפוס העברי בקושטא, לאברהם יערי ז"ל", תגים ה-ו, תשל"ה, עמ' 95-99.
- דוד אברהם, מפעלו ההיסטוריוגרפי של גדליה אבן יחייא בעל שלשלת הקבלה, חבור לשם קבלת תואר ד"ר לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשל"ו.
- דוד אברהם, כרוניקה עברית מפראג מראשית המאה ה'ז, מרכז דינור, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשמ"ה.
- דוד בן יהודה, "הקדמת המחבר מגדל דוד", לבוש התכלת, זכרון אהרון, ירושלים, תש"ס, עמ' 21, 49.
- דוידוביץ דוד, אַמנות ואמנים בבתי כנסת של פולין, מקורות, סגנונות, השפעות, הקיבוץ המאוחד, תשמ"ב, עמ' 7-45.
- דוידסון ישראל, אוצר השירה והפיוט, מזמן חתימת כתבי הקודש ועד ראשית תקופת ההשכלה, ניו יורק, 1970.
- דומב יונתן שרגא, "מבוא", שאלות ותשובות רבינו משה מינץ (מהר"ם מינץ), מפעל תורת חכמי אשכנז, מכון ירושלים, תשנ"א, עמ' 9-37.
- דוקר אברהם, "אגד הגדות", קרית ספר, ז', עמ' 574-577.
- דורמן מנחם, "מבוא", שיחות על אהבה, ביאליק, ירושלים, תשמ"ג.
- דיינארד אפריים, עתיקות יהודה, ירושלים, תרע"ה.
- דיינארד אפריים, אור מאיר, קטלוג של ספריית מאיר זולצברענער פילדלפיה, ניו יורק 1896.
- דימיטרובסקי חיים זאב, "על דרך הפלפול", ספר היובל לשלום בארון, למלאת לו 80 שנה, ירושלים תשל"ה, עמ' ק"א-קפ"א.

- דימיטרובסקי חיים זאב, "מדרשו של מהר"י בירב בצפת" ספונות, ה', ספר צפת חלק ב', תשכ"ד, עמ' מ"ג-פ"א.
- דימיטרובסקי חיים זאב, "ויכוח שעבר בין מרן רבי יוסף קארו והמביט", ספונות ו' מחקרים ומקורות על צפת, תשכ"ב, עמ' ע"ג-קכ"ג.
- דימיטרובסקי חיים זאב, "היש 'מי-ביניים' יהודיים?", מחקרים במדעי היהדות, ירושלים, תשמ"ו.
- דינור בן ציון, דורות ורשומות, מוסד ביאליק, ירושלים, תשל"ח.
- דינור בן ציון, "תחינתו של ר' צדקיה מן הענווים על "צרת הזמן" ספר זכרון לאריה ליאונה קארפי, מוסד שלמה מאיר, ירושלים-מילנו תשכ"ז, עמ' 53-61.
- דינור(דינבורג) בן ציון, "בית תפילה ומדרש ליהודים על הר הבית בימי הערבים", מאסף ציון, ירושלים תרפ"ט, עמ' 55-60.
- דינסטאג ישראל יעקב, עין המצוות, לכסיקון ביו-ביבליוגרפי לחוקרי ספר המצוות להרמב"ם, תלפיות, ניו יורק, 1968.
- דינסטאג ישראל יעקב, "אגרת תימן להרמב"ם", ארשת, ג', תשכ"א, עמ' 48, 49.
- דינסטאג ישראל יעקב, "אגרת הרמב"ם לחכמי צרפת הדרומית על האיציטגנינות ביבליוגרפיה של הוצאות, תרגומים, מחקרים", דעת, 20, תשמ"ח, עמ' 71-20.
- דינסטאג ישראל יעקב, "משנה תורה להרמב"ם, ביבליוגרפיה של הוצאות", Studies in Jewish Bibliography in Honor of Edward Kiev, Ktav, N.Y., 1971
- דינרי ידידיה, "המנהג וההלכה בתשובות חכמי אשכנז במאה ה"ט", ספר זכרון לבנימין דה-פריס, אוניברסיטת ת"א, תשכ"ט.
- דינרי ידידיה אלטר, חכמי אשכנז בשלהי ימי הביניים, מוסד ביאליק, ירושלים, תשמ"ד, עמ' 229.
- דישון יהודית, "למקורותיה של המחברת "מנחת יהודה" ליהודה אבן שבתאי והשפעתה על מקמת הנישואין ליהודה אלחריזי", אוצר יהודי ספרד, "א, תשכ"ט, עמ' 71-57.
- דמביצר חיים נתן, מפלת עיר צדק, וינה, תרל"ז, עמ' 12.
- דן יוסף, "תועלותיו של ספר 'הישר'", סיני, ע"ה, תשל"ד, עמ' רנ"ה-רנ"ח.
- דן יוסף, המיסטיקה העברית הקדומה, האוניברסיטה המשודרת, משרד הביטחון, ההוצאה לאור, תש"ן.
- דן יוסף, "לשאלת דפוס נאפולי של ספר הישר", קרית ספר, מ"ט, תשל"ד, עמ' 242-244.
- דן יוסף, "לתולדותיה של ספרות השבחים", מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, א', תשמ"א, עמ' 100-82.
- דן יוסף, "ספרות הדרוש וערכיה הספרותיים", הספרות, כרך ג', חוב' 3-4, 1972, עמ' 567-556.
- דן יוסף, ספרות המוסר והדרוש, ירושלים 1975.
- דן יוסף, "קבלת האר"י בין מיתוס למדע", פעמים, 26, 1986, עמ' 29-3.
- דן יוסף, "ספרות השבחים: מזרח ומערב", פעמים, 26, 1986, עמ' 86-75.
- דן יוסף, "המהפכה בספרות המוסר העברית בעקבות הגירוש", דור גירוש ספרד, מרכז זלמן שז"ר, ירושלים, תשנ"ט, עמ' 223-247.
- דן יוסף, תשבי ישעיה, ספרות המוסר ותולדותיה, מבוא למחשבת ישראל, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשמ"ה, עמ' 36-85.
- דן יעקב (רוברט), "ראשית הדפוס העברי בהונגריה", קרית ספר, מ"ב, עמ' 500-497.
- דרוק דוד, די מפערישים פון דער תורה, ח בזשאזא, ורשה, תרצ"ז, עמ' 83-81.

- דרשן איתן, ר' מתתיהו יצהרי האיש ותקופתו, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן, תשנ"ח.
- האללאנדרסקי יהודה ליב, "הקדמה", מעדני מלך, צחוק השח, ג'וסט ובניו, פריז, תרכ"ד.
- האק סיני, משפחות ק"ק פראג, ע"פ מצבותיהם, א. אלקאלאי, פרעסבורג, תרנ"ב.
- האראדעצקי שמואל אבא, "רבי יוסף קולון (מהרי"ק)", האשכול, ה', קרקוב, תרס"ה, עמ' 124-131.
- הבלין שלמה זלמן, "לתולדות משפחת כאלאץ", קרית ספר, מ"ט, תשל"ד, עמ' 643-655.
- הבלין שלמה זלמן, "היצירה הרוחנית", תולדות יהודי מצרים, משגב, ירושלים, תשמ"ח, 1988, עמ' 250-271.
- הברמן אברהם מאיר, "מליצות ושירים לרבי יצחק ורבי מאיר עראמה", אוצר יהודי ספרד, ה', תשכ"ה, עמ' 92, 93.
- הברמן אברהם מאיר, "מבוא", שלוש מקמות על נשים, ירושלים, תשל"א.
- הברמן אברהם מאיר, "הערות ואחרית דבר", בן המלך והנזיר, מחברות לספרות, תל אביב, תשי"א, עמ' 346-412.
- הברמן אברהם מאיר, קיבוצי יחד, מאמרים ורשימות לחקר ספרות ישראל ותרבותו, ראובן מס, ירושלים, תש"מ.
- הברמן אברהם מאיר, "מבוא", משלי שועלים לרבי ברכיה נקדן, שוקן ירושלים ות"א, תש"ו, עמ' XI-V.
- הברמן אברהם מאיר, "מבוא", אגרת המוסר לשם טוב פלקירה, ירושלים, תרצ"ו, עמ' 3, 4.
- הברמן אברהם מאיר, "קלונימוס בן קלונימוס וספרו אבן בוחן", אבן בוחן, מחברות לספרות, תל אביב, תשט"ו, עמ' 170-185.
- הברמן אברהם מאיר, "ספר הזיכרונות של רבי אברהם בלצא", סיני, כ"א, תש"ז עמ' רצ"ב, רצ"ג.
- הברמן אברהם מאיר, "ההגדה המצוירת בדפוס העברי", הד הדפוס, י"א, עמ' 38-41.
- הברמן אברהם מאיר, "הכול תלוי במזל אפילו ספר", ארשת, ג', תשכ"א עמ' 102-107.
- הברמן אברהם מאיר "ההתנגדות להדפסת חומשים וסידורים בידי גויים", קרית ספר, ט"ז, עמ' 496-499.
- הברמן אברהם מאיר, "טעויות בכתבי יד וטעויות דפוס" בשוגג ובמזיד", הד הדפוס, י"א, עמ' 59.
- הברמן אברהם מאיר, "לחקר ספר 'חובות הלבבות' ונוסחאותיו העבריות", סיני, עמ' שט"ז-שכ"ה.
- הברמן אברהם מאיר, "מסכת פורים מהדורותיה ודפוסייה", ארשת ה', ירושלים, תשל"ב, עמ' 136-141.
- הברמן אברהם מאיר, שערי ספרים עבריים, המוזיאון לאומנות הדפוס, צפת, 69.
- הברמן אברהם מאיר, "המדפיס פאולוש באגיוס וספרי בית דפוסו", עלי ספר, ב', תשל"ו, עמ' 97-105.
- הברמן אברהם מאיר, המדפיס דניאל בומבירגי ורשימת ספרי בית דפוסו, הוצאת המוזיאון לאומנות הדפוס, צפת תשל"ח.
- הברמן אברהם מאיר, המדפיס קורנילייו אדיל קינד ובנו דניאל, ורשימת הספרים שנדפסו על ידיהם, ראובן מס, ירושלים, תש"מ, עמ' 9-17.
- הברמן אברהם מאיר "המדפיס חיים שחור, בנו יצחק וחתנו יוסף בן רבי יקר, פראג, אילזא, אויגשפורג, הידרנום לובלין", קרית ספר, ל"א, תשט"ז, עמ' 483-503.
- הברמן אברהם מאיר, המדפיס זואן די גארה, ורשימת ספרי בית דפוסו, מכון הברמן למחקרי ספרות, תשמ"ב, עמ' ט-ט"ז.
- הברמן אברהם מאיר, "המדפיסים בני חיים העליץ", קרית ספר, ל"ג, תשי"ח, עמ' 509-520.

- הברמן אברהם מאיר, תולדות הספר העברי, ראובן מס, ירושלים, תש"ה.
- הברמן אברהם מאיר הספר העברי בהתפתחותו, מסימנים לאותיות ממגילה לספר, ראובן מס, ירושלים, תשכ"ח.
- הברמן אברהם מאיר, פרקים בתולדות המדפיסים העבריים וענייני ספרים, ראובן מס, ירושלים, תשל"ח.
- הברמן אברהם מאיר, עיונים בשירה ובפיוט של ימי הביניים, ד. מס, ירושלים, תשל"ב.
- הומינר חיים, "מבוא", גאנז דוד, צמח דוד השלם, הומינר, ירושלים, תשכ"ו.
- הורוביץ יהושע, "השולחן הערוך" ורבי משה איסרליש (הרמ"א), מחניים, צ"ז, עמ' 40-46.
- הורוביץ יהושע, הרמ"א, רבי משה איסרליש, הקבוץ המאוחד, תשל"ד.
- הורוביץ יהושע, "יחסו של מהר"ם מרוטנבורג לשאינם יהודים", סיני, קי"ב, ניסן-אייר תשנ"ג, עמ' כ"ה-ל"ד.
- היילפרין ישראל, פנקס וועד ארבע ארצות, מוסד ביאליק, ירושלים, תש"ן, חלק א'.
- היילפרין ישראל, יהודים ויהדות במזרח אירופה, מאגנס, ירושלים, תשכ"ט.
- היילפרין ישראל, הסכמות ועד ארבע ארצות בפולין, קרית ספר, י"א, תרצ"ד, תרצ"ה, 105 - 110.
- היילפרין ישראל, "ועד ארבע ארצות בפולין והספר העברי", קרית ספר, ט', תרצ"ב, תרצ"ג, 367-387.
- היילפרין ישראל, "חיבורי רבי יום טוב ליפמן הלר וכתביו, רשימה ביבליוגרפית", קרית ספר, ז', תר"ץ, עמ' 140-148.
- היילפרין ישראל, "עוד על ועדי פולין וליטא ביחסם אל הספר", קרית ספר, י"ב, תרצ"ה תרצ"ו, עמ' 250.
- היילפרין ישראל, "בין ברוצסיוס לדלמדיגור", מחקרים ומסות לכבוד אברהם א ניומן, לייזן, תשכ"ב, עמ' 640-649.
- היילפרין ישראל, "פליטים יהודים של מלחמת שלושים השנה", ציון, כ"ז, תשכ"ב, עמ' 199-215.
- הימן אהרון, תולדות התנאים והאמוראים, קריה נאמנה, ירושלים, תשכ"ד.
- הינמן דוב, "מבוא", מקורות ילקוט שמעוני לנביאים וכתובים, הרב קוק, ירושלים, עמ' 5.
- הירשברג חיים זאב, "מבוא", חיבור יפה מן הישועה, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשי"ד עמ' 1-41.
- הירשברג חיים זאב, "מפעלו בהלכה של מרן יוסף קארו", מחניים, צ"ז, תשכ"ה, עמ' 21-27.
- הירשברג חיים זאב, תולדות היהודים באפריקה הצפונית, מוסד ביאליק, ירושלים, תשכ"ה.
- הכהן מרדכי, "רבנו יום טוב ליפמן הלר, ספריו ושיטת לימודו", אישים ותקופות, יד רמ"ה, ירושלים, 1977, עמ' 197-213.
- הכהן משה, "הקדמה", דרכי הגמרא, פ"ת, 1973.
- הכהן פנחס יעקב, אוצר הביאורים והפירושים, לונדון תשי"ב.
- הכהן נפתלי יעקב, אוצר הגדולים אלופי יעקב, חיפה, תשכ"ז.
- הלוי מאיר א., "הרב אליהו קפסאלי וספרו סדר אליהו זוטא", מנחה לאברהם, ספר יובל לכבוד אברהם אלמליח, ירושלים תשי"ט, עמ' 109.
- הלפרין אברהם, ספר המרדכי השלם, מסכת בבא קמא, חבור לשם קבלת תואר "דואר לפילוסופיה", בר אילן, רמת גן, תשל"ח.
- הלפרין רפאל, אטלס עץ החיים השלם, ת"א, תשל"ח-תשמ"ד.
- הלפרין רפאל, תור הזהב והשמד, רוח יעקב, תשנ"ב.

- הלברשטם שלמה זלמן חיים (ש'ז'ח'ה), "שלושה כתבים על"ד ספר מאור עיניים", תהלה למושה, קבוצת מאמרים בחכמת ישראל לכבוד משה שטיינשניידר ביום בואו לגבורות, תרנ"ו, עמ' 9-19.
- הלברשטם שלמה זלמן חיים (ש'ז'ח'ה), "מבוא", פירוש ספר יצירה, ברלין, תרמ"ה, עמ' xxx-xii.
- הלוי שושנה, ספרי ירושלים הראשונים, מכון בן צבי, ירושלים, תשל"ו, עמ' ט"ו.
- הלכות גדולות, על פי מהדורת ונציה ש"ח, אור המזרח, ירושלים, תשנ"ב.
- הלר-וילנסקי שרה, רבי יצחק עראמה ומשנתו, ביאליק-דביר, תשט"ז.
- הערשקאוויטש יצחק, "מבוא", מעגלי צדק, מכון הררי קדם, ירושלים תש"ס, עמ' 2-11.
- הקר יוסף, "גירוש היהודים מספרד וסיציליה", פרקים בתולדות החברה היהודית בימי הביניים ובעת החדשה מוקדשים לפרופסור יעקב כץ, מאגנס, ירושלים תש"ס, עמ' ס"ד-ע"א.
- הקר יוסף, "דפוס קושטא במאה ה-16", ארשת, ה' תשל"ב, עמ' 457-493.
- הקר יוסף, "הדרשה הספרדית במאה בט"ז, בין ספרות למקור היסטורי", פעמים, 1986, 26, עמ' 108-126.
- הקר יוסף, "הייאוש מן הגאולה והתקווה המשיחית בכתבי רבי שלמה לבית הלוי משאלוניי", תרביץ, ל"ט, תשל"ל, עמ' 195-213.
- הקר יוסף, "הפעילות האינטלקטואלית בקרב יהודי האימפריה העות'מאנית במאות ה-16 וה-17", תרביץ, נ"ג, תשמ"ד, עמ' 569-603.
- הקר יוסף, "פולמוס כנגד הפילוסופיה באיסטנבול במאה ה-16 עיונים בספר "דרך חיים" לרבי מנחם די לונזאנו", מחקרים בקבלה, בפילוסופיה, יהודית ובספרות המוסר וההגות, מוגשים לישיעה תשבי במלאת לו שבעים וחמש שנים, מאגנס, ירושלים, תשמ"ו, עמ' 507-536.
- הקר יוסף, "תגובות המגורשים לגירוש ספרד ולשמד פורטוגל", דור גירוש ספרד, מרכז זלמן שז"ר, ירושלים, תשנ"ט, עמ' 223-247.
- הקר יוסף, "ישראל בגויים בתיאורו של שלמה לבית הלוי מסלוניקי", ציון, ל"ד, תשכ"ט, עמ' 43, 44.
- הרוי זאב, "יסודות קבליים בספר אור ה' לר' חסדאי קרשקש", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ב', תשמ"ג, עמ' 75-90.
- הרטום אליה שמואל, הספרים החיצוניים, יבנה ת"א, תשכ"ג.
- הרכבי אברהם אליהו, "חדשים וגם ישנים", דברי ימי ישראל, מקור, ת"א, תשל"ב, עמ' 4-41.
- הרסגור מכאל, מבוא לתקופת הרנסנס, משרד הבטחון ההוצאה לאור, ת"א, 1978.
- הרשלר משה בן בנימין, "מבוא", אגור השלם עם חזון השלם, ירושלים תש"ד, עמ' ט-ט"ז.
- הרשמן אברהם, רבי יצחק בר ששת (הריב"ש) דרך חייו ותקופתו, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשט"ו.
- השילוני א, "שבבים", במישור, 12 20, 45.
- וואכשטיין דובער, מנחת שלמה, רשימת הספרים שקנה שלמה בן מנחם ברוך הכהן מעיזבון הרב נחום דובער פרידמנען ז"ל מסאדיגארא, לבית אוצר הספרים של קהל ווינא, ווינא, תרע"ב.
- וואנדל מאיר, "תולדות המחבר", דרך חיים, לבוב/וינה, תרצ"א.
- ווט ליאון, "עשיית ספרים בתקופת הרנסנס - בית הדפוס של פלאנטן באנטוורפן", זמנים, 7, 1982, עמ' 32-37.
- וולדמן חיים יוסף, "אלה תולדות יעקב", ספר עין יעקב המבואר, ירושלים, תשנ"ה, עמ' 1-37.
- ווינער שמואל, קהילת משה, רשימת ספריית פרידלאנד, שנמצאים באוצר המוזעאום האזיאטי של האקאדעמיה הרוסית למדעים, חלק א, א-ל, פטרגרד, 1893-1918.
- וויס איזיק הירש, "הקדמת המו"ל", דרכי הגמרא, ויען, תרנ"א.

- וויס איזיק הירש, דור, דור ודורשיו, זיו, ירושלים, תשכ"ד.
- וויס מאיר צבי, "פסק הלכה לר' יהודה מוסקאטור", האשכול, כרך שביעי, תרע"ג, עמ' 202-207.
- וועטשטיין פֿיבל הירש, "לתולדות גדולי ישראל", ספר היובל לכבוד נחום סאקאלאו, ווארשא, תרס"ד, עמ' 276-307.
- וועטשטיין פֿיבל הירש, "לתולדות ישראל וחכמיו בפולין", האשכול, ז', תרע"ג, עמ' 147-194.
- וורטהיימר אברהם יוסף, "מבוא", תשובות הר"ד, מכון התלמוד הישראלי השלם, ירושלים, תשכ"ז.
- וייס שרגא, מאורות בשמי היהדות, המסורה, ירושלים, תשנ"ד.
- ויכלדר בצלאל, "פרקי מבוא", צרוך המור, היכל הספר, בני ברק, תש"ן, עמ' 5.
- וילהלם יעקב דוד, "סליחות פראג משנת של"ט אשר בשטוקהולם", קרית ספר, ל"ז, תשכ"ב, עמ' 515-518.
- ויין אברהם, "הארגון האוטונומי של יהודי פולין", קיום ושבר, יהודי פולין לדורותיהם, מרכז שז"ר, ירושלים, 1997, עמ' 49-59.
- וילנאי זאב, מצבות-קודש בארץ ישראל, אחיעבר, ירושלים, 1986, חלק ב' עמ' 134.
- וינברגר יהודה ליב, אנתולוגיה של פיוטי יוון והבלקנים, היברו יוניון קולג' פרס, סינסינטי, תשל"ו, עמ' 17.
- וינוגרד ישעיהו, אוצר הספר העברי, המכון לביבליוגרפיה ממוחשבת, ירושלים, תשנ"ה.
- וינוגרד ישעיהו, "הדפוס העברי בשנות השי"ן (1540-1640)", עלי ספר, ט"ו, (תשמ"ט), בר אילן, עמ' 129-132.
- וינשטוק ישראל, "רבי משה קורדוברו (400 שנה לפטירתו)", סיני, ס"ח, תשל"א, עמ' קע"ג - קע"ט.
- ולנשטיין מאיר, "המשורר יצחק די ליאון", תפארת ישראל ספר היובל לישראל ברודן, לונדון, תשכ"ז, עמ' 171-178.
- ולק יוסף, "רבי עובדיה ספורנו הפרשן - ההומניסט", ספר לזכר דוד נייגר, החברה לחקר המקרא בישראל, קרית ספר ירושלים, תשי"ט, עמ' 277-292.
- וסטרייך אלימלך, "הכרעות שפוטיות של הרא"ש בספרד", מחקרים בהלכה ובמחשבת ישראל, מוגשים לכבוד הרב פרופ' מנחם עמנואל רקמן בהגיעו לגבורות, בר אילן, תשנ"ד, 157-182.
- וורבלובסקי צבי, יוסף קארו בעל הלכה ומקובל, מאגנס, ירושלים, תשנ"ו.
- זוסמן יעקב, "שני קונטרסים בהלכה מאת ר' משה בוטריל", קבץ על יד, סדרה חדשה, ו, (ט"ז), עמ' 269-343.
- זיו אשר, "מהר"ם מפדובה", הדרום, כ"ח, תשכ"ט, עמ' 161-194.
- זיו אשר, "הרמ"א כפוסק בישראל", הדרום, כ"ה, תשכ"ז, עמ' 211-219.
- זיו אשר, "מבוא", ספר שארית יוסף, ישיבה יוניברסיטי, ניו-יורק, תשמ"ד, עמ' 9-42.
- זיו אשר, רבנו משה איסרליש (רמ"א), ישיבה אוניברסיטה, ניו-יורק, תשל"ב, עמ' י"ט.
- זימר יצחק(אריק), "ספר מנהגים דבי מהר"ל", עלי ספר, י"ד עמ' 59-87.
- זימר יצחק(אריק), "ספר 'פה נוף' לר' יצחק מזיא", קרית ספר, נ"ו, תשמ"א, עמ' 529-544.
- זימר יצחק(אריק), גחלתן של חכמים, פרקים בתולדות הרבנות בגרמניה. במאה השש עשרה ובמאה השבע עשרה, אוניברסיטת בן גוריון בנגב, ירושלים, תשנ"ט.
- זימר יצחק(אריק), עולם כמנהגו נוהג, מרכז זלמן שז"ר, ירושלים, תשנ"ו, עמ' 123-132.
- זימר יצחק(אריק), רבי חיים בן בצלאל מפרידברג, אחי המהר"ל מפראג, מוסד הרב קוק, ירושלים, עמ' 28, 27.

- זלאטקין מנחם מנדל, אוצר הספרים, חלק שני, הערות תיקונים ותוספות ל"אוצר הספרים" של בן יעקב, סיוון, ירושלים, תשכ"ה.
- זלאטקין מנחם מענדל, שמות ספרים עבריים לפי סוגיהם השונים תכונתם תעודתם, הוצאת המחבר, שוויץ, תש"י.
- זלאטקין מנחם מנדל, ראשית בכורי הביבליוגרפיה בספרות העברית הספר שפתי ישנים מרבי שבתאי משורר בס, ת"א, תשי"ח.
- זנה ישעיה, "תעודות על שדר"ים אחדים באיטליה", קובץ על יד, סדרה חדשה ספר ב' (י"ב), תרצ"ו, עמ' ב'-ו', עמ' ר"א.
- זנה ישעיה, "דברים אחדים על הדפוס עברי בסביוניטה", קרית ספר ד', תרפ"ח, 269-273.
- זנה ישעיה, "דפוסים אחדים בלתי ידועים נזכרים ברשימת ספרים בכתב יד מתחילת המאה הי"ח", קרית ספר, ט"ו, תרצ"ח, תרצ"ט, עמ' 368, 369.
- זנה ישעיה, "הבדוה על דבר הספר 'מלחמות ד' בעניין המקווה מרוויגו", קרית ספר, י', תרצ"ג-תרצ"ד, עמ' 360-364.
- זנה ישעיה, "טיולים במקום שהמציאות והספר - היסטוריה וביבליוגרפיה נושקים זה את זה", ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס למלאת לו שבעים שנה, ניו יורק, תשי"י, עמ' ר"ט-רל"ה.
- זנה ישעיה, "לגורלו של א"ב מקושט", קרית ספר, ו', תרפ"ט-תר"ץ, עמ' 250-258.
- זנה ישעיה, "טיולים ביבליוגרפיים", קרית ספר, ט"ז, תרצ"ט-ת"ש, עמ' 382-386.
- זנה ישעיה, מפאולוס הרביעי עד פיוס החמישי, מוסד ביאליק ירושלים תשי"ד.
- זנה ישעיה, "ספרות המוסר והפילוסופיה בשירי עמנואל הרומי, תרביץ, ה', תרצ"ד, עמ' 324-342.
- זנה ישעיה, "על דבר החברה 'חדשים לבקרים' במנטובה", ציון, א', תרצ"ו, עמ' 94.
- זנה ישעיה, "עקבות הוויכוחים על אהבה בספרות העברית" תרביץ ג', תרצ"ב 287-313.
- זנה ישעיה, "רבי משה בן שושן ומדפיסי סביוניטה", קרית ספר, ט"ז, עמ' 513-519.
- זנה ישעיה, "שתי מהדורות ממחזור כמנהג האשכנזים שנדפס בסביוניטה -קרימונה", שי"ז-שכ"א, קרית ספר, ג', תרפ"ו, עמ' 173-177.
- זנה ישעיה, "שמות המגיהים ובניהם בסידורי תפילה ומחזורים", קרית ספר, ד', תרפ"ז, תרפ"ח, עמ' 55-58.
- זנה ישעיה, "תוך כדי קריאה", קרית ספר, ז' תר"ץ-תרצ"א, עמ' 276-283.
- זנה ישעיה, "תוך כדי קריאה", קרית ספר, ח' תרצ"א-תרצ"ב, עמ' 126-129, 513.
- זנה ישעיה, "אבני בנין לתולדות היהודים בוירונה", ציון, ג' (סדרה חדשה), תרצ"ח, עמ' 123-143.
- זנה ישעיה, "הספרות השד"רית וציורי ביהמ"ק בדפוסים עבריים", קרית ספר, ט"ז, עמ' 134-137.
- זנה ישעיה, "שמונה מכתבים מפררה מן המאה הט"ז", ציון, י"ז, תשי"ב, עמ' 148-156.
- זפרן הרברט, "מהדורות המקרא, חקר המקרא וראשית הדפוס העברי", ארץ ישראל, 16, עמ' 240-251.
- זק ברכה, "על פירושיו של רבי אברהם גלאנטי-כמה הערות על זיקתם לכתבי רבותיו", מחקרי משגב ירושלים בספרות עם ישראל, משגב ירושלים, תשמ"ז, עמ' 61-86.
- זק ברכה, "יחסו של ר' שלמה אלקבץ לחקירה הפילוסופית", אשל באר שבע, א', תשל"ו, עמ' 288-306.
- זק ברכה, "משל ג' האורות בספר "אילת אהבים" לר' שלמה הלוי אלקבץ" עין חד"ה מחקרים בתולדות עם ישראל והגותו, מוגשים לפר' אלטמאן במלאת לו 70 שנה, אלאבאמה, תשל"ט, עמ' נ"ג-נ"ו.
- זק ברכה, בשערי הקבלה של רבי משה קורדובר, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן גוריון בנגב, תשנ"ה.
- זומסקי זאב, הלשון העברית בדרכי התפתחותה, ספריה לזכר דניאל מס, ראובן מס, ירושלים, 1967.

- חזן אפרים, "מספרד לשלוחותיה - מורשת השירה בגלגוליה", פעמים, 26, 1986, עמ' 46-52.
- חזן אפרים, "תמורות בסוגי השיר בשירה העברית בצפון אפריקה", ספונות, י"ז תשמ"ג, עמ' 339-366.
- חזקיה בן מנוח, "הקדמת המחבר", חזקוני, האלמנה והאחים ראם, וילנה, תר"מ.
- חיון שמואל בן יצחק, בני שמואל, משה ושלמה שמעון, סלוניקי, שע"ב.
- חיים בן בצלאל מפרידברג, "הקדמה" ס' ו', ויכוח מים חיים, פרופס, אמסטרדם, תע"ב.
- חיים ויטאל, ספר החזיונות, מקורות י"ז, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשי"ד.
- חלמיש משה, "תעודה לפולמוס על הקבלה באיטליה בראשית המאה הי"ז", בר אילן, ספר השנה, כ"ב, כ"ג, תשמ"ח, עמ' 179-183.
- חרבות ירושלים, ונציה, שצ"א.
- טביוב י. ח. , אוצר השירה והמליצה, דביר, ת"א, תרפ"ט.
- טברסקי יצחק, "רבי יוסף אשכנזי ומשנה תורה לרמב"ם", ספר היובל לשלום בארון, למלאת לו 80 שנה, ירושלים תשל"ה, עמ' ק"א-קפ"א.
- טברסקי יצחק, "הרב ר' יוסף קארו בעל הש"ע", אסופות, ג', תשמ"ט, עמ' רמ"ה-רס"ב.
- טברסקי יהושע, "צפת - עיר החזיון", מחניים, צ"ז, עמ' 17-20.
- טואף אריאל, גטו רומא במאה הט"ז, בעיות עוני ומאבקים דתיים, בר אילן, רמת גן, 1984.
- טובי יוסף, "השירה העברית בארצות-המזרח לאחר הגירוש", פעמים, 26, 1986, עמ' 29-45.
- טובי כ., "הספרים העתיקים של ונציה" במערכת, 245 תשמ"א, עמ' 14, 15, 28.
- טויבר אריה, "דפוסי פולניה ורוסיה, א דפוסי קארעץ", קרית ספר, ח', תרצ"א, תרצ"ב, עמ' 223.
- טויבר אריה, "מי הוא מחבר הקונקורדנציה התנ"כית?", קרית ספר, ב', תרפ"ה, תרפ"ו, עמ' 141-144.
- טולידאנו יעקב משה, "אגרת גדליה בן דוד יחיא לדון יצחק אברבנל", אוצר יהודי ספרד, א', 1959, עמ' 91.
- טורטישנר נפתלי הירש, "שיר סעודה מאיטליה", לשוננו, ט', עמ' 49-55.
- טורניאנסקי חוה, "ה'בענטשערל" והזמירות ביידיש", עלי ספר, ט', סיוון, תשמ"א, עמ' 51-71.
- טורניאנסקי חוה, "מבוא", ספר מסה ומריבה, מאגנס, ירושלים, עמ' 1-156.
- טשרנוביץ חיים, תולדות הפוסקים, ועד היובל, ניו יורק, תש"ו-תש"ח 1947.
- יהדות פורטוגל בראי הספרות והספר, תערוכה, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשנ"ז.
- יהודה נתן פרובינציאל, אור עולם, תפארת ישראל, שלמה אבן אושקי, קושטא, ש"ך.
- יהודה זאבארה, מאמר התחייה, קושטא שכ"ט.
- יהודה אריה ממודינא, מדבר יהודה, ח' א', דניאל זאניטי, ונציה, שס"ב.
- יהודה אריה ממודינא, לקט כתבים, מוסד ביאליק, ירושלים, 1968.
- יהודה אריה ממודינא, ספר חיי יהודה, אוניברסיטת ת"א, תשמ"ה.
- יהודה בן יוסף קארו, "מבוא", שו"ת על אבן העזר דיני נשים, סלוניקי, שנ"ח.
- יהודה בן שאול אבן תיבון, מוסר אב, אומנות, תר"ץ, ת"א, עמ' 27, 28.
- יהודה יצחק בן יעקב מצויומר, "מבוא", פירוש המסורת, למברג, 1870 עמ' ב-ד.
- יהושוע יעקב בן אלחנן היילפרון, נחלת יעקב, גספארו קוויילארי, פדובה שפ"ג.
- יהלום יוסף, "רבי ישראל נג'ארה והתחדשות השירה העברית במזרח לאחר גירוש ספרד", פעמים, 13, תשמ"ב, עמ' 96-124.

- יהלום יוסף, "רנסאנס עברי בשלוחותיה של תרבות ספרד", פעמים, 26, 1968, עמ' 9-28.
- יהלום יוסף, "שירה עברית מיסטית והרקע התורכי שלה", תרביע, ס', חוב' ד', תשנ"א, עמ' 625-648.
- יובל ישראל יעקב, חכמים בדורם, מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים, 1966.
- יודלוב יצחק, "פסק דין של רבני ונציה משנת שס"ט", סיני, פ"ד, תשל"ט, עמ' קס"ו - קע"ב.
- יודלוב יצחק "אשמורת בוקר לר' אהרון ברכיה ממודנה: מהדורה מצונזרת ובלתי מצונזרת", עלי ספר, חוב' י', תמוז תשמ"ב, עמ' 113.
- יודלוב יצחק, "אילה שלוחה" לר' נפתלי הירש אלטשולר, קרקא שנ"ה? קרית ספר, נ"ד, תש"ם, עמ' 827-828.
- יודלוב יצחק, "הגדות של פסח: ויניציה שס"א, שס"ג-שס"ד", עלי ספר, ט"ז, תש"ן, עמ' 139-144.
- יודלוב יצחק, "הערות ביבליוגרפיות לפרשת הגט תמרי-וינטורוצ'ר", עלי ספר, ג, תשל"ו, עמ' 105-120.
- יודלוב יצחק, "כמה שערים לספר פירושים לרש"י דפוס קושטא?", עלי ספר, י"ז, תשנ"ה, עמ' 137, 138.
- יודלוב יצחק, "לתולדות הדפוס העברי במנטובה במאה ה-שש עשרה" קרית ספר מ"ט, תשל"ד, עמ' 236-241.
- יודלוב יצחק, "מהדורות שער בספרים עבריים ישנים", עלי ספר, י"א, תשמ"ד, עמ' 135-148.
- יודלוב יצחק, "פתרון חלומות לרב האי גאון", עלי ספר ו"ז, תשל"ט, עמ' 107-120.
- יודלוב יצחק, "ציורי המזלות בהגדות של פסח", עלי ספר, י"ח, תשנ"ו, עמ' 133-147.
- יודלוב יצחק, "שינויים טיפוגרפיים בספרים עבריים", ארשת, ו', תשמ"א, עמ' 95-105.
- יודלוב יצחק, "אוצר ההגדות" ביבליוגרפיה של הגדות פסח מראשית הדפוס העברי ועד שנת תש"ך, מאגנס, ירושלים, תשנ"ז.
- יודלוב יצחק, גנזי ישראל, מאוסף ישראל מהלמן בבית הספרים הלאומי, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים, תשמ"ה.
- יום טוב בן משה צהלון, שו"ת מהריט"ץ החדשות, מכון אור המזרח, ירושלים, תש"ם, סימן צ"ב.
- יוסף בן אברהם הכהן, "מבוא", טעם למוסף תקנת השבת, ונציה, זאניטי, שס"ד.
- יוסף בן בנימין סאמיג'ה, "הקדמה", מקראי קודש, ונציה, שמ"ו, דף ד' ב.
- יוסף בן יהושע הכהן, עמק הבכא, ווינה, 1852, עמ' 111.
- יוסף בן משה, לקט היושר, ירושלים, תשכ"ד.
- יוסף ידידיה בן בנימין יקותיאל, כנף רננים, יואני קאליוני, ונציה, שפ"ז.
- יוסף בן חיים יעבץ, אור החיים, למברג, 1850.
- יחזקאל יהודה יצחק, "כתל מערב", מאסף ציון, ירושלים תרפ"ט, עמ' 134.
- יוסף שלמה דלמדיגו(יש"ר קאנדיה), "הקדמה ל'מספר סוד היסוד'", ספר אילם, געלדענברג, ברוקלין, ניו-יורק, תשנ"ג, עמ' ד,ה.
- ילון חנוך "מבוא", הליכות שבא, מוסד הרב קוק, ירושלים, תש"ה.
- יסיף עלי, "הסיפורת העברית בארצות מזרח, התגבשותה בימי הביניים ומעברה לעת החדשה", פעמים, 26, 1968, עמ' 53-67.
- יסיף עלי, סיפורי בן סירא בימי הביניים, מהדורה בקורתית ופרקי מחקר, מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשמ"ד.
- יעללינעק אהרון, מפתחות לספרות ישראל, קדם, ירושלים, תרל"ב.

- יעקב בן אשר, ארבעה טורים, דפוס חיים שחור, אויגשפורו, ש.
 יעקב בן שמעון מטומשוב, אהל יעקב, קושטא, תט"ו.
 יעקב אבן חביב (בן שלמה), עין יעקב, קושטא, רע"ו.
 יעקב דלישקאש, אמרי נועם, ירושלים, תש"ל.
 יעקבסון יששכר, נתיב בינה, פירושים, בירורי הלכות ועיונים ב"מחזור", סיני, ת"א, תשכ"ד.
 יעקבסון חנה, "הגירת אנוסי פורטוגל לתורכיה והשלכותיה על והתפתחות התעשייה בממלכה העות'מאנית במאה השש עשרה", מליסבון לסלוניקי וקושטא, אוניברסיטת ת"א, ת"א, תשמ"ח, עמ' 27-51.
 יערי אברהם, ספרי דפוס על קלף בגנזי ששון, קרית ספר, י"ד, (תרצ"ו-תרצ"ח) עמ' 389-391.
 יערי אברהם, הגדה של פסח בכל הדורות, מחניים, כ"ה, עמ' 53-56.
 יערי אברהם, ביבליוגרפיה של הגדות של פסח מראשית הדפוס ועד היום, במברגר את ואהרמן, ירושלים תשכ"א.
 יערי אברהם, "מוכר ספרים בצפת במאה ה-16", קרית ספר, כ"ה, עמ' 305-310.
 יערי אברהם, "האריה בדגלי המדפיסים העבריים", קרית ספר, י"ט, תש"ב-תש"ג, עמ' 200-208.
 יערי אברהם, "דקדוקי ספרים", קרית ספר, ט"ו, תרצ"ח-תרצ"ט, עמ' 503.
 יערי אברהם, "הגדות של פסח שנדפסו עד שנת תר"ס, מילואים לרשימת ווינער", קרית ספר, ו', תרפ"ט, עמ' 231-233.
 יערי אברהם, המחזה העברי המקורי והמתורגם מראשיתו ועד היום, המחלקה לענייני הנוער והחלוץ של ההסתדרות הציונית, ירושלים, תשט"ז.
 יערי אברהם, "דפוסים קדומים", קרית ספר, כ"ב, תש"ה תש"ו, עמ' 237-239.
 יערי אברהם, הדפוס העברי בארצות המזרח, החברה להוצאת ספרים ליד האוניברסיטה העברית, ירושלים, תרצ"ז, עמ' 9-53.
 יערי אברהם, הדפוס העברי בקושטא, מאגנס והאוניברסיטה העברית, ירושלים, תשכ"ז, עמ' 21-34, 96-147.
 יערי אברהם, "המדפיסים בני פואה", מחקרי ספר פרקים בתולדות הספר העברי, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשי"ח, עמ' 323-420.
 יערי אברהם, "טופס מיוחד של הגדה של פסח, ונציה שס"ט על קלף", קרית ספר, ל', תשט"ו, עמ' 113-117.
 יערי אברהם, "ליקוטין ביבליוגרפיים" קרית ספר, חמש עשרה, תרצ"ח תרצ"ט, עמ' 377-381, 500-514.
 יערי אברהם, "ליקוטין ביבליוגרפיים" קרית ספר, ט"ז, תרצ"ט-ת"ש, עמ' 259-269.
 יערי אברהם, מחקרי ספר פרקים בתולדות הספר העברי, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשי"ח.
 יערי אברהם, "מילואים לדגלי המדפיסים העבריים", קרית ספר, ל"א, עמ' 501-503.
 יערי אברהם, "מצאצאי שונצין", קרית ספר, י"ג, תרצ"ו תרצ"ז, עמ' 121-125.
 יערי אברהם, "סדר פסח ליי' לרבי חיים בן רבי מאיר אבן גבאי", קרית ספר, ט', תרצ"ב, תרצ"ג, עמ', 393-388.
 יערי אברהם, "ציורי ירושלים ומקום המקדש כקישוט בספרים עבריים", קרית ספר, י"ג, עמ', 257, 524, ט"ו, תרצ"ח-תרצ"ט, עמ' 381-377.
 יערי אברהם, "קטלוג מקורי מבית דפוסו של מנשה בן ישראל באמסטרדם" קרית ספר, כ"א, תש"ד תש"ה, עמ' 203-192.

- יערי אברהם, "שארית יוסף לרבי יוסף בן שם טוב, שאלוניקי שכ"ח" קרית ספר, כ"ב, תש"ה-תש"ו, עמ' 239-236.
- יערי אברהם, "תלונות המגיהים על הדפסה בשבת ע"י גויים", קרית ספר, י"ג, תרצ"ו-תרצ"ז, עמ' 527-524.
- יערי אברהם, "עוד תלונות המגיהים על הדפסה בשבת ע"י גויים", קרית ספר, ט"ו, תרצ"ח-תרצ"ט, עמ' 500-503, 381-377.
- יערי אברהם, "ליקוטים ביבליוגרפיים, נשים במלאכת הדפוס העברית", קרית ספר, שנים עשר, תרצ"ה-תרצ"ו, עמ' 507-506.
- יערי אברהם, "שליחים מא"י לתימן", סיני, ד', תרצ"ט, עמ' שצ"ב.
- יערי אברהם, אגרות א"י, מסדה, 1971, רמת גן.
- יערי אברהם, שלוחי א"י - תולדות השליחות מן הארץ לגולה מחורבן בית שני ועד המאה ה-19, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשי"א.
- יערי אברהם, מסעות א"י של עולים יהודים מימי הביניים ועד ראשית. שיבת ציון, מסדה, רמת גן, 1976, עמ' 48-55.
- יצחק בן אברהם עקריש (מלקט ועורך), שלושה פירושים לשיר השירים, שלמה ויוסף בני יצחק יעבץ, קושטא, של"ז.
- יצחק בן אברהם עקריש (מלקט ועורך), אגרת אוגרת, קושטא של"ז.
- יצחק בן יהודה אברבנל, ראש אמנה, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשנ"ג, פרקים כ"ב, כ"ג.
- יצחק בן יוסף יעבץ הדורש, "הקדמה", חסדי יי', קושטא, רצ"ג.
- יצחק בן משה, המכונה פרופיאט דוראן הלוי, מעשה אפד, וינה תרכ"ה.
- יצחק ליאון בן אליעזר אבן צור, מגילת אסתר, זואן די גארה, ונציה, שנ"ב.
- ירדן דוב, מחברות עמנואל הרומי, ביאליק, ירושלים, תשי"ז.
- ירדני דן וגיטה, "סדר הדפסתו לראשונה של "ספר התשבץ" לרבי שמעון בר צמח דוראן בדפוס נפתלי הרץ לוי באמסטרדם", עלי ספר, י', תשמ"ב, עמ' 119-132.
- ירושלמי יוסף חיים, זכור, עם עובד, תל אביב, תשמ"ח.
- ירושלמי יוסף חיים, "ספרד וספרדית בספרייה של שפינוזה", דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, כרך שישי, תשל"ז-תשמ"ד, עמ' 192-213.
- ירושלמי יוסף חיים, "הספריות הלועזיות של היהדות הספרדית", מאז ועד עתה, אוניברסיטת ת"א, ת"א, תשמ"ד, עמ' 35-53.
- כהן בעז, קונטרס התשובות, הצופה לחכמת ישראל, בודאפעשט, תר"ץ.
- כהן גרשון, "לתולדות הפולמוס על סתם יינם באיטליה ומקורותיו", סיני, ע"ז, תשל"ה, עמ' ס"ב-פ"ה.
- כהן יצחק יוסף, "ראשית הדפוס העברי וראשוני המדפיסים", בפתח Rashi's Commentary to the Pentateuch, First Edition, Makor Publishing House, Jerusalem, 1979, pp 3-13.
- כהן יצחק יוסף, "ביבליוגרפיה של מחזורים וסידורי תפילה איטאליאני", מבוא למחזור בני רומא, דביר, ת"א, תשכ"ו.
- כהן יצחק יוסף, "ספר תיקוני שבת", קרית ספר, ל"ט, תשכ"ד, עמ' 539-542.
- כהן יצחק יוסף, "מסכת אבות פירושה ותרוממה באספקלרית הדורות", קרית ספר, מ', תשכ"ה, עמ' 104-117.
- כהן יצחק יוסף, "ספריהם של חכמי הונגריה הראשונים", מורות קורות, ראובן מס, ירושלים, תשמ"ב, עמ' 215-237.

- כהן יצחק יוסף, "מגילת אסתר באספקלריה של חכמי צפת במאה ה"ט"ז" מורות קורות, ראובן מס, ירושלים, תשמ"ב, עמ' 142-174.
- כהן יצחק יוסף, "סליחות כמנהג בני אשכנז" מורות קורות, ראובן מס, ירושלים, תשמ"ב, עמ' 173-195.
- כהן צדק יוסף, שם ושארית, ירושלים תשכ"ח, עמ' 31-43.
- כהנא אברהם, ספרות ההיסטוריה הישראלית, וורשא, תרפ"ג.
- כהנא אברהם, הספרים החיצוניים, מקורות, ת"א, תרצ"ז.
- כהנא דוד, "רבי שלמה שרביט זהב", ליקוטי הקדמונים, ורשא, תרנ"ד, כרך ראשון, עמ' 3-5.
- כהנא יצחק זאב, הדפוס בהלכה, סיני, ז-ל"ב, תש"ה, עמ' קל"ט-קנ"ט.
- כנען חביב, "האגדה של מלך ליום אחד", עתמול, כרך ה', גליון 2 (8), נובמבר, 1979, עמ' 22, 23.
- כ"ץ בן ציון, רבנות חסידות, השכלה, לתולדות התרבות הישראלית מסוף המאה ה"ט"ז ועד ראשית ה"ט"ז, דביר, ת"א, תשט"ז.
- כ"ץ יעקב, הלכה וקבלה, מחקרים בתולדות דת ישראל על מדוריה וזיקתה החברתית, מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשמ"ד.
- כ"ץ יעקב, מסורת ומשבר, החברה היהודית במוצאי ימי הביניים, ביאליק, ירושלים, תשמ"ו, עמ' 28-40.
- כ"ץ מאיר, "הקדמה" שני לוחות הברית השלם, יד רמה, חיפה, תשנ"ב.
- כרמלי(וינגברג) משה, ספר וסייף, מכון סורא, ירושלים, תשכ"ז, עמ' 19.
- כשר יצחק פרץ ומנדלבוים יעקב דוב, שרי האלף, תורה שלמה, ירושלים תשל"ט.
- כשר מנחם מנדל, הגדה שלמה, סדר הגדה של פסח עם חילופי נוסחאות, הערות ציונים וילקוט פירושים, תורה שלמה, ירושלים, תשכ"ז.
- לאווינגר דוד שמואל, דרכי הניקוד והנגינות, הצופה לחכמת ישראל, שנה 13, 1929, עמ' 267.
- לאנדסהוטה אליעזר ליזר בן מאיר, עמודי עבודה, ברלין, תר"ז.
- לואיס ברנרד, היהודים בעולם האיסלאם, מרכז זלמן שז"ר, ירושלים, תשנ"ו.
- לוונתאל מרווין, תולדות היהודים בגרמניה, מסדה, ת"א, תשכ"ג.
- לוי בן בצלאל(המהר"ל מפראג), באר הגולה, משה בן בצלאל כ"ץ, פראג, שנ"ח.
- לוין בנימין מנשה, מתקופת הגאונים, רב שרירא גאון, החברה לספרות יהודית בפפד"ם, יפו, תעז"ר.
- לוין יצחק, דמויות ואירועים היסטוריים, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשמ"ח.
- לוין ישראל, מהדיר ומלקט, ילקוט אבן עזרא, קרן ישראל מץ, חיפה תשמ"ה.
- לונזאנו מנחם עזריה, שתי ידות, בריגאדין, ונציה, שע"ח, דף קל"ה עמ' ב'.
- לונץ אברהם משה, תולדות הרב אישתורי הפרחי, כפתור ופרח, ירושלים תרנ"ז.
- לוצאטו שמואל דוד, מבוא למחזור בני רומא, דביר, ת"א, תשכ"ו.
- לוצאטו שמחה, מאמר על יהודי ונציה, עריכה אהרון זאב אשכולי, מוסד ביאליק, תשי"א.
- לוריא בן ציון, מגילת תענית, פרשיות בתולדות בית שני לאור משנה קדומה, ביאליק, ירושלים, תשכ"ד.
- ליבאוויטש נחמיה שמואל, רבי יהודה אריה מודינא בקומתו וצביונו, ג. רובינסון, נויארק, תרס"א.
- ליברמן שאול, "מאמרים וחקירות, גליונות המיחסים לרבי בצלאל אשכנזי", קרית ספר, שנה י"ג, תרצ"ו עמ' 105-106.
- ליברמן בן יוסף שוחט, "הקדמה", זבח טוב, משה כ"ץ, פראג, שפ"ט.

- ליינער ירוחם, "המהרש"ל והקבלה", סיני, מ"ד, תשי"ט, עמ' רכ"ד-רכ"ט.
- ליפינר אליהו, חזון האותיות, מאנגס, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשמ"ט עמ' 334.
- ליפשיץ אליעזר מאיר, "החדר תכונתו ושיטתו", התקופה, ספר שביעי, ת"א, תרצ"ד, עמ' 295-393.
- לנדאו יעקב בן מכאל, עורך, תולדות יהודי מצרים בתקופה העות'מאנית, משגב, ירושלים, תשמ"ח, עמ' 251.
- לנדוי בצלאל, "לתולדות מרן רבי יוסף קארו", קובץ רבי יוסף קארו, בעריכת יצחק רפאל, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשכ"ט, עמ' י"ט-מ"א.
- לסקר דניאל, "תורת האימות במשנתו הפילוסופית של יוסף אלבר", דעת, תש"ס, עמ' 5-12.
- לעווענטהאל אברהם, "מבוא", מוסרי הפילוסופים, פראנקפורט דמיין, תרנ"ו, עמ' viii, vii.
- לרנר ישראל דב, רבנו עובדיה מברטנורא חייו ותרומתו לפירוש המשנה, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשמ"ח.
- מאיר בן יחזקאל אבן גבאי, מראות אלוהים, זואן גריפו, ונציה, שכ"ז.
- מאיר בן יחיאל (מאיר הקדוש), "מגילת רבי מאיר", ספרים היוצאים לאור בפעם הראשונה, מקיצי נרדמים, י"ט, ברלין 1903, עמ' 5-17.
- מאיר בן יעקב פורניץ, "הקדמת המדפיס", כפתור ופרת, בריגאדין, ונציה, ש"ח.
- מארכס אלכסנדר, "ר' יוסף איש ארלי ור' יוחנן טריוויש", קבץ מדעי לזכר משה שור, ניו-יורק, תש"ה, עמ' 189-219.
- מגיד דוד, תולדות משפחות גינצבורג, ד מגיד, ס פטרבורג, תרנ"ט.
- מהלמן ישראל, "בית הדפוס באדריאנופול במאה הט"ז", עלי ספר, י"ח, תשל"ט, עמ' 102-106.
- מהלמן ישראל, "הדפוס העברי בקושטא מאת אברהם יערי (הערות ותוספות)", קרית ספר, מ"ג, עמ' 577-581.
- מהלמן ישראל, "ח"י ספרים עבריים ודפים בודדים", עלי ספר, א', תשל"ה.
- מהלמן ישראל, "סיבות לנדירות ספרים עבריים", גנזות ספרים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים, תשל"ו, עמ' 129-140.
- מהלמן ישראל, "סביב ספר מאור עיניים לר' עזריה מן האדומים", גנזות ספרים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים, תשל"ו.
- מהלמן ישראל, "פרקים בתולדות הדפוס בשאלוניקי", ספונות, יוון, כרך ג', ספר 13, עמ' רי"ז-רכ"ז.
- מולכו מכאל, "בתי עקד ספרים בסלוניקי", מחברת, כסלו, תשי"ד, עמ' 189, 188.
- מולכו מכאל, "תרומת יהודי תורכיה לתרבות העברית ולספרותה אחרי הגירוש", מחברת, אדר תשט"ז, עמ' 65-69.
- מונלש אוטו, כתובות מבית העלמין היהודי העתיק בפראג, האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ירושלים, תשמ"ח.
- מונטר זיסמן, "מבוא", בתי הנהגת גוף הבריא, בתי הנהגת הנפש, מחברות לספרות, ת"א, תשי"י, עמ' ז"א-ז"ג.
- מונטר זיסמן, עלילות רופאים יהודים, וויס, ירושלים, תשי"ג.
- מוסקאטו יהודה, נפוצות יהודה, ונציה שכ"ט, דף ג', ב.
- מייזליש יצחק, "שיר האותיות לרבי שלמה שרביט זהב", תגים, ה-ו, תשל"ה, ירושלים, עמ' 41-43.
- מייזליש יצחק, "נוספות לתולדות הדפוס העברי בקושטא ובריווא די טרינטור", עלי ספר, א', תשל"ה, עמ' 95-101.
- מיכל חיים בן יוסף, אור החיים, חכמי ישראל וספריהם, מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"ה.

- מילאנו אטיליו, גיטו רומא, תמונות מן העבר, מעריב, תל אביב, 1992.
- מימון הכהן יהודה לב, "השולחן הערוך ונושאי כליו", קובץ רבי יוסף קארן, בעריכת יצחק רפאל, מוסד הרב קוק ירושלים, תשכ"ט, עמ' מ"ב-ס"ג.
- מימון הכהן יהודה לב, חידוש הסנהדרין במדינתנו המחודשת, מוסד הרב קוק ירושלים, תשי"א.
- מימון(פישמן) הכהן יהודה לב, "מבוא", אוצר תרגום אונקלוס, ירושלים, ת"ש.
- מירסקי אהרון, ילקוט הפיוטים, ניומן, ירושלים-ת"א, תשי"ח.
- מירסקי אהרון, "שירי גאולה לרבי ישראל נג'ארה", ספונות, ה', תשכ"ז, עמ' ר"ז-רל"ד.
- מירסקי שמואל קלמן, "רבי יואל סירקש בעל הב"ח", חורב, ו', תש"ב, עמ' 42-75.
- מירסקי שמואל קלמן, "למהותו של מדרש תנחומא", סורא, ירושלים, תשי"ז-תשי"ח, עמ' 93-105.
- מלאכי צבי, "מבוא", עלילות האביר אמאדיש די גאולא, פפירוס, אגודת הסטודנטים של אוניברסיטת ת"א, 1981, עמ' ז', ח'.
- מלכו יצחק רפאל, "רבי משה אלמושינו מביא החרות לקהילת סלוניקי במאה השש עשרה "רע"ה-שמ"ו", סיני, כרך שמיני, תש"א, עמ' רמ"ו-רנ"ו.
- מלכו יצחק רפאל, "הקהילות הספרדיות בתפוצות", אוצר יהודי ספרד, ד', 1961, ירושלים, עמ' 66.
- מלכיאל חזקיה בן אברהם, מלכיאל, וילנה תקע"ט.
- מלמד אברהם, "אליהו דל מדיגו והמסורת המדינית האפלטונית בתקופת הרנסנס", איטליה, י"א, תשנ"ה, עמ' ס"ז.
- מלמד עזרא ציון, "פירוש רד"ק לתהילים", ארשת, ב', ירושלים תש"ך עמ' 35, 70.
- מנור דן, "לתולדותיו של אברהם סבע", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ב' תשמ"ג, עמ' 208-231.
- מנחם בן משה אגוזי, ספר גל של אגוזים, אחים גאלדנבערג, ניו יורק, תשנ"ג.
- מנחם עזריה מפאנו, שאלות ותשובות ביאורים ופירושים, ונציה, ש"ס, ס' ע"ט.
- מנחם פורטו הכהן, "הקדמה", טור אורח חיים עם הבית יוסף, אלוויזי בריגאדין, ונציה שכ"ד.
- מערכת האלוקות, ע"פ דפוס מנטובה שי"ח, מקור חיים, תשכ"ג, ירושלים.
- מרבך עמיקם, ביבליוגרפיה כללית ויהודית בסיסית של ספרות היעץ, מרכז ההדרכה לספרות בישראל, ירושלים, תשנ"ז, 1996, עמ' 220-229.
- מרגליות ראובן, "רבנו בחיי", סיני, מ"א, עמ' קפ"ה, קפ"ו.
- מרגליות מרדכי, "לבעיית קדמותו של ספר סדר אליהו", ספר אסף, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשי"ג, עמ' 370-390.
- מרגליות מרדכי, אנציקלופדיה לחכמי התלמוד והגאונים, יהושוע אורנשטיין, הוצאת יבנה בע"מ, ת"א, תשנ"ה.
- מרגלית דוד, חכמי ישראל כרופאים, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשכ"ב.
- מרדכי יפה, לבוש התכלת, זיכרון אהרון, ירושלים, תש"ס.
- מרכוס שמעון, "לתולדות היהודים באדריאנופול", סיני, עמ' שי"ט-שכ"א.
- משה באסולה, מסעות א"י, החברה העברית לחקירת א"י ועתיקותיה, ירושלים, תרח"ץ.
- משה בן ברוך אלמושינו, "הקדמה", תפילה למשה, סלוניקי, יעבץ, שכ"ג.
- משה בן חיים בן שם טוב פיזאנטי, חוקת הפסח, דפוס יוסף יעבץ, קושטא, שכ"ט.
- משה בן יוסף מיטראני, הקדמה, צפנת פענח, ונציה, ת"ח.
- משה בן יצחק מפיזאנץ, "הקדמה", דרש משה, יצחק בן אהרון מפרוסטיץ, קרקוב, שמ"ט.

- משה בן ישראל איסרליש, הרמ"א, "הקדמת המחבר", דרכי משה, לטור אורח חיים, אל המקורות, ירושלים, תשי"ח.
- משה בן ישראל איסרליש, הרמ"א, דרכי משה השלם (והארוך) לטור חושן המשפט, מכון ירושלים, ירושלים, תשל"ט.
- משה בן ישראל איסרליש, הרמ"א, דרכי משה השלם (והארוך) לטור יורה דעה, ירושלים, תשכ"ט.
- משה בן ישראל איסרליש, שו"ת הרמ"א, ירושלים, תשל"א.
- משה בן ישראל איסרליש, תורת העולה, הוצאה חדשה, בני ברק, תשל"ל.
- משה בן מימון, מורה נבוכים, אום, ניו יורק, תש"ו.
- משה בן שמואל די מדינה, "הקדמה", שו"ת הרשד"ם, דוד בן אברהם אזוביב, סלוניקי, שמ"ב, חלק א. משולם פייבוש, "דברי סיום", שאלות ותשובות מהר"ם מינץ, יצחק בן אהרון, קרקוב, שע"ז.
- נבו יהושפט, "הפירוש פענח רזא לחמישה חומשי תורה", סיני, צ"ח, חו' ג-ד, עמ' קצ"ב.
- נגאל גדליה, "דרשותיו של שמואל יהודה קצנבלויגן" סיני, ע', תשל"ב, עמ' ע"ט-פ"ה.
- נגאל גדליה, "דעותיו של ר"י יעבץ על פילוסופיה ומתפלספים, תורה ומצוות, "אשל באר שבע, א', תשל"ו, עמ' 258-287.
- נגאל גדליה, מחקרי מזרח ומערב, המכון לחקר הספרות החסידית, ירושלים, תשס"א, עמ' 151.
- ניומן אברהם אהרון, "יוסיפון והספרים החיצוניים", ספר אסף, הרב קוק, ירושלים, תשי"ג, עמ' 370-390.
- ניני יהודה ופרוכטמן מאיה, "מבוא", מעשה הרב, (מלחמת העט והמספרים), אוניברסיטת ת"א, תש"ם, עמ' 11, 12.
- ניסענבוים שלמה ברוך, לקורות היהודים בלובלין, לובלין, תר"ס.
- נסים יצחק, "הגהותיהם של רבי יעקב קאשטרו ורבי יעקב צמח על שלחן-ערוך", ספונות, ספר שני, תשי"ח, עמ' פ"א-צ"א.
- נסים יצחק, "ההגהות על שלחן-ערוך", קובץ רבי יוסף קארן, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשכ"ט, עמ' ס"ד-פ"ח.
- נרקיס מרדכי, "חותמת דגם של רבי נפתלי הכהן", קרית ספר, ט"ו, תרצ"ח, תרצ"ט, עמ' 372-370.
- סדר הדורות המפואר והשלם עם הגהות החיד"א, ירושלים, תשנ"ג.
- סולה משה זאב, מדרוך ביבליוגרפי לכתבי הקודש, כתר, ירושלים, תשמ"ח.
- סולוביצ'יק חיים, שו"ת כמקור היסטורי, מרכז זלמן שז"ר לתולדות ישראל, ירושלים, תשנ"א, 1990.
- סוקולוב נחום, "ר' אברהם די בוטון בעל הסגנון העברי היותר עשיר ומדויק", אוצר יהודי ספרד, ד', תשכ"א, עמ' 100.
- סימונסון שלמה, "שערוריית הגט תמרי-וינטרוצ'ו", תרביץ, כ"ח, תשי"ט, עמ' 375-392.
- סימונסון שלמה, "שלמה מן האדומים ואחותו מאדאמה אירופה", עתמול, ג (5), 1978, עמ' 7, 8.
- סימונסון שלמה, "ספרים וספריות של יהודי מנטובה", קרית ספר, ל"ז, תשל"ב, עמ' 103-123.
- סימונסון שלמה, תולדות היהודים בדוכסות מנטובה, אוניברסיטת ת"א ומכון בן צבי, ירושלים תשכ"ה.
- סימונסון שלמה, "על היחסים בין בוהמיה-מורביה ואיטליה במאות הי"ז והי"ח", ספר היובל מוגש לכבוד ד"ר נ מ גלבר לרגל יובלו השבעים, עולמנו, ת"א, תשכ"ג, עמ' 127.
- סימונסון שלמה, "הגטו באיטליה ומשטר", ספר היובל ליצחק בער במלאת לו 70 שנה, החברה ההיסטורית הישראלית, ירושלים, תשכ"א, עמ' 271-285.

- סימונסון שלמה, "מבוא", שר"ת זקני יהודה, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשט"ז, עמ' 1-62.
- סימונסון שלמה, "חווה להוצאת ספרים עבריים בקרימונה", ספר זכרון לשלמה אומברטו נכון, קובץ מחקרים לתולדות היהודים באיטליה, מוסד שלמה מאיר, ירושלים, תשל"ח, עמ' 143-147.
- סימונסון שלמה, "התארגנות השלטון האוטונומי היהודי במנטובה, 1511-1630" ציון, כ"א, תשט"ו, עמ' 151-169.
- סיראט קולט, הגות פילוסופית בימי הביניים, כתר, 1975, עמ' 427-451.
- סלויס דוד משה, "יהודי אשכנז באמסטרדם", מחקרים על יהדות הולנד, 1, ירושלים, תשל"ה, עמ' 70-71.
- סלע שלמה, אסטרוולוגיה ופרשנות המקרא, בהגותו של אברהם אבן עזרא, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן, 1999.
- סמואל עמוס, מפעלו הפרשני והטקסטואלי של רבי שלמה סיריליו לירושלמי, זרעים, חיבור לשם קבלת תואר ד"ר, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשנ"ח, עמ' 7-18.
- סנדרס מרים (אברהמי), המומרים באיטליה במאה הט"ז יחסם ליהודים וליהדות להלכה ובמעשה, עבודה לתואר מוסמך, בר אילן, רמת גן, תשמ"ה.
- ספר הזכרון לאברהם ושושנה ויספיש, ירושלים, תשנ"ב.
- ספראי שמואל, "מבוא", ר' עקיבא בן יוסף חייו ומשנתו, דורות, ביאליק, ירושלים, תשל"א, (1970), עמ' 9-39.
- סץ יצחק עקיבא, מבית מדרשו של מהרש"ל, למסכת גיטין, כולל מגדל דוד, אוצרנו, טורונטו, תש"ן.
- סרוסי אדוין, "רבי ישראל נג'ארה מעצב זמרת הקדש אחרי גירוש ספרד", אסופות, ד', תש"ן, עמ' רפ"ה-ש"י.
- סרוסי אדוין, "מוסיקה תורכית ושירת קדש עברית באימפריה העות'מאנית", פעמים, 70, חורף תשנ"ז, עמ' 124-129.
- סרוסי אדוין, "רבי יוסף גאליאנו בעל ספר 'אמרי נועם'", אסופות, י"א, תשנ"ח, עמ' פ"ח-צ"ג.
- סרמוניטה יוסף, "ימי הביניים במחשבת ישראל", מחקרים במדעי היהדות, ירושלים, תשמ"ו, עמ' 266-279.
- סרמוניטה יוסף, "הספרות הפילוסופית הסכולאסטית בספר 'פורת יוסף' לר' יוסף טאיטאצאק", ספונות, י"א, תשל"א-תשל"ח, עמ' קל"ז-קמ"ז.
- עברי אברהם, "אבן רשד מול מתרגמי היהודים וקוראיו", מנחה לשרה מחקרים בפילוסופיה יהודית ובקבלה מוגשים לפרופ' שרה א הלר וילנסקי, מאגנס, ירושלים, תשנ"ד עמ' 334-345.
- עובדיה (גודסינר) אברהם, הארי שבחכמי פראג, ירושלים, תרצ"ח, עמ' כ"א.
- עובדיה דוד, פאס וחכמיה, כרך ראשון, ירושלים, תשל"ט.
- עוזו מנחם, המדקדקים לבית קמחי, מנחה לאברהם, ספר יובל לכבוד אברהם אלמליח, ירושלים תשי"ט, עמ' 126.
- עזריה מן האדומים, מאור עיניים, דפוס י אלאפין, ורשא, תרנ"ט.
- עמנואל יצחק שמואל, מצבות שאלוניקי, מכון בן צבי והאוניברסיטה העברית, ירושלים, תשכ"ג.
- עמנואל שמחה, "דברי מהר"ם מרוטנבורג בשנות מעצרו", מעין, תשנ"ג, כרך ל"ג, חוב' ג', עמ' 9-1.
- עמנואל שמחה, "תשובות חדשות למהר"ם מרוטנבורג", מעין, תשנ"ג, כרך ל"ג, חוב' ג', עמ' 21-11.
- עפרון זוסיא, רות בצלאל ססיל, עורכים, האומנות היהודית, מסדה, ת"א, תשי"ז.
- עפשטיין אברהם, "ספר אלדד הדני", כתבי ר' אברהם עפשטיין, מוסד הרב קוק, ירושלים, עמ' ד-ל"ה.
- עפשטיין אברהם, "מאמר על ספר הלכות גדולות", כתבי ר' אברהם עפשטיין, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשי"ז, עמ' ד-ל"ה.

- עראמה יצחק, עקדת יצחק, זואן די גארה, ונציה, של"ג.
- ערן עמירה, "היחס בין התרגומים לספרו של אבן דאוד, 'אחעקידה' אל-רפיעה", תרביץ, ס"ה, חו' א', תשנ"ו, עמ' 103-81.
- פדרבוש שמעון, הלשון העברית בישראל ובעמים, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשמ"ז.
- פואה יהושוע, "הסכסוך בין נסיכי סבויה ובין האפיפיור בעניין הבנקאים היהודים מפורטוגל (1573-1581)", א"י, ג', ירושלים תשי"ד, עמ' 243-240.
- פולין, פרקים בתולדות יהודי מזרח אירופה ותרבותם, האוניברסיטה הפתוחה, ת"א, תשנ"א.
- פונקנשטיין עמוס, "תולדות ישראל בן החוחים: ההיסטוריה למול דיספלינות אחרות", ציון, ס', תשנ"ה, עמ' 335-347.
- פונקנשטיין עמוס, תדמית ותודעה היסטורית ביהדות ובסביבתה התרבותית, עם עובד, תשנ"א, עמ' 27.
- פונקנשטיין עמוס, סגנונות בפירוש המקרא בימי הביניים, אוניברסיטה משודרת, משרד הביטחון, תש"ן.
- פורטנוי שמריהו, "מבוא", ספר הליכות עולם, שער המשפט, ירושלים תשנ"ו, עמ' 7-16.
- פטאי יוסף, "משירי משולם דאפירה", ספר היובל לפרופסור שמואל קרויס במלאת לו שבעים שנה, ירושלים, תרצ"ו, עמ' 188-192.
- פיאטלי אנג'לו מרדכי, "דפוס פירארה בלתי ידוע", עלי ספר י"ח, תשנ"ו, עמ' 147-152.
- פיאטלי אנג'לו מרדכי, "כתובי יד, דפוס ערש ודפוס המאה השש-עשרה בספריות איטליה: חידושים ותגליות", דברי הקונגרס העולמי האחד עשר למדעי היהדות, האגוד העולמי למדעי היהדות, חטיבה ג, כרך ראשון, תשנ"ד.
- פיאטלי אנג'לו מרדכי, "נוספות לעניין המדפיס זואן די גארה", קרית ספר, ס"ג חוברת ב', תש"ן-תשנ"א, עמ' 675-676.
- פיוויש הלוי שרגא, "דבר המביא לבית הדפוס", סאה סולת אברהם רוזנגרטן, פיעטרקוב, 1906.
- פינס אליהו דוב, "הקדמה", חידושי ופירושי המהר"ק, על התורה הרמב"ם והסמ"ק, אור המזרח, ירושלים, תשד"ם, עמ' ה-ז.
- פינס שלמה, בין מחשבת ישראל למחשבת העמים, ירושלים תשל"ז עמ' 197.
- פיליפ משה בן שלמה זלמן, רבי שמואל אלמושנינו, פתח תקוה, תשנ"ח, עמ' 5-11.
- פכטר מרדכי, "חיי וואישיותו של רבי אלעזר אזכרי בראי יומנו המיסטי וספר חסידים" שלם, ג' תשמ"ג, עמ' 129-147.
- פכטר מרדכי, ספרות הדרוש והמוסר של חכמי צפת במאה הט"ז, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ו.
- פכטר מרדכי, "חזות קשה לרבי משה אלשיך", מצפונות צפת, מחקרים ומקורות לתולדות צפת וחכמיה במאה הט"ז, מרכז זלמן שז"ר לתולדות ישראל, ירושלים, תשנ"ד.
- פכטר מרדכי, "תפיסת הדבקות ותיאורה בספרות הדרוש והמוסר של חכמי צפת במאה הט"ז", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ג-ד, תשמ"ב, עמ' 51-121.
- פכטר מרדכי, "ספר ראשית חכמה לר' אליהו די וידאש וקיצוריו", קרית ספר, מ"ז, תשל"ב, עמ' 686-710.
- פכטר מרדכי, "ראשית צמיחתה של ספרות המוסר הקבלית בצפת במאה השש עשרה", תרבות והיסטוריה, משגב ירושלים, תשמ"ז, עמ' 77-94.
- פלוסר דוד, ספר יוסיפון, מוסד ביאליק, תשל"ט-תשמ"א.
- פלוסר דוד, מחבר ספר יוסיפון, דמותו ותקופתו, ציון, י"ח, ירושלים, תשי"ג, עמ' 109-126.

- פלוסר דוד, יוסיפוס פלאביוס, האוניברסיטה המשודרת, משרד הבטחון ההוצאה לאור, 1985.
- פליישר יהודה ליב, "רבנו אברהם אבן עזרא ועבודתו הספרותית ברומא", אוצר החיים, ספר השישי, תרצ"ו, עמ' 100.
- פלינטשין יצחק מאיר, "מבוא", נשמת אדם, מכון שפתי צדיקים, תשמ"ט ירושלים.
- פלס ישראל מרדכי, "מהר"א מפראג, כתביו ותולדותיו", צפונות, שנה ג' גליון א', תשנ"א, עמ' פ"ד-פ"ו.
- פראנקעל זכריה, מבוא הירושלמי, מהדורת ברעסלויא, נדפס מחדש בירושלים, תשכ"ז.
- פרדס חיים, "מבוא", תפארת ישראל, מכון יד מרדכי, ת"א תשל"ט.
- פרויקט השו"ת, (סי די רום), אוניברסיטת בר אילן, רמת גן, 2000.
- פרומקין אריה ליב, תולדות חכמי ירושלים, דפוס סלומון, ירושלים, תרפ"ח-תר"ץ.
- פרוש חיים, חידושי הרא"ה למסכת חולין, ירושלים, תשל"ה.
- פריד נתן, "הערות לביבליוגרפיה של מחזורים וסידורי תפילה לפי מנהג בני רומא", מאת י' יוסף כהן, ארשת, ה', עמ' 494-499.
- פרידברג חיים דב, מרגניתא שפירא, דראהאביטש, תרנ"ט.
- פרידברג חיים דב, תולדות ר' יהודה מוסקאטו ז"ל, דראהאביטש, תר"ס.
- פרידברג חיים דב, תולדות הדפוס העברי בפולניה מראשית היסודו בשנת רצ"ד והתפתחותו עד זמננו, ת"א, תש"י.
- פרידברג חיים דב, תולדות הדפוס העברי באיטליה, אספמיה-פורטוגליה ותורגמא שמלפנים, בר-יודא, ת"א, תשט"ז.
- פרידברג חיים דב, תולדות הדפוס העברי בערים אלו שבאירופה: אויגניון איזנא, אמסטרדם, אנטוורפן, באזילאה, ברונא, דיהרנפורט, דעסויא, האלי, ווינא, טהינגן, יעסניץ, לונדון, לייזן, מיץ, צוריק, קארלסרואה, קושטניץ, קיטן, קליווא ושטראסבורג, אנטוורפן, תרצ"ז.
- פרידברג חיים דב, תולדות הדפוס העברי בערים אלו שבאירופה התיכונה: אויגשבורג, אופיבאך, איכנהויזן, אלטונא, ברלין, הומבורג פ ד הא, הידרנום, המבורג, הענא, וועזנבק, ווילהרמשדארף, זולצבך וגר, אנטוורפן, תרצ"ה.
- פרידברג חיים דב, בית עקד ספרים, בר יודא, תל אביב, תשי"א-תשט"ז.
- פרידברג חיים דב, תולדות משפחת שור, תולדות משפחת הורוביץ, אנטוורפן, תרפ"ה.
- פרידברג חיים דב, לוחות זכרון, תולדות רבני קראקא מאמצע המאה השלישית ועד ימינו אלה, ירושלים, תשכ"ט.
- פרידמן יהושוע, אליהו מזרחי, האיש ופועלו, עבודה לשם קבלת תואר ד"ר, ישיבה יוניברסיטי, ניו יורק, 1974.
- פריימן אברהם חיים, הרא"ש רבנו אשר ב"ר יחיאל וצאצאיו, הרב קוק ירושלים, תשמ"ו.
- פריימן אהרון, "מאמץ כוח לר' משה אלמושינו דפוס בלתי נודע", ספר היובל לאלכסנדר מארכס במלאת 40 שנה לכהונתו בתור ספרן בישראל, ניו יורק, תש"ג, עמ' 7-9.
- פרנקל שרה, "שינויים טיפוגרפיים בספרים עבריים", עלי ספר, ט"ו, תשמ"ט, עמ' 141, 142.
- פרנקל יונה, מדרש ואגדה, האוניברסיטה הפתוחה, ת"א, תשנ"ג.
- פרענקיל דוד, "דקדוקי ספרים", עלים לביבליוגרפיה וקורות ישראל, א', חוב' ד', עמ' 114-116.
- פרענקיל דוד, "תולדות רבי יצחק יהושוע די לאטאש", עלים לביבליוגרפיה וקורות ישראל, ב', חוב' ג', עמ' 27-33.
- פרענקיל דוד, "סליחה בלתי נודעת", עלים לביבליוגרפיה וקורות ישראל, א', חוב' ג', עמ' 13-14.

- פרץ בלומה, הביבליומטריקה ויישומיה, עלון אגודת הספריות המיוחדות בישראל, י' (1979), 1-2, עמ' 2-8.
- פררו ניצן, "העולם המופלא", מסלול ידיעות אחרונות, יום ה', כ"ז באדר תשס"א, 22.3.2001, עמ' 10.
- צבי הירש בן זונדל משה חנוך, דרך טובים, וארשה, 1874.
- צדוק משה, מחשבת ישראל בתימן, עם עובד, תל אביב, 1986.
- צונץ יום טוב ליפמן, "תולדות עזריה מן האדומים", כרם חמד, ה', תר"א, עמ' 145, 146.
- צונץ יום טוב ליפמן, הדרשות בישראל והשתלשלותן ההיסטורית, מוסד ביאליק, ירושלים, 1974.
- צוריאל משה, "מבוא", פרדס רימונים, יריד הספרים, ירושלים תש"ס, עמ' 7-12.
- ציגלמן שמואל ארתור, יהודי פולין וליטא עד שנת ת"ח (1648) מבואות ומקורות מבוארים, מרכז זלמן שז"ר, ירושלים, תשנ"א.
- צינברג ישראל, תולדות ספרות ישראל, ספרית פועלים, תשט"ז, כ' א-ג.
- צמח עדי/רוזן-מוקד טובה, יצירה מחוכמה, עיון בשירי שמואל הנגיד, כתר, ירושלים, 1983.
- צפרוני אברהם, "מבוא", חובות הלבבות, מחברות לספרות בסיוע מוסד הרב קוק, ירושלים, תש"ט, עמ' 5-55.
- קאהן שמריהו, דבר המתרגם, ארחות צדיקים או ספר המדות, ירושלים/ניו יורק, תשל"ד, עמ' xiii - ix.
- קאופמן דליה, תרגומי מחזות לעברית וליידיש מסוף המאה ה-18 ועד לשנת 1883 - מחקר השוואתי, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים, 1983.
- קאסוטו משה דוד, היהודים בפירינצי בתופת הרנסנס, מכון בן צבי האוניברסיטה העברית, ירושלים, 1967.
- קארו יוסף בן אפרים, "הקדמה", בית יוסף, טור יורה דעה, ז'אן די גארה, ונציה, של"ד.
- קארו יוסף בן אפרים, "הקדמת המחבר", בדק הבית, זאניטו זאניטי, ונציה, שס"ו.
- קארפי דניאל, "גירוש היהודים ממדינת הכנסייה בימי האפיפיור פיוס החמישי ומשפטי החקירה נגד יהודי בולוניה (1566-1569)", בתרבות הרנסנס ובין חומות הגטו, מפעלים אוניברסיטאיים, תל-אביב, תשמ"ט, עמ' 148-167.
- קארפי דניאל, "גירוש היהודים בעלי תואר ד"ר לרפואה מאוניברסיטת פדובה במאה הט"ז ובראשית המאה ה"ז", בתרבות הרנסנס ובין חומות הגטו, מפעלים אוניברסיטאיים, תל-אביב, תשמ"ט, עמ' 148-167.
- קארפי דניאל, עורך, "אגרות מלמדים", אגרות יהודי איטליה בתקופת הרנסנס, אוניברסיטת ת"א, תשמ"ו, חלק ג, עמ' 22.
- קדרי מנחם צבי, "מגילת אנטיוכוס הארמית", בר אילן, ב', תשכ"ד, עמ' 210-213.
- קהתי מ, "מסעו של ר' זכריה בן סעדיה בן יעקב בארץ ישראל", מאסף ציון, ירושלים תרפ"ט, עמ' 43-53.
- קוהוט עמרם, "מבוא", ערוך השלם, פרדס, ניו-יורק, תשט"ו.
- קולקה אוטו דב, "הרקע ההיסטורי של משנתו הלאומית והחינוכית של המהר"ל מפראג", ציון, ספר היובל, תשמ"ה, עמ' 278-320.
- קונטרס קול התור, תקנות חכמים, מהדורת גולדברג, ברוקלין, תשנ"ג, עמ' 7.
- קונפורטי דוד, קורא הדורות, מהדורת קאססעל, ירושלים, תשכ"ט.
- קוסובר מרדכי, "ר' יואל סירקיש (הב"ח)", בצרון, י"ד, תש"ו, עמ' 23-31.
- קופמן יהודה, "ר' יום טוב ליפמן מיהלויזן, בעל הנצחון החוקר והמקובל", בית המדרש לרבנים, ניו יורק, תרפ"ז.

- קופפר אפריים, "השגות מן חכם אחד, על דברי החכם רבי יוסף בהק"ר יוסף הלועזי שכתב וקרא בקול גדול נגד הרמב"ם", קבץ על יד, סדרה חדשה, ספר י"א, (כ"א) עמ' 215-223.
- קופפר אפריים, הבהרות נוספות ל"שערורית הגט תמרי ונטורוצו", תרביץ, ל"ח, עמ' 55-61.
- קופפר אפריים, "הרמת 'כתר תורה מעל ראשו' של ר' משה פרובינציאלו ונוסח הבדלה שלו", סיני, ס"ג, תשכ"ח, עמ' קל"ז-ק"ס.
- קופפר אפריים, "תעודות חדשות בעניין הפולמוס בדבר הדפסת ספר הזוהר", מכאל, א', תשל"ג, עמ' ש"ב-ש"ח.
- קופפר אפריים, "לדמותה התרבותית של יהדות אשכנז וחכמיה במאות הי"ד-ט"ו", תרביץ, מ"ב, תשל"ג, עמ' 113-147.
- קופפר אפריים, "לבעית ספר 'יריעות עזים', שלם, א', עמ' 97-103.
- קוק שאול חנא, "בדבר שם מחבר 'ספר החינוך' קריית ספר י"ז, ת"ש, עמ' 83-86.
- קוק שאול חנא, "מדרש מי השילוח" קריית ספר, ב, תרפ"ה, עמ' 267-269.
- קוק ש ח, שו"ת הר"ן (מהדורות רומי וקונשטנטינה), קריית ספר, ח', תרצ"א תרצ"ב, עמ' 52-54.
- קוק שאול חנא, עיונים ומחקרים, הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים, תשי"ט.
- קושניר אורון מיכל, "ה'פליאה' ר"הקנה" - יסודות הקבלה שבהם עמדתם הדתית חברתית ודרך עיצובם הספרותית, חבור לשם קבלת תואר ד"ר לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים, עמ' 1-15.
- קטאלאנו אברהם, "עולם הפוך", קבץ על יד, תש"ו, עמ' ס"ז-ק"א.
- קלויזנר ישראל, "בתי-עקד ספרים בירושלים דליטא", ספר רפאל מאהלר ספרית פועלים, ת"א, תשל"ד, עמ' 67-82.
- קלויזנר יהודה אריה, הנובילה בספרות העברית מראשיתה עד סוף תקופת ההשכלה, צצ'יק, ת"א, תש"ז.
- קליינברגר אהרון פריץ, המחשבה הפדגוגית של המהר"ל מפראג, מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשכ"ב.
- קלנר מנחם, תורת העיקרים בפילוסופיה היהודית בימי הביניים, סדרת הלל בן חיים, ההסתדרות הציונית, ירושלים 1991.
- קנדלשטיין אסתר, דפוסים עבריים במדעי הטבע הפיזיים מהמאה הט"ו עד ה"ח: היבטים תרבותיים וחברתיים, עבודה לקבלת תואר מסטר, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן, תשנ"ח.
- קסלר דנה, "און דה פייס", תרבות מעריב, יום ו', כ"ו באדר, תש"ס, 3.3.2000 עמ' 12, 13, 20.
- קפלן יוסף, "הפזורה היהודית בצפון מערב אירופה ובעולם החדש", מורשת ספרד, מאגנס האוניברסיטה העברית, תשנ"ב עמ' 562-572.
- קפלן סטיבן, "מחקר הספרות של ביתא ישראל", פעמים, 41, תש"ן, עמ' 91-109.
- קרויס שמואל, "שתי רשימות של ספרים", עלים, א, 1934-1935 עמ' 70, 71.
- קרויס שמואל, קורות בתי התפילה בישראל, עוגן, ניו-יורק, תשט"ו.
- קריגר יוסף, תולדות גדולי ישראל, טל פבלישינג קומפני, ניו יורק, תשכ"ה.
- רבינוביץ רפאל נתן נטע, מאמר על הדפסת התלמוד, תולדות הדפסת התלמוד, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשי"ב.
- רבינוביץ רפאל נתן נטע, אהל אברהם, מינכן, תרמ"ח.
- רבינוביץ שאול פנחס, עקבות של חופש דעות ברבנות של פולין במאה הט"ז, קונטרסים לתלמידים, האוניברסיטה העברית ירושלים תשי"ט.
- רבינוביץ שאול פנחס (שפ"ר), "הערות", דברי ימי ישראל, ירושלים, תשל"ב, כרך ז', עמ' 11.

- רגב שאול, "קבלה ופילוסופיה בהגות היהודית במאה ה"ט"ז", מחניים, 6, תשנ"ד, עמ' 142-151.
- רובינשטיין יהודה, "רשימה של מפרשי פרקי אבות", דורש לפרקים, ניו יורק, תשל"ב, עמ' ד-ט"ז.
- רובינשטיין יהודה, "חיי המחבר, ארצו, מולדתו", חסדי ד', מפיצי גנזי קדמוניות, ניו יורק, תרצ"ד, עמ' 15.
- רובינזון ורדינה, הפולמוס על הכנסת המוסיקה לבתי הכנסת באיטליה במאות ט"ז-י"ז, עבודה לתואר שני, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן, תשמ"ז.
- רוזדמן דוד, אברהם פאריצול, חייו והגותו במסגרת החברה היהודית.
- באיטליה בתקופת הרנאסנס, חיבור לשם קבלת תואר ד"ר, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשל"ד.
- רוזן מינה, בנתיבי היס התיכון, הפזורה היהודית ספרדית במאות ה"ז-י"ח, הקתדרה לחקר התרבות וההיסטוריה של יהודי שאלוניקי ויוון, אוניברסיטת ת"א תשנ"ג, 1993.
- רוזן מינה, "ארכיון לשכת המסחר במארסיי, מקור לתולדות ישראל בלבאנט ובצפון אפריקה", פעמים, 9, תשמ"א, עמ' 112-123.
- רוזנס שלמה אברהם, דברי ימי ישראל בתורגמא, כרכים א', ב', ג', סופיה, תר"ץ.
- רוזנפלד בן ציון, "רבי יוסי הגלילי והנהגת חכמים ערב מרד בר כוכבא", סידרא, י"א, תשנ"ה, עמ' 89-112.
- רוזנפלד משה, עתיקים ונדירים, מדריך וקטלוג לספרים עבריים עתיקים ונדירים, אלון שבות, 1987.
- רוזנפלד משה, הדפוס העברי מראשיתו ועד תש"ח, ירושלים, תשנ"ב.
- רומר סגל אגנס, "ספרות היידיש וקהל קוראיה במאה ה"ט"ז" קרית ספר כ"ג, תשל"ט עמ' 779-790.
- רוסמן משה, "התרבות שבספר", ציון, נ"ו (ג'), עמ' 321-334.
- רוסמן משה, "יהודי פולין עד שנת 1648, קיום ושב", יהודי פולין לדורותיהם, מרכז שז"ר, ירושלים, 1997, עמ' 59-82.
- רוקח יששכר דב, "מבוא", סאה סולת השלם, ירושלים, תשנ"ג.
- רות בצלאל, "ההגדה המצוירת שבדפוס", ארשת, ג', תשכ"א, עמ' 7-25.
- רות בצלאל, "רשימת ספרים מבית מסחרו של רבי מנשה בן ישראל", ארשת, ב', תש"ד, עמ' 413-414.
- רות בצלאל, היהודים בתרבות הרנסנס באיטליה, ביאליק, ירושלים, 1962.
- רות בצלאל, בניהו מאיר, "מנחם בבלי או רומי?", קרית ספר, ל"א, תשט"ז, עמ' 399, 400.
- רות בצלאל, בית נשיא, ניומן, ת"א, תשי"ג.
- ריבלין (ארדוש) ברכה, "חברות גמילות חסדים באיטליה בן המאות השש-עשרה והשמונה-עשרה", מורשת יהודי ספרד והמזרח, מאגנס והאוניברסיטה העברית, ירושלים, תשנ"ב, עמ' 152-157.
- ריבקינד יצחק, "דקדוקי ספרים (לחקר התפתחות הספר העברי)", קרית ספר, ב', תרפ"ה, תרפ"ו, עמ' 54-63.
- ריבקינד יצחק, "דקדוקי ספרים (לחקר התפתחות הספר העברי)", קרית ספר, ד', תרפ"ז, תרפ"ח, עמ' 273-280.
- ריבקינד יצחק, "תשובת הרב משה פרובינציאלו על משחק הכדור", תרביץ, ד', תרצ"ג, 367-375.
- ריבקינד יצחק, "דקדוקי ספרים", ספר היובל לאלכסאנדר מארכס, חלק עברי, ניו-יורק, תש"י, עמ' ת"א-תל"א.
- ריבקינד יצחק, "למאמרו של מר ישעיהו זנה", הארה נוספת, קרית ספר, ה', תרפ"ח, תרפ"ט, עמ' 162-164.
- ריבקינד יצחק, "ספרי סלוניקו", קרית ספר, ח', תרצ"א תרצ"ב, עמ' 294, 295.
- ריבקינד יצחק, "ספרי סלוניקו", קרית ספר, ו', תרפ"ט, עמ' 384.

- ריבקינד יצחק, "ספרות ההגדה לפסח", קרית ספר, י"ב, תרצ"ה, תרצ"ו, עמ' 230.
- ריבקינד יצחק, עוד תוצאות מ"בחינת עולם", קרית ספר, י"ג, תרצ"ו תרצ"ז, עמ' 238-241.
- ריבקינד יצחק, על דפוסי קארעץ, הערות ל"דפוסי פולניה ורוסיה", קרית ספר, ד', תרפ"ז, תרפ"ח, עמ' 58-59.
- ריינר אלחנן, "תמורות בישיבות פולין ואשכנז במאות הט"ז והי"ז והיכוח על הפלפול", כמנהג אשכנז ופולין ספר יובל לחנא שמרוק, מרכז זלמן שז"ר, ירושלים, תשנ"ג, עמ' 70-9.
- ריינר אלחנן, 'אשר כל גדולי הארץ הזאת הם תלמידיו', ר' יעקב פולק: ראשון וראש לחכמי קרקוב, "קראקא-קז'ימייז'-קרקוב, מחקרים בתולדות יהודי קרקוב, המכון לחקר התפוצות, אוניברסיטת ת"א, תשס"א, עמ' 43-68.
- רייפמאנן יעקב, "תולדות אבי משפחת רפפורט", השחר, ג, תרל"ב.
- רפל דוב, "ביבליוגרפיה של ספרי לימוד יהודיים רמ"ח-תרע"ח", קבצים לחקר ולתייעוד תולדות החינוך היהודי בתפוצות, ח', אוניברסיטת ת"א, תשנ"ה, עמ' ט'-קכ"ז.
- רפל דוב, "ביבליוגרפיה של אגרות יהודיים", סיני, קי"ג, תשנ"ד, עמ' קל"ד-קס"ב.
- רפלד אברהם מאיר, המהרש"ל ו"הים של שלמה", חיבור לשם קבלת תואר ד"ר לפילוסופיה, בר אילן, רמת גן, תשנ"ט.
- רפלד אברהם מאיר, המהרש"ל - עיונים בתולדותיו ובפרקי משנתו, חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, בר אילן, רמת גן, תשמ"ג.
- רפלד אברהם מאיר, "אשכנז" במזרח: "הלכתא כבתראי" בתקופת מרן וסמוך לה", סידרא, י"א, תשנ"ה, עמ' 113-130.
- רפלד אברהם מאיר, "על מעט שקיעין קבליים במשנתו ההלכתית של מהרש"ל", דעת, תשנ"ו, עמ' 28.
- רפלד אברהם מאיר, "חילופין כמוצא למפגשם של חכמי פולין והבית יוסף", סידרא, ו' (תשנ"א), עמ' 87-91.
- רצהבי יהודה, "סליחות לפייטנים מצפון-אפריקה", ספונות, י"ז תשמ"ג, עמ' 339-366.
- רצהבי יהודה, ילקוט המקאמה העברית, דורות, ביאליק, ירושלים, תשל"ד.
- רקובר נחום, זכות היוצרים במקורות היהודים, ספרית המשפט העברי, ירושלים תשנ"א.
- "רשימת ספרים עתיקים העומדים למכירה", עלים לביבליוגרפיה וקורות ישראל, א', חוב' ג', עמ' 82-95.
- "רשימת ספרים עתיקים העומדים למכירה", עלים לביבליוגרפיה וקורות ישראל, א', חוב' ד', עמ' 117-127.
- שאול בן דוד, טל אורות, (לפי מהדורת פראג שע"ו), ירושלים, תשנ"ו.
- שביד אליעזר, הפילוסופים הגדולים שלנו, הפילוסופיה היהודית בימי הביניים, ידיעות אחרונות, ת"א, 1999.
- שוברט אורסולה, אומנות הספר היהודית מהרנסנס ועד הרוקוקו, ספריית הלל בן חיים, הקיבוץ המאוחד, 1994.
- שוורץ דב, "לחקר החוגים הפילוסופיים בספרד ובפרובנס לפני הגירוש" פעמים, 49, סתיו תשנ"ב, עמ' 5-21.
- שוורץ דוב, "רבי שמואל ארקיוולטי תולדותיו וכתביו שאלות ותשובות", אסופות, 7, תשנ"ג, עמ' ס"ט-פ"ה.
- שוורצפוקס שמעון, "מעשה בקהילת רומא במחציתה הראשונה של המאה ה-16" ספר הזיכרון לחיים אנצו סירני, מוסד שלמה מאיר, מכון למדעי היהדות, מילאנו ירושלים תשל"א, עמ' 133, 134.
- שולואס משה אביגדור, "הקהילה היהודית באיטליה בתקופת הרנסנס", סורא, תשי"ד, ירושלים, עמ' 58-90.

- שולואס משה אביגדור, רומא וירושלים, תולדות היחס של יהודי איטליה לארץ ישראל, מוסד הרב קוק, ירושלים, תש"ך.
- שולואס משה אביגדור, "ספרים וספריות אצל יהודים בתקופת הרנסנס", תלפיות, ד', חוב' ג-ד', תש"י, עמ' 591-605.
- שולואס משה אביגדור, "חיי שמחה לוצאטו", מאמר על יהודי ונציה, ביאליק, ירושלים, תשמ"א, עמ' 9-26.
- שולואס משה אביגדור, לימוד תורה אצל יהודי איטליה בתקופת הרנסנס, חורב, כרך ח', חוב' ט"ו-ט"ז, תש"ד, עמ' 105-128.
- שולואס משה אביגדור, "התורה ולימודה בפולין וליטא", קיום ושבר, יהודי פולין לדורותיהם, מרכז שז"ר, ירושלים, 1997 חלק ב', עמ' 37-68.
- שולמאן אלעזר, שפת יהודית אשכנזית וספרותה מקץ המאה הט"ו עד קץ שנות המאה ה"ח, אלי לעווין, ריגא, תרע"ג.
- שונמי שלמה, "מפתח המפתחות", ביבליוגרפיה של ביבליוגרפיות כל ישראליות, מאגנס, ירושלים תש"ל.
- שונמי שלמה, "מפתח המפתחות", תוספת, ביבליוגרפיה של ביבליוגרפיות כל ישראליות, מאגנס, ירושלים תשל"ה.
- שוקק שמעון, "זיקתו של ספר הישר לחוג מקובלי גירונה", כנס ראשית המיסטיקה היהודית באירופה, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, כרך ו' (ג-ד), תשמ"ז, עמ' 337-343.
- שטובר שמעון, ספר דברי יוסף לרבי יוסף בן יצחק סמברי, מכון בן צבי, ירושלים, תשנ"ד.
- שטיינשניידער משה, ספרות ישראל, אחיאסף, ווארשה, תרנ"ז.
- שטריוס ברוך, אהל ברוך, רשימת ספרי ברוך שטריוס, לונדון, תשי"ט.
- שירמן חיים, מבחר השירה העברית באיטליה, שוקן, ברלין, תרצ"ד, עמ' שמ"ח.
- שירמן חיים, "הדרמה העברית במאה השבע עשרה", מאזנים, ד', עמ' 124-135.
- שירמן חיים, "התאטרון והמוסיקה בשכונות היהודים באיטליה (בין המאה הט"ז למאה ה"ח)", ציון, כ"ט, תשכ"ד, עמ' 61-105.
- שירמן חיים "לתולדות השירה והדרמה העברית", מחקרים ומסות, ירושלים תש"ם.
- שירמן חיים, "מגנזי בית הספרים, אסף פיוטים מתורכיה בספריה הלאומית", קרית ספר, י"ב, תרצ"ה, תרצ"ב, עמ' 384-387.
- שירמן חיים, השירה העברית בספרד ובפרובאנס, מוסד ביאליק, ירושלים, תשל"ט-תש"ם.
- שירמן חיים, תולדות השירה העברית בספרד המוסלמית, מאגנס ומכון בן צבי, תשנ"ו.
- שירת הרוקח, פיוטי רבי אלעזר מורמיזא, ביאורים ומפתחות בידי יצחק מייזליש, האקדמיה האמריקאית למחקר היהדות, ירושלים תשנ"ג.
- שולם גרשם, "חסידות אשכנז בימי הביניים" דת וחברה במשנתם של חסידי אשכנז, מרכז זלמן שז"ר לתולדות ישראל, ירושלים תשמ"ז עמ' 131-165.
- שולם גרשם, "לבעיות ספר מערכת האלוהות ומפרשיו", קרית ספר, כ"א, תש"ד תש"ה, עמ' 284-289.
- שולם גרשם, "האם חבר משה די ליאון את ספר השם", קרית ספר, ח', תרצ"א תרצ"ב, עמ' 45-52.
- שולם גרשם, המסתורין היהודי והקבלה, שעות, ת"א, 1946.
- שולם גרשם, "ישראל סרוג - תלמיד האר"י?", ציון, ה', ת"ש, עמ' 214-243.
- שולם גרשם, "כתביו האמיתיים של האר"י בקבלה", קרית ספר, תשעה עשר, תש"ב-תש"ג, עמ' 184-196.

- שלום גרשם, "משמעותה של התורה במיסטיקה היהודית", מבוא למחשבת ישראל, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשמ"ה, עמ' 85-36.
- שלום גרשם, "המגיד" של ר' יוסף טאיטאצאק, ספונות, י"א, תשל"א-תשל"ח, עמ' ס"ט-ע"א.
- שלום גרשם, "כמה שלמה מולכו יש בשוקא?" קרית ספר, כ"ג, תש"ו-תש"ז, עמ' 249-250.
- שלום גרשם, אברהם כהן הירירה בעל "שער השמים", חייו יצירתו והשפעתה, מוסד ביאליק, ירושלים, תשל"ח.
- שלום גרשם, פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה, מוסד ביאליק, ירושלים, 1980.
- שלום גרשם, "הציטט הראשון מן המדרש הנעלם", תרביץ, ג', תרצ"ב, עמ' 181-183.
- שלום גרשם, "פירושו האמיתי של הרמב"ן לספר היצירה ודברי קבלה אחרים", מחקרי קבלה, א', עם עובד, ירושלים, 1998, עמ' 67-122.
- שלום גרשם, "המחבר האמיתי של פירוש ספר יצירה המיוחס לראב"ד וספרי", מחקרי קבלה, א', עם עובד, ירושלים, 1998, עמ' 112-137.
- שלום גרשם, "המקובל רבי אברהם בן רבי אליעזר הלוי, תוספת", קרית ספר, ב' תרפ"ה, עמ' 169-273.
- שלום גרשם, "האם התגלה עזבון הסודות של רבי אהרון הבבלי?", תרביץ, 32, תשכ"ג, עמ' 260-262.
- שלמה אבוהב, ספר זכרונות, אהבת שלום, ירושלים תשס"א.
- שלמה אבן וירגא, שבט יהודה, ביאליק, ירושלים, תש"ז.
- שלמה אפרים בן אהרון איש לונטשיץ, כלי יקב, מרדכי בן קלונימוס יפה, לובלין, שס"ב.
- שלמה אפרים בן אהרון איש לונטשיץ, עוללות אפרים, מרדכי בן קלונימוס יפה, לובלין, ש"ן.
- שלמה בן יחיאל לוריא (מהרש"ל), "הקדמת המחבר", ים של שלמה, יבמות, הוצאת ספרים נחוצים ללומדי תורה, בני ברק, תשי"ט.
- שלמה בן יחיאל לוריא (מהרש"ל), ים של שלמה, גיטין, תקכ"א.
- שלמה בן יצחק לבית הלוי, ספר דברי שלמה חלק ראשון, האחים גולדברג, ניו-יורק, תשנ"ג, עמ' ב'.
- שליט אברהם, "מבוא", קדמוניות היהודים, מוסד ביאליק, ירושלים, תשל"ד.
- שלם שמעון, "לחקר חיבוריו של רבי משה אלשיך" ספונות, ספר שביעי, תשכ"ג, עמ' קפ"א-קצ"ז.
- שלם שמעון, "לחקר שיטות הפירוש והדרש של רבי משה אלשיך", ספונות ה', תשכ"א, עמ' ר"ו.
- שלם שמעון, רבי משה אלשיך לחקר שיטתו הפרשנית והשקפותיו בענייני מחשבה ומוסר, מכון בן צבי-האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשכ"ו.
- שמואל יהודה קצינאלנבויגן, דרשות מהר"י מינץ, ("ב דרושים), מישור, א"י-ניו יורק, תשנ"ז.
- שמואלי אפרים, "כל החכמות באו מן התורה", סיני, ק"א, תשמ"ח, עמ' קמ"ח - קנ"ט.
- שמחוני יעקוב נפתלי, "החסידות האשכנזית בימי הביניים", דת וחברה במשנתם של חסידי אשכנז, מרכז זלמן שז"ר לתולדות ישראל, ירושלים, תשמ"ז עמ' 81-47.
- שמרוק חנא, "ספרות יידיש בפולין", מחקרים ועיונים היסטוריים, מאגנס, ירושלים, תשמ"א, עמ' 13-94.
- שמרוק חנא, "דפוסי יידיש באיטליה", איטליה, כרך ג', ח' 1-2, תשמ"ב, עמ' קי"ג-קע"ה.
- שנאן אביגדור, "דברי הימים של משה רבנו, לשאלת זמנו מקורותיו וטיבו של ספור עברי בימי הביניים", הספרות, 24 ינואר 1977, עמ' 100-117.
- שנאן אביגדור, "קבוצותיו תלתלים", מגוון דעות והשקפות בתרבות ישראל, האגף לחינוך התיישבותי, 1993.
- שנאן אביגדור, "מארטאפאנוס עד "ספר הישר", לתולדותיה של אגדת משה בכוש", אשכולות, חוב' 2, 3, תשל"ז, תשל"ח, עמ' 53-67.

- שנאן אביגדור, "מתורתם העיונית של המתורגמנים", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, כרך ב' (א), תשמ"ג, עמ' 7-9.
- שניאור זלמן, (חכם בארץ רוסיה), "חקירות ספרים ישנים", מאסף ציון, ב', 1842, (פרנקפורט), עמ' 78-79.
- שניאורסון ברוך שמעון, "מבוא", ספר הרוקח הגדול, ירושלים, תשכ"ז, עמ' 3-7.
- שניידר מרדכי בצלאל, תורת הלשון בהתפתחותה, כרך שני, עמ' xxvi, וילנה, 1939.
- שעוועל חיים דוב, כתבי רבנו בחיי, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשל"ל.
- שעוועל חיים דב, "מבוא", תזקוני, מוסד הרב קוק, ירושלים, 1981.
- שפיגל יעקב שמואל, "מבוא", שו"ת רבי יוסף אבן עזרא, "יד הרב נסים", ירושלים, תשמ"ט, עמ' ה'-כ"ט.
- שפיגל יעקב שמואל, "גלגולי ההגהות שבדפוס 'משנה תורה' לרמב"ם", תגים, ה'-ו', אלול תשל"ה, עמ' 39.
- שפיגל יעקב שמואל, "השפעת מחברים ערבים על הספר היהודי", מחניים, 1991, 1, עמ' 132-143.
- שפיגל יעקב שמואל, עמודים בתולדות הספר העברי, אוניברסיטת בר אילן, ר"ג, 1996.
- שפיצר שלמה יהודה, "מבוא", ספר המנהגים לרבנו אייזיק טירנא, מכון ירושלים, ירושלים, תשל"ט.
- שפירא יעקב לייב, משפחות עתיקות בישראל, חוליות, תשמ"ב.
- שפר שאול, עורך, הר"ף ומשנתו, תולדות רבינו יצחק אלפאסי וספריו, יפה נוף, ירושלים, תשכ"ז.
- שפרן יוסף, "משנתו החינוכית של יצחק אברבנאל", סיני, ס"ח, תשל"א, עמ' נ"ז-פ"ו.
- ש"ץ שמואל, "הקדמה", נובלות חכמה, באזל, שצ"א.
- תא שמע ישראל, "היכן נתחברו ספרי הקנה והפליאה?" פרקים בתולדות החברה היהודית בימי הביניים ובעת החדשה מוקדשים לפרופסור יעקב כץ, מאגנס, ירושלים תש"ס, עמ' נ"ו-ס"ד.
- תא שמע ישראל, הנגלה שבנסתר לחקר שקיעי ההלכה בספר הזהר, ספרית הלל בן חיים, הקיבוץ המאוחד, 1995.
- תא שמע ישראל, "תוספות גורניש", סיני, ס"ח, תשל"א, עמ' קנ"ג - קס"א.
- תא שמע ישראל, "הלכתא כבתראי - בחינות היסטוריות של כלל משפטי", שנתון המשפט העברי, ו-ז, (תשל"ט-תש"ס), עמ' 420.
- תא שמע ישראל, "מחברו האמיתי של ספר 'החינוך', קרית ספר, נ"ה, עמ' 787-790, תא-שמע ישראל, "דרך הדפסתם של חידושי הראשונים לתלמוד, פרק לתולדות הפלפול", קרית ספר, נ', עמ' 325-336.
- תא שמע ישראל, "מצוי ורצוי בביבליוגרפיה העברית", יד לקורא, ט"ו, תשל"ז, חוברת ב'.
- תא-שמע ישראל, "קווים לאופייה של ספרות ההלכה באשכנז במאות ה-י"ג-י"ד", עלי ספר, ד', תשל"ג, עמ' 28-38.
- תא שמע ישראל, "שבלי הלקט וכפיליו", איטליה, י"א, תשנ"א, עמ' ל"ט-נ"א.
- תבורי יוסף, "מתי בטל מגילת תענית?", תרביץ, נ"ה, תשמ"ד, עמ' 261.
- תיקונים בחינוך, ארצות סלאביות", אנציקלופדיה חינוכית, מוסד, ביאליק, ירושלים, תשי"ט, כרך ד' עמ' 374,373.
- תירוש-רוטשילד חוה, "תפיסת התורה במשנתו של דוד מסיר ליאון", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ב, תשמ"ב, עמ' 94-97.
- תמר דוד, "חישובי הקץ בחיבור חג הפסח", סיני, 100, חלק ב', עמ' תתקל"א-תתקל"ה.
- תמר דוד, "שתי אגרות על צפת מאת רבי יהודה אריה ממודינא", ספר היובל ליצחק בער במלאת לו 70 שנה, החברה ההיסטורית הישראלית, ירושלים, תשכ"א, עמ' 297-301.

- תמר דוד, "האר"י והרח"ו כמשיח בן יוסף", ספונות, ספר שביעי, תשכ"ג, עמ' קכ"א-קל"ו.
- תמר דוד, הציפייה באיטליה לשנת הגאולה של"ה, ספונות, ספר שני, תשי"ח, עמ' ס"א-פ"ח.
- תמר דוד, "לברור זמן חיבורים של ספרי רבי אלישע גאליקו ושל ספרי רבי שמואל די אוזידה", עלי ספר, א', תשל"ה.
- תמר דוד, "עוללות צפת", תרביץ, כ"ז, תשי"ח, עמ' 107-118.
- תמר דוד, "על ספר 'כבוד חכמים'", מחקרים בתולדות היהודים בארץ ישראל ובארצות המזרח, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשמ"א.
- תמר דוד, "בכורי הדפוס העברי בא"י", מחקרים בתולדות היהודים בארץ ישראל ובארצות המזרח, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשמ"א.
- תמר דוד, "על אגדת האר"י ועל הספדו של ר"ש די אוזידה", מחקרים בתולדות היהודים בארץ ישראל ובארצות המזרח, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשמ"א, עמ' 10-118.
- תמר דוד, "לברור שנת פטירתם של גדולי א"י ותורכיה", מחקרים בתולדות היהודים בארץ ישראל ובארצות המזרח, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשמ"א.
- תמר דוד, "פרקים לתולדות חכמי ארץ ישראל ואיטליה ולתולדות ספרותם", קרית ספר, ל"ג, תשי"ח, עמ' 376-380.
- תמר דוד, "צפת ערב בואו של מרן", קובץ רבי יוסף קארו, בעריכת יצחק רפאל, מוסד הרב קוק ירושלים, תשכ"ט, עמ' ז"ח-ה.
- תמר דוד, "על החבורות בצפת", מחקרים בתולדות היהודים בא"י ובאיטליה, ראובן מס, ירושלים, תשל"ג, עמ' 95-99.
- תמר דוד, "על עסקי המסחר של האר"י", מחניים, 2, תשנ"ב, עמ' 198-203.
- תקנות יהודי מרוקו, קונטרסים - מקורות ומחקרים, מרכז זלמן שז"ר, ירושלים, תשל"ז.
- תשבי ישעיה, "דמותו של רבי משה קורדוברו בחיבור של רבי מרדכי דאטור", ספונות, ספר שביעי, תשכ"ג, עמ' קכ"א-קל"ו.
- תשבי ישעיה, "המקובלים רבי עזרא ורבי עזריאל ומקומם בחוג גירונה", צינון, ט', תש"ד, עמ' 178-185.
- תשבי ישעיה, "מאמרים מס' מערכת האלוהות בס' הציוני", קרית ספר, י"ט, עמ' 55-57.
- תשבי ישעיה, פרקי זוהר, ספריית דורות, ביאליק, ירושלים, תשי"ז.
- תשבי ישעיה, "העימות בין קבלת האר"י לקבלת הרמ"ק", צינון, ל"ט, תשל"ד, עמ' 9-85.
- תשבי ישעיה, פירוש האגדות לרבי עזריאל, ירושלים, תשמ"ג.
- תשבי ישעיה, "תעודות מכתב ידו של רבי משה לואנץ בנו של רבי יוזלמן מרוסיהיים", חקרי הקבלה ושלוחותיה, מאגנס, תשנ"ג, כרך ב' עמ' 515-522.
- תשבי ישעיה, "תעודות על נתן העזתי בכתבי רבי יוסף חמיץ", נתיבי אמונה ומינות, מקור, מסדה, 1964, עמ' 52-80.

A Catalogue of the Pre-1850 Books in the Cecil Roth Collection, The Brothertown Library, Leeds, 1994.

Adams Thomas R., and Barker Nicolas, "A New Model for the Study of the Book", A Potencie of Life, Books in Society, The British Library, London, 1993

Adler Israel, La Pratique Musical Savante, Mouton & Co, Paris, 1966.

Altmann Alexander, "Ars Rhetorica as Reflected in some Jewish Figures of the Italian Renaissance" Jewish Thought in the Sixteenth Century, Harvard University Press, Cambridge 1983, pp. 1-22.

- Altrick Richard D , The English Common Reader, Chicago, 1957.
- Amram David Werner, The Makers of the Hebrew Books in Italy, Julius H Greenstone, Philadelphia, 1909.
- Aquilon Pierre et Martin Henry Jean, ed , Le Livre dans L'Europe de la Renaissance, Centre National de la Recherche Scientifique de l'Universite de Tour, 1988.
- Bacher Wilhelm, "Un Brege de Grammaire Hebraique de Benjamin Ben Juda de Rome et le Petaah Debarai", Revue des Etudes Juives, 12, 1885, pp. 123-124.
- Baron Salo Wittmayer, History and Jewish Historians, The Jewish Publication Society of America, Philadelphia, 1964, pp. 173-321.
- Baron Salo Wittmayer, Medieval and Ancient Jewish History, New Brunswick, N J 1972.
- Bartoluccio Iulio, Bibliotheca magna rabbinica de scriptoribus et scripts hebraicis, Roma, 1675-1693.
- Baruchson Shifra (Zipora), "Jewish Libraries Culture and Reading Interests in 16th Century Italy", Library History, Volum 10, 1994.
- Beit-Arie Malachi, "מבוא", Manuscripts Medievaux en Caracteres Hebraiques Portant des Indications de Date Jusqu'a 1540, Jerusalem-Paris, 1972, pp. 8-10.
- Bennett Henry Stanley, English Books and Readers, vol. 2, Cambridge University Press, Cambridge, 1965.
- Bettan Israel, Studies in Jewish Preaching, Hebrew Union College Press, Cincinnati, 1939.
- Binns Norman E , An introduction to Historical Bibliography, London, 1962.
- Bodeker Hans-Erich, ed , Histoires du Livre, Editions de la Maison de Sciences de l'Homme, Paris, 1995.
- Bloch Joshua, Venetian Printers of Hebrew Books, The New York Public Library, N Y 1932.
- Bloch Joshua, Hebrew Printing in Riva di Trento, The New York Public Library, N Y 1933.
- Bloom Herbert Ivan, The Economic Activities of the Jews of Amsterdam in the Seventeenth and Eighteenth Centuries, Kennikat Press, Port Washington N Y London, 1937, pp. 11-25.
- Bottigheimer Ruth B , "Bible reading, "Bibles", and the Bible for Children in Early Modern Germany", Past & Present, 139, May 1993, pp.66-89.
- Brisman Shimeon, A History and Guide to Judaic Bibliography, Hebrew Union College Press, Cincinnati, 1977 Brown Horatio Forbes, The Venetian Printing Press, London, 1891.
- Breuer Mordecchai, "Modernism and Traditionalism in Sixteenth Century Jewish Historiography", Jewish Thought in the Sixteenth Century, Harvard University Press, Cambridge 1983, pp. 49-88.

- Burnett Stephen George, The Christian Hebraism of Johnn Buxtorf, University of Wisconsin, Madison, 1990.
- Busi Giulio, Edizioni ebraiche del XVI secolo, istituto per i beni artistici culturali naturali della regione Emilia Romagna, bologna, 1987.
- Busi Giulio, Libri ebraica a Mantova, le edizioni del XVI secolo nella biblioteca della comunita ebraica, edizioni cadmo, firenze, V primo, 1996.
- Busi Giulio, Libri ebraica a Mantova, le edizioni del XVI secolo nella biblioteca della comunita ebraica, edizioni cadmo, firenze, V secondo, 1997.
- Buxtorfii Johannis, "Bibliotheca rabbinica", De abbreviaturis hebraicis liber novus et copiosus, Basileae, Waldkirchi, 1613.
- Carpenter Kenneth E , Ed. , Books and Society in History, R R Bowker Company, N.Y. and London, 1983.
- Catalogue de la Bibliotheque Hebraique de feu Monseieur Chananuel Neppo, Rabbin, Frankfurt a M , 1915.
- Catalogue of the Hebrew Books in the Library of the British Museum, London, 1867.
- Catalogue of the Hebrew Books in the Harvard University Library, Harvard University Press, Cambridge, 1968.
- Cipolla Carlo M , Literacy and Development in the West, Penguin Books, London, 1969.
- Chartier Roger, Ed., Les Usages de L'imprime)XVe-XIXe Siecle(Fayard, 1987.
- Chartier Roger, Cultural History Between Practices and Representations, Cornell University Press, Ithaca, N.Y., 1988.
- Chartier Roger, Cavallo Guglielmo, Ed., Storia della Lettura nel Mondo Occidentale, Laterza, 1995.
- Chartier Roger, The Order of Books, Stanford University Press, Stanford, California, 1994.
- Chartier Roger, Ed., The Culture of Print, Power and the uses of Print in Early Modern Europe, Polity press,.
- Chartier Roger, Ed., Histoires de la Lecture, Editions de la Maison de Sciences de l'Homme, Paris, 1995.
- Chartier Roger, "publishing Strategies and What the People Read, 1530-1660", The Cultural Uses of Print, in Early Modern France Princeton University Press, Princeton New Jersey, 1987.
- Christian Hebraism, the Study of Jewish Culture by Christian Scholars in Medieval and Early Modern Times, Harvard University Library, Cambridge, Massachusetts, 1988
- Christian Hebraica: The Discovery of Hebrew Literature and Jewish Culture 1500-1700, An Exhibition in the department of rare Books and Special Collections, Memorial Library, University of Wisconsin-Madison, 1988.

- Cohen Mark R , The Autobiography of a Seventeenth-Century Venetian Rabbi leon Modena's Life of Judah, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1989.
- Cowley Arthur Ernest, A Concise Catalogue of the Hebrew Printed books in the Bodlian Library, Oxford, 1972.
- Darnton Robert, "Reading writing and publishing in 18th Century", Historical Studies Today, N.Y., 1972, pp. 238.
- Darnton Robert, L'Aventure de L'Encyclopedie 1775-1800, Librairie Academique Perrin, Paris, 1982.
- Darnton Robert, "What is history of Books", Books and Society in History, R.R. Bowker Company, N. Y. and London, 1983.
- Darnton Robert, "First Steps Towards the History of Reading" The Kiss of Lamourette, Reflections in Cultural History, W. W. Northon & Company, N. Y., 1990, pp. 87-154.
- David ben Menasseh Darshan, Shir Hama'alot L'David, Hebrew Union College Press, Cincinnati, 1964.
- Davidson Herbert, "Medieval Jewish Philosophy in the Sixteenth Century", Jewish Thought in the Sixteenth Century, Harvard University Press, Cambridge 1983, pp. 106-146.
- De Rossi, Giovanni Bernardo, Annali Ebreo-Tipografici di Cremona, Stamperia Imperiale, Parma, 1808.
- Davidson Israel, Parody in Jewish Literature, AMS Press, N Y 1966.
- Davis Natalie Zamon, Society and Culture in Early Modern France, Stanford University Press, Stanford, California, 1975.
- De Rossi, Giovanni Bernardo, Translation of Dizionario Storico degli Autori Ebrei e delle Loro Oper, Lewiston : Edwin Mellen Press, 1999.
- De Rossi Giovanni Bernardo, De typographia hebraeo - Ferrarienci commentariis historicis quo Ferrarienses Iudaeorum editiones Hebraicae Hispanicae Lusitanae recensentur et illustrantur, Sumtibus I.I.Palm, Erlangen, 1781
- De Rossi Giovanni Bernardo, Bibliotheca Judaica Antichristiana qua editi et inediti Iudaeorum adversus Christianam religionem libri recensentur, Regio Typographeo, Parma 1800
- Dictionary Catalog of the Klau Library, Hebrew Union College -Jewish Institute of Religion, Cincinnati.
- Doucet Roger, Les Bibliothèques Parisiennes au XVI siècle, Picard, Paris, 1956.
- Dunn Richard S., The Age of Religious Wars, 1559-1715 W. W. Norton Company, N.Y. & London, 1970, pp. 3-5.
- Eisenstein Elizabeth L , The Printing Revolution in Early Modern Europe, Cambridge University Press, Cambridge, 1983.
- Eisenstein Elizabeth L , The Printing Press as an Agent of Change, Cambridge University Press, Cambridge, London, N.Y. , 1979.

- Eisenstein Elizabeth L , "From Scriptoria to Printing Shops: Evolution and Revolution in the Early Printed Book Trade" Books and Society in History, R R Bowker Company, N.Y. & London, 1983.
- Elfenbein Israel, "Isac Ben Meir Halevi de Duren, sa vie et ses oeuvres", Revue des Etudes Juives, 1928, 107-112.
- Febvre Lucien & Martin Henry Jean, The Impact of Printing 1450-1880, London, Verso, 1986.
- Febvre Lucien & Martin Henry Jean, L'Apparition du Livre, Albin Michel Paris 1958,.
- Fenlon Iain, Music, Print and Culture in Early Sixteenth Century Italy, The British Library, London, 1995.
- Freimann Aron, A Gazetteer of Hebrew Printing, The New York Public Library, 1946.
- Floud Roderick, An Introduction to Quantitative Methods for Historians, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1973
- Fram Edward, Ideals Face Reality, Jewish Law and Life in Poland 1590-1655, Hebrew Union College Press, Cincinnati, 1997.
- Friedmann Jehosua, Elija Mizrachi: The Man and the Period, Doctoral Thesis, Yeshiva University, N.Y. 1974.
- Fuks Lajb, and Fuks-Mansfeld R. G., Hebrew Typography in the Northern Netherlands, 1585-1815, E J Brill, Leiden 1984.
- Fuks Lajb and R., "The Financiers of Menasseh Ben Israel's Printing House in Amsterdam, 1627-1655", יד להימן, קובץ, מחקרים לזכר א"מ הברמן, מכון הברמן למחקרי ספרות, תשמ"ד, עמ' 313-317.
- Furst Julius, Bibliotheca Judaica, handbuch der Gesametten Judischen Lietratur, mit Einschluss der Schriften uber Juden und Judenthum und einer Geschichte der Judischen Bibliographie, W Engelmann, Leipzig, 1849-1863.
- Geindorf Paul F., "Lyons and Geneva in the Sixteenth Century", French Humanism 1470-1600, W. Gundesheimer, N.Y. 1969, pp. 146-163.
- Gerulaties Leonardas Vytautas, Printing and Publishing in 15th Century Venice, American Library Association, Chicago, 1976.
- Gestetner Abraham, Index zu Dr Zunz Literaturgeschichte der Synagogen Poesie, Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim 1966.
- Gilmont Jean-Francois, "Introduction", La Reforme et le Livre, L'Europe de l'imprime, (1517-1570), Cerf, Paris, 1990, pp. 105-154.
- Gilmont Jean-Francois, "L'Imprimerie A L'aube du 16 Siecle", La Reforme et le Livre, L'Europe de l'imprime, (1517-1570), Cerf, Paris, 1990, pp. 105-154.
- Ginsberg Morris, Sifra with Translation and Commentary, Scholars Press, Atlanta, Georgia, 1999.
- Glamann Kristof, "European Trade 1500-1750", The Fontana Economic History of Europe, Vol. 2, Glasgow, 1974, pp 426-526.

- Goldberg Sylvie-Anne, Crossing the Jabbok, Berkeley: University of California Press, California, 1966.
- Goldshmidt L., The Earliest Illustrated Haggada, London, 1940.
- Grendler Paul F., "The Destruction of Hebrew Books in Venice 1568", American Academy for Jewish Research, Vol. XLV, (1978) pp. 103-130.
- Halkin Abraham Shlomo, "Ibn Aknins Commentary on the Song of Songs", Alexandearx Jubilee Volume English Section, N.Y., 1950, pp. 389-424.
- "Harvard University", Encyclopedia Britannica, William Benton, Chicago, London, Toronto, Geneva Sydney, Tokyo Manila, V. 11, pp. 138 "Hebrew Printing in Prague", Encyclopedia Judaica, Macmillan Company, Jerusalem, V 13, pp 976,977.
- Hellinga Lotte, "Manuscripts in the Hands of Printers", Manuscripts in the Fifty Years after the Invention of Printing, The Warburg Institute University of London, London, 1983, pp 3-11.
- Higman Francis M , "Le Domaine Francaise 1520-1562", La Reforme et le Livre, L'Europe de l'imprime, (1517-1570), Cerf, Paris, 1990, pp 105-154.
- Hirsh Rudolph, Printing, Selling and Reading 1450-1550, Otto Harrasowitz, Weisbaden, 1974.
- Hillgarth Jocelyn Nigel, Readers and Books in Majorca, 1229-1550, Edition du Centre national la recherche scientifique, Paris, 1991.
- Horowitz Elliott, "A Jewish Youth Confraternity in Seventeenth -Century Italy", Italia, 1-2, 1985, pp 37-75.
- Incunabula, Hebraica & Judaica, Catalogue of an Exhibition, National Library of Canada, Ottawa, 1981 Italianer Bruno, "Which is the Oldest Woodcut Haggadah", Journal of Jewish Thought in the Sixteenth Century, Cambridge, 1983.
- Judaica Collection at Yale: 16th Century Imprints, on line catalogue:
www.library.yale.edu/judaica/16imprints.html.
- Kaplan Lawrence, "Rabbi Mordekhai Jaffe and the Evolution of Jewish Culture in Poland in the Sixteenth Century", Jewish Thought in the Sixteenth Century, Harvard University Press, Cambridge, 1983, pp. 49-88.
- Karaits Hebrew Printing in Prague, Encyclopedia Judaica, Macmillan Company, Jerusalem, V. 10, pp.
- Katchen Aaron L , Christian Hebraists and Dutch Rabbis, Harvard University Press, Massachusetts and London, England.
- Kerman Alvin, Samual Johnson the Impact of Print, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1987.
- Korbin Rebecca, From Written Word to Printed Text, an Exhibition of Books and Manuscripts, University of Pennsylvania, April-June 1995.
- Kugel James, The Influence of Moses ibn Habib's Darkei No'am, Jewish Thought in the Sixteenth Century, Harvard University Press, Cambridge, 1983, pp. 308-321.

Le Livre Hebraique, Exposition Organisee avec le concours de la Bibliotheque Nationale, Paris, 1962.

Le Roy Ladurie Emmanuel, "Preface", L'Adventure de L'Encyclopedie 1775-1800, Librairie Academique Perrin, Paris, 1982.

Levy Barry B., Planets, Potions and Parchments, McGill Queen's University Press, London and Buffalo, 1990.

Libowits, Nehemiah Samuel, Rabbi Jehuda Arie' Modena, N.Y., 1901.

Mann Jacob, Texts and studies in Jewish History and Literature, Cincinnati Hebrew Union College press, 1931-1933, pp. 1423, 1426, 1455.

Martin Henry Jean, "The Bibliotheque Bleue - Literature for the Masses in the Ancien Regime", Publishing History, 3, pp. 70-102.

Martin Henry Jean, "What Parisians Read in the Sixteenth Century, 1470-1600", French Humanism, Ed., Harper Torchbooks, N.Y., 1959, pp. 131-147.

Marx Alexander, Studies in Jewish History and Booklore, N.Y., 1944 Marx Alexander, Bibliographical Studies and Notes on Rare Books and Manuscripts in the Library of the Jewish Theological Seminary of America, The Jewish Theological Seminary of America and Ktav Publishing House, 1977.

McKenzie Donald F , Bibliography and Sociology of Texts, The British Library, London, 1986.

McKenzie Donald F., "Speech-Manuscript-Print", New Directions in Textual Studies, Austin, 1990, pp. 86-109.

McLuhan Marshall, The Gutenberg Galaxy-The Making of Typographic Man, Toronto, Toronto University Press, 1962.

Mortara Marco, Indice Alfabetico dei Rabbini e Scrittori Israeliti di cose Guidaiche in Italia, Labor Riproduzioni e Documentazioni, Milano, 1964.

Murciano Prosper, Simon Ben Zemah Duran, Keshet Umagen, a Critical Edition, N.Y. University, Ph. D., N.Y., 1975, pp. i-xi.

Nauret Ch.G. Jr., "The Communications Revolution and Cultural Change", SCJ, 10, (1980) pp. 103-107.

Offenberg Adri K., "How to Define Printing in Hebrew; A Fifteenth Century List of the Goods of a Jewish Traveler and His Wife", The Library 6, 16 No 1 (March 1944), pp. 43-49.

Oxford University, Bodleian Library, A Concise Catalogue of the Hebrew Printed books in the Bodleian Library, Oxford, 1929.

Pantzer Katharine F., "Printing the English Statutes, 1484-1640: Some Historical Implicates", Books and Society in History, R. R. Bowker Company, N.Y. and London, 1983, pp. 69-114.

Piatlelli Angelo, "Edizioni ebraiche del XVI secolo nella Biblioteca Angelica di Roma", Accademie e biblioteche d'Italia, anno LIX, (1), Gennaio-Marzo, 1991, pp. 24-49.

- Polemics, The Jewish Encyclopedia, Funks&Wagnalls, N.Y.& London Vol. X, pp.109.
- Popper William, The Censorship of Hebrew Books, N.Y., 1969.
- Ramer James David, Fifteenth-Century Spanish Printing, Columbia University, 1969.
- Ravid Benjamin, "Christian Travelers in the Ghetto of Venice: Some Preliminary Observations.125-111 עמ' תשמ"ג, תל אביב, תל הקבוץ המאוחד, בין היסטוריה לספרות ",
- Ravid Benjamin, "A Tale of Three Cities and their Raison d'Etat: Ancona, Venice, Livorno and the Competition for Jewish Merchants in the Sixteenth Century", Christians and Muslims in the Mediterranean World after 1492, Frank Cass, Portland, 1992, pp. 160,161.
- Renan Ernest, Les Ecrivains Juifs Francais du XIVE Siecle, Paris, Imprimerie National, 1969.
- Richardson Brian, Print Culture in Renaissance Italy 1470-1600, Cambridge University Press, Cambridge, 1994.
- Rosenthal Leesser, Catalog der hebraica und Judaica aus der L Rosenthal'chen Biobliothek, Amsterdam, 1875
- Rossi Salomon, Chiox de 22 Madrigaux a cinq voix, Sacred Music Press, N.Y., 1975.
- Roth Cecil, Magna Bibliothecha Englo-Judaica, University College, London, 1937.
- Roth Cecil, The History of the Jews of Italy, The Jewish Publication Society of America, Philadelphia, 1946.
- Roth Cecil, "Leone Da Modena, and the Christian Hebraists of his Age" Studies in Books and Booklore, Gregg International Publishers Limited, London, 1972.
- Roth Cecil, "צוואתה ועזבונו של אשת חיל מורונה משנת ת"ב", Studies in Books and Booklore, Gregg International Publishers Limited, London, 1972.
- Rozzo Ugo & Seidel Menchi Silvana, "Livre et Reform en Italie", La Reforme et le Livre, L'Europe de l'imprime, (1517-1570), Cerf, Paris, 1990, pp. 330-365.
- Saperstein Marc, Jewish Preaching 1200-1800, Yale University Press, New Haven & London, 1989.
- Saraval, Leon Vita, Catalogue de la Bibliotheque de Litterature Hebraique et Oientale et d'Auteurs Hebreux de feu, Autrich, Trieste, 1853.
- Schmelzer Menachem, Hebrew Printing and Publishing in Germany 1650-1750", Leo Baeck Institute Year Book, 33 (1988), pp. 369-383.
- Schmitt Charles B , Aristotle and the Renaissance, Harvard University Press, Cambridge & London, 1983.
- Scholem Gershom, Bibliographia Kabbalistica, Berlin, 1933.
- Segre Renata, "Sepharadic Settlements in Sixteenth-Century Italy: A historical and Geographical Survey", Jews Christians and Muslims in the Mediterranean World after 1492, Frank Cass, Portland 1992, pp. 136,137.

Shulvass Moshes Avigdor, The Jews in the World of the Renaissance, Spertus College of Judaica Press, Leiden, 1973.

Schutz Alexander Herman, Vernacular Books in Parisian Libraries of the Sixteenth Century, Chapel Hill, North Carolina and Geneva, 1955.

Singer Gold Leonard, Ed , A Sign and a Witness, 2000 Years of Hebrew Books and Illuminated Manuscripts, The New York Public Library and Oxford University Press, New York and Oxford 1987.

Shepard Sanford, Shem Tov his World and his Works, Editions Universal, Miami, 1978.

Steinberg Sigfrid Henry, Five Hundred Years of Printing, Harmondsworth, 1961.

Steinschneider Moritz, Bibliographisches Handbuch uber die Theoretische und Praktische Literatur fur Hebraische Sprachkunde, Jerusalem, Bamberger & Wahrmann, 1937.

Steinschneider Moritz, Catalogus Librorum Hebraeorum, Berlin 1852-1860.

Steinschneider Moritz, "Miscellen ," המזכיר, No 107, 1878, pp. 113, 114.

Tamani Giuliano, "La tipografia di Jacob Marcaria (1557-1563)", La comunità ebraica di Riva del Granda (sec. XV-XVIII), Biblioteca Civica, Comune di Riva del Garda, 1991.

Tirosh-Rothschild Hava, "Jewish Culture in Renaissance Italy a Methodological Survey", איטליה ח' תשמ"ט, pp. 80-96.

Twersky Isadore, "Introduction: Jewish Thought in the Sixteenth Century - Problems and Perspectives", Jewish Thought in the Sixteenth Century, Harvard University Press, Cambridge, 1983, pp. ix-xix.

Twersky Isadore, Rabad of Posquieres, A Twelfth Century Talmudist, Harvard University Press, Cambridge Massachusetts, 1962, pp., 1-125.

Twersky Isadore, "Introduction: Talmudists, Philosophers Kabbalists: The Quest for Spirituality in the Sixteenth Century", Jewish Thought in the Sixteenth Century, Harvard University Press, Cambridge 1983, pp 431-460.

Tyson Gerald p , & Wagonheim Sylvia S , ed , Print and Culture in the Renaissance, Essays on the Advent of Printing in Europe University of Delaware Press, Newark Associated University press, London-Toronto, 1986.

The Bibliography of the Hebrew Book 1473-1960 (Compact Disk) EPI & The Institute for Hebrew Bibliography, Jerusalem, 1994.

Usher Miriam Chrisman, Lay Culture Learned Culture, 1480-1599, Yale University Press New Haven and London, 1982.

Valuable Hebrew Printed Books Including Judaica, The Property of the Valmadonna Trust, Auction 5 12 1984, Sotheby's N Y 1984.

Watt Tessa, Cheap Print and Popular Piety 1550-1640, Cambridge, University Press, 1996 Werner Eric, The Birenbaum Collection of Jewish Music, HUCA, 1946.

Weiner S , Bibliography der Oster-Haggadah 1500-1900, St Petersburg, 1902.

Wolf Johann Cristoph, Bibliotheca Hebraea, Christian Liebezeit, Hamburgi, 1715-1733.

Yerushalmi Yosef Hayim, The Lisbon Massacre of 1506 and the Royal Image in the Shebet Yehudah, Cincinnati 1976.

Yerushalmi Yosef Hayim, "Messianic Impulses in Joseph Ha-Kohen", Jewish Thought in the Sixteenth Century, Harvard University Press, Cambridge, 1983, pp., 461-488.

Zafren Herbert C , "Bible Editions, Bible Study and the Early History of Hebrew Printing", קארץ ישראל, 243-251.

Abstract

This research delves into the culture and society of the Jewish people in the "Shin" years (1540-1640 Ad) as it is reflected in the "history of the book".

In those years, books became popular, accessible products and became important, central devices of acquiring knowledge and wisdom. Many individuals, diverse in their social and economical status became the owners of large or small collections of books.

Printed products in Hebrew existed already in the last third of the 15th century, and were produced in Italian, Spanish and Portuguese print houses. By mid-16th century printed material became an integral part of the Jewish culture in Europe, where the printing industry thrived the most.

For the purpose of this research, an extensive search for bibliographical data on Hebrew printed works was conducted. Data was collected from various library catalogues in Israel and abroad, reports in other researches and various bibliographical lists.

The collected data was then fed into a Database created by the "Miha 8+" application generator, a product that was selected due to the ease it offers in the creation of organically growing databases, and its general Hebrew orientation. The database contains 5630 records of separate printed works, a size which minimizes sample errors and creates a solid base for the conclusions of the research.

This bibliometric research follows the footsteps of many previous researches, whose works were written based on the assumption that printers acted by basic supply and demand rules, printing the material popular among the readers, and that the Hebrew book in the "shin" years, as a popular commodity with wide, versatile source of demand was a mirror for the wills and need of its consumers.

The production of the Hebrew book was a complex economical system, attracting substantial investments, employing many hundreds of workers in a wide variety of jobs, and assisted by efficient marketing schemes.

The consumers of Hebrew imprints varied widely: Private consumers, the Jewish education system, professionals, Bibliophiles, collectors, and many who financed the bringing of a manuscript to print, motivated by a wide array of interests.

The database allows an elaborate depiction of the Hebrew printed works in the "Shin" years and through analyses of its fields answers various specific queries.

The first group of queries examines the ability of the "History of the book" system to add another level of depth to the research of the cultural and social life of the "Shin" year Jewry.

The Status of the Halaha in the life of the Jews is examined, and the results support many research which point to the centrality of the Halaha in Jewish life in the "Shin" years, as well as to the strengthening of Codification trends in it.

A second issue of the research is the place of philosophy as a theological system in the Jewish world of the "Shin" years. The research suggests that philosophy was far from the main stream and was practiced by a small group of intellectuals. The conclusions, which arise from the analyses of the database, confirm similar conclusions by historians who point to the gradual diminishing interest in philosophy in the circles, which practiced it.

Much was written of the thriving of the sermons in the 16th and 17th century. The research shows an increasing trend in the printing of sermons, as well as other aid books for preachers along the "Shin" years.

Zfat was mentioned in many previous works as a focal point in which many Rabbis and Jewish creators were concentrated between 1520-1580. The research delves into the question of Zfat's influence and does show Zfat's impact on Hebrew prints in the second half of the 16th century and the first decade of the 17th.

Another issue the research covers is the place of the Kabbalah in Jewish lives in the "Shin" years. Many researchers point to an increasing interest in Kabbalah as the decades pass, and this observation is strengthened by this research, which also supports the observations regarding the substantial influence of Zfat's scholars, with an emphasis on Moshe Kordover and Rabbi Yizhak Luria. However, the research does not identify evidence of the claimed usurping of the Kordorvian Kabbalah by its Lurian counterpart, and instead proves the co-existence of both schools side by side.

This research supports the findings of many researchers claiming a complete integration of the Kabbalah into Jewish life throughout all social layers in the entire Diaspora.

The second set of queries to the database is based on the assumption that bibliometric analysis of the print product can be used as a resource for understanding cultural and social processes and changes.

The analysis of the database points to the enrichment of the Hebrew text pool available for purchase, reading, studying and usage. The Hebrew print of the "Shin" years gives expression to a wide variety of new voices while in the same time salvaging old texts and manuscripts. The result is a democratization both of the accessibility to sources of information, and the freedom of creation itself,

The database points to a change in reading habits. While previously thorough and repetitive reading of a small, finite number of texts, a transition to wide reading of much larger range varied texts is observed. As a result, new reading habits developed: referral reading, selective reading and superficial reading, a phenomenon which finds its expression in the printing material itself: anthologies, abbreviations, and indexes.

The variety and democratization caused growth and expansion of the Hebrew print consumer circle. The book assumes the role of guide and teacher, and as such it follows the individual

in daily activity, in study, in the synagogue, and in fulfilling daily functions as life management by calendar or slaughtering.

The analyses of the database also shows that the product of Hebrew print houses in the "Shin" years also took the role of a Mass Medium, by allowing immediate expression to public debates, rabbinical instructions, community regulations and various temporal works.

The database also points to a substantial amount of books printed for the joy of reading, heralding the beginning of development of what we would call "leisure culture".

Another issue, which simply glares out of the data are, the Christian influence on the Hebrew prints in the "Shin" years. The Christian interest in the Hebrew print, arising from both economical and theological motives, was a substantial factor the development of the Hebrew print.

The analysis of the Hebrew print product in the "Shin" years is revealed as a valuable source for the understanding of cultural and social processes. In this research the richness of the Hebrew literary creation is brought to light, the most prominent figures in the lives of the people arise, the important cultural centers stand out, the areas of interest and knowledge are revealed and the daily life and religious practices are reflected.

Index

Hebrew Abstract	8
Preface.....	1
Chapter One: Book Research Methodology	6
A. Book and Society	6
B. The Research of Book and Society Interaction in Jewish Studies	11
C. The Thesis Research Methodology	14
1. Location of Imprints	14
2. Database Creation Criteria.....	28
3. Data collection and processing	33
4. Extent of the Database	34
Chapter Two: The Important Jewish Communities of the “Shin” years	46
A. Ottoman Empire.....	47
B. Italy	50
B.1 Venice.....	51
C. Germany	52
D. Poland.....	52
E. Prague.....	53
F. Amsterdam.....	54
Chapter Three: Hebrew Books as Commodity Merchandise.....	62
A. Sources of Credit and Funding.....	65
B. Profitability.....	66
C. Source of Employment.....	73
D. Competition among Publishers	75
E. Publicity and Selling Tactics	81
F. Planning and Control	81
G. Distribution Methods	84
H. Clients	85
1. Customers	85
2. Professors and Students	86
3. Libraries	88
4. Bibliophiles, Treasure Hunters, Obsessed Collectors.....	90
5. Printers for Personal Consumptions	92
6. Hebraists	95

Chapter Three: Research of "Book and Society" as an augmentation of Existing Research of Social and Cultural Jewish life in the "Shin" years.	114
A. The importance of the "Halacha" in Jewish life in the "Shin" years.	119
B. The importance of Philosophy as a Theological Method in Jewish Spiritual life in the "Shin" years.	123
C. The Role the Sermons have played in the Jewish Social and Cultural life.....	127
D. The Importance of Zfat as a Jewish Cultural Center in the "Shin" years.	130
E. The Place of the "Kabala" in the Cultural and Daily Life of the Jews in the "Shin" years.	132
Chapter Five: The Collection of the Hebrew imprints of the Shin Years as an Independent Source for understanding Cultural and Social Changes and Processes.	168
A. Popularity as an identifier of Cultural Trends.	168
1. The Subject Matter	168
2. The Authors	184
3. Century of Composition.....	198
4. Best-sellers.....	203
B. The Emerging Trends Identified by Popularity Analysis.....	204
1. Modernism	204
2. Expansion and Variation of Reading Material.....	204
C. An Alternative Way to Classify the Book Production of the "Shin" Years.	208
1. The Hebrew Book as a Teacher, a Guide, a Manual.	208
2. The Evolution of the Hebrew Boook as a Mass Media Product.....	211
3. Recreational reading	213
4. The Christian Impact on Hebrew Printing in the "Shin" Years.....	215
Summary and Colncusions	237
Appendix No. 1: List of Authors	247
Appendix No. 2: Catalog of Books.....	260
Bibliography	353
English Abstract.....	i

This work was carried out under the supervision of Prof. Moshe Rosman (Department of Jewish History) and Prof. Shifra Baruchson-Arviv (Department of Information Science) in Bar Ilan University.

The Hebrew Imprints of the "Shin" Years
As a resource for the research of Jewish Society's
spiritual life

Anat Gueta

Department of Jewish History

Ph.D. Thesis

Submitted to the Senate of Bar-Ilan University

Ramat Gan, Israel

October 2002